

॥ श्री श्री दस्यरमं च परित्राजकाचार्यगौडस्वामीति विष्णोः कथयितनामगुरुवरणारविन्देभ्योनमो नमः ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृतवेदोपनामभाष्यसहिता उदात्तादिखुरचिह्नसमन्विता ॥

कायजुर्वेदः (वाजसनेयिसंहिता माध्वप्रतिनौशाखा) ॥

काश्यपौतवेदादिश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा सण्डोक्त्य संगोध्य च प्रकाश्यते ॥

कलिकाताराजधान्यां सत्ययुक्ते १०८८ शकाब्दीयावधौ लोचनके श्रीयकाचरेः मुद्रयितुमारब्धा ॥
शके १७९९

GRANTH LIBRARY

Acc. No. 234/1142

Class No. VED

Date 25.6.64

St. Card

Class.

Cat.

Blk Card

Indexed

श्रीगणेशाय नमः । प्रथम्य लक्ष्मीं कृहरिं गणेशं भाग्यं मिलोक्खीवटमाधवीयम् । यजुर्मन्त्रानां विलिखामि चार्धं परोपकाराय निजेल्लेखाय ॥ १ ॥ दूरादस्रयां निर्धूय कृपां कृत्वा समोपरि । विलोक्खीवेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्ज्ञोत्तमैः ॥ २ ॥ तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासोमन्मन्तौ न्यनुयाज्विविक्त्य तत्कृपया चतुर्धा^१ व्यस्य कृत्यजुःसामाथर्वाख्यां यतुरोवेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो^२ वेदो जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो^३ यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवास्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रतुगवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यैर्बतू^४ विद्यां विधायोद्ववाम । वान्तानि यजुंषि गृह्णीतेति गुरुक्षा अन्ये^५ वैशम्पायनशिष्यास्त्रिन्तरियो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन् । तानि यजुंषि बुद्धिभालित्याकृष्टाणि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमारध्यान्यानि शुक्लानि यजुंषि प्राप्तवान् । तानि च जालगौघेयकाखुमध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः^६ पाठितवान् । तथा च श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजुंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्केनाख्यायन्त इति ।' अस्त्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यास्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनेयेन सूतपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्केन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लेखो यजुर्वेदशाखाविशिषो मध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्केन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि खरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते । तं मध्यन्दिनं

१—चतुर्मेखानि संशयः । गद्य-पद्य-गीतीति विविधरचनापरिचयात् विधेव विभक्तुं शक्यते ततएव त्रयोत्याख्यायते । अथर्ववेदस्तु आङ्गिरसाथर्वणा तेभ्यः तत्पुंरुकादेव समन्विनी दित्वेकं । २—सहस्रशब्द इह बहुपण्यायः वि० ३, १ । ३—याज्ञवल्काः १ खरकः २ आङ्गिरसः ३ कटः ४ प्राच्यकटः ५ कपिष्ठलकटः ६ बाष्ठलकटः ७ उपमन्युः ८ आरावः ९ वारायणः १० वार्तालवियः ११ अताश्नतरः १२ कैचायणः १३—इति ऋग्वेदशशिष्येभ्यः प्रधानेभ्य इति यावत् । ४—अन्ते प्रधानातिरिक्ताः कौचः १ आपसम्बः २ वीषायनः ३ सत्याषाठः ४ द्विरुक्खीशः ५ ऋषियः ६—इति षट् । अत्रापि आपसम्बादीनां लाङ्किर्केवेति प्रसिद्धिः । ५—आरावः १ गौधियः २ काखः ३ मध्यन्दिनः ४ शशीयः ५ तापनीयः ६ आपाकः ७ पोखुवल्काः ८ आवाटिकः ९ पारासरः १० वैरियः ११ वैरियः १२ वैरियः १३ ऋषियः १४ गावः १५—इति पञ्चलक्षिणेभ्य इति यावत् । ६—खरदारः माध्यः ५, ५, २२ ।

एथोविधेशास्त्राभन्तराधानस्येवासिद्धेः पवमानेष्टीनाञ्च दर्शयौर्णमासविक्रितित्वात्कोऽपि दीवर्णोयप्रायज्ञोयादिषु दर्शयौर्णमाससाधि-
 चत्वादादौ दर्शयौर्णमासमन्वाः गदितुं युक्ताः ते चेधेत्वादयः ॥—तत्रेषेत्वेति द्विपदस्त्राचरो मन्वः । तस्य देव्यनुष्टुप्कृत्यः शाखादेवता
 पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम् । 'अभिमानिव्यपदेशास्त्विति
 व्यासिसूत्रेति'—~~तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम्~~ । तस्माच्छाखोऽपयःस्रुक्यपादौनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकौ-
 र्णमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं 'ममानेर्वर्षे' इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरुमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं
 कुर्यात्^१ । दर्शयाने त्रीणि वर्षाणि सन्ति अग्नेयोऽष्टाकपालेऽष्टे^२ । इत्यत्र 'दधि' होतुं दधौ निष्यद्यै रात्रावमा
 वास्यायां गावो दोग्धव्याः तद्दोहनार्थं प्रातर्ज्ञौक्तिकदोहादूधं
 तदर्शं पलाशशाखा^३ ।

युत्वा पलाशस्य पलाशशाखा^४ । इत्यत्र 'दधि' होतुं दधौ निष्यद्यै रात्रावमा
 मादभ्यः पलाशशाखायापाकरोणीयाः^५ ।

अथ मन्वार्थः—युत्वा पलाशस्य पलाशशाखा^६ । इत्यत्र 'दधि' होतुं दधौ निष्यद्यै रात्रावमा
 सा इट् । युत्वा वृष्टिर्वाख्याता कर्मणि क्तिप् । तदाह यदाहपेत्वेति^७ श्रुतेः ॥ 'पण'—'खण्डितं शमिलीं वेधेत्वे
 लज्जेत्वेति वा छिनन्ति इति बोभयोः साकाङ्क्षत्वात्पन्नमयामीति वीत्तरइति^८ कात्यायनोक्तेः । छिनन्तीति क्रियापदमध्या
 इतयम् । कात्यायनसुवस्यायमर्थः—पलाशशाखा वात्र विकल्पिता तच्छेदने इष्वलोञ्जेत्वेति हो मन्वो
 विकल्पितौ तयोः क्रियापदसाकाङ्क्षत्वादर्थोवबोधाय छिनन्ति इति पदमध्याहर्त्तव्यमित्येकः पक्षः । इषेत्वेति च्छेदनार्थो मन्वः^९ ।

^१—मत्तान्तरमेतत्, वस्तुतः श्रुतिवर्णनादिकपयोलोचनया जडानामप्युपासनादिकमीवोपलभ्यते स्फुटम् । यथेवोक्तं भगवता शालेनापि—'यथाकारचित्तन'
 देवानामित्यादि दे० १, ६ । अतएव 'वृक्षस्यिच्छमिति' (ऋ० १, ७, २, २०) मन्त्रव्याख्यानावसरे चोक्तम्—'तद्वीर्यमायनं युद्धवर्णां भवन्तीत्येवमिति ॥

^२—शा० सू० २, १, ५ । ^३—आ० १, १, २ । ^४—श० आ० १, ७, ५, ८, २, १० । ^५—१, ७, १, २ । ^६—१, ७, २, १, २ ।

ज्ज्ज्ञेति सन्नमनार्थः । सन्नमनं ऋजुकरणं शाखालम्भः धृत्वाद्यपनयनम् । इदं पञ्चाक्षरमित्यर्थः ॥ ज्ज्ज्ञेत्वा ॥ शाखैव देवता । हे शाखे 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजुकरामि । किमर्थम् ? 'ज्ज्ज्ञे' ज्ज्ज्ञेवलपाशनयोः ज्ज्ज्ञेति सर्वान्वयपश्चादो न बलवति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा । प्राणवति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतोजलाम्बको रसज्ज्ज्ञे- शब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमविमं । योदृष्टादृष्टं संजायते तस्मै तदोहेति श्रुतेः २ । एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाज्ज्ज्ञेदोषमाणमन्त्रं बल-

यजुर्वेदाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ इषेत्वोज्ज्ज्ञेत्वावायवस्यदेवोवःसविताप्रापयतुश्रेष्ठतमाय

कर्मण आप्यायध्वमघ्नाइन्द्रायभागमजावतीरनमीवाअथक्ष्माभावस्तेनईशतमाघशुभो

ध्रुवाअस्मिन्गोपतौस्यातबह्वौय्यजमानस्यपशून्पाहि ॥ १ ॥

करमाज्यक्षीरादिरसश्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इषेत्वो' ज्ज्ज्ञेत्वा इषमेवो ज्ज्ज्ञे यजमाने दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्या- यनः ३ — 'मादृभिर्वस्मान् संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवस्येति' । वायुदेवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति वायवो- गन्तारः । हे वस्माः ययं वायवः स्थ' मादृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारी भवत । मादृभिः सह गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः ।

येही वायुसाहस्यहक्कानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रचालनं नो वनादिभिरुपहृताभूमिं शोषयित्वा पुनरिति । एवं वत्साभ्यनुलेपनहेतु भूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनरिति तस्माद्वायुसाहस्यम् । अथवा दृश्या यथा स्विनवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावाच्च रावरणोऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः । सच वायुः स्वां वयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वं तथा पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायवस्येति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा 'वायवस्ये' त्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । यद्वा । दृशभचणायाहनि तत्र तत्कारखे चरित्वा सायं काले वायुवहेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्त्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । कात्यायनः^१ 'देवोवदति मातृणाम् एकां व्यहृत्वा येन्द्रश्चवति माहेन्द्रं वेति' । अस्यार्थः । पूर्वसुवाच्छाख्योपसृग्यतीति पदद्वयमनुवर्त्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां यथक्कृत्य देवोवदति मन्त्रेण शाखयोपसृग्यते । तथा सति गोसम्बन्धि दधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवोवदति मन्त्रस्येन्द्रो देवता । प्रप्रेण्ये । सुवति स्त्रस्त्रव्यापारे प्रेरयतीति सविता देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावो वो युष्मान् प्रार्णयतु प्रभूतदृशोयितं वनं गमयतु । किमर्थम् ? अष्टतमाय कर्मणे । चतुर्विधं कर्म । अग्रयस्तं । प्रयस्तं । अष्टं । अष्टतमञ्चेति । लोकविरहं वधवन्व-चोर्गादिकमग्रयस्तम् । लोकैः आचनीयं वन्धुवर्गपौत्रादिकं प्रयस्तम् । स्मृत्युक्तं वापि कूपतडागादिकं अष्टम् । वेदोक्तं यज्ञकृतं अष्ट-तममिति तज्जक्षणम् । 'यज्ञो वै अष्टतमं' कर्मेति श्रुतेः^२ ॥ हे अन्नगाः गावः गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्बन्तुमयोग्यान्नप्राग सच्यन्ते । तथाविधा यूथमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्रादयिष्यमाणं दधिरूपहेतुः क्षीरम् आप्यायन् समस्तादर्थयिष्यन् । सर्वोत्तपि गोषु प्रभूतक्षीरकुबत । सो प्यायिष्ये । वो युष्मानपहृतुं स्तेनक्षीरो मा ईयत ईश्वरः समर्थोभामभूत् ॥ अन्तः सः ऋषेः न तोन्नपापेन

१—'तिस्रणव देवता इति नेरुक्ताः । अग्निः इति योऽस्मानो वायुर्देवो वाक्तरिष्यमानः एतौ युष्मानः'—इति नि. दे. १, ५ ।

२—४, २, ५, १० । ३—१, १, १, ५ । ४—'हविरैन्द्रपत्न्यं'—इति मु. पाठः ।

भक्षणादिना ग्रंथो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत हिंसको माभूत् । कौटुशीर्युक्तान् ? प्रजावतीः बहुपत्याः । अनभौवाः
अभौवा व्याधिः स नास्ति यासान्ताः अनभौवाः कृमिदुष्टत्वादिवृत्त्यरोगरहिताः । अयस्याः यस्या रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किञ्च-
युक्तेपती गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने भ्रुवाः शास्वतिकीः बद्धीर्बहुविधाः स्यात भवत ॥ का०१ — 'यजमानस्य पशूनि त्वस्या-
गारं स्यात्पशूनां पुरस्ताच्छाखासुपगूह्यतीति' । इ पलाशश्राखे त्वमुद्रतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती दंजमानस्य पशून् रस्त्रे
सस्त्रतश्चोरव्याघ्रादिभयात्वाहिरस्त्रं श्राखिया रञ्जिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तौत्याशयः यद्यप्यचेतना श्राखा तथापि
तदभिमानिनी देवतासुदृश्यैः वसुक्तम् यथा श्राखज्जा अचेतनेऽपि श्राखयामे श्राखदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिलष्य विष्णुं सख्योध्य मोहशो-
पचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । 'इवे' इवेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्तिप् । कित्वादुपधायायुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्यं कवचनम् । इषशब्दगत
इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविव्यमानत्वात् । चतुर्थ्यं कवचनस्य प्रत्ययत्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते अनु-
दात्तौ सुप्तिताविति तदुपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि साविकाचस्तृतीयादिविभक्तिरित्युदात्तत्वम् । तस्मिन् सत्युदात्तं पदमेकवर्जमिति कारोऽ-
नुदात्तः ॥ यद्यप्येकशब्देन द्वयोश्चोदात्तयोरन्यतरो यः कोपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरोवलौयायानिति न्यायेन विभक्तिगतउदात्तएव
प्रबलः ॥ तथा सतनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्प्रदम् । 'त्वा'युषिर्भर्जनार्थस्य युष्मसिभ्यां मदिगतिमदिकप्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य
द्वितीयायां त्वेति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ सत्त्वां
त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ 'ऊर्ज' ऊर्जबलप्राशनयोरस्मात् क्तिप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा
करोति इत्युक्तं पक्षम् । 'कर्गित्यन्वनामोर्जयति' इति सत इति यास्कः । स्वरद्वयेवत् । संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित

इति त्वंशब्दस्य स्वरितत्वं मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् जर्ज्ज इत्यकारस्य स्वरितात्कंहितायामनुदात्तानामिति प्रचयाभिधायामेकश्रुती
 ग्राभायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सङ्गतरइत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति । अयिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु
 संहितायां स्वराजहनीयाः ॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् क्वापाजिभिसिद्धिसाध्यश्रुत्युत्पत्तिः । सति शिष्टप्रतयस्वरेणान्तोदा-
 त्तोवायुशब्दः । जसः स्रग्वादनुदात्तत्वं जसि चेति गुणोऽवादेशे च स्थानेन्तरतमइति परिभाषया उदात्तएव जाते वायवइति मध्योदात्तं
 पदम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ 'स्य' अस्तेर्तिटि शपोलुकि असोरल्लोपइति अकारलोपः । तिङ्तिङ्इति निघातः ॥ 'देवः' पचा
 दिस्वादच् चितइत्यन्तोदात्तः ॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्वसावित्यनुदात्तो वसादेशः ॥ 'सविता' घू प्रेरणे । खुलुलचविति लृच् । इडागमः ।
 चित्वादन्तोदात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गाद्याभिवर्ज्जमित्यादुदात्तः ॥ 'अर्पयतु' ऋगती । हेतुमति चेति णिच् । अर्तिङ्गिबलीरीकृत्योत्पत्तिना
 पुक् । पुगन्तेति गुणः निघातश्च । 'अष्टमाय' प्रशस्यशब्दादतिभायने तमविष्ठनावितोष्ठन् । प्रशस्यस्य अइति आदेशः । जित्प्रादेर्निता
 मितगदुदात्तत्वम् । ततः पुनः तमप । पस्य पित्वादनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ 'कर्मणे' करोतर्मानन् निस्वादुदात्तः ॥
 'आ' उदात्तः ॥ 'प्यायध्वम्' ओ प्यायौ वृद्धौ । हेतुमति णिच् । तस्य छन्दसुभयधेतगाध्वातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥
 'अघ्नाः' 'अघ्ना' अहन्तव्या भवताघघ्नोति वेति यास्वः । अघे नञि वोपपदे हन्तेरघ्नादयश्चेति यगन्तोनिपातः । सखुलित्वादा-
 मन्वितस्य चैताष्टमिको निघातः ॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्य इन्धो दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋज्जेन्दे-
 त्वादिना रन्पतायन्तोनिपातः । निस्वादुदात्तः स्वरितप्रचयो च ॥ 'भाग' भज भागसेनवयोः अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति
 घञ् । जित्प्रादादुदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतोघञोन्तउदात्तइत्यान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्यामिपूर्वइतमा सदैकादेश्यएकादेशउदात्तेनोदात्त
 इतुगदात्तएव ॥ 'प्रजावती' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति जनैर्दप्रतायः ततष्टाप तल्लैकादेश्येऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्त्व-

स्मिन्निति मतुप् । मादुपधायामतोर्वोऽयवादिभ्यइति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् । मतुप् ङोपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वरएव । वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्धदीर्घत्वम् ॥ 'अनमौवा'श्चम रोगी । अमेरिवइति इवप्रत्ययः । यहा । श्रेवायह्नाजिह्वायोवापा^वमौवा इत्यमेर्वन् प्रत्ययान्तोनिपातः । तस्य नचा बहुव्रीहौ समासस्य वेत्यन्तोदात्ते प्राप्तेतदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेतदपवादेन भवत्सभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ 'अयस्त्राः' तद्वत्स्वरः ॥ 'मा'निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ 'स्तेन' स्तेन चौर्ये । स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचाद्यच् । चित्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्लुङ्ङिटइति लङ् । व्यत्ययोबहुलमिति बहुवचनम् । न माङ्गोगी इत्याङ्भावः । निघातश्च ॥ 'अवयंस' अघ पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽघशब्देऽन्तोदात्तः । अघं यंसति इच्छतीत्यवयंसः । शसि इच्छायामच् । तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधज्ञाप्रौकिरःकइति काः । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तानामुदात्तत्वम् ॥ 'अस्मिन्' इणोदमुगिति एतेर्दमुक् । अन्तोदात्तइदम् शब्दः । तस्मात् लङ् । स्मिन् तस्य उङिदम्पदाद्यपुन्यैद्युभ्यइतुदात्तत्वम् ॥ 'गोपतौ' गमेङोरेरिति गोशब्दः प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे प्रत्यावेश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वस्यात् । अस्तोः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्वमिपां । यासुट् । सलोपोऽलोपश्च । तिङ्तिङः ॥ 'बह्वीः' बहुशब्दात् वीतोयुषवचनादिति ङीष् । अस्तोः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्वमिपां । यासुट् । सलोपोऽलोपश्च । तिङ्तिङः ॥ 'बह्वीः' बहुशब्दात् वीतोयुषवचनादिति ङीष् । अस्तोः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्वमिपां । यासुट् । सलोपोऽलोपश्च । तिङ्तिङः ॥ 'यजमानस्य' पुङ्यजोः शानन्निति यजतेः शानन् । निन्तादाद्युदात्तः ॥ 'पथून्' पथन्ति गन्वनेति पथवः । अर्जि हृशिकस्यमिपसिबाधासृजिपथितुक्युक्दोषहकारश्चेति दृशेः कुप्रत्ययः पथादेशश्च । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः ॥ 'पाहि' पा रक्षणे । लोट् । तिङ्तिङः । एवमये पदस्वरप्रक्रियोहनीया विसरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

कात्यायनः—'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वन्नाति कुशौ विवहेति' । वासयति वृष्टादिद्वारा स्थापयति विव्रमिति वसुः यन्नः । 'यन्नो वै वसुर्यन्नस्य पवित्रमसीति' श्रुतेः । यन्नशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं चौरं लब्धते । हे दर्भमय पवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतायाः निवास

हेतोः पयसः शोधकं 'पवित्र' स्वम् 'स्रसि' अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । हो कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रं मुच्यते ॥ कात्या० 'क्षौरसीति स्थात्वादानमिति । यस्यां स्थात्वां क्षौरं प्रचेत्स्वयं तद्गृह्णाथोऽयं मन्त्रः । हे स्थालि सृज्जनाभ्यां निष्यवा त्वं 'क्षौरसि' जलहेतुवृष्टिप्रदुर्लभलोकरूपासि । यु सख्यभ्यान्तद्रूपत्वमुपचर्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुष्टयतया सृदा निष्यन्नवात् पृथिवी रूपत्वम् ॥ का० 'मातरिखनइत्यविग्रयतीति । गार्हपत्यादुदीचोङ्गाराद्विरह तेषूखामधिमयति । हे उखे त्वं 'मातरिखनः' वायोः 'धर्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोसि । मातर्यन्तरिक्षे खसिति निश्वासचेष्टां करोतीति मातरिखा वायुः । धर्मः पृ चरणदोसोः धर्मः दीपकः स्वस्थानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यक्तकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायो

वसोः पवित्रमसि क्षौरसि पृथिव्यसि मातरिखनो धर्मोऽसि विष्वधा असि । परमेष्वाह्ना

इह स्वमाह्नास्मां ते यज्ञपतिह्वर्षीत ॥ २ ॥

धर्मरूपासि ॥ क्षौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् । अत्र मातरिखनः धर्मोऽस्योन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तदेयां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विष्वधा असि' विष्वदधातीति विष्वधाः विष्वधारणसमर्थासि । लोकत्रयरूपत्वात् । किञ्च 'परमेष्वाह्ना' उक्तमेव बहुक्षौरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे त्वं 'इह स्व' इडा भव त्वविउस्य क्षौरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा भव्यायास्तव छिद्रेण क्षौरं गलेत् । इह इहि इडाविति धातुर्यद्यपि वृद्धार्थं तथापि दाढेयं सति भङ्गाभावेन विरमवस्थानादाढेयं नाम कालवृद्धिरेव भवति । किञ्च हे उखे "मा ह्वा" कुटिला मा भव । ह्वा कौटिले । यदुग्रा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां वा स यां तत्त्वं क्षौरं गलेत् । अतः क्षौरधारणाय दाढेयमकौटिल्यं चार्थ्यते । किञ्च "ते यज्ञपति" स्वस्वस्वियजमानो मा ह्वर्षीत' कुटिलो मा भू

इति सु० पाठः ।

३—'निश्वासचेष्टा'—इति सु० पाठः ।

२-४, २, १८ ।

२-४, २, १८ ।

त्वन्निष्ठचौरस्कन्देनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वद्दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्राश्न्यते ॥ २ ॥
 का० । 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्याङ्गुरोत्युद्वेति । अस्यामुखायां स्थापयनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्ध-
 'वत्कलोदगग्रत्वं विकस्यते । हे शाखापवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्र' त्वम् 'असि' । पवित्रेण अश्वघाते
 सति चारेण सह स्थाव्यां पततां तृणपर्णीदीनां प्रतिबध्यमानत्वान्न पवित्रस्य चौरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् ।
 शतसङ्का धारा यस्मिन् । तथा 'सहस्रधार' सुक्तैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाव्यां पतन्तीनां चौरधाराणां शतसहस्रसङ्काकानां सङ्कावा-

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वसविता पुनरुवसोः पवित्रेण....

शतधारेण सुप्राकामधुक्षः ॥ ३ ॥

च्छीधकत्वमादत्तुं वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' ॥ का० 'देवस्त्वित्यासिच्यमाने जपतीति' ४ । पयोदेवता
 दीहनादुर्ध्वं स्थाव्यां भिद्यमान हे चौर 'सविता' प्रेरकोदेवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु ।
 सुपुंति पवित्रविशेषणं सुष्टु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्रा' 'नुडागमाभावश्चार्थः' ५ ॥ का० कामधुक्षइति प्रश्रद्धति एकस्यां गवि दुग्धयां
 दोग्धारमन्त्यध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'काम् गाम्' 'अधुक्ष' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

१—४, २, २१ । २—'व्यावधाने' इति सु० पाठः । ३—नि० दे० ४, ४२ । ४—४, २, २२ । ५—तुडिलादि सु० पुष्पके न दृश्यते । ६—४, २, १४

ध्वर्युव्यात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' 'विश्वायुः' शब्देनाभिधेया विश्वमायुस्याः सा विश्वायुः । यजमानस्य सम्यक् आयुः प्रयच्छतौत्थर्यः ॥ का० 'एवमितरे उत्तराध्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयद्वितीये गावौ तदोहनादुद्धं कामधुच इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तत्तरेऽसृमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोरग्निषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा 'सा' 'विश्वधायाः' । दुग्धाञ् धारणपोषणयोः । विश्वान् सर्वान् देवान् दद्यात् चोर्दध्यादि- हविर्दानेन पुण्याति इति विश्वधायाः । असृन् प्रत्ययोणिच् । णित्वादातीयुक्चिण्कृतोरिति युक् । यद्वा घेट् पाने विश्वा-

साविश्वायुःसाविश्वकर्मासाविश्वधायाः । इन्द्रस्यत्वाभागोऽसोमेनातनचिमविष्णोर्हव्यर्ज ॥ ४ ॥

निन्द्रादिदेवान् चोरादि हव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० 'उद्वास्यातनक्ति प्राग्वतशेषेणेन्द्रस्यत्वेति । कथितं चौरमन्त्रे रुद्रास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टे न दध्ना दधिनियच्छेदे आतच्चनं कुर्यात् । हे चोर 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमेन' सोमवल्लोरसेन 'आतनचमि' दध्यर्थां कठिनीकरोमि । तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्नातच्चनहेतुदधिशेषस्यैवापि भावजन्या तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कथित्युमान् बभूवुर्वा भावितोबभूवुर्भवति । प्रातिज्ञत्वेन भावितः यत्र स्य । तदुक्तं वसिष्ठेन — 'बभूवुर्वा भावितोबभूवुः परत्वे भावितः परः । विषासृत्तद्वैविह स्थिति भाविनबन्धनीति । भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्ति करोति । अस्तत्वेन भावितं जीवनेहेतुर्भवति' । तथा च दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० 'सोदकेनापि दधाल्यसृण्मयेन विष्णोर्हव्यमि- तीति । हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' चोर' 'रज' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहरे च ब्रह्मविष्णुमहेस्वराग्रभिमानिन्यो देवताः अतोविष्णु- सम्बोध्य हविषोरज्ञा प्रार्थयते ॥ ४ ॥

का० । 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमोक्षमाणोऽपउपसृस्य व्रतमुपेत्यान्ने व्रतपतद्दमहमिति वि० ॥ हे व्रतपते व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अन्ने त्वदनुज्ञया 'व्रतं चरिष्यामि' कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शक्यम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्नो भृशसं त्वप्रसादात् 'तन्मो राध्यातां' मदीयं तत्कर्म निर्वहन् सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शक्येराशौलिङ्ग्यासुट् । लिङ्ग्याश्रिथङ् । अतोयेयः । गुणः । शक्यम् । 'अन्निव देवानां व्रतपतिरिति' श्रुतिः ॥ इदमहम् । 'अह' यजमानोऽस्माददृतात्मनुष्यजनउद्रत्य 'सत्य' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठेयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मत्त्वानद्दमिति विशिनष्टि । अदृतं मनुष्यजन्म शोघविनाशित्वात् । यथा स्तप्रगजादयोबोधमात्रेण शोघं निवर्त्तमाना अदृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः ।

अन्नेव्रतपतेव्रतञ्चरिष्यामितच्छेकेयन्तन्मेराध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

श्रुतिरपि—'इदमहमदृतात्सत्यमुपैमि' इति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्ततद्दति । यद्वा लोकाप्रसिद्धे एव सत्यादृते ग्राह्ये । नानृतं वदेदिति कर्मण्यदृतनिषेधात् । अदृतवदनादुद्रत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अतद्ददं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥ ५ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं हत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । का० 'ब्रह्मन्नपः प्रणेत्यामि यजमानवाचं यच्छेत्प्राहानुज्ञातउत्तरेणाहववीयउ सन्नति निदधाति कस्त्वा युनक्तौति' ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युयंज्ञारश्मकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रशोत्तररूपायां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र 'त्वां' कः पुरुषो 'युनक्ति' ग्राहवनीयस्योत्तरभागे स्थाप-
१—४, २, २५ । २—४, २, २६ । ३—४, २, २३ । ४—'जीर्वा' सहलहेतुर्भवति' इति सु० पाठः । ५—४, २, २४ । ६—२, १, ११ ।

७—१, १, २ । ८—१, १, ४ । ९—२, २, २ ।

यतौति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति 'स' एव परमेश्वरः हे पात्र
'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम् । पुनरपि 'कर्म' प्रयोजनात् 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः । 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रोक्त्यर्थे 'त्वा युनक्ति'—इत्यु-
त्तरम् । सर्वकर्मणि परमेश्वरप्रोक्त्यनुष्ठेयानौति भगवन्नोतास्वर्जुनं प्रति भगोवतोक्तम् । परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यस्माद्य
शूर्पं चाग्निहोत्रहर्षणीं चादत्ते । का० 'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहर्षण्यादायेति' ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहर्षणि हे
शूर्पं वां युवां कर्मार्थमहमादददति शेषः । 'वेषाय' च । विषुल व्याप्तौ घञ् । वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्यं च 'वां'

कस्त्वायुनक्तिसत्त्वायुनक्तिः कस्मै त्वायुनक्तिस्तस्मै त्वायुनक्तिः । कर्मणोवावेष्टायवाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टरक्षः प्रत्युष्टा अरातयोर्निष्टम् रक्षोर्निष्टम् अरातयः । उर्ध्वं तत्तिरिक्तमन्वेमि ॥ ७ ॥

युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां त्रीहोणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रेक्षणाथोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहर्षण्यो व्यापाराः । त्रीहिनि-
र्वापधारणमुखी त्रीहिप्रेक्षेयः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पे व्यापाराः ॥ ६ ॥

का० 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टमिति वेति' । 'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे । अग्नेनाग्निहोत्रह-
र्षण्योऽशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिताराक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातरोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो हविषाया
वा दानं रातिः । रातिः प्रतिबन्धका अरातयस्तोऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं 'रक्षोर्निष्टम्'

१—म० गी० १८, ५६; ८, २७; ४, २४ । २—२, ३, १० । ३—२, ३, ११ ।

निःशेषेण तमं संतप्तम् । तप सन्तापि । 'अरातयः' च निष्टप्ताः । अनयोर्मध्ययोर्यविकल्पः ॥ का० 'गच्छतुर्ग्वन्तरिचमितीति' । 'उर्' विसृष्टम् 'अन्तरिचम्' 'अवकाशम्' 'श्वेति' अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पाश्चादोरिव स्थितं रवोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

का० 'अपणस्य पञ्चादनस्त्रिष्ठस्तसमङ्गि धूरसौति धुरमभिमर्शनमिति२। अस्यायमर्थः—'अपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्याह'पत्यस्य पञ्चा-
दन' श्रकटं त्रीद्वियुक्तं तिष्ठति। तच्च "समङ्गि" सस्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गेपितं तस्य 'धुर' बलीवदवहनयोग्यं युगमदेशं धूर-

घरसिध्वध्वन्तध्वन्तयोऽस्मान्ध्वन्तितध्वन्तध्वन्तमः । देवानामसिबन्धितमः ३

स॒क्षित॑म॒स्य॑प्रि॒तम॑ञ्जु॒टम॑न्द॒वह्ण॑तमम् ॥ ८ ॥

सीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः—ब्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनी युगस्य बलौवदेवहृनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः शस्त्रदृष्टोऽसि तं प्रार्थयते । ‘अग्निर्वाणधुर्यस्तमेतदत्येक्यन् भवतोति’ अतः । हे वङ्गे त्वं ‘धूरसि’ हिंसकोऽसि । तवौशुर्वीदुर्वीशुर्वी हिंसार्थाः धूर्वतेः क्तिप् । यतो धूरसि अतो ‘धूर्वन्त’ हिंसन्तं पाप्मानं ‘धूर्वं’ विनाशय । किञ्च ‘यः’ राजसदिशोगविन्नेन ‘अग्मान्’ “धूर्वति” हिंसितुमुदरकस्तमपि “धूर्वं” विनाशय “य” च “वयं” “धूर्वामः” तमपि ‘धूर्वं’ यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठितारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्वं विनाशय । शकटस्थिताम्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपङ्कोतुमन्याधारभूता शकटस्य धूर्नेन मन्त्रेण स्पृशेति ॥

१—२, ३, १२।
२—२, ३, १३।
३—२, ३, १, १०।

का० 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पञ्चदोषमिति' । शकटस्य दोषः काष्ठमोषा तदग्रस्य भूमिसंशयोभाभूदिति ॥ तदाधारत्वन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पञ्चाङ्गाय तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट त्वं "देवानां" सखन्धि "असि" भवति । किञ्चित् 'वङ्कितमम्' वह् प्रपण्णे । वहतीति वङ्कः वङ्कितम् ब्रौहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा 'सखितम्' णा शीचे । अतिशयेन शुद्धम् । आह्वयमेत्यादिना किं प्रत्ययः । यद्वा । स्वे वेष्टने । दाढीय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । "पप्रितमम्" । प्रा पूर्ण्णे ब्रौहिरतिशयेन पूरितम् । 'जुष्टम्' जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । 'देववृद्धमम्' । द्वे ज्ञ् स्पर्धायां शब्दे व । देवानामतिशयेन ज्ञात । ब्रौहिरपूर्णे शकटं दृष्ट्वा देवान्नाह्वताह्व शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अद्वयतमसिहविधिर्नन्दह्रस्वमाह्वामर्तियज्ञपतिर्द्विऋषीत् । *

विष्णुस्त्वाक्रमतामुरुवातायापहतुरक्षीयच्छनाय्यञ्च ॥ ६ ॥

अङ्गुतमसि । हृ कौटिल्ये । ज्ञप्रत्ययः । दृङ्ग्रेयस्त्वसोति निष्ठायां दृङ्गादेशः । “अङ्गुतम्” अङ्गुटिलम् “असि” । आरोहणेपि भङ्गभौति
नीक्षीत्यर्थः । “हविर्धानं” दुधाव् धारणोपपन्नयोः । हविर्धोत्रोदिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतो “दृङ्गस्व” मा द्वाः मा तो
यज्ञपतिद्वार्षोदिति । पूर्ववद्भाष्येयम् । का० ‘विष्णुस्त्वेत्यारोहमिति’ । हे शकट “विष्णुः” व्योपकोयज्ञः ‘त्वा’ त्वा “क्रमतां” पादेन-
क्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः । का० ‘मेक्षेत उरवातायेति हविष्यानिनि’ । हे शकट “वाताय” “उरु” भवेति शेषः । तदन्तर्वर्तिव्यौहिष्ठ

γ — γ , π , ρ ,
 γ — γ , π , η —
 π — π , π , η —

* “द्वाषीत्”-इति सु० पाठः ।

वायुसञ्चाराय चिस्तीर्णश्च । शकटस्य ब्रीहौषां तृणाद्याच्छादितत्वाच्छङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनौय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः । वायुरूपप्राणप्रवेशाद्विः सम्राणं क्रियते अन्वेण । किञ्च । वायुप्रवेशरहितं श्वं वस्त्रं वरुणदेवत्वं भवति । तद्वत्त्वमन्वेकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तद्विद्वत्यर्थमयं मन्त्रः । 'यज्ञे' किञ्च वातोनाभिभवति तत्सर्ववरुणदेवत्वमुक्तवताग्रेत्याह वाचसमेवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० 'अपहृतमिति निरस्यत्यद्विद्यमानेऽभिमृशेदिति' । ब्रीहिभ्योन्यत्पणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे ब्रीहिनभिमृशेदिति सुवार्थः । अथ मन्वार्थः—'रचः' यज्ञविघातकम् 'अपहृत'

देवस्यत्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

अग्नेये जुष्टं गृह्णाप्यन्नीषोमाभ्याञ्जुष्टं हृह्णामि ॥ १० ॥

निराकृतं तृणादिकमेव रच उच्यते ॥ का० 'यच्छन्तामित्यासभते' इति । 'पूष' पञ्च सङ्गाकाशङ्कुल्योर्ब्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्तां' नियच्छन्त । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन सुष्टिना ब्रीहिन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तोभवति ॥ ८ ॥

का० 'देवस्यत्वेति गृह्णात्यान्वेयं चतुरोसुष्टीनेवमन्नीषोमीयं यथा देवतमन्यदिति' । हे हविः 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अन्वेये' 'जुष्ट' प्रियं 'त्वा' 'गृह्णामि' । 'अन्नीषोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्ट' स्वा 'गृह्णामि' । कात्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्यां' च । असमन्विष्वयोर्बाहुभ्यां दीर्घदण्डाकारोवाहुः पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः ।

१—१, २, १०—१८ । २—१, २, १८ । ३—१, २, २०—२१ ।

ग

हन्तामित्यवरोहतीति^१ । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृष्ट्वा' हृता भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटम् अवहरोयेत्^२ । दुरो-
 द्वाराण्यहन्तीति दुर्याः गृहाः हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्मारेण गृहचोभः सञ्चाव्यते । सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते । का० 'गच्छत्युर्व्वत्त-
 रिच्चमिति^३ । व्याख्यातम् । का० 'अपणस्य पञ्चाङ्गादयति पृथिव्यास्वेतीति^४ । हे हविः 'पृथिव्यानामौ' मध्ये 'त्वा' 'सादयामि' स्थापयामि ।
 तस्यैव व्याख्यानम् 'अदित्या उपस्ये' इति । उपस्ये स्वाङ्गे यथा सुप्तं वालं पुत्रं माता स्वाङ्गे स्थापयति । एवमिदं हविः अदित्या
 उपस्ये भूम्या अङ्गे 'सादयामि' । हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रच' । सुप्तपुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥११॥

पवित्रेस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वःप्रसवउत्पुनान्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः । देवैरापोऽग्रे

गुवोऽग्रेपुवोऽग्रममद्यज्ञन्नयताग्रेयज्ञपतिःसुधातुयज्ञपतिर्देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० 'कुशो समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गमौ कुशैः क्षिनचि पवित्रेस्थइति त्रैवेति^१ । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यथयोवहुलमिति स्त्रीत्वम् ।
 हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनौ 'स्य' भवथः 'यज्ञोवै विष्णुर्यज्ञियेस्थइति^२ अतः । का० 'हविर्गृहस्थामपः
 कृत्वा ताभ्यामुत्पुनानि सवितुर्वदति^३ । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति । हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनानि' उत्कर्षेण
 शोधयामि । केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण । 'यो वा अग्रं पवतएषोच्छिद्रं पवित्रमिति^४ अतः ।

१—१, २, २५ । २—'शकटादवरोहयेत्-सु० पाठः । ३—२, ३, २६ । ४—२, ३, २७ । ५—२, ३, २९ ।
 ६—१, १, २, १ । ७—२, ३, २३ । ८—१, १, २, ६ ।

‘सूर्यस्य रस्मिभिः’ शुद्धिहेतुभिः उत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मिनाञ्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिमुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् । का० ‘सर्वे कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापइति । उत्पुताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवर्णौ सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्ते नीचं क्षालयेदिति सूतार्थः । मन्वार्थस्तु—हे ‘देवीः आपः’ द्योतनात्मिकाश्चापो यूयम् ‘अद्य’ अस्मिन् दिने ‘इमम्’ इदानीं प्रवर्तमानं यज्ञम् ‘अग्रे’ ‘नयत’ पुरतः प्रवर्त्तयत निर्वाह्यं समापयत । किञ्चूताः आपः ‘अग्रेगुवः’ अग्रे गच्छन्ति इत्यन्ने गुवः पुरतोनिष्क्रम्येति प्रति गमनशीलाः । तथा ‘अग्रेगुवः’ अग्रे पुनन्ति अग्रेगुवः । अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्महतिनिवा रणेन शोधनशीलाः । यद्वा । अग्रे पिबतीत्यग्रेगुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्तव्यः । गमेः क्षिप्रत्वये गमः कावित्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेर्वा कौ जङ्क् च गमादीनामित्युक्ताः । किं च ‘यज्ञपति’ यज्ञमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथं तम् “सुधातुम्” सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुणातीति सुधातुस्तं ‘यज्ञस्य पति’ पालयितारम् । एको यज्ञपतिग्रह्ये योगेन व्याख्येय एको रुढ्या । तथा “देवयुवम्” । यु मिश्रणे देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रकरोति देवयुक्त्वम् । क्षिप् । अन्त्यभागमशसनमिति तुग्भावः । यद्वा देवान् कामयते इति देवयुक्त्वम् । ‘इदंयुरिदं’ कामयमानइति यास्कोक्तेः । सुप आत्मनः क्वञिति क्वच् । क्वचि चेतीप्ते प्राप्ते न कृन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वाभावः । अक्षाघत्यादिति अक्षाघातेरेवाल्लविधानादकक्षाव- धातुकयोरिति प्राप्ते दीर्घो न भवति । ततः क्वाकृन्दसीति उपत्ययः । देवयुशब्दस्याभि परेऽभि पूर्वं इति प्राप्तस्य वा कृन्दसीति विकल्पेन तत्त्वादीनां वा इयङ्ङुवङ्ङावित्युक्त्वं ॥ १२ ॥

हे षापः 'इन्द्रो' देवः 'हवतूयै' तूर्यतिर्वधकस्यां हवतूये निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणोत' । आकारञ्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'यूयम्' अपि 'हवतूयै' निमित्ते तम् 'इन्द्र' 'हवतूयै' हवतूयः सहकारित्वेन । का० 'प्रोक्षितास्तेति तासां प्रोक्षणमिति' । हे आपो यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ असंस्कृता अन्यसंस्कारश्चमा न भवन्तीति । का० 'हविषश्चान्नये त्वान्नोषोमा भ्यास्तेति यन्नादेवतमन्यदिति' । अन्यदपि हविस्सहैवतोच्चारणं प्रोक्षणीयम् । 'अन्नये त्वा जुष्टं' प्रोक्षामि । अन्नोषोमाभ्यां त्वा जुष्टं

युष्माइन्द्रोष्ट्रणीतष्टत्ततूर्यैयूयमिन्द्रमष्टणीङ्क्षुष्टचतूर्यैप्रोक्षितास्य । अन्नयेत्वाजुष्टस्मोक्षाव्यन्नीषोमाभ्या

त्वाजुष्टस्मोक्षामि । देव्यायकर्मणोद्युन्धध्वन्देवयज्यायै यद्वीशुद्वाःपराजघ्नुरिदं वस्तुच्छेत्स्यामि ॥ १३ ॥

प्रोक्षामि' । का० 'पात्राणि देव्यायेति' । क्षणाजिनोलूखन्नादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् । हे यज्ञपात्राणि । यूयं 'युन्धध्वम्' शुशानि भवत । किमर्थम् 'देव्याय कर्मणे' अम्बादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्मै विप्रियते । 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्वै यागं क्रियायै । किञ्च । 'पराजघ्नाः' नीचजातयस्तच्चादयो 'वो' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नूः' पराहते । छतवन्तः । छेदनतत्क्षणदिकाले स्वकीय हस्तसार्थरूपमशुचिलं वक्रुः । 'तदिदं' 'वो' युष्माकमङ्गं 'यु न्यामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १५ ॥

का० 'शर्मासीति कणाजिनादानमिति' । हे कणाजिन त्वमूलखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मन्त्रुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । का० 'अपेत्त पात्रेभ्योऽवधूतमूलवधूतमितौति' । 'रत्नः' कणाजिने गूढम् 'अवधूत' कणाजिनकर्मनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोपि पातितः । का० 'प्रत्ययीवमास्तृणाद्यादित्यास्त्वगिति' । हे कणाजिन त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवताया स्वधूपम् असि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां 'प्रति वेत्तु' प्रतियच्छा मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञोदेवेषु ऋष्टः कणाश्रुगो मूखागमत्तदा देवाः ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्थित्य जगद्गुह्यस्माच्चर्मोस्तरणमित्यभिप्रायः । का० 'सव्याश्रुये निदधालुलू-

शर्मास्यवधूतुरज्ञोवधूताअरातयोदित्यास्त्वगसिप्रतित्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसिवानस्यत्योग्रावासिपृथुबुध्रःप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

खलमद्रिरसि ग्रावासीतिवा प्रतित्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रतित्वेति शेषोयोजनीयः । हे उलखल त्वं यद्यपि 'वानस्यत्यः' दारुमयस्तथापि दृढत्वाद् 'अद्रिरसि' पाषाणोसि किञ्च तूः 'पृथुबुध्रः' स्थूलमूलः मूलघातोपद्रवेण चाक्षत्वरहित्याय मूलस्य त्वत्त्वं हे उलखल तथाविधस्त्वं 'ग्रावासि' द्रोढेन पाषाणसदृशोसि । 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादासीर्णा कणाजिनरूपा भूमिस्त्वगसि सा त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयेन जानातु ॥ १४ ॥

का० 'हविरावपत्यन्मे स्तनूरसीतीति' । हे हविः त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः' शरीरमसि । यतस्तत्र स्थितं हविरन्निर्भवति प्रतीहविः अग्नेस्तनूः । किंभूतं हविः । 'वाचोविसर्जनम्' अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गी भवति । तस्मादिदं हविवर्षोविसर्जनम् । अतो 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः । का० 'बृहद्-
यावेति' सुसलमादत्ताइति । हे सुसल त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि 'आवासि' दौष्ट्येन पाषाणसदृशोसि । तथा दीर्घत्वेन 'बृहत्' मन्यसे । का० 'सद्दमित्यवदधातीति' । हे सुसल त्वं 'देवेभ्यो' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविवर्षो हिरूपं 'शमीष्व' ग्रामय ।

अग्नेस्तनूरसिवाचोविसर्जनन्देववीतयेत्वागृह्णामिबृहद्वावासिवानस्पत्यःसद्दन्देवेभ्योहविः

शमीष्वसुशमिशमीष्व । हविष्कृदेहिहविष्कृदेहिहविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

भक्षविरौघितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं 'सुशमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व । ग्राम उपग्रामे व्यत्ययेन शमीष्व । तुरस्तु ग्राम्यमः सार्वधातुकइति इडागमः । शान्तिं हि विधा । वाह्यतुषापनयनादाद्या सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं संस्कारं कुर्वित्यर्थः । का० 'हविष्कृदेहेति' त्रिराह्वय-
तीति । यजमानः पत्नी वाग्योवा योत्रोहीनवहन्ति तं सम्बोधाह्वयते हे "हविष्कृत्" हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अन्तागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

का० 'आहव्यव्योहवदुपले कुक्कुटोसीति त्रिः शय्या द्विद्वदं सखदुपलमिति' । हे शय्यारूपयज्ञायुधविशेष त्वं 'कुक्कुटोसि' असुराणां "मधुजिह्वः" वासि देवानाम् । असुराः क्व क्वेति तान् हन्तुमिच्छन्त्योऽटति सर्वत्र सञ्चरति सः कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटोऽस्मिन्मयदं कुटति तनोतीति कुक्कुटः यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिबत् क्षन्तिविशेषमसुरार्थः तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकानामा कविदेवानां मुखः । मधुर्गंधुर्भाविषी जिह्वा यस्य तद्वत् हे यज्ञायुध त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमर्जसावद' अन्नं रसञ्च यथा समगच्छति तथा शब्दं कुह । तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति । ततः कुक्कुटोऽस्मिन्मधुजिह्व इषमर्जसावदत्वयमयत्सङ्घातः सङ्घातश्चेन्मधुवर्षेऽहसिप्रति त्वावर्षेऽहं च त्वुपरापूतं रक्षःपरा

पूता अरातवोपपन्नो रक्षो वायुर्बोद्धिर्विनक्तु देवोऽहसिप्रति हि रस्यपाणिः प्रतिशुभसात्स्विच्छिद्रे खपाणिना ॥ १६ ॥

'त्वया' कृत्वा 'वयं सङ्घत' सङ्घात' 'जेष' असुरैः सह क्रियमाणं तं संग्रामं जेष जयेस । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वि-
त्सङ्घः । सम्यक् हव्यमो असुरायवेति सङ्घातो युद्धम् । मनोराष्ट्रएकोद्वयभभासौ तस्मिन्सुरासौ बाक्यौ स्विता तस्मिन् शब्दं कुर्वन्ति तच्च शुत्वेवासुरा खियन्ते । ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकावगुगत्सा तेनैव ऋषभेण याजयताम् ऋषभे इति सा वाक्मनोर्जायां प्रविष्टा । तौ युजस्ययपि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय । तद्वाक्मनकटनाञ्च शय्यस्य हवदुपलहममिति शुत्योक्ताभिप्रायः । का० "वर्षहवमसीति शूर्पमादत्तइति" । हे शूर्प त्वं 'वर्षहवमसि' वर्षेण वृष्ट्या

१—१, ४, १५ । २—'असुरभीत्यर्थ' इति सु० पाठः । ३—२, ४, १६ ।

तद्भूतजलेन दृढं वर्षदृढम् । वर्षदृढवैष्णवलाकानिमित्तत्वात् शूर्पस्य वर्षदृढत्वम् । का० 'प्रति हि ति हविरुहपतीति' । हे हविः 'वर्षदृढ' शूर्पे "त्वा" त्वां 'प्रति वेत्' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षदृढत्वाद्भाष्यत्वम् । का० "परापूतमिति निःपुनातीति" । "रसः" "परापूत" निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्वत् रज्जोपि तैः सह भूमौ पालितम् । "अगतयः" हविः प्रतिकूलाः आलस्यादियच्चवच "परापूताः" निराकृताः । का० 'अपहतमिति तुषाच्चिरस्थतीति' । "रसः" "अपहत" दूरेऽपनोय मारितं भूमौ पतितं तान् दूरे निःसारयेत् । का० 'वायुर्वहति विविनक्षीति' । हे तण्डुलाः "वायुः" सूर्पचाबनात्यः "वक्रः" युष्मान् "विविनक्ष" स्वल्पकचेभ्यः पृथक्करोतु । का० 'देवोवहति पादगामोप्याभिमन्त्रयते' इति । हे तण्डुलाः 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् "अच्छिद्रेष

दृष्टिरस्यपान्ने अग्निमामादच्छिद्विनिष्क व्यादसेधादेवजं वह । भुवमसिष्टृधिवीदृष्ट

अच्छानिवाच्चवचनिसजातवन्य पदधामिभाटव्यस्यवधाय ॥ १७ ॥

पाणिना" चङ्गुलिस्त्रिवहोनेन हस्तेन 'प्रतिष्ठभणत्' स्वीकरोतु । इयदोर्भञ्ज्यसीति हस्य भः । पातौप्रलेपसमये भूमौ पतनं मा भुदिति सवितुर्गुहं प्रार्थने । किञ्चूतः सविता "हिरण्यपाणिः" । हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयायाभरच्चमूक्तौ पातौ यस्य स हिरण्यपाणिः । यस्त दैत्यैः प्रतिघटप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पातौ देवेर्हिरण्यमयौ कृतमिति सवितुर्हिरण्यपाणिमिति वङ्गुचयुतौ कथा॥१६॥ का० 'भूकृतः प्राणां परिव्राज्योपवेष्टं करोतीति । दृष्टिरसीत्युपवेष्टमादायेति' च । पत्न्यामश्राव्यामूलदेये छिद्वः काष्ठमाव-

उपवेष्टुमादत्ते । हे उपवेष्टु स्व "दृष्टिरसि" प्रगल्भोसि । विष्टुषा प्रागल्भ्ये । तीव्राङ्काराणिमित्तदतशब्देन प्रभुत्वादस्य प्रायस्त्वर्थम् । कां 'अपाम्बुदत्तङ्गापान् प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽन्वयः सन्नि । एकः आमात् । आममपक्कमत्तोत्थामाभौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् । श्वददहि क्रव्यं मांसमस्तीति क्रव्यात् चित्ताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथा विद्वान् चीनङ्कारान् गाईपत्यात्प्राग्न भागे पृथग् क्रव्यं तेषां मध्ये यागयोग्यो हि एकः द्वावन्तौ आमात् क्रव्यात्संज्ञौ तौ वारयितुं गाईपत्यं प्रत्युच्यते । हे "अग्ने" हे गाईपत्य 'आमादमम्बिम्' 'अपजहि' परित्यज । व्यवहितार्षेति क्रियापदोपसर्गयोग्यवधानम् । तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निःषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः । कां 'आदेवयजमित्यङ्कारमाहृत्येति । हे गाईपत्य 'देवयजं देवानां यागयोग्यं' तृतीयमङ्कारम् "आवहृ" समीपमानय । देवाइत्यन्ते यस्मिन्सौ देवयाद् तं देवयजम् । कां 'कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति । देवयजमङ्कारं कपालेनावच्छादयेत् । हे कपाल त्वं 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततोऽन पतसि । 'पृथिवी' भूमिं 'दृह' दृढीकुरु । पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमीर्दृढकृतं शैथिल्यं न भवित्यतीत्यर्थः । किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं 'आहृत्यस्व' शत्रोरसुरस्य पापानोवा 'बधाय' हिंसायै । व्यन् सपत्ने इत्याद्युदात्तत्वात् आहृत्यशब्दः शत्रु वाची । किञ्चूतं त्वां 'ब्रह्मवनि' । वनं यत्र सभक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनिः । तत्रा 'सत्रवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजात्याः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्त्वैवन्व्यते इति ॥ १७ ॥

१—३, ४, १६ । २—“तथाविधान्”-इति सु० पाठः । ३—“तेषामग्नौ यावयोग्यतादीनो रावयो आमात् क्रव्यात्संज्ञौ व्याजयितुं गाईपत्यः प्रत्युच्यते”-इति सु० पाठः । ४—२, ४, २८ । ५—२, ४, २८ ।

का० 'सव्याङ्ग' स्था शून्ये ऽङ्कारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्काररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्माङ्गाभिः क्रियमाणं 'गृध्रबीज' नाशकरबीजधेनाशुगृह्णीष्व । यदा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदानासक्तं मा दृहेत्यर्थः । का० 'धरुणमिति पञ्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पञ्चाङ्गाणि द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीयकपाल त्वं 'धरुण' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' । अतोऽन्तरिक्षं 'दृष्टुं' दृष्टुं कुरु । पुरोडाशपाकोत्यन्नज्वालशान्तरिजलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु । यथये तत्क गलं ज्वालात्तरिजयोर्मध्ये व्यवधावकं

अग्ने ब्रह्मशुभशीष्यधरुणमस्यन्तरिजं दृष्टुं ब्रह्मवन्निवा ज्ञचवन्निषजातवन्युपद्रवमिन्मातृव्यस्यबधाय ।

धर्तृमसिदिग्वन्दुं हृन्नृह्मवन्निवा ज्ञचवन्निषजातवन्युपद्रवमिन्मातृव्यस्यबधाय । विष्णुमथस्वाशाथ्य

उपद्रवमिचित्तस्योद्धुं चितोऽभ्युगूणामङ्गिरसान्तपसातप्यध्वम् ॥ १८ ॥

मसिस्त तन्नायत्तरिजदाठ्याय कपालदेवता प्रार्थयते । ब्रह्मवन्निवादि पूर्ववत् । का० 'पुरस्ताद्धुं मितौति । प्रथमस्य पूर्वभागे दृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल त्वं 'धर्तृ' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृष्टुं । 'ज्वालाये' ण दाहाभावोदुलोक्तस्य दाढांम् । अन्त्यत् पूर्ववत् । का० 'विष्णुमथइति दक्षिणतइति । हे चतुर्थकपालविष्णुमथः प्राशाथ्यः सर्वदिग्भाः सर्वदिग्दाढ्याय 'त्वा' उपद्रवमि । एवं कपालचयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिग्भोजयति । तद्वतः पुरोडाशोलोकात्रयरूपोभूत्वा देवताः प्रीयतीत्या-

१—३, ४, ३० ।

२—२, ४, ३१ ।

३—२, ४, ३२ ।

४—२, ४, ३३ ।

प्रयः । का० 'समं विभज्य हे दक्षिणतरेवमुत्तरतश्चित्तौ । तत् । आत्मयपुराणायस्थाष्टकपालाश्चतुर्षां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्षां मध्ये हे हे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । चिच्चयने क्षिप्रमस्य चित इति बहुवचनं । हे कपालविशेषाय' 'चितः स्वं' प्रथम-कपालोपचयकारिणः स्या भवथ । तथा 'जड्वचितः' स्य जड्व'मु' उपहितानां द्वितीयादिकपालानां उपकारिणोभवथ । का० 'सृग्बा-भित्यङ्गारैरभूद्यतीति' । अङ्गारैः कपालानि द्वादयेत् । हे कपालानि यूयं 'सृग्बाभित्यङ्गरसां' 'सृगूनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां' 'तपसा तपोरपेयान्मिनानेन 'तप्यध्वम्' । तस्मानि भवत । अस्यान्ने खादेयिरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

ग्राम्मासवधूतर्ज्ञोवधूताञ्जरातयोदित्यास्तृगप्रितित्वादित्व्यन्तु। धिषणसिपञ्चोतीप्रतित्वादित्या

स्तु॒ग्वे॒ सु॒दि॒व॒स्त्वनो॒रसि॒ धि॒ष॒णा॒सि॒पा॒र्ज्व॒ते॒ यौ॒ प्र॒ति॒त्वा॒प॒र्व॒ती॒ वे॒त्सु ॥ १८ ॥

का० ‘लक्षणान्नमदत्ते पूर्ववदिति’ । यथावचातार्थं लक्षणान्नप्रयोगस्तद्दवापि । शर्मादिष्वयं व्याख्यातम् ॥ का० ‘तस्मिन् दृषदं धिवणसौति’ । तस्मिंश्चर्णि श्रित्तां स्थापयेत् । हे श्रिले पेषणाधारमूले त्वं ‘पूर्वतो’ पर्वताजिका तद्रूप्यत्वान् । ‘धिवराशि’ धियं बुद्धिं कर्म वा धिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिवणा क्रत्यभाषे । पर्वतवत् धारयत्यसि ‘अदित्याः भूमैः त्वक्’ लक्षणान्नरुपा तादृशीं ‘त्वा’ त्वां ‘प्रति वेत्तु’ त्वदवस्थानमवजानात् । का० ‘पषाच्छत्यामुपोहतुगदीचीं दिवइति’ । दृषदः पषाह्रागेऽपषाच्छत्यां स्थापयेत् । तां प्रतुगन्ते । हे ग्राम्ये ‘दिवः’ द्यलोक्तस्य ‘स्वभनो’ स्वभनकार्षीषौ

— 22 —

— 2 —

३-२, ५, २१

४—२, ५, ३।

५—“वदुषमा” — इति सु० पु० पाठः । ६—१, ५, ४ ।

सम् 'धसि' व्यत्ययेन द्वितीयावहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण हीमे व्यावाय्वीवी विष्टब्धे
 प्रतिः श्रुतेः॥ का० 'दृषयु पलां धिषणासीतीति' । हे उपले उपरितनयिले त्वं 'धिषणासि' ऐश्वर्यापारधारकासि किं भूता 'पावंतेयो'
 पर्यव्याप्तवस्त्रानन्दपदः पुत्री पावंतेयो बालस्वरूपा । 'कनैयसी' स्त्रीषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः । अतः "पावंती" मातृसमा क्ता
 'प्रतिविशु' चानातु ॥ १८ ॥

का० । "धाम्यमसीति तच्छ्रुतानोप्यतिः । हे हविः त्वं 'धाम्यमसि' । धिनोति प्रीणाति धाम्यम् । अतो 'देवान्'
 धाम्यमसिधिनृदिदेवान्प्राणायत्यतोदानायत्वाद्यानायत्वा ॥ दीर्घमनुप्रसितिमायुप्रेषान्देवोवःसविता

हिरण्यपाणिः प्रतिगृभणात्वच्छिद्रेणमाखिनाचक्षुर्मेत्वामहीमम्यमोसि ॥ २० ॥

अन्त्यादेर्य 'धिगृहि' प्रोक्तम् । का० 'पिनष्टि प्राणाय स्वेति प्रतिमन्त्रमिति' । प्रकर्मण्येव अतिनि सर्वदा सुखे चेष्टत इति प्रायः
 व्यासवायुः । 'उदमिति जह' चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यापकोबलहेतुर्वायुः । हे तच्छ्रुत
 'त्वा' क्ता 'प्राणाय' प्राणदाताय 'पिनष्टीति श्रेयः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्गोच्यं । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्यभिभव ईदृश्यां प्राणदानेन
 कर्त्तव्यत्वं कियत इत्यभिप्रायः ॥ का० 'दीर्घमिति कृष्णाजिने प्रोहतीति' । मसयनं प्रसितिः । विष्णु त्वयि प्रबन्धः कर्मसन्ततिः ।
 दीर्घास्यविष्णिवा 'प्रसितिमनु' कर्मसन्ततिमनुसन्ध 'आयुषे' यजमानस्यायुरभिप्रेतार्थं हे हविः त्वा 'घां' कृष्णाजिने दधामि ।

१—१, १, १, १६ । २—१, १, १, १० । ३—१, १, १, १० । ४—१, १, १, १० । ५—१, १, १, १० ।

धनौदानवेदक्षुः पवित्रायां प्रतिपद्यन्तीयात् । 'आयः' उपसर्जनोरूपाः 'शोषधीभिः' 'सं पृच्छन्ताम्' । पृच्छो सव्यकं सङ्गच्छन्तां सव्यने
कीभवन्तु । तथा 'शोषधयः' पिष्टास्थारसेन उपसर्जनोरूपेणोदकेन 'सं पृच्छन्ताम्' । आपोहि शोषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः'
रेवत्यः पापः 'जगतैभिः' पिष्टास्थ्याभिः 'सं पृच्छन्तां' 'रेवत्यआपोजगत्शोषधयइति' श्रुतेः । 'मधुमतीमाः' दुयोपिताशायः 'मधु-
मतीभिः' माधुवीपिताभिः 'सं' पृच्छन्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं प्रति हेतुत्वात् सव्यकीर्णवत्वर्थः ॥ २१ ॥

का० 'सं' योति जनयत्येवैतीति । अपां पिष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संवपनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थइयत्वां 'सं' यौमि' सव्यगु

जनयत्येवैवासंयौमीदमन्नेरिदमन्नीषोमयोरिधेत्वाध्वन्योसिविश्वायुवरुप्रथाउरुप्रधस्त्रोक्तेयस्त्रपतिः प्रथतामग्नि

एत्वच्चस्मादिस्सौदेवस्तुसविताअपयतुवर्धिष्ठेऽधिनाके ॥२॥

मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । किमर्थं 'जनयत्ये' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं जलपिष्टयोर्यथा मिश्रयम् । तथा शुक्र-
श्रीक्षितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा । जनयत्ये पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । का०
'समं' विभज्यासं हरित्यश्वालभते इदमन्नेरिदमन्नीषोमयोरित्येति । मिश्रीकृतस्य पिष्टास्थावदानाद्वितं पिष्टइयं कृत्वा पुनरभेलयिष्यन्
'इदमन्नेः' अन्विष्टत्त्वधि भवत्विति प्रथमपिच्छं स्मृतेत् । 'इदमन्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्मृतेत् । का० 'इषेतित्याज्यमविश्रयतीति' ।
हे आज्य 'इसे' इत्यभाषणवृष्ट्यर्थं त्वामविश्रयामीति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्वात्स्याग्नौ स्थापनमविश्रययम् । का० 'वर्मीसौति

१—१, २, २, २ । २—२, ५, १४ । ३—'सं' विभज्येति सु० पाठः । ४—२, ५, १५ । ५—२, ५, १० ।

पुरोडाशमिति । हे पुरोडाश त्वं 'वर्मोक्षि' । ह चरचदीप्तोः । चर्मण्येन दीपमानः प्रवर्त्य उच्यते । अथमाश्रयतया दीपमान-
त्वात् प्रवर्त्योक्षि । तथा 'विष्कायुः' विष्कं कर्त्तव्यं आयुर्गन्तात् सविस्त्रायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः । का०
'उरुप्रथा' इति प्रवर्त्येत यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश त्वं सभागत 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्ण-
सुधा तथा प्रघ्नते प्रसरतौत्युरुप्रथाः । अतद्वदानीमपि "उरु प्रघ्नत्" प्रख्यातोभव । किञ्च 'ते यज्ञयतिः' तव यजमानः 'उरु' विस्तीर्णं पुन-
पुन्यादिभिः प्रथतां प्रख्यातोभवत् । का० 'अग्निष्टदशद्विरभित्ययतीति' । हे पुरोडाश 'अग्निः' अपचाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक्-
सदृशसुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु । अतदाह्वेन मयीभावोविनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः । अवघातयेयस्येत्यः अप-
चास्माद्यमानश्च हविषउपद्रवोजलस्यर्थेन शाय्यतीति भावः । का० 'देवस्त्वैति अपचमिति' । हे पुरोडाश 'सविता देवः' 'वर्विष्टे'

माभेमोक्षविकथा अतमेक्यज्ञोतमेक्यजमानस्य प्रजाभूयान्नितायत्वाहितायत्वेकतायत्वा ॥ २३ ॥

अत्यन्तद्वे 'नादे' यः सोकवर्तिनि नाकनास्त्रि अन्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधिष्ठित्य 'अपयतु' पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपचो
कण्डं त्वं मा भूदित्यधिमेत्य देवस्त्वैत्युच्यते 'द्विषि नाकोनामाब्जिरचोहेति तित्तिरिचननावाकोनाम स्वर्गस्त्रोऽब्जिः ॥ २२ ॥

का० 'माभेस्तिताशभते इति' ५ । हे पुरोडाश त्वं 'मा भे' भयं मा कुर्वीः । 'मा स' विकृष्टाः' चलनं मा कार्षीः । जि भी भये । सो विजो
अयचलनयोरिच्छनयोः प्रबोनी । का० "अतमेक्यस्तिरित्युतावभिससयति मयनावेदेनोपवेणे वेति" । यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः 'अतमेकः'
भूयात् । तस्य ज्ञानो ताप्यतीति तमेकः औषादिक एक प्रत्ययः न तमेकतमेकः । अस्माच्छादनेन ज्ञानिरहितोभवत् । यजमानस्य
प्रजा पुनरौषपयोवादिः अतमेकः ज्ञानिरहिता भूयात् । यजमानप्रजायाः कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः । का० 'पात्राङ्गुलिप्रथा'

१—१, ५, १८ । २—१, ५, २० । ३—५, ९, २१ । ४—२, ५, २३ । ५—२, ५, २४ । ६—'कार्षीः' ह० पाठः । ७—२, ५, २५ ।

वनमाभोग्भ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसुखसन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्वमिति । हे पात्राङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रित-
नाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भौतो-
ऽन्विरपः प्रविशसतो देवास्तं ज्ञात्वा जगदुत्सदग्निना वीर्यमयु मुक्तं तत आसगा उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञासो देवैः सह
चरन्तो यन्ने पात्रीप्रक्षालनजलचरणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्याः ॥ २३ ॥

का० देवस्य त्वेति स्मामादयेति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवभ्यां देवोपकारार्थं श्रध्वरक्षतं श्रध्वरं करोतीति
वेदिकजनदिद्वारेष्वध्वरकृतं स्मामहमाददे गृह्णामि । का० सट्णए सव्ये कत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितौतिः ।

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बीजं व्यास्पृणो हस्ताभ्याम् । आदधेध्वरकृतन्दे वेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि

दक्षिणः सहस्रशृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

हे स्माम त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्त्वमानवीर्योपेतत्वाद्वा स्मस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किञ्च तः
स्मः सहस्रशृष्टिः शृष्टिर्भजनं पाको भारणमिति यावत् सहस्रसङ्ख्याकानां श्रवूणां शृष्टिर्यस्य स सहस्रशृष्टिः । तथा शततेजाः शतं
तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किं तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव
तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वज्रं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालासुत्यादयं क्षीव्रतेजा भवति । एवं स्मरोऽपि स्वस्य शब्दे दूरुपं कर्म
कुर्वन्क्षीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः । हन्तीति बधः कर्म द्विषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

१—आत्वेति नासि क० पुनर्कते । २—१, २, ३, १, १ । ३—३, ६, १३ । ४—३, ६, १४ । ५—तथेति सु० नासि । ६—सम्यक् क० ।

का० पृथिवि देवयजनौति द्योः स्तुतिं प्रहृतौति । हे पृथिवि हे देवयजनि देवा इत्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ते तव शीघ्रध्यास्त्ररूपाया मूलमहं मा हिंस्रिषम मा विनाशयामि । का० ब्रजं गच्छति पुरीषमादत्तः । स्मरप्रहारोत्पन्ना मृत्यु पुरीषमुच्यते । हे पुरीष त्वं ब्रजं गच्छ । ब्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो ब्रजस्थं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गर्वा स्थानमिदानीमवस्थितिर्न तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छत्यर्थः ॥ का० वर्षतु त इति वेदिं प्रेषतः । हे वेदे ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्लोकमिमानी देवो वर्षतु जलवेकं करोतु । ह्य वेचने

पृथिविदेवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंस्रिषं ब्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधानं देवसवितः परमस्यां :

पृथिव्यां शतेन पादैर्योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयं द्विष्मास्तमतो मामौक् ॥ २५ ॥

वर्षणेन खननजनितदुःखग्रान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० बधानेत्युक्त्वा करोतीति । स्मरगोष्ठातां मृत्युक्त्वा त्वजेतु । हे देव सवितः योऽस्मान् द्वेष्टि तेन करोति वयं च यं शत्रुं द्विषस्तुमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा शक्तिमा पृथिवी । आन्ध्रः स्थाण्डागमः । उक्त्वा चिन्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः शत्रुं तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह शतेन पादैः शतसङ्का-
कामिर्बन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिस्त्राक्षरकालं मा मौक् कदाचिदपि मा मुख ॥ २५ ॥

का० अपारकमिति द्वितीयं प्रहरतीति१ । पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याहे दिव्यानात् अपारकम् अपरनामानमसुररमप बध्वासम् । अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत् व्रजम् वर्षतु बधानिति मन्त्रतृयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० अभिन्यस्यत्यम्नीदुत्करभररो दिवभौतिति२ । हे अररो असुर दिवं द्युलोकं यागरूपं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गं त्वया न गन्तव्यम् पतल्य गतौ पतः पुनिति लुङि पुमागमि रूपम् ॥

अपारकस्य पृथिव्यै देवयजनाद् व्याघ्रं व्रजं०—०मौक् । अररो दिवं मा पतो द्रुप्सस्ते द्यां मा स्वनृजं०—०मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वाच्छन्दसापरिगृह्णामि वैष्टुभेन त्वाच्छन्दसापरिगृह्णामि ।

सुद्ध्याचासिग्निवाचासिस्थोनाचासिमुषदाचासूजंस्वतीचासिपयस्वतीच ॥ २७ ॥

का० द्रुपसः इति तृतीयमिति३ । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रुप उपजीव्यो रसः स यां द्युलोकं मा स्वनृ मा स्वनन्दतु मा गच्छतु स्तान्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रतृयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

का० पूर्वं परिग्रहं परित्यज्जाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्मृतेन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति४ । यन्मातृदेयादरत्नमिच्छा शितस्तु वेदेदियन्तां निषेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्मृतेन रेणुतृयकरणं पूर्वं परिग्रहः । विशुद्धवता मन्त्रतृयस्य । ते प्राञ्च

विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णति श्रुतेः । हे विष्णो त्वा त्वां गायत्रे च छन्दसा गायतृगादिच्छन्दस्यरूपतया भवितेन स्मृतेन दिक्षुसे परिरुहामि । एवं तैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवता दिङ्मयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यति । पूर्वस्यामाहवनीयएव पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्वर्गं चक्रुस्तदा देवान् पराजयं प्राप्ताः स्यान्ना भूमिमसुरा विभेक्षुस्तदा देवा तामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्याऽप्यभ्यपि भूयंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे जेते तावन् भवदीयोऽस्त्वित्युच्यते देवा बह्वे तदध्याकमित्युक्ता ते प्राचं विष्णुं निपात्य गायत्रे चेत्यादिमन्त्रैश्च भूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत् तिष्ठति सैव यज्ञमभिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तन्न मेनोमिति श्रुतिकथामनुसंधाय वेदियह्यं विधेयम् ॥ का० उक्तरं परियह्यं परिरुह्णाति सुक्त्वा स्वनोर्जस्वतीति । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणाः पूर्वः परियह्यः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरियह्यः । ततापि पूर्ववद्दिक्षुसे स्मृतेन रेखातयं कार्यम् । हे वेदे त्वं सुह्यसि शिवा शान्ता चासि । ह्या भूमिः शोभना ह्या सुक्त्वा स्वननेनाश्मादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तात्वम् । गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थं चकारो एकोऽयं मन्त्रः । स्योना सुखरूपसि । स्वनमिति सुखनाम । सुषदा सृष्टु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारो पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः । जर्जस्वती पयस्वती चासि । जर्जः शब्दोऽन्नवाची । पयः शब्दोऽन्नवाची । तदुभयवती । चो पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

७ ७

१—१, २, ५, ६ । २—तेन क० । ३—विभुज क० । ४—१, २, ५, ७ । ५—२, ६, २१ । ६—निष ३, ६, १५ ।

का० पुरा क्रूरस्त्वशुमार्ष्टीति१ । अतु यमाख्यायिका मन्त्रेऽभिमेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मयो मन्त्रितं यदस्मा भूमिरत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यस्माकं पराजयः स्थाप्यदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देव्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमिः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृत्वावर्षमिदानोमपि दृश्यतऽइत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते१ । पुरा क्रूरस्तेति विष्टपु चन्द्रदेवत्या । विरप्यौति महामा१ विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्यौ । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते । हे विरप्यिन् विष्णो परमेस्वर त्वं शृणु ब्रह्मगृह्यायेति१ श्रेयः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै क्रूरमिति१ अतुः । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विष्टपु । तस्मैति

पुराक्रूरस्यविष्टपोविरप्यिन्नुदादायपृथिवीञ्जीवदानम् । यामैरयञ्चन्द्रमसिस्वधाभिस्तामघीरासो

अनुदित्ययजन्ते । प्रोक्षणीरासादयद्विष्टतोवधोऽसि ॥ २८ ॥

क्रूरविशेषच पक्ष्यस्यैषं षष्ठौ । विष्टपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीव ददातीति जीवदानुंक्षां जीवस्य धार्म्यं सारभृतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्द्वौ ऐरयन् प्राञ्चिपत् स्थापयामासुः धीराः धीरा मेधाविनः तामु च एवार्थं तामेव चन्द्रां पृथिवीमनुदिश्य दग्धेन सन्ध्याय सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतऽइति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यज्ञवाची तथाप्यज्ञाज्ञहेतुभूता वेदवयौ कथ्यते । यां चन्द्रमसि

मृहीते इते च सति अग्निदीप्यते । तद्दीप्यादुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिमित्ति
 स्रुव इति । अनिश्रितेति मन्त्रे च सुचस्तिस्त्री सुहृपथदुध्रुवाः संसृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य तेषां
 स्थापनाप्रमथयव प्रयच्छतीति सन्तर्धः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनिमित्तिवपि व्याख्यातम् । स्रुवस्य पुंस्त्वादौ स्रुव-
 सकारणम् । सुचां स्त्रीलात्पचात् । योषा वै स्रुव या स्रुव इत्यादिभुतेः । सुहृदादीनां सुचां स्त्रीलिङ्गत्वान्नहिशेषयोर-
 निमित्तिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २८ ॥

का० पक्षीऽ संनद्धति प्रत्यन्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य सुच्योक्तेण विवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै राक्षसीतीति १ ।

अदित्यै राक्षसि विष्णोर्वैष्योऽख्येन त्वा दध्नेन त्वा च क्षुधावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि

सुहृदे वैष्यो धाक्षे धान्ने मे भवयजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

हे योक्ते, अदित्यै षडित्या भूम्यास्त्वं राक्षसि रयना भवसि ॥ का० दक्षिणं पाशसुत्तरे प्रतिसुच्योर्ध्वं मुहू हति विष्णोर्वैष्य
 इति न धन्विं करोतीति १ । हे दक्षिणः पाश त्वं विष्णोः यज्ञस्य वैष्योऽसि व्यापकोऽसि । विषल व्याप्तौ ॥ का० अजं
 त्वेत्वाज्यमुदास्येति २ । हे आज्यं त्वासुहृदासयामोति श्रेयः । किमर्थम् । अजं उत्तमरसत्वाभाय । विनापितं घृतं सुहृदादु
 भवति ॥ का० पक्षीमेव यज्यत्वेनेतीति ३ । दध्नेतीति हि साधः । हे आज्यं अदध्ने न अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वा त्वाभवपश्यामि ।
 अर्वाचीनं यथा तथा धोमुखी सती पश्यामि । किं च हे आज्यं त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्नी ह्रियते तदा जिह्वैव
 १—२, ६, ४०-४८ । २—१, २, १२८ । ३—२, ७, १ । ४—२, ७, २३ । ५—२, ७, ४ । ६—२, ७, ५ ।

व्याकीर्त्यतेऽतस्तुमन्त्रेर्जिह्वा । किभूतं देवेभ्योऽर्थाय सङ्गः सुष्ठु ह्ययते इति सुह्रः पुंस्त्वं ह्यान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषश्च सुष्ठु ह्ययन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया सा सुह्रजिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा भायाम्नीत्यर्थः । अतो मे मम धाक्त्रेधाक्त्रे तत्तदागमकलोप-
भोगस्थानसिद्धार्थः^१ भव । यजुर्वेद्यजुषे तत्तदागमसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति^२ । सवितुर्देवस्य प्रसवे आश्रायां वर्तमानः सन्त्यामुत्पुनामि श्रोत्रयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० श्रोत्रयौ च पूर्ववदिति^३ । सवितुर्वः । वो युषानुत्पुनामीति । व्याख्यातम् ॥ का० आन्यमवेक्षते तेजोऽसौतीति^४ । हे आन्य त्वं तेजोऽसि । शरीरव्याप्तिहेतुत्वात्तेजस्तुम् । शक्रमसि दौमिमदसि । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसा-

सवितुस्त्वाप्रसवत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्वेणसूर्यस्यरश्मिभिः । सवितुर्वःप्रसव०—०रश्मिभिः ।

तेजोऽसि शक्रमस्यस्यतमसि । धामनामासिप्रियन्देवानामनाष्टन्देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

वस्थानेऽप्योदनादिवत्पुषितत्वादिदोषभावाद्विनाशित्वम् ॥ का० सुवेणाज्यहृषं चतुर्जुह्वां धाम नाभेति सक्तमन्य इति^१ । हे आन्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिदेवैरेवेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वान् भूतानीति नाम आत्मां दृष्ट्वा सर्वेऽप्यसुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारस्वदोषेणातिरक्कतं चरपुरोडाशादौ नि-
विरलित्वा गतसाराणि स्फुरितीदं च तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यातस्मां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महाभारतकृते वेददीपि^० मनोहरे । शाखादागज्यहृङ्गान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽजमत् ॥ १ ॥

१—देवाभायानीत्यर्थः क० । २—वज्रदिक्वादि क० पुस्तके नास्ति । ३—२,७,७ । ४—२,७,८ । ५—२,७,८ । ६—२,७,९-१२ । ७—मकदीपि सु० ।

का० इक्षं प्रोक्षति विस्त्रुस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेदां कृत्वा पुरस्ताद् द्वि कृष्णोऽसौति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इक्षं विस्रं स्र
प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हिरादाय वेदां पूर्वगव्यं कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रवयेति सूत्राणः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इक्ष
त्वं कृष्णोऽसि कृष्णस्रगुर्यो यमोऽसि । इक्षपूलकस्य यज्ञसाधनत्वादायज्ञलोपचारः । किञ्भूतः ॥ आखरेष्ठः ॥ आ समन्तात्खरे
कठिने हवे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खर आहवनीयसूना समन्तान्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तो-
दासः कृष्णयवो वषवाचौ अयं तु कृष्णशब्द आदुगदास्तत्त्वानुसृगवाचौ ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णस्रगो
भूत्वा वने वप्रियतरुमध्ये प्रविश्य कुतूचिक्कठिने हवे तस्यौ । तदेतदभिप्रैत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति वयमुच्यते । यमो ह

कृष्णोऽस्याखरेष्ठो नयेत्वा जुष्टमोक्षामिवेदिरसि बर्हिः प्रैत्वा जुष्टमोक्षामिवेदिरसि सुगव्यस्त्वा जुष्टमोक्षामि ॥ १ ॥

देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचरेत्यादिभ्युतेः २ स्त्रे च भाषायामिति स्त्रे परपदे भाषायां सप्तम्या भ्रूलुन्निवेधाद्देऽलुक् ।
पूर्वपदादिति षत्वम् । अतोऽन्त्ये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्धार्थं जलेनेति शेषः १ । वेदिरसौति वेदिं प्रोक्षति । त्वं
वेदिरसि । विदाते सभ्यत इति वेदिः । विदल्ल लाभे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्देदिः । अतो बर्हिर्जुष्टं बर्हिषो धारणो-
पयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथौरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसौति बर्हिः प्रोक्षयम् । हे
दर्भ त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्देदिहं ह्यसमर्पयामि । अतः सुगव्यो जुष्टं सुचां धारणादिप्रयं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

१-२०,१८ ।

२-१,१,१,१ ।

क० पुनर्देऽल्ल प्रथममन्त्रस्य व्याख्याप्रकारश्चद्विषयप्रकाराः ।

च

का० शेषं मूलेषूपसिचत्तदित्यै व्युत्पन्नमितीति ॥ हे प्रोचषयेवोदक त्वमदित्यै व्युत्पन्नमसि विशेषेण
 को दनमसि ॥ का० वरिर्विस्त्रुत्तुस्य पुरसातप्रस्तरयहर्षं विष्णोरिति ॥ हे प्रस्तर दर्भसृष्टिरूप त्वं विष्णोर्यज्ञस्य सुपोऽसि ।
 त्वै स्तै शब्दसङ्घातयोः । प्रोचषादिको हुपप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात्के प्रसङ्घातरूपा यित्वेव भवसि ॥ का० वेदिर् सु बृ-
 त्पूर्वत्वदसमितीति ॥ हे वेदे त्वां सु बामि वरिषा व्हादयामि । किञ्चूतां त्वाम् । सर्वसदसमूर्तेभिव यदुत्तरमतिशयेन यदु-
 न्दीयसी ईशवीपन्थादसः । यथा प्रभोरपवेष्टुं भूमिः कम्बवादिनाच्छाद्यते काठिन्नाभावाय तथा दर्भराच्छादिता वेदिर्दुः-

षदित्यै व्युत्पन्नमसिचिचिणो सुपो सुर्वस्वदसन्वासु बामिखासस्थान्दे वेभ्यो भवपतये स्वाहा

भुवनपतये स्वाहा भूतानाम्यतये स्वाहा ॥ २ ॥

स्वाप् । पुनः किञ्चूतां त्वां देवेभ्यः खासखां देवीपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् । सुखेन आवेनासनेन स्वीयते यखां सा
 खासखां ताम् । का० स्तब्धमभिसृजति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्याशोक्त्यर्थः । सुवपत्वाद्यज्योऽन्वेभ्योऽर्धतरः ।
 स्वाहाग्रन्थो निपातो देवान् प्रति दानवाचौ । स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपलौक्यन्तीति श्रुतेः । हविर्ग्रहणकावे परिशिष्यो
 वरिर्वेदविः स्तब्धं तदुपपत्वादिभ्योऽन्वेभ्योर्धाट्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुरायेभ्यो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्वष्टुः खेनाभिरपि

१—१,७,२० । २—हे दनसाधनमसि क० । ३—१,७,२१ । ४—१,७,२२ । ५—यत्नाय क० ।
 ६—१,७,२३ । ७—खासवीतृषर्षः क० ।

प्रसाध्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थापमान एवमवदद् यदेतैर्भद्राढभिर्मां परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्तुऽन्वेर्मातरः परिधयो ज्ञातास्तेषां च स्तनं हविर्भागः कृत इति कथाः ॥ २ ॥

का० चरिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ यथात् ॥ हे परिधे विश्वावसुनाम्न गन्धर्वः सां परिदधातु आहवनीयस्य पचाक्ष्वन्तः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतैति विश्वावसुः । व्युत्थोक्तस्य सोमः

गन्धर्वस्वानिश्वावसु स्सारिदधातु विश्वस्यारिध्यै यजमानस्यपरिधिरस्यन्निरिडईडितः । इन्द्रस्यवाङ्मरवि

दक्षिणोविश्वस्यारिध्यै यजमानस्यपरिधिरस्यन्निरिडईडितः । मित्रावरुणौत्वोत्तरतःपरिधस्ताग्ध्रवेण

धर्म्योवाविश्वस्यारिध्यै यजमानस्यपरिधिरस्यन्निरिडईडितः ॥ ३ ॥

रचितं तत्पाथं सर्वं न न्यवोवसदिति ॥ युत्वनरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्यारिध्यै । रिध हिंसायां रेवचं रिधिः न रिधिः स्रिष्टिस्त्यै । आहवनीयस्नानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमन्त्रैः परिधिः यजमानमध्यसुरेभ्यो रचितं ध्वमदियि स्थापितोऽसि । किं च अन्निरिडः ईडितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो ज्ञाता भुवपतिनाम्निरुपस्त्वमसि । ईड्याते सूक्ष्मे इतीड स्तुतियोष्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होम-

दिभिः । ईदं स्तुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीयपरिधि त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षणसमर्थ-
त्वाद्विन्द्रबाहुलोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निगच्छेन भुवनपतिनामा द्वितीयो आता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं
परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधि मित्रावरुणौ वायुर्दित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा कर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां
परिधर्मा भरितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो आता ॥ ३ ॥

का० प्रथमं परिधिः १३ समिधोपस्थस्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति १ । इयमुक्त्वा अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्ता । हे कवे
क्रान्तदर्शिन हे अग्नेऽध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधोमहि अग्नेनेषकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरेवर्तिपदार्थानां

वीतिहोत्रत्वाकवेद्युमन्तसमिधोमहि । अग्नेबुहन्तमद्धरे ॥ ४ ॥

यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः । किञ्चित् त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिगतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः सद्यद्वि-
रत्यर्थः । वीतये सद्यद्वै होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तः ४ यत्र होमे कृते सद्यद्विप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिजाषो
होत्रे होत्रकर्मणि-यस्य तम् । तथा युमन्तः । द्यौः कान्तिरस्यास्तौति युमानं तं स्मृत एव द्युयुपेतम् । तथा बुहन्तः
महाशक्तः ॥ ४ ॥

१—कर्मवेति सु० नास्ति । २—परिधिमध्य क० । ३—२, ८, २ । ४—इतिगतिः विविधाइतिः वीतिः—इत्येव क० ।

का० अत्रुपस्थस्य द्वितीयं समिदसीतीति । हे इधकाष्ठ त्वं समिदसि अग्नेः ससिन्ध्वनं दीपनमसि ॥ का० सूर्यस्त्वेति
जपत्याहवनीयमीचमाण इति । हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशं कस्यादिदभिगच्छै सर्वस्या अभिशस्तेहिंसाया
सकाशात्वा त्वां पातु रचतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे या काचिद्विंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वर्थः । इतरदिक्तये परिधित्रय
रचतु पूर्वस्थां तदभावाक्यः । तथा च श्रुतिः । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथेतत्त्वर्थमेव पुरस्ताद्भोक्तारं करोतीति । का०

समिदसि सूर्यस्त्वापुरस्तात्पातुकस्याच्चिदभिगच्छै । सवितुर्वाहस्यजर्णम्नदसन्त्वास्तृणामि

स्वासस्यन्दे वेध्य आत्वावसवोरुद्रा आदित्यास्तुदन्तु ॥ ५ ॥

वर्हिषस्तृषेतिरथो निदधाति सवितुरित्येति । दृषद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदधात् । हे दृषे युवासुभे सवितुर्देवस्य
वाहसः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य वाह इव भवथः ॥ का० तयोः प्रस्तरं स्तरात्पूर्वम्नदसमित्येति । जर्णमिव स्तुं देवेभ्यो
देवानां स्वासकं सुखेनासनेन स्वीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का० अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति । प्रस्तरं प्रति
याचो निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयमभिमानिनस्तयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

का० इत्यस्यैव नैरनुपरिधिं सभाध्यं नो वाजविदिति द्विष्टिः परिक्राममिति० । वाजसक् जयतीति वाजजित् तस्य सुहो दे
 वाजजित् दे प्रणे त्वासह सभाजिर्न शोधयामि । किभूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमवसुहिस्य मभियन्तमवस्यत्वादनोपयुक्तम् ।
 तथा वाजजितमवसुहिस्य जयोपेतमप्रतिब्रन्निवारकमित्यर्थः ॥ का० सरिष्यन्तमवसुहिस्य मभियन्तमवस्यत्वादनोपयुक्तम् ।
 ये देवा अयुक्तानमनुपुष्टन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० सभा पिद्व्य इति दक्षिणत उक्तामिति० । करोति नमो देवेभ्य इतीति० ।
 नमसिः कृतः इदानीं पिद्वनत्वं दक्षिणासुप्त उक्तानमवसिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः सप्तसु । सभाशब्दो
 धर्मिवाजिज्ञानत्वासरिष्यन्तं वाजजितं सभाधिर्म । नमो देवेभ्यः सभापिद्व्यः सुयमेभिभूयासमस्कृतमद्य ॥ ७ ॥

अस्कृतमद्य देवेभ्य आज्यं सभाधियासमहिंसाविष्णोमात्वावत्त्रिमिधं वसुमतीमग्ने ते ह्याया

मुपस्थेधं विष्णोस्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमद्ययोर्दृष्ट्वा ह्यर आस्तात् ॥ ८ ॥

निपातः पिद्वसुहिस्य देवद्वयस्य दाने कर्तव्ये । अतो यद्वयं तदास्वाम इत्यर्थः । अग्नेन मन्त्राद्येन देवाः पितरभोपचर्यन्ते । का०
 सुयमे म इति सुहृत्पथतावादायेति० । हे सुहृत्पथतो मे मदर्थं सुयमे कुरु, निवर्तते सुयं भूयास्तं भवतम् । यथा सुययोः स्मितमाज्यं
 त स्मन्दति तथा धारयतमित्यर्थः । ७ ।

तस्मादपि सभाधिर्यदनुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायज्यं युवयोः स्मितं घृतम् अस्कृतं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सभाधियासम्
 १—२, १, १२ । २—२, १, १४ । ३—२, १, १५ । ४—२, १, १६ ।

सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङ्गि उत्तमे रूपम् ॥ का० दक्षिणातिक्रामत्यङ्गि शविष्ठावितोति । हे विश्वो व्यापक
यज्ञपुरुष अङ्गिषा पादेन त्वा त्वाभ्य अहं मा अवक्रमिष्यम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमयदोषोमे माभूदित्यर्थः ॥ का०
वसुवतौमित्यवस्थायोति । हे अग्ने ते तव द्वायां तव समीपवर्तिनौ वसुमतीं भूमिम् अहसुपस्त्रेयम् उपतिष्ठेयं सेवेय । उप
पूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते हे वसुमति त्वं विश्वोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागङ्गन्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
आहवनीयसमीपवर्तिनात् अस्माभ्युमेयज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अथमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं द्वाया
माशयं उपस्थेयं सेवेय । द्वायाशब्दश्चात्रयवाचकः युक्त्यादृष्ट्यायायां वसामौतिवत् । यतस्त्वं विश्वोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का० इतइन्द्र

अग्ने वेहीलं वेदूत्यमवतान्त्वान्यावाष्टिबीखिष्टकोद्देवेव्य इन्द्र आज्येन ।

हविषाभूत्वाहंसंज्योतिषाज्योतिः ॥ ६ ॥

इति सुहीतोति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यस्त्वनसुक्तस्तदेव देवानां जयहेतुत्वादितः शब्देन पराश्रयते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुरा-
धीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रे च । इतइन्द्रः । इतोऽस्माहे वयजनस्थानात् उद्युक्तः
सञ्चति शेषः । वीर्यमल्लभोत् कीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । अतएवाध्वरोयज्ञसंघर्षमास्मान् सन्नतः स्थितः । इन्द्रे च वीर्ये
कृते शत्रुवधकृतविघ्नाभावादञ्जरसौमनस्यम् ॥ ८ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं हीनं वे । होतुः कर्म विहिः । लङि अङ्गभावे रूपम् दूतत्वं दूतकर्म च वेः विहि । होतृत्वं दूतत्वार्थः ।

१—३,११७ । २—३,११८ । ३—३,११९ ।

कर्म तथा च श्रुतिः । उभयं वा एतदग्निदेवानां होता दूतयेति । ईदृशं त्वां यावापृथिवी भवतां पालयताम् । हे सन्ने त्वम-
पि यावापृथिवी लोकहृदयदेवते । अथ पालय । इत्यमान्यपालने सति इन्द्रयाज्ञान इन्द्रियास्माभिर्दत्तेन देवभ्योदेवार्थं स्विष्टकृत
भूत । सः करोतीति स्विष्टकृत । तादृशोभवत् । अहंभावञ्छान्दसः । यथास्माभिरिजाते तत्तद्दिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः ।
स्वाहा सुहुताम् ससु इन्द्र देवसुदिश्व इदमाजादन्तमित्यर्थः । स्वाहेति निपातोदेवोद्देशेन वक्तव्यं । का० जुष्टा भुवां समनन्ति सुहो-
तिमिति । गच्छतमित्यथाहारः । ज्योतिषा भ्रवास्थिताव्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुष्टासंस्थमानरूपः । ज्योतिः सहज्यताम् ॥८॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियन्द्वात्स्वस्मान्तायोमघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाधिषः सत्वानः सन्ताधिष

उपहृतापृथिवीमातोपमाम् पृथिवीमाताह्वयतामग्निराम्नीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

का० आयासने मयीदमिति यजमानो जपतीति । प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषाग्रनक्षत्रये होतरि अधिषं प्रयुक्तानि
सति यजमानो जपति । इन्द्रः परमेस्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपचितं इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु ।
किं च रात्रौ धनानि देवमाशुभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान्यजमानां सवन्तां सेवन्ताम् । सव सेवने । किं च
अस्माकं यजमानानामग्नौष्णीषार्थस्थांसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाधिषः पूर्वोक्ताः सत्याः भवितव्याः सन्तु ।
मघमिति धननाम तद्व्यति येषां ते मघवानः । अस्त्वर्थे वनप्रत्ययः एकैकमाहरति यावापृथिवीरुपह्वानेऽग्नीधरे सङ्घवन्तम्
१—१,४,४,४ । २—देवते सु० । ३—सिधवाकमाव्यक्ष्णं क० । ४—३,४,११ । ५—१,१०,१ । ६—ययोमं क० ।

क

प्राज्ञानुपपत्ता एविवीतीति । वदा होता खावाष्टिव्योक्तपद्मानं करोति तदीभयोः पुरोडाशयोरेकमंशं षड्वक्ते षड्वक्ते कृत्वाब्जीधे-
दक्षति स षोपह्वेति मन्त्रे च तत्प्राज्ञातीति सूचार्थः । उपह्वता येयं एविवी हस्ते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपह्वता पश्य-
मुज्ञाता सा च एविवी माता मातृत्वे नास्माभिर्भाविता सती मासुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषमचपायाशां ददातु । यहं चान्नी-
प्रातृ । चान्नीधे इदं कर्माब्जीधं तस्माद्धेतोर्बन्धः सन् तं भागं प्राज्ञामीति शेषः । त्वाहा सुहुतमसु जाठरेऽन्मो ॥ १० ॥

उपह्वतोद्यौष्यतोपमान्द्यौष्यताह्वयतामन्निराब्जीधत्स्वाहा । देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुस्थ्या

भूषणो हस्ताभ्याम्रतिगृह्णाभ्यन्मेद्वास्त्रेनप्राज्ञामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राज्ञाति । एवं द्यौः पिता जगत्पातक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रवृत्ति र्यो प्रति-
ष्ठेत्पत्नं ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो हृदस्यतिर्हृदिः । का० देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशिवं गृह्णाति
मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० अन्नेहेति प्राज्ञाति इत्ये रनुपस्ययन्निति । हे प्राशिव अन्नेः प्राशेन
बद्धिदेवताया सुखेन त्वा त्वां प्राज्ञामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

१—१,४,१८-१८-२० । २—चक्रलापीने क० ।

३—चरीप्रस्य क० ।

४—१,२,१६ ।

५—१,१,५८ ।

का० एतं तदुच्यते समिदामन्वितः प्रसीतौति । समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं रा इत्यादिः बोध्यातिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमावमिमं मन्त्रं ते तुभ्यं कर्तव्यं । मातुषंजमानाः कर्षयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञो यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे ब्रह्मस्य तस्यै च प्राहुः । ब्रह्मस्यैवे देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मातुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना त्वदीयस्मिन् यज्ञमन्त्रं रक्ष । तस्मात् तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तस्मा तेनैव हेतुना मान्बुद्ध्यावमवः पालय ॥ १२ ॥

एतन्मे देव सवितर्यज्ञस्माद्धुर्वहस्यतयेव ब्रह्मणे । तेन यज्ञमवतेन यज्ञपतिन्नेन मामव ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुप्रतामाज्यस्य बृहस्यतिर्यज्ञमिमन्तनो त्वरिष्टं यज्ञं सविमन्द्धातु ।

विश्वे देवास इह मादयन्तामोऽश्मतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठो । मनः द्रुतं सेवताम् । हे सवितस्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिव्याज्यं स्थापयेत्यर्थः । किञ्चातु मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्लृप्तप्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं क्वान्दसम् । अतीता-
मावतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च ब्रह्मस्यतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु ।

ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु । इहाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिद्य इत्येवमुच्यते । किं च
विच्छेदेवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मदृष्टमौ सुरादिः । दृष्टयन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः शोचति-
केनमुक्ता अवच्छेदुः । शोचिष्यन्तीकारार्थः । तथासु । प्रतिष्ठ प्रयाचं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रशंसय-
न्त्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाचं प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वा० एषा त इति होतातुमन्यतइति । ब्रह्मन् समाप्तम् । अतः प्राकृतमर्षम् । इयमगुष्टु बन्निदेवत्या । हे मन्त्रे

एषातेऽग्ने ममिक्तयावद्वृक्षचाचप्यायस्य । वहिषीमहिचवयमाचप्यासिषीमहि ।

अग्नेवाजनिद्वाजत्वासृवाऽसंवाजजितऽसम्याजिमं ॥ १४ ॥

एषा ते तव समिग्न समिक्त्वाऽऽतः काष्ठविशेषः । तथा समिधा त्वं यध्वं वृद्धिं गच्छ । आ प्यायस्य च । अस्मानपि सर्वतो
वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत्प्रसादाद्यं वहिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम । प्यासिषीमहि च यस्मदेयपुत्रपक्षादीन् सर्वतो वृद्धान्
मादयाम ॥ का० सक्कर्मिष्टं पूर्ववत्परिक्रामऽऽ सकलकृष्णसृवाऽऽममितीति । पूर्वमग्ने वाजजिहिति मन्त्रे च यथेषासकृद्नेरने-
सकृन्नाऽऽकृतस्तथापि सम्याजि । तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः । अत तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः ।
मन्त्रोऽत्रात्कृत्वा । इवात्किशेषः । हे मन्त्रे त्वां सम्याजिमं । किञ्च त्वां वाजं ससृवांसमन्त्रमुद्दिश्य गतवन्तमन्त्रं सम्याजित-
वन्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

आ० ब्रह्मपथतो ब्रह्मत्वम्वीषामयोरिति० । तत्र ब्रह्मं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अन्वीषीमयोर्द्वितीयपुत्रोत्पत्तिरित्येतत् । अविज्ञेयं न हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं अयमगुह्यत्वाद्गुह्येव स्फुटं जयं प्राप्तव्यमस्मि । वाजस्यस्य पुरोडासादेः असवेनभानुजस्य मां प्रोहामि मां यजमानं सुहृत्पथारिषं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यहतिपतुर्दितर्का-
नं स्यात्तु पुनरप्युक्तं यदुक्तं । अथ त्वत्पुत्रवत् । उपसृतं अतीक्ष्णीं प्रेरयति । यः यत्पुत्रस्य रसिरेत्यान्वेष्टि । अथ दीयस्य विनाशाय देव-

अन्वीषीमयोर्द्वितीयपुत्रोत्पत्तिरित्येतत् । अन्वीषीमौ तमपनुदतां योऽस्मान्नेष्टियन्तु

वयन्दिशोवाजस्येनस्यसवेनापोहामि । इन्द्राग्न्योर्वज्जितमनूज्जिषं वाजस्यमाप्रसवेनापोहामि । इन्द्राग्नी

तमपनुदतां योऽस्मान्नेष्टियन्तु वयन्दिशोवाजस्येनस्यसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

करीति । अंशं यत्तु हिमः । अमासस्यादिरूपमस्य दीवाशुष्ठानविरोधिनं यत्तु हिमः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तसुभयविषं यत्तु मन्त्रिषोमौ देवमपनुदतां भिराहुयताम् । अंशं यत्तु । अहमप्येनं द्विविधं यत्तु सुपुत्रद्वयं वाजस्यं प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अथ्यनुजयापोहामि निरस्यरेणि । अतस्ते मन्त्रौ द्युदेवताविषयो समानार्थौ ॥ १५ ॥

का० सुज्ञा परिधीननस्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे वसुभ्यः वसुदेवताप्रोत्पन्नं त्वा त्वात्मन-
उमीति शेषः । एवं दक्षिणीसरपरिधिर्मन्त्रो व्याख्येयो । परिधिन्वाचनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः । का० सङ्गा-
नवामिति प्रस्तरादानमिति । हे यावापृथिवी खलोकभूलोकदेव्यो युवां सङ्गानायां यज्ञमात्रं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किं
च हे प्रस्तर मित्रावरुणौ प्राचापानवायू वृष्या जलवर्षणेन त्वा त्वाभवतां रक्षताम् । वायुर्वं वर्षस्त्रिष्टेः इत्युक्तत्वाद्वायुर्वायुः स
प्राच्यात्मगतः प्राचीदानरूपो मित्रावरुणश्च यथाव्यासुच्यते । स च प्रस्तररूपं यज्ञमानं वृष्यावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति नृतेः ।

वसुभ्यस्त्वाग्नेऽभ्यस्त्वादित्ये भ्यस्त्वावसृजानाथात्वावापृथिवीमित्रावरुणौत्वाष्ट्यावताम् । व्यन्तुवयोक्तृपरिहाणा

मरुतारपृषतीगच्छवथापृषतिर्भूत्वादि वज्रच्छततो नोदृष्टिमावह । चक्षुष्यायन्ने सिचक्षुर्भुमपाहि ॥ १६ ॥

का० यजज्ञेयं व्यन्तुवय इत्यत्रं सुज्ञासुपद्यति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् । वयः पचिषः व्यन्तु । वो
गतिव्याप्तिप्रजननकात्त्वसनखादनेषु । पचिरूपापन्नानि गायत्र्यादौनि छर्द्यासि गच्छन्तु । प्रस्तरमादीर्यति शेषः । किञ्च ताः वयः ।
यज्ञं परिहाणाः । यज्ञं दृष्टस्ति प्रस्तरं लिहाणाः शाखादयन्तः । रत्नयोरैक्यम् । का० मरुतामिति नीचैर्हत्वा वृषमादा-
वायुमरुतौति । एकं वृषं प्रस्तरात्पृथक्त्वं प्रस्तरं नीचैर्हत्वा नीचैर्हत्वा वृषमादा-
वायुमरुतौति । हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीगच्छ मरुतामकानां देवानां सम्बन्धिनोः पृषतीर्वाङ्मरुतामकानां प्रस्तरा-

चित्रवर्षां गच्छ प्राप्तुहि । वायुवाहनवहे गीत गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः । यथा पुत्रिभूला । यथा स्वाधीना पुत्रिरस्य-
तनुर्गो भूला दिवं गच्छ । कामधेनुवत्सुप्तिकरी भूला स्वर्गं गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽकादशं दृष्टिमावह भूलोके
दृष्टिमानय । यथा वै यथा पुत्रिभूला पुत्रिवी भूला दिवं गच्छ पुत्रिवीसम्बन्धिभागानादाय युलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रसन्न त्वमन्तरिक्ष-
युग्मिष्यते । यथा पुत्रिभूला पुत्रिवी भूला दिवं गच्छ पुत्रिवीसम्बन्धिभागानादाय युलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रसन्न त्वमन्तरिक्ष-
भूला त्वत्साम्यवतः सवाहनान् सन्तप्य स्वर्गं गत्वा देवाञ्च सन्तप्य दृष्टिमावहतिपरिणामः सूचित इति भावः ॥

यन्मरिचिभ्यश्च भृशत्वाच्च भन्ने देवपणिभिर्गुह्यमानः । तन्न एतमनुजोषम्भाराभ्यो भने

त्वदपचेतयाताचम्भेः प्रियम्याथोपीतम् ॥ १७ ॥

का० वस्तुषा इत्यामानमावभत इति । हे भन्ने त्वं यतश्चक्षुषा पचि । वस्तुः पातीति वस्तुषाः । स्वासयाश्चकारं निवत्य
वस्तुः पावकोऽसि । यतो मे मम वस्तुः पाहि पावय प्रसन्नप्रहरणप्रसन्नं वस्तुण उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

का० परिधीनमुग्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड् रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं
परिधिम् । विष्टविराड् रूपा भाम्ने यौ यक्षुरन्ता । भाम्नेः प्रियमिति यक्षुः । देवकदृष्टा ॥ हे भाम्ने देव पावकनीय पचिभि-
रसुरैः युक्तामानः । शुद्ध सम्बरचे संत्रियमावः संरथमानः सन् त्वं यं परिधिं पचिमदिति पर्यधत्वाः । असुरोपद्रवनिवारणाय

परिहितवानसि स्थापितवानसि । ते तव जीवं प्रियं तमेतं परिधिमनु भयमि वङ्गी प्रक्षिपामि । अनुभिदक्रमः । हरेतेहस्य
मः । एव परिधिः सत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थं नैव अपचेतयत् । मा अपचेतयत् । त्वत्तोऽपगच्छुं मा जानात्व्यक्षः ।
त्वय्यं व तिष्ठतु । चित्तौ संज्ञाने शिवत्वात् । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्मम् । टित आत्मनेपदानामिति तस्यैकारः ।
वैतोऽप्यनेति छेदेकारस्य पार्श्विक ए । छेदोऽडाटावित्याडागमः । गुणयादेशो । अपपूर्वः अपचेतयत् । अपचेतयत् । एव
परिचिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः । का० इतरौ च युगपदन्तेः प्रियमितौति । दक्षिणोत्तरौ परिधौ चर्मः प्रियं पादः
युवामपोतमपिगच्छतम् । पाद इत्यवनामः पाद्वनौयस्याभिप्रतममपिगच्छतम् । अन्ते रत्नत्वं भवद्भां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

संखवभागास्तेषां वृहन्तः प्रसरेष्ठाः परिधेयाश्चदेवाः । इमांवाचमभिविष्ये शुश्रूत

आसद्यास्मिन्विधिमादयद्वाहावाट ॥ १८ ॥

का० संखवभागा इति संखवान् शुश्रूतौति । वैश्वदेवौ त्रिष्टुभ्यश्रुन्ता । स्वाहा वाडिति वयुः । सोमश्च ऋषिः ।
दे विष्णवे देवा यूयं संखवभागाः ख । विष्णोर्नम्राज्यं संखवः । स एवभागो येषां ते संखवभागाः । तद्यविधाः भवन् । तदा इवा
संखवस्यचरिनादेन वृहन्तो महात्तः ख । किं च दे प्रसरेष्ठाः प्रसरे तिष्ठन्तीति प्रसरेष्ठाः प्रसरस्वायिनः । दे च परिवेष्टाः
परिधिभवाः सन्ति । ते विष्णवे देवा इमां मदीयां वाचमभि यच्छन्तः सर्वत्र वर्षयन्तः । अयं यजमानः सत्यञ् यजतीत्येवं सर्वेषां

१—३,६,१७ । २—नि० नै० ६,७ । ३—३,६,१८ ।

देवानां मध्ये कथयन्तो ययमस्मिन् बर्हिषि यज्ञऽश्वासद्योपविश्य मादयध्वं मोदयध्वं वा । स्वाहेति वाङ्मिति च शब्दौ
 वृत्तिर्वाङ्मो । सर्वथा दक्षमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति अतैवषट्कारो दानार्थः ।
 तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाङ्मिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

आ० इताची इति धुरि निदधातीति२ । जुह्वपयती शुक्रटधुरि निदधात् । हे जुह्वपयती युवां वृताची स्तः । वृतामयतः
 प्रायतः इति वृताची । पूर्वसवर्णदोषः । तद्यपि युवां धुर्यावनङ्गाहौ पातं रचतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ । किं च युवां वृता
 धुर्यो रूपे स्तः भवतः तस्माद्युक्ते सुक्ते मा मा धत्तं स्थापयतम् ॥ का० यज्ञ नमश्च तद्वदिति वेदिमालभत इति२ । यस्य मन्त्रस्य भूयै

वृताचीत्योघुर्थीपातः सुक्तेत्यः सुक्ते माधत्तम् । यज्ञनमश्चतुपचयज्ञस्य शिविसन्तिष्ठस्विति मेव सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

ययमान् स्वपिबद्वालयान् धानात्तत्वातिनिष्ठं पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ते तुभ्यं नमः प्रस्तु उप उपपश्यो वृद्धिश्च तेऽस्तु ।
 चकारात्तद्योपसमुच्चयार्थः । नमउपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत्पूर्णे जायते । तथा च अतिः । स यदतिरे-
 प्रयति तत्रमन्त्रकारेण यमयति अथ यदूचं करोत्युप चेति तेन तद्व्युत्पन्नं भवतीति । किं च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्त्य नातिरिक्तं
 वच्च कुर्वित्वर्थः । यज्ञे यज्ञस्यान्त्य नातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं यमयतीति अतिः । मे मम स्विष्टे सन्तिष्ठस्व । सासु इष्टं स्विष्टम् ।
 सोमने वाये तिष्ठति प्राप्तिं कुर्वित्वर्थः ॥ १८ ॥

का० सुकुसुमं प्रमुखात्सर्वेऽद्वयविवर्तिः । दधोतिः हिंसाकर्माः । आयुरिति मनुष्यनामः । अदधोऽनुपहिंसित आयुर्भुजो यजमानो वल्ल सोऽद्वययुः । अय भोजने । अत्राति सुकृते इत्यर्थः । यदा अमुं व्याप्नोति अत्रुते व्याप्नोतीत्यर्थः । अतिग्रयेनाथो भग्नितमः । दीर्घव्याहसः । हे अद्वयायो अहिंसितयजमान हे अग्रितम भोक्तृ तम यदा व्यापकतम । हे अन्ने गार्हपत्य आ मां दिशोः वज्रात्याहि । अन्न प्रमुखादनुसमादाशुधाक्यात्याहि । दियुरिति वज्रनामः । असित्यै प्रसितैर्वज्रनहेतुभूताक्यालाभा पाहि । प्रसितिः प्रसयनात्सर्वो बालः वेति याज्ञः ५ । दुष्टा इष्टिदुर्गतिः अशास्त्रीयो यागः । तस्यान्वां पाहि । दुरग्रनी । अदनमग्रनी ।

अन्ने दध्वावोशीतमपाहिमादिद्योः पाहिप्रसिचैपाहिदुरिच्यैपाहिदुरद्वान्नाअविषन्तः पितृङ्कुसुपदायोनी

स्वाहावाहमन्येसंवेद्यपतयेस्वाहासरस्वत्यैयशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

दुष्टा अग्रनी दुरग्रनी दुर्भोजनं ततो भाव्याहि । चतुर्थः पञ्चम्यर्थे । औषाधार्शानामिति पञ्चमी । किं च नोऽन्नाकं पितृभक्षमविषं कण्ड इविषिपरहितं कुरु । शीनिरिति गृहनाम । सुष्ठु सद्यते स्वीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा विभक्तं स्वाहा ॥ सत्यगवस्थानयोस्ये गृहे मां स्थापयेति श्रेयः । यदा गृहे स्थितानां नोऽन्नाकं पितृभक्षं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे स्वास्थाने । का० दक्षिणाम्नी सुहोत्यमय इति सरस्वत्या इति चेति १ । स्त्रीपुंसयोरभिसन्नाधपूर्वकमेकत्र ग्रथनं संवेशः । तस्य पतिर्वीर्यविक्षमो स्वाहा इविदंस्तम् । लीवतः पुरुषस्य ग्रथं सा यशः तस्य यशसो भगिनी वायूपा सरस्वती तस्यै इविदंस्तम् ॥ २० ॥

१—३,३,१० ।

१—निघ० २,५८,१ ।

१—निघ० ३,३,१० । ४—निघ० ६,११ ।

६—३,७,१८ ।

का० पक्षो वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽस्मीति१ । हे कुशमुष्टिनिर्मितं पदार्थं त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः प्राप्तासि । हे देव द्योतनात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः प्रापकोऽभूः तेन कारणेन मन्त्राणां वेदो मृगाः प्रापको भव ॥ का० समिष्टयुजुं ह्येति देवा गातुविद इतीति२ । इयं विराट्छन्दस्त्वा वातदेवत्वा समस्यतिष्ठता कृच्छ्रः । पश्चाः पूर्वार्धेन देवता विद्यजति । गे शब्दे । गौयते नानाविधैर्वेदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्वचः । तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं विन्त्वा विदित्वा । विद भ्रान्ति । अक्षदीयो यज्ञः प्रहृत

वेदोऽसियेनत्वन्देववेददेवेभ्योवेदोऽभवस्तेनमन्त्रंवेदोभूयाः । देवागातुविदोऽगातुंविन्त्वागातुमिति ।

मनस्यतद्मन्देवयज्ञं स्वाहावातेषाः ॥ २१ ॥

इति ज्ञात्वा । गातुमिति यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा गातुर्गतयो मार्गः तं गच्छत । अक्षदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवात्विद्यन्त्र चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्यते । मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवाव्यष्टुं मनसः प्रवर्तकः परमेस्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्यते परमेस्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वत्सो ददामि । त्वं च तं यज्ञं माते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्वा । वायुरेवाग्निस्त्वाद्यदेवाभ्युक्तमं कर्म करोत्यथैतन्निवायेतीति ॥ २१ ॥

का० बर्हिः सम्बर्हिरिति१ । बर्हिर्जुं हति । इयच्छक्त्रिष्टुप विराड्कृपा बर्हिर्देवता । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्ते न
 हृतेन बर्हिः दुर्भं समष्टत्ताम् । विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गङ्गादेवैः सहितः समष्टत्ताम् । समित्यस्योपसर्गस्यावृत्ताग्नौ अष्टत्तामित्यस्य
 क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बोध्या । ब्रह्मादिसंहितेनेन्द्रश्च समष्टत्तां तद्वर्हिर्देवित्वं नभो भ्रादित्यवधारणं ज्योतिः तद्वच्छक्तुं भ्रादित्वं प्राप्नोतु ।
 स्वाहा इदं बर्हिर्देवोर्देवेन दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

सम्बर्हिरष्टत्ता एहविषाष्टतेन समादित्यैर्वसुभिः समबर्हिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभि

रष्टत्तान्दिव्यन्नभोगच्छतुयत्स्वाहा ॥ २२ ॥

कस्त्वविमुञ्चतिसत्त्वाविमुञ्चति कस्मैत्वाविमुञ्चतितस्मैत्वाविमुञ्चति । यो माय रक्षसास्मानोऽसि ॥ २३ ॥

29949

का० देवां प्रचीता निनवति परित्य कस्वेति१ । व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगी नियुक्तः यत्र तु यज्ञविमोक्षे ।
 पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामोर्ति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोक्षे यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तिर्विमोक्षः कार्यः ।
 यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विसृज्यत्यप्रतिष्ठानी वै स भवतीति युत्यन्तरवचनात् ॥ का० पुरोडाशकपालेन कषानवास्त्यधः २ कषाविनष्ट
 रजसांस्मितीति१ । हे कषसमृष्ट त्वं रजसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निष्कृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

१—३,५,३ । २—४विः क० । ३—३,५,६ । ४—अपीकलयः क० । ५—३,५,७ ।

त्वष्टदेवता विष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का० पूर्यपात्रं निनयति प्ररीत्य सन्नतं ब्रजमानोऽस्त्रादिना प्रतिष्ठन्नाति सं
वर्षयेति सुखं विष्टुष्ट इति । समित्युपसर्गो ऽग्न्यहोत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम् । वर्चसा अस्त्रवर्चसेन वयं समगच्छाहि सङ्गता भवान्मः ।
पयसा क्षीरादिरवेन समगच्छाहि । तन्नूभिरबुष्टानसन्मैः शरीरावयवैः यद्वा तन्मभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगच्छाहि । शिवेन ग्रास्ते न
कर्मवशायुक्तेन मनसा समगच्छाहि । यज्ञसुपगच्छतो नरस्य वर्चसाद्यपैति तदनेन पुनराध्याययति । किं च इदं शोभनदानः
त्वया रावो धनानि विदधातु करोतु । तवः शरीरस्य मदीयस्य यत् विशिष्टं विशिष्टेन न्यूनमङ्गं तदयुमायु । न्यूनस्वपरिशरे-
संवर्चसापयसासन्तनूभिरगन्महि मनसासु शिवेन । त्वष्टासुदत्तो विदधातु रावो नुमायुतन्योयद्विबिष्टम् ॥ २४ ॥

दिविविष्णुव्यक्रुस्तज्जागतेन कृन्दसाततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयद्विष्णोन्तरि चो विष्णुव्यक्रुस्तत्रै

दुर्भेन कृन्दसाततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयद्विष्णुव्यक्रुस्तमायलेण कृन्दसाततो निर्भ

कारुञ्ज्ये सत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोलित्वर्धः । सुष्टु ददातीति सुदहः । सुपूर्वाहदातेः इन् । सार्वधातुस्य
इति इन् । आहुलकलाहूः ॥ २४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति । विष्णुरादयुक्ता स्रपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुयज्ञ-

पुत्रः । जायते न हृदसा जगतीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि युलोके व्यक्तंस्त विशेषण क्रमणं क्षतवान् । तथा सति ततो
युवोकात् निर्भक्तो भगवद्विदः कृत्वा निःसारितः । काः । योऽस्मान्दृष्टि यं च वयं द्विष्टः । योऽस्मान् दृष्टा न प्रीयते । यं च हृद्वा
वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शब्दुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्वौ व्याख्येयौ । काः अस्मादस्मादिति भग-
ववेक्षत इति । योऽयथागोऽवेक्षते अस्मादस्मादयजमानभगाविभक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः । काः अस्मै प्रतिष्ठाया इति
भूमिमिति । अवेक्षत इति चतुर्थं मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्तते । अस्मै अस्याः पुरतो दृष्टमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त

ज्ञोयोऽस्मान्दृष्टियज्ज्ववयन्दिभ्योऽस्मादन्नादस्यैप्रतिष्ठाया अगन्नाखः सञ्जगोतिषाभूम् ॥ २५ ॥

खयन्मूरसि अष्टोरश्विर्वर्चोदा अश्विर्वर्चोमेदेहि । सूर्यस्याष्टसप्तमन्वावर्त्त ॥ २६ ॥

इत्यादि पूर्ववत् । काः अगन्ना खरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि स्थितं सूर्यं सूर्यं वा वयमगन्ना प्राप्ताः । यन्नानुष्ठानेन ।
काः सं ज्योतिषेऽस्माद्वनौयमिति । ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समग्रम् सङ्गता अभूम् । २५ ।

काः खयन्मूरसि सूर्यमिति । हे सूर्य त्वं स्वयम्भू रक्तकः स्वयंसिद्धोऽसि । अष्टो प्रयस्वतमो रक्भिः मण्डलशरीराभिमानो
हिरण्यवर्णोऽसि । सूर्यस्य अप्त रजस्यः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानो हिरण्य-
वर्णः प्रवृत्तः स अष्टः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि प्रतो मे वर्चः मण्डलवर्चं देहि । काः सूर्येऽस्मावर्त्तते
प्रदक्षिणमिति । आवर्त्तनमाह । सूर्यस्य सम्बन्धिनीमाहृतमावर्त्तनमनुष्ठयादमपि आवर्त्तते प्रादक्षिण्येनावर्त्तनं करोमि । २६ ।

१—मात्रेयते क० । १—३,५,१२ । २—३,५,१४ । ३—३,५,१५ । ४—३,५,१६ । ५—३,५,१७ । ६—३,५,१८ ।

का० गार्हपत्यसुपतिष्ठतेऽग्ने यदहपतऽइति । हे यदहपतेऽस्मादीययदहस्य पालक हे अग्ने त्वया यदहपतिना यदहपासकौ न ज्ञत्वा सारपथादिनेत्त्वम् । अहं सुयदहपतिः शोभनो यदहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने त्वमपि मया यदहपतिना मदीयसेवेत्ये त्वम् । यदहपतिः शोभनो यदहपासकौ भूयाः भव । अग्ने पदस्यावृत्तिरादरायां । एवं सति नौ भावबोर्माहपत्यानि यदहपतिना वीपुदपाण्या निषाद्यानि कर्माणि श्रुतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षं पृथक्त्वास्तस्य रूपाव सन्तु । निरन्तरमव्यवहितानि प्रवर्तन्ताम् । पक्षपाणे वक्षीवर्षदुक्तं शकटं स्फुरि न स्फुरि । कुतोपमानम् । वक्षीवर्षदुक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रसरति

अग्ने यदहपते सुयदहपतिस्त्वयाम्ने यदहपतिना भूयासं सुयदहपतिस्त्वयाम्ने यदहपतिना भूयाः ।

अस्फुरि क्षौणाहपत्यानि सन्तु यत्तु हिमाः सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषन्तदयकन्तन्मो राघीदमहं यएवास्मि सोस्मि ॥ २८ ॥

तथा आकं गार्हपत्यानि सन्तु । यदहपतिना संयुक्ते ष्या इति ष्याप्रत्ययः । का० सूर्येऽस्तेऽन्वावर्ते प्रदक्षिष्यमिति । व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

का० व्रतं विस्मृजते येनोपेयादिति । व्रतव्रह्मणे मन्वहयसुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अथर्वणि

तदनुसारं व्रतं विच्छेत् । हे शम्भे हे व्रतपते कर्षपालक ग्रहं व्रतमचारिणं कर्षावुष्टितवानस्मि तदयम् श्रुतितवान् । स्वर्गसा
दात्तत्वं यत्नोऽभवत् । त्वया च तस्मै मदीयं कर्षं भराधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे शम्भे इदं कर्षं समाप्य योऽहं
कर्षः पुरा भवि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

॥ इति दशपूर्वमासेष्टिमन्त्रः समाप्तः ॥ ॥ अतः परं पिच्छपिष्टवज्रमन्त्रसोमं प्रकाशतिष्ठति ॥

अन्त्रेष्ट्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पिष्टमते स्वाहा । अपहृता असुरा रक्षा सिवेदिषदः ॥ २९ ॥

का० सारवल्कुलमपूर्यन् सपयित्वाभिषायेद्वा स्य मेसयेत् सुहोव्यमय इति सोमायेति च । अयः कात्सर्धिनः पितरसोषां
सम्पन्ति कथं हविः । तद्विदुमधिकारो यस्मास्ति स कथ्यवाहनः । तस्मै शम्भये स्वाहा इविदंसम् । पिष्टमान् पिष्टसंयुक्तः तस्मै
सोमनाम काय देवाय स्वाहा इविदंसम् । स्वाहाकारिणं वषट्कारिणं वा देवेभ्योऽवदानम् तैर्देवाविमो मन्त्रो ॥ का० दक्षिणेनोक्षिण-
त्पहृता इतीति । देवां सौदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहृता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपहृताणि ।
असुरान् रक्षन् इति जातिविशेषो देवविरोधिनो ॥ २९ ॥

का० चक्षुःकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाभिदेवत्या । स्वधया पैतृकाब्जेन निर्मितेन चितृनामचमयाभिर्भक्षणीयमिति इतोः स्त्रीयरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिन्-
चरन्ति पितृयप्रस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराकात्याः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निस्तृष्टाः
पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धारयन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मयरीराणि विभ्रति । शक्तिरक्षुःकरूपः । प्रस्मासोका-
त्पितृयप्रस्थानाफानसुरान् प्रष्टुदाति प्रष्टुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

येरूपाणिप्रतिमुञ्चमानाअसुराःसन्तःस्वधयाचरन्ति । परापुरोनिपुरोयेभरन्त्यभिष्टान्लोकात्प्रमुदात्यस्मात्॥३०॥

अचपितरोमादयध्वंयथाभागमाष्टषायिष्वम् । अमीमदन्तपितरोयथाभागमाष्टषायिष्वत ॥ ३१ ॥

का० अथ पितर इत्युक्तोदङ्कास्तथा तमनादाहृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् खासनिरोधेन स्वादिपथ्यन्तमुद-
ङ्गमुखं चास्तऽहति सूत्रार्थः । हे पितरो यूयमनास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं दृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनति-
त्यस्य प्राद्वेषायध्वं समन्ताद्भवदाचरत । यथा हवः स्वाभीष्टं चासं प्राप्य तृप्तिपथ्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरत । प्राङ्पूर्वाह्ण-
प्रव्यात्कर्तुः क्वङ् सलोपयेति क्वङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्तान् यान् पिपृणुः प्रतिजादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त दृष्टाः

१—४, १, २ । २—४, १, २—१४ ।

यथाभागमाहवायिषत स्वं भागमनतिक्रम्य हववत् स्वीचक्रुः । लुङि रूपम् । यथाभागमायिषुरित्येवेतदाहेति^१ श्रुतिः । भागं स्वं जघ्न-
रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति^२ । षट्काली नमस्करोति । यद्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषट्कृतव उच्यन्ते ।
ते च पितृणां स्वरूपभूताः षतस्त्रिंशो नमस्करोति हे पितरो वो युष्माकं सख्यिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मन्त्रादयो
रसा वस्त्रेषु जायन्ते ऽतो रसशब्देन वसन्तः । युषाद्रूपाय^३ वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमयेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । युष-

नमोवः पितरो रसाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरः सुधायै नमोवः पितरो घोराय । नमो

घः पितरो मन्यवे नमोवः पितरः पितरो नमोवो गृहान्नः पितरो दत्तसतोवः पितरो देभ्यो तद्धः पितरो वास आधत्त ॥ ३२ ॥

स्त्रोषधयो तवेति^४ शोषो ग्रीष्मः । जीवाय । जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षन्तवे । सुधायै । शारदे । सुधा वै शरत् सुधा वै पितृशमन-
मिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽत्रानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचरत्वेन दुःखदलात् घोराः ।
भन्यवे । मन्वुः क्रोधः तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु हवोषधौदंहति । हे पितरः एवंविधस्तु रूपेभ्यो वो युष्माभ्यं नमः हे पितरो
वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नोऽस्माभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहान् । हे पितरो वो युष्माभ्यं मतः
विषमानात् देभ्य ददामः । सतो धनाद्युक्त्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्भुव्यचयो मास्वित्यर्थः ॥ का० एतद्गृह्युपासति
सूत्राणि प्रतिपिच्छन्तुर्ना ब्रह्मवा वा वयस्तु त्तरे यजमानलोमानि वेति^५ । हे पितरः वो युष्माभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

१—१, ४, २, २२ ।

२—४, १, १५ ।

३—युषलोषधयोवेति ष० पु० पाठः ।

४—४, २, १६—१८ ।

का० आधत्ते मथ्यम् पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति । गायत्री पितृदेवत्याः हे पितरो यथा इहस्मिन्नेव ऋतो पुत्रवः असत् पुत्रवः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त सम्पादयत । किञ्चन कुमारं येन प्रकारेण पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अखिलौ कुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममखिलौ देवावा भिक्षवौ । तत्र कुमारः पुष्करस्रजं तम् । अखिलसाम्यकशनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारम् पुष्करस्रजम् । ययेहपुत्रपौसत् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तोरष्टतद्भृतम्ययः कौञ्जालम्परिस्तुतम् । स्वधास्यतर्पयतमेपितृन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० ऊर्जमित्यादि निषिञ्चतीति* । अष्टेवत्या विराट् । हे भापः यूयं स्वधा स्य पित्राहविःस्वरूपा भवथ । अतो मे पितृस्तर्पयत । कथं भूता भापः । परिसृतं वहन्तीः । पुष्केभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तत्र सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन दृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तद्वर्जशब्दोऽङ्गगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । दृतपयसौ प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कौटशमसृतं सर्वरोगविनाशकं सुख-
नाशकं च । नास्ति सृतं यस्मात्तत् । पुनः कौटशं कौलालम् कौल वन्धने । कौलनं कौलो वन्धः । तमसति वारयति कौलावम् । स्रजं सारवययीति गिरिति घातुः सर्ववन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपौ पितृतर्पकत्वसुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

त्रौमस्यहीधरकते वेददीपे मनोहरे । इक्ष्वाक्यादिपित्राणां हितोयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

१—३, १, २२ । २—वायवीत्यादिपाठो सु० पुत्रकं नास्ति । ३—यकुब्जः सु० । ४—४, १, १८ । ५—कलु इत्यादि सु० पुत्रकं नास्ति ।

॥ ॐ ॥ सविधामिन्दुवस्यतदृतेर्बोधयतातिथिम । आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥
 ससमिदाययोचिषेष्टदृक्तीव्रजुहोतन । चमयेजातवेदसे ॥ २ ॥
 ॥ हरिः ॥ ॐ ॥ सविधामिन्दुवस्यतदृतेर्बोधयतातिथिम । आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥
 ससमिदाययोचिषेष्टदृक्तीव्रजुहोतन । चमयेजातवेदसे ॥ २ ॥

॥ हरिः ॥ ॐ ॥ सविधामिन्दुवस्यतदृतेर्बोधयतातिथिम । आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

ससमिदाययोचिषेष्टदृक्तीव्रजुहोतन । चमयेजातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ययं सविधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिरचरत । दुवस्यतिः परिरचरणार्थः । सम्यगिच्छते दौष्यते वड्डियया काष्ठरूपया
 सा समित्तया । दृष्टैः होक्त्वमाहैः पूर्णोद्धतिसम्बन्धभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनौयमस्मिन् बोधयत प्रज्वालयत अग्निं प्रज्वलितोऽग्नौ
 हव्या मानाविधानि हवीषि वा जुहोतन सर्वत्र जुहुत । तप्तनप्तनयनाद्येति तनवादेशः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अन्वये गूयं दृष्टं जुहोतन जुहुत । जुहोतिः परस्य लोट् मध्यमवहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनयनाद्येति तनवादेशे गुणे
 जुहोतनेति रूपम् । किञ्चान्तायाज्ये । सुसमिदाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे शोचिषते दौषिमते क्षन्तिताय ।

१—रिबेवैः स० (८६०) । २—१, १, १ । ३—४, ५, ४—५ । ४—तस्मापिषापूर्व सु० । ५—तिष्ठभिच्छन्तिम इति सं० पु० पाठः । ६—दृष्टेन सु० ।

जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्त्वस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किञ्चूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । यद्दीक्षासनाधिशयणावेचनादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तौति अङ्गिराः । रस्त्राख्यो मल्लार्थीयः । तत्तद्यागिषु गमनवद्वज्ज्ने । अङ्गिरा ऽ अग्निरिति श्रुतेः । तं य उक्तगुणसत्तायैविधं त्वा त्वां समिद्धियं प्रसम्भ्यिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रसृष्टं । इदन्तो मसौति इकारश्चाण्डसः । हे यविष्ठा युवतम कदाचिदपि स्थाविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधान् सृष्टं महत् महत् प्रसृष्टं यथा तथा शीघ्रा दीप्यस्व । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्टनि परे स्तूतदूरकुवत्त्वादित्ना वादि-
लोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठाः । स्वार्थे तद्धृत्यकारः ॥ ३ ॥

तन्वासमिद्धिरङ्गिरोघृतेनवद्वयामसि । बृहच्छ्रोत्रायविष्टा ॥ ३ ॥

उपत्वाम्नेहविष्ठातीर्घृतावीर्यन्तुहयंत । जुषस्वसमिधोमम ॥ ४ ॥

आ० उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने हविष्ठातीर्हविष्यत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताची घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वासुपयन्तु । प्रसृष्टं यमस्यन्तु । हे हयंत प्रेषावन् । हयंतः श्रावक इति कान्तिकर्मसु पठितवात् । तथाविध हे अग्ने मम मदीयाः समिधः स्वं सुपस्व सेवस्व त्वासुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः । कन्दर्पस परेऽपि व्यवहृतावेति उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्ठातीर-
त्वादी वा कन्दरीति पूर्वसर्वदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

का० दासभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुवइति सभारोक्षितिः । भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति चेत् । अस्याद्यः । आपो हिरण्यमूषा-
स्त्वरः शर्करा इति पञ्च सभारागसम्पाद्य स्मेरनीलिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सभारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः
स्वरिति पञ्चाचराण्युच्चारयन्नादध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं युक्त्याक्तम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजा-
पतियुष्मादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । ऐष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया । स्व इति तृतीया । एतास्त्रिस्तो
व्याहृतयः शुश्रूषादिस्तोत्रव्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्थापयन् लोकत्रयमनेन
आरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापयवो वा । सर्वे महयगा भूयासुरिति

भूर्भुवःस्वद्वीरिबभूव्वापृथिवीवर्वारणा । तस्यास्तेपृथिविवदेवयजनिपृष्ठेऽग्निमन्त्रादमन्त्राद्यादधे ॥ ५ ॥

गायत्र्यन्वीनादध्यादित्यर्थः ॥ का० इत्यपूर्वार्धं सृष्टोत्वा द्यौरिव भूमेत्याहृतिः । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तत्राविधे
हे पृथिवि तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्त्यवोपरि । अन्नादमन्नस्य द्रुतस्यात्तारमन्त्रिं गाईपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि । किमर्थे-
मन्त्राधाय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै चाद्यस्त्रास्त्रात्तुं योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताम्यादित्यात्परनिपातः । यद्वाहस्यासाय
भूमेःसाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावो भूमा तेन । यथा द्यौर्नचन्द्रबहुत्वेन बह्वो । एवं
पुनरपक्कादग्निबहु भूयासम् । वरिम्ना पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन । यथा पृथिवी चबलेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता

१—४,६,११ । २—४,६,१६ । ३—भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापयवो वा । ४—भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापयवो वा । ५—सुरिति तृतीया सु० । ६—४,६,१७ ।

एवमहं महत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । यदा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किञ्च तमग्निं भूया द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्योनक्षत्रादि-
बहुलेन युक्ता तथा ज्वालाबहुलेन युक्तः । किं व वरिमुणा पृथिवीव क्षितम् । यथा पृथिवी सर्वप्रास्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपिता ।
तथा सर्ववस्तुभोग्यत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपितम् । अत एव क्वचिद्विधाक्वे अग्नये पावकायेत्याद्यातम् ॥ ५ ॥

का० भास्वन्नौरिति शेषपठिते सारंपराश्रोभिर्दक्षिणामिमादधातीति । आबद्धोरित्यादीनां तिसृषासूक्तां सारंपराश्रोति नाम-
धेयम् । सारंपराश्रो कष्टः पृथिव्यभिमानिनी तथा दृष्टत्वात् ताभिर्दक्षिणराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणार्विमादध्यादिति सतुर्थः ।
आयत्तुकायः । अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं दृष्टमानोऽग्निः आ अक्रमोत् सर्वतः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्त्रिभिः सर्वतः

आबद्धोरित्यादीनां तिसृषासूक्तां सारंपराश्रोति नामधेयम् । सारंपराश्रो कष्टः पृथिव्यभिमानिनी तथा दृष्टत्वात् ताभिर्दक्षिणराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणार्विमादध्यादिति सतुर्थः । आयत्तुकायः । अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं दृष्टमानोऽग्निः आ अक्रमोत् सर्वतः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्त्रिभिः सर्वतः

क्रमं पादविशेषं कृतवान् । किञ्चोतोऽग्निः । गच्छतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गता । गमेडाप्रत्ययः तथा पृथ्विः
चित्तुर्वर्षः । होदितशुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरः पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीय-
रूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत्प्राप्तवान् । स्वः प्रव्येन सूर्यः । द्युलोक-
मस्त्राक्योर्मातापितृत्वमव्यतूर्पाप्यते । द्योः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

एवमादित्यरूपेणानिं सुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्यान्ने रोचना रुच दीप्ति दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायाख्या भक्त्यरति दगावा-
पुश्चिष्योर्मण्ये शरीरमण्ये चरति । अन्तरिक्षेण तिर्यङ्गायः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राण-
व्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्व्युविशेषयोः प्रेत्तिकेत्यर्थः ।
सति हि कठराब्जौ जौवनहेतौरीणास्य शरीरे सङ्घावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वायुदि-
त्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुष्टम्भं य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यस्यदिति । महोषोऽग्निः दिवं व्यस्यत् ।
दुष्टोक्तं भोगस्थानमनुष्टाढभ्यो विशेषण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकटंस्वरूपं सनेति ददाति स महिषः ।

अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपानती । व्यस्यन्महिषोदिवम ॥ ७ ॥

चिंशद्वामविराजदिवक्कपतङ्गायधीयते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥ ८ ॥

अग्निर्वै महिषः स इदं ज्ञातो महानिति श्रुतेः । व्यस्यत् विपूर्वस्य स्या प्रकाशन इत्यस्यासतिवत्तित्यातिशयोक्त्येव इति चुरेत् ।
प्राज्ञोपः । कन्दसि सुकुट्टि इति सर्वकालेषु सङ्घः । अपान इवाचरतीत्यपानती किवत्प्रादपानशब्दाच्छब्दप्रत्ययः । उगित-
चेति क्लीप ॥ ७ ॥

सुप्तां सुप्तजिह्वादिना चिंशच्छब्दाद्वामशब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानितीति । यत्र
धामाशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिशन्नुद्धर्ता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिशन्नु धामसु सुहर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक्

विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः । अग्निः । स द्वारस्थोः पतन् गार्ह-
पत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्मतद्गाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनोभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्म्यमस्मृत्यते इत्यर्थः । न केवलं
द्विशेषणं धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्रोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः सद्भोभिः क्षण-
परायणाद्युक्तवन्तैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नाग्न्यस्यै देवतायै । वस्रोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् ।
पठेति निपातो विनिश्चये । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थेवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिशतं त्रिंशत् शब्दस्थानक
भाष्यमतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं भासवन्तेषु

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहासूर्योर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वसोर्ज्योतिर्वसुः स्वाहा

सूर्योर्वसोर्ज्योतिर्वसुः स्वाहा । ज्योतिः सूर्यः सूर्योर्ज्योतिः स्वाहा ॥ ६ ॥

त्रिशब्दस्थानकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायामग्रे धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वा-
दग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात् स्थानेन स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यन्तेः
पश्चिन्नादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वोक्तानि माहात्म्याप्रापकं वाक्साहयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न
भवति किन्त्वव्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वसोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रब्रि वस्रोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यर्थोद्धारः ।
द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

॥ इत्यग्न्याघेयमन्त्राः ॥

अध्वानिहोत्र होममन्त्राः । अग्निज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्तः इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्च विः सामान्यतः । यत्र
 ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र हावप्यृषी । यथान्विवर्चो हे तत्रापश्यत्वरं जीवन्वैश्वकिरिति । सप्त विष्णोर्देवता
 गायत्राः आधाः पञ्चैकपदाः । अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते हे एकपदे गायत्री तच्चा सुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इमां
 चैकैकस्य पुत्रो जीवन्व ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का० प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निज्योतिरित्येतौ । या समित् प्रदीप्ता तामभिबल्य
 जुहुयात् । अग्निज्योतिषमिति काख्यशाखोक्तमन्त्रे ष समित्प्रवेपः । मन्त्रार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिः
 स्वरूपम् । यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यविशोऽदेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा
 ज्योतीरूपायान्ये हविः प्रदत्तम् । अयं सायं कालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः
 सायं होममन्त्रवद्वाख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेऽवग्नि-
 सम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति । मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरावत्
 दृश्ये । उभे हि तेजसौ सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति तस्माद्भूम् एवाग्निर्दिवा दृश्य इति तित्तिरित्युतेः । का०
 अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्य-
 भूतः । यस्य तत्त्वोतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का० ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति ।
 प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

का० सज्जरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सज्जरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सज्जदेवेन । अग्निवैतु । अक्षदेव्यं कर्म प्राप्नोतु । यद्वा वैतु प्राहुतिभञ्जयतु । वो प्रजननकान्त्यसनखादनेष्विति धातोः प्रयोगः । किञ्चलोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेषु परमेष्वरेषु सह सज्जः । जुषौ प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सज्जः । तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इत्येव देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सज्जः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्यासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निदेवस्तस्मै साहा

सज्जदेवेन सवित्रा सजू रात्रिन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निवैतुसाहा ॥

सज्जदेवेन सवित्रा सज्जसुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यवैतुसाहा ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अश्वरं मन्त्रं वोचिमान्ये । आरे अस्मै चष्टस्वते ॥ ११ ॥

अश्वसानमिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वोषं रात्रिदेवताया स्थाने उषोदेवता वोचनीया ॥ १० ॥

का० सायमाहुत्याऽऽहुतागां यजमानोऽनौ उपतिष्ठते वात्सप्रेष न वा तिस्रस्त्रिरुपपयन्तोऽस्य प्रत्नां परि ते विभावसविति चेति । आहवनीयसार्पण्यावर्जनी उपप्रयन्तो अश्वरमित्यारभ्य सुपीषः पोषैरित्यन्तं बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्राद्ये हे आग्नेयौ गायत्री

क्रीडन् गीतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे । आहवनीयोपस्थानमन्वा आदौ । वयमगुहातारोऽनयेऽन्वयं मन्त्रं मननेन वाणकरं
 शब्दसमूहं वोचेम । किञ्च तां वयम् । अक्षरं यज्ञसुपप्रयत्नः उपगच्छन्तः । किञ्च तायाग्नये आरे दूरे अस्मै अस्माकं
 समीपे इति श्रेयः शृणुते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्च श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति वक्त्रे राशौलिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे
 लिङ्गयाशिषश्छिति अङ् । यासुट् अतो येयः वच उम् छन्दस्य भयर्थेति सावधानुकल्पप्रसिद्धः सलोपोऽनन्वयेति सलोपः यलोपः ।
 वोचेम । अस्मै सुपां सुलुगिति श्रे आदेश आसः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतोऽपि जिवन्ति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतोऽपि जिवन्ति व्युल्लोकाद्दृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतोऽपि साराणि त्रौहिषवादिरूपेण परिणतानि जिवन्ति ।
 जिवन्तिः प्रीतिकर्मा प्रीत्ययति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतोऽपि कारयानि जिवन्ति पृष्णाति । आहुतिपरिणामेन दृष्टिं जनय-
 तीत्यर्थः । ते वा एते आहुतौ उत्क्रामत इत्यादिभूतेः । किञ्च तोऽग्निः । दिवो भूर्वा व्युल्लोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः
 शरीरोपरि वर्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण व्युल्लोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्देन
 गोष्ठप्रोक्तावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुच्छः । यद्वा ककुदमिति महद्गामः तस्यान्तलोप आर्षः । महत् समत्
 कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशभूल्लोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्रनीं त्रिष्टुप् ह्वाना । इन्द्रशब्देनावाहवनीयः । तस्य यज्ञस्य धाकलरूपेण ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः
 स यो नीयत इत्यग्निरिति यास्क्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्रनी वां युवासुभा आहुवध्वे आह्वातुमिच्छामितीति शेषः ।
 ब्रह्मतेकु मर्षे कथं प्रत्ययः । किं च राधसः धनाङ्गविलं चणात् सह मादयथ्यै युगपदेकैर्वापि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा
 इच्छामीति शेषः । मदीहर्षे मद दृष्टमिति धातोर्वा बिजन्ताक्तुमर्थे शब्धे प्रत्ययः । गुणः । यत उभौ युवमिषामन्नानां रयौ वा

उभावाभिन्द्राग्नी आहुवध्वोऽभाराधयः सह मादयथ्ये ।

उभादातारविषां रयीणां मभावाजस्य सातये हुवेवाम् ॥ १३ ॥

अयन्ते यो निर्कुत्वि यो यतो जातो अरो दथाः । तज्जानन्नमन्नारो ह्यधानो बर्ह्यारयिम् ॥ १४ ॥

धनानां दातारौ सत उभौ वां वा वाकस्यादस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि । उभा उभयशब्दस्य विभक्तौ राकारः । सातये षण्
 दाने षण्य सातोरुत्तियतीति क्लिबन्तो निपातः । हुवे बहुलं हृन्दस्येति ह्रयतेः शपि सय्यसारणे उवङ्क् ॥ १३ ॥
 तिस्र आग्नेय्यः । आहु इष्टु देवयवो देववातदृष्टा । हे अग्ने आहवनीय ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् ।
 क्लिबन्तः क्लिब्यः । जत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्नोऽस्येति ऋत्विजः । हृन्दसि षमिति ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्त-
 मित्यर्थे षम् । तस्य इशादेशः । सायंप्रातः काले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मादुतु कालोपेताद्वाहपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः

कर्षकाक्षे दीप्तोऽभूः । हे अग्ने तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह । पुनरुहरणाय कर्षाक्षे प्रविश । अथानन्तरं
नोऽखदर्थं रयिं धनं वधया पुनर्यागाय सवृद्धं कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । हादृष्टाचराचत्वारः पादा जगत्यां । द्वितीयोऽत्र व्यङ्गेनैकादशः चतुर्थी व्यङ्गेन द्वादशकक्षे नैकीना
स्रगती । अथमाहवनीय इह कर्षानुष्ठानस्थाने प्रथमो सुख्यः सन् घाटमिर्धायि । अधायि आधानकटं भिराहितोऽभूत् । बहुलं
कटं समाह्वयेत्तौऽपैवभावः । दक्षिणान्वये च प्रायस्यम् । किञ्चित् । होसा देवानामाज्ञाता । यजिष्ठः अतिशयेन ब्रष्टा ।

अथमिह प्रथमो धायि घातुमिर्हाता यजिष्ठो अश्वरेष्वीडः । यमप्रवानो भृगुर्विरुचुर्वनेषु चित्विम्बं विशेद्विशे ॥ १५ ॥

अतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठनि परे तुरिष्ठे मेयः स्थितिं लोपः । तथा अश्वरेषु सोमयागादिषु ईडः ऋत्विग्भिः सुख्यः ।
अप्रवानो भृगवो विशेद्विशे यमाहवनीयं वनेषु विरुचुः । अन्तर्भूतो णिच रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रथव्योऽपत्यनामसु पठितः
अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना सुनयः । यहा अप्रवानस्तत्पुत्रयो भृगवश्च सुनयः । विशेद्विशे विहिति मनुष्यनामः यजमानरूपाय
तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु यामाह्विर्यजनाख्येष्वरस्थप्रदेशेषु यमग्निं विरुचुः दीपयन्ति स्म । किञ्चित् यम् । विशे
निविष्टकर्मोपयोगिस्त्वेन आर्चयेत्कारिणम् । अतएव विम्बं विभुं विभूत्वं शक्तियुतं यथादेशः ॥ १५ ॥

गायत्रावत्कारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्वाद् अस्याग्नेः प्रदां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्व । अद्भ्यः नास्ति झीर्येषा-
 मीदृश्या सम्भारहिता दोग्धादः ऋषिं गां शुक्रं पयो दुदुक्के दुदुहिरे । दुहेर्लिटि इरयो रे इति रे आदेशे रूपम् । ऋष गतौ ।
 धर्मसि दोहकस्याग्ने यच्छतीति ऋषिर्गोः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायं दोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुहमानं पयो भूमौ पति-
 यन्तीति ब्रह्मया दोह्येषां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्नान्दग्धानुदयाल्लज्जाभावादद्भ्यो दोह्यारः । किञ्चूताद्यधिं सहस्रसाम् ।
 सोऽन्तर्गर्धधि । सहस्रसङ्ख्याकानि कर्षाणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतेः क्लिप् । तद्वास्या
 ऋषोऽर्थान्तरम् । गाय्म्यल्लज्जाम्निहोचक्राद्भावे स्यते । तामु हज्जिरभिदधौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताऽसम्बभूव तस्याऽऽरेतः

अस्यप्रत्नामनुद्युतं शुक्रन्दुदुहेर्बह्वयः । पयःसहस्रसाद्यधिम् ॥ १६ ॥

प्रसिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेवा ऋत्वदति । अद्भ्यः गावः नास्ति झीर्लज्जा यासां ता अद्भ्यः प्रलज्जा उज्ज्वलाः
 प्रलज्जा इत्यर्थः । मलिनो हि सज्जते । अद्भ्यो गावोऽस्याग्नेः प्रदां चिरन्तनीमाज्जामुषतां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां वा तमेव
 पयो दुग्धं दुदुक्के दुदुहिरे चरन्ति । अग्निर्नृशुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण चरन्तीत्यर्थः । सहस्रसाद्यधिमिति
 विशेषवचनं पयसः । सहस्रं सतीति सहस्रसास्तम् । चातुमार्त्यपशुसोमानां सभक्तारम् । पुंस्त्वमार्थम् । जनसनखनक्रमगमो
 विधितिं विट्प्रत्यये विट्पुनोरनुनासिकस्यादिकाकारे वेलेपि सहस्रसा इति रूपम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गाव वत्समानं द्रष्टुम्

पयस्सुपचर्यते । सा हैनायुदीत्य हिङ्गकारे लु पक्रम्य ते देवा विदाङ्गकुरेष साज्जो हिङ्गार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्गारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसाष्टमिति विभक्तिविवचनव्यत्ययेन अङ्गय इत्यथ विशेषणद्वयम् । किञ्चता अङ्गयः सहस्रसाः ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

अथ यज्ज्वि चत्वार्यग्निदेवत्वानि । हे अग्ने त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रियरीराणां पालकोऽसि । तनू पाति पालयतीति तनूपाः । उदरान्नो सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा हृन्दसौत्वमि पूर्व-

तनूपाअग्नेसितन्वमोपाह्यायुदीअग्नेस्यायुर्मेदेहि वस्त्रे । दाअग्नेसि वस्त्रे । मेदेहि ।

अग्ने यन्मे तन्वाजनन्तन्मे आपृणः ॥ १७ ॥

रूपाभावे यथादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपृणत्सु परिहारिण । यावत्कालं वपुषुदरान्ने रीत्यामुपलभ्यते तावच्च स्त्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने त्वं वचोदा असि वचसो दातासि । अतो मे वचो देहि । वेदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वचः । यदर्थनादेव महानयं ब्राह्मणो विदांस्तपसान्भिरिव ज्वलतीति बुद्धिर्वाक्यवति । किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं वक्षुरादिरूपमुनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाचरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताचरः । हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि ब्रह्मदाशुषि वर्तमानान् शतं सखत्सरास्त्वां समिधोमहि नैरन्तयेथ वयं दोपयामः । किञ्च तावयम् । इत्यानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्सन्तः । वय इति अवननामः अववन्तः । सहस्रन्तः बलवन्तः । सह इति बलनामः अदव्यासः अदव्याः अश्व-
हिंसिताः केनापि । दधोतिहिंसाकर्मा । आत्मसेरसुगिति असुक् । किञ्च तं त्वां युमन्तः दीपिमन्तम् । वयस्सन्तं वयोऽसं करोतीति वयस्सन्तम् । सहस्रन्तं सहो बल करोतीति सहस्रन्तं तम् । सपत्नदभनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम्

इत्यानास्त्वाशतं हिमादुमन्तं समिधोमहि । वयस्सन्तो वयस्सन्तु सखत्सराः सहस्रन्तु तन् ॥

अग्ने सपत्नदभनमदव्यासोऽब्रदाभ्यम् । चित्रावसोस्वस्तितेपारमशीय ॥ १८ ॥

केनापि हिंसितुमशीयम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्वं यजुर्दृष्टम् । रात्रिर्वा चित्रावसुः सा हीयतु सङ्गृह्येव चित्राणि वसतीति । अतश्चित्रावसुर्दृष्टः रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रात्मकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे स्वस्ति वेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्रवानि । अमुतेर्बहुलं कृदसीति शपो लुकि लिङ्गुत्तमैकवचने कथम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रचांसि प्रविशन्तीति गङ्गया तन्निवारणाय रात्रिमावर्तनम् ॥ १८ ॥

का० सं त्वमित्युपविशेति१ ॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चिन्नावसो इत्यन्तो मन्त्रेभ्योपस्थान मत् उपविशेति विशेषः । हे अग्ने त्वं ह्यस्य वर्षसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतेऽसि । तद्यदसं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः१ । ऋषीणां मन्त्राणां स्तोत्रेण स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः२ । प्रियेण धाक्का प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः३ । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतेः एवमहमपि त्वत्पुसादा दावुषा अपवृत्त्युदोषरहितेन संमिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्षसा विद्यैर्धर्यादिप्रयुक्तेजसा संमिषीय । तथा प्रजया

सत्त्वमग्नेसूर्यस्यवर्चसागथाः सवृषीणांस्तु तेन । समिधेण धान्नासमहमायुषासं

वर्चसासमजयासुरायसोषेणान्मिषीय ॥ १८ ॥

अन्वस्थान्मोवोमजीवमहस्यमहोवोमजीयोर्जसोर्जोवोमजीयरायसोषस्यरायसोषोभजीय ॥ २० ॥

पुत्रादिकया संमिषीय । तथा रायसोषेण धनस्य पुष्ट्या संमिषीय । आयुरादीनि मम सत्त्वित्वर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यृषीणादिना तत्सम्बन्धमैकवचने शुद्धिं सिचि गमयेति सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशत्वादिना मलोपे कृत्वादङ्गादिति सिचो लोपे रूपम् ॥ मिषीय । गमिराशौर्वाङ्गि उत्तमैकवचने ङुटोऽदित्यकारि परे सौयुटि कृते छान्दसे इङागमे गमङ्नेत्युपधालोपे रूपम् ॥ १८ ॥

का० गां गच्छत्वन्त्येति१ । अन्वस्थ—रेवतो रमध्वमिति यशुर्हयेन गां गच्छति । गोर्देवता । हे गावो युवमन्वस्था अन्वस्थाः १—४, ११, ४ । २—१, २, ४, १४ । ३—१, २, ४, १४ । ४—१, २, ४, १४ । ५—४, १२, ५ ।

स्य । चौराज्यादिरूपस्यावस्य जनकादादन्नलोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्गो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः चौराज्यादिरूपमवमहं भञ्जीय
सेवेय । भज सेवायामित्यस्यागौलिङ्गान्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा यूयं महस्य । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूजानां
प्रसादादहमपि महे भञ्जीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्मष्ट्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यहा महः शब्देन दश वीर्या
सुश्रूषणे तानि । यथा गौर्वै प्रतिपुङ्ग तस्मै श्रुतं तस्मै शरस्वस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै द्रुतं तस्या
वामिबा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिपुङ्ग तत्कालदुग्धम् । श्रुतमुष्णं तत् । शरोदुग्धमख्यः मस्तु दधिरसः आतश्चनं
दधिरसः । वामिबा स्फुटितं दुग्धम् ॥ वाजिनमामिबाजलमिति श्रुत्यर्थः ॥ एतद्वर्षवीर्यरूपा यूयं स्य । अतो वो महे भोज्यं वीर्यं

रेवतीरमङ्गमस्मिन्मोनावस्मिन्गोष्ठेस्मिन्नोकेस्मिन्नक्षये । इहैवस्तमापगात ॥ २१ ॥

महं सेवेयेत्यर्थः ॥ तथा यूयमङ्गस्य बलरूपाः स्य गोचोरादेर्वलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । ऊर्जं बलप्राप्तये । वो युष्माकं
प्रसादादूर्जं भञ्जीय बलं सेवेय ॥ तथा रायस्योषस्य धनपुष्टिरूपाः स्य । वैश्या हि चौराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति । अतो
धनपुष्टिलोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्योषं धनपुष्टिं भञ्जीय सेवेय । अन्धस्येत्यादौ खर्परं श्रौतिं विसर्गलोपः ॥ २० ॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्योगावः । धनहेतुत्वेन धनवत्वं गवाम् । रथिर्विशते यासां ता रेवत्यः । रथिशब्दात् मतुप् । रथे-
मती बहुलमिति रथेयती परे सम्यसारणम् । सम्यसारणाच्चेति पररूपमाहुः । पश्यो वै रेवन्त इति श्रुतेः । हे रेवत्यः अस्मिन्नो-
दस्यमानोऽस्मिन्निवृत्तविदेहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रौडित दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाह-

इद्विचित्रोऽयं सञ्चारप्रदेशः^१ । सर्वदास्मिन् लोके लोकदर्शने यजमानवृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् चये यजमानवृष्टे रमध्वम् । चयो निवास इत्यादुरदात्तः । चयशब्दो निवासवाची । किञ्च । इहैव स्त यजमानवृष्टे एव भव । मा अपगता अव्यत मा गच्छत । इषो गा लुङ्गैति एतेर्लुङ्गि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

का० । संहितेत्यालभत इति । गामित्यनुवर्त्तते । हे गौः त्वं संहितासि चौराज्यरूपवृष्टिर्दानाय यज्ञकर्त्तृभिः संयुक्तासि । किञ्चूता विश्वरूपो विश्वं रूपं यस्या सा । यज्ञकृणादिबहुरूपर्युक्ता । त्वमूज्जा चौरादिरसेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मामा-
विश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च सम्प्रदातामित्यर्थः । गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपल्वेतीति^२ ।

संहितासि विश्वरूप्युज्जामाविशगौपत्येन । उपत्वाम्नेदिवेदिवेदोषावस्तुद्विधावयवम् । नमोभरन्त एमसि ॥ २२ ॥

उप त्वा तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुक्कन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तुः हे अग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्यमाणत्वाद्योप-
भास्यतीति दोषावस्था । यद्वा अन्तो हे देवा इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविशेतीतिहासेन अन्ते रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मय्य-
भाष्ट । हे दोषावस्तुः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वासुप एमसि त्वं प्रत्यागच्छामिः ।
इदन्तो मसि । किञ्चूता वयम् । धिया अद्यायुक्तया बुद्ध्या नमोभरन्ताः नमस्तारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यङ्गनाम अङ्गं धृष्टि-
विश्वतः ॥ २२ ॥

१—विश्वमसञ्चारप्रदेशः क० ।

२—४, १२, ६५ ।

३—४, १२, ७ ।

४—निस० २५७, २२ ।

क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमन्त्रिसुपैः । कीदृशं राजत्वं दीप्यमानमञ्जराणाम् । गोपां गोपायतीति गोपास्तं यस्मानां गोसारम् ।
 कृतस्य सत्त्ववचनवचस्य ब्रतस्य दीर्घिणं दीपयितारम् । अग्निसमीपे ब्रतं गृहीत्वा सत्त्वं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये
 गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपक्वादिभिरभिष्टुभिं गच्छन्तम् । दास्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवः क्रियत्ययो बाहुलकात् ।
 सिद्धशाखा हि त्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः । देवयतीति दिदीविः ॥ २३ ॥

हे अग्ने गार्हपत्यं स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सुपायनो भव । सुखेनोपेतुं शक्यः सुपायनः । सुष्ठूपपासुं शक्यो भव ।

राजन्तमद्वराणाङ्गीपास्तस्यदीर्घिणम् । वर्द्धमाणां स्वे दमे ॥ २३ ॥

सनः पिते वसून् वेन्ने सुपायनो भव । सचखानः स्वस्तये ॥ २४ ॥

अग्ने त्वन्नीन्तमउतत्राताशिवो भवावरूथ्यः । वसुरन्निर्वसुश्रवाश्चक्षानचिदुमन्तमुरयिन्दाः ॥ २५ ॥

तप इष्टान्तः । सनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये जेमाय सचखानेन
 कर्षणा समवेतो भव । षच समवाये इति धातुः यद्वा सचस्व सेवस्व । षच सेवने ॥ २४ ॥

चतस्रो द्विपदा राज आग्नेयः । दशार्णपादा विराट् । वय्मादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्यं त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिक

तमः सर्वदा स जीपवर्ध भव । अम् गतो भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् किंप्र अतिशयितोऽम् अन्तमः अम् शब्दात्तमम् ।
यज्ञान्तिकशब्दात्तमपि पृथोदरादित्वे न साधुः । उतापि च ताता पालयिता । शिवः शान्तः । वरुथः वरुथाय हितो वरुथाः
तादृशश्च भव । पुत्रादिसमुहो वरुथः । यद्वा वरुथं गृहम् तस्मै हितो भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां
वासयिता । तथा अग्निः । अक्षतौल्यग्निः । अग्नि गतौ । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन
श्रवः कौर्तियस्याधौ वसुश्रवाः । धनप्रदोयमिति यस्य कौर्तिरित्यर्थः । किं च हे श्रवने त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि प्रस्मान् । अच्छा
भेरासुमिति शाकपुष्पिः । नशिराप्नोतिकथा । यद्वा हे अच्छ निर्भलस्वभाव श्रवने नक्षि अस्मद्विमखानं गच्छ । नक्ष गतौ । यद्वा

तन्वाशोचिष्ठदौदिवःसुन्वायनूनमौमहेसखिथ्यः । सनोवोधिथ्युधौहवमुरुष्याशोघायतःसमस्मात् ॥ २६ ॥

यद्वा वयं सुहयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किं च दुग्मत्तमं रथिं दाः अति दौमिगुक्तं रथिं धनं देहि । ददातेर्लुङि रूपम् ।
अहसं छन्दस्यमाङ्गीगीपौत्वडभावः ॥ २५ ॥

हे शोचिष्ठ दौमिगत्तम हे दौदिवः सर्वस्य दौपयितः तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुन्वाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुक्तं
सुक्तं नूनं निषयेन ईमहे याचामहे । यद्वा सुन्वाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वं नोस्मान् भवकोवकान्
नोक्षिं बुध्यस्व हवमस्तदौयमाह्वानं युधौ युष्ण । समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मान्नुषण रण । समग्र्यः सर्वपक्षायः ॥
शोचिष्ठिरिति ज्वालानाम् शोचिष्ठरक्षास्तौति शोचिष्ठान् मतुप् । अतिशयेन शोचिष्ठान्योचिष्ठः । अतिशयने तस्मिन्विष्टनो विष्मत्तो-
लुङिगीर्ष्टनि मतुपो लुक् ॥ दौदिवः दिवेज्ज्वलनार्थस्य लिङादेशकसत्तस्य रूपम् । मतुवसो वः सख्युद्धौ छन्दसौति इत्यम् । बोधि

१—४, १८ निर० । २—६, १०६ निर० ।

बुधशानि सोममध्यमैकवचने संघ्नपिचेति हि । बहुलं छन्दसौति शपो सुक् । हुम्भत्यो हेभिः । छन्दसि गुणे घलोपौ । शुधौ ॥
 बुधशान्यच्छन्दसौति हेभिः । संहितायामन्ये शमपि दृश्यत इति दीर्घः । उरुथ उरुथतीति रञ्जकथा । कचि तुमुवेत्यादिना
 दीर्घः । नच धातुसोबुध्य इति न इत्यस्य शलम् । अघायतः । अघं परस्मैच्छति अघायति । सुप आकनः क्कञित्यत्र छन्दसि
 परेणावोभयि वक्तव्यमिति स्मृत् । अश्वाघस्यादित्याकारः अघायतीत्यघायन् । तस्मात् अघायतेः शट्प्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥
 दी० गां गच्छतीदृएहैति । हे यशुधौ गव्ये । हे इङ्गे एहि । हे अदिते एहि आगच्छ होमस्थानम् । इडा मनोर्द्विहता
 अदितिर्दिवमाता । इडा मनुदिवास्मानेहि । अदितिरादित्य निवास्मानेहि । तस्मिंस्तच्छब्दस्तददितिदेशार्थः । का० कात्या एतेत्या-

इङ्एह्यदितएहिकात्याएत । मयिवःकामधरणान्भूयात् ॥ २७ ॥

सोमानस्वरणङ्कुणहिव्रह्मणस्यते । कक्षीवन्तयश्रौशिकः ॥ २८ ॥

समत इति । गामावभते । मनुष्याणां छेतासु कामाः प्रविष्टा इति कात्याः । हे कात्याः सर्वः कामयितव्याः यूयमेत यो इत
 प्रोक्त । यो यश्चाम् कामधरणं कामानां धरणं मपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठान्तरि भूयात् शुभत्युसादादृम-
 मोदकस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिव्याचष्टे ॥ २७ ॥

का० सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतत्यपरेनाहवनीयं प्राङ्मुक्तिष्ठवच्च जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं तृतीयो
 गावनी ब्रह्मणस्यतिदेवत्वस्यैव दृष्टः । यन्मोमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्यते वेदस्य पालक सोमानं

सौमनसमभिषोतारणं स्वरणं स्व शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कणश्चि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् ।
 शब्दोऽपि दृश्यते इति मनिन् स्वरतीति स्वरः नन्द्यादिवात् लुः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मा कुर्वित्वर्थः ।
 ततोपमानयुज्यते । कञ्चोवन्तं कञ्चोवन्नामकयुधि दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतिरुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु ।
 उपमानबोधितक इवशब्दोऽत्र कुतो द्रष्टव्यः । कोसौ कञ्चोवान् । यश्चोयिजः उयिजः पुत्रः उयिज् कञ्चोवतो माता ॥ २८ ॥
 सो मन्त्रावस्यतिः रेवान् धनवान् । यद्यसौवहा प्रसीवस्य रोमस्य हन्ता । यश्चोयिजः पुत्रः उयिज् कञ्चोवतो माता ॥ २८ ॥
 यश्च पुष्टिवर्धनः पोषकस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर देगे इगुपधेति कः वेगवान् भविलम्बितकारोः । स ब्रह्मणस्मृतिर्नोऽस्मान् सिषत्सु

यश्च पुष्टिवर्धनः पोषकस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर देगे इगुपधेति कः वेगवान् भविलम्बितकारोः । स ब्रह्मणस्मृतिर्नोऽस्मान् सिषत्सु ॥ २८ ॥

योरेवान्योऽसौवहावसुवित्युष्टिवर्धनः । सनःसिषत्सुयस्तुरः ॥ २८ ॥

मानःशुसोभरदधोघूर्तिःप्रणङ्गुत्तैस्य । रज्जाबोव्रह्मणस्यते ॥ ३० ॥

मानःशुसोभरदधोघूर्तिःप्रणङ्गुत्तैस्य । रज्जाबोव्रह्मणस्यते ॥ ३० ॥
 मानःशुसोभरदधोघूर्तिःप्रणङ्गुत्तैस्य । रज्जाबोव्रह्मणस्यते ॥ ३० ॥

सेवताम् सिषत्सु सचत इति सेवमानस्यः । यथा धनयर्चा पुत्रः प्रायते । यः पुत्रो रेवाभनवान् यश्च व्याधिर्हन्ता जपादिना यो धनस्य
 लब्ध्या शुष्टेय वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽन्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिषत्सु सेवताम् ॥ २८ ॥
 रा हानि इति घातोः कसुक्तस्य षष्ठ्यकवचने रक्ष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य रक्षः । दानं कृतवत् रक्षः । तस्य
 निषेधादरक्ष इति । कदाचिदपि कविर्दानमकृतवतः इत्यर्थः । तादृशस्य मत्स्यस्य मनुष्यस्य ग्रंथो धूर्तस्य नोऽस्मान् मा प्रबुद्धं प्रक-
 र्त्तव्यं व्याघ्रोऽपि । नम्रिज्योमार्धः । यथा नम्र भदर्थने । मा प्रणक् प्रकर्षण मा नाशयतु । ग्रंथेन ग्रंथोऽनित्यचिन्तनम् । धर्तिः
 १—चतुर्वर्त्तन कारी रु० । २—वि० ३,१० ।

हिंसा । ध्वरति धूर्वतीति वधकर्म्मसु पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चात्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च हे
ब्रह्मर्षस्यो वेदस्य पात्रकामे नोऽत्मान् रक्ष । द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

सत्यष्टतिष्ठ सादित्यदेवत्यस्तु चोपायचो जपे विनियुक्तः पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मितस्यायम्गो वरुणस्येति त्रीणां वयसां
देवानां सत्यन्ति श्वनः पातनमस्तु । किञ्चतमवः । महि महत् तथा द्युञ्जं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति
सक्विप् पातने तथाविधम् । दुराधर्वं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां तिग्मवदस्यामि हृदसि त्रयादेशो वेति वाच्यम् ॥ ३१ ॥

महितीणामवोस्तुदुञ्जमितस्यार्यम्णाः । दुराधर्वं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

नहि ते षाममाचननाद्धसुवारणेषु । ईशे रिपुष्वशुभः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दे गृहनामसु पठितः । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तत्रा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्
स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयादेषु अश्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मितार्थमवर्णेस्त्रिभिर्देवैः
पातितानां यजमानानाम् उपद्रवयति शेषः । अध्वंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति ।
लोपस्य पातनेपदेष्विति तलोपः । अधोगर्थदेशां कर्म्मण्येति इति तेषामिति षष्ठी । मित्त्रिभिः पातितानामश्वान् गृहेऽरस्त्रे
वा नास्ति अश्वबाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१—निघः ३, ४, ११॥

कथं तद्विदितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः सखिच्छितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता भित्तिर्यमवरुणा मर्त्यीय मनुष्याय यजमानायाजस्तं निरन्तरमनुपचीशं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ऐन्द्री पथ्या वृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्थोऽन्वे त्रयोऽष्टाचराः सा पथ्या वृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त कदा चन कदापि त्वं स्तरीर्नासि । स्तृब् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे

तेहिपुत्रासो अदितेः प्रचीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्नजस्वम् ॥ ३३ ॥

कदाचनस्तरीरमिनेन्द्रसञ्चसिदाशुषे । उपोपेन्नुमघवनभयद्रुतेदानन्द्वस्यपृच्यते ॥ ३४ ॥

सञ्चसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाशांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं मेवसे । सञ्चतिः सेवनकर्मा । किं च । हे मघवन् धनवन् देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं गु इत् क्षिप्रमेव दाशांसमुपपृच्यते । पृचो सम्पर्कं यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रससुपोऽः पादपूरणे इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छब्दावेवार्थे । गु क्षिप्रार्थः । न कदाविद्यजमानं प्रति कृष्णसि सेवसे च तं त्वदीयं सुगो धनं दाशांसमुपपृच्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

विद्यामिमुदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि० । तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः भेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्द-

स्वभावस्य हिरण्यगर्भापाथ्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरयुक्त्वस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वं प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थः तैलः सत्यज्ञानानन्ददिदेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । क्वान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा मण्डलं युक्त्वो रक्षय इति च वं भर्गः शब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद्वा वा अभिषिषिचानाङ्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः । तस्य कस्य । यः सन्निता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मो नुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्कर्मभेदेन योजनम् ।

पृथ्वी

// तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

परिते द्रुडभोरयोऽस्मा २ ॥ अत्रोविश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यच्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सर्वतैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजनम् । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

भार्गवो गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यजमानान्विष्वतः सर्वसु दिक्षु पर्यग्नोतु परितो व्याप्नोतु यज्जद्रक्षाय सर्वतस्मिष्ठतु । किन्भूतो रथः द्रुडभः दभूर्तिर्बधकर्म । दुःखेन दभ्यते दुर्दभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । उक्ता दुर्दहति प्रातिशाल्यसूते ॥ दुरो रफस्य उकारः अग्निमदस्य डः । येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि । यजमाना वै दाशुषा इति श्रुतेः ॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथ शुक्कोपखानमासुरिदृष्टम् ॥ का० भूर्भुवः स्वरित वोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तोपपद्यन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावन्ती उपतिष्ठेतामयोपखानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अन्ने भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयाः अक्षः तदर्थं मृतलोकावयाजको वा । अतस्त्वरप्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्वामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशी भवेयम् तथा बौरैः पुत्रैः सवैरः स्वां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्र्युक्तो भवेयं तथा पौषैः हिरस्तादिपौषैः सुपौषः स्वां बहुमृत्वाहं हिरस्तादियुक्तो भवेयम् ॥

॥ प्रबन्धदुपखानमागतोपखानं चादित्यदृष्टम् ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्वां सुवीरो वौरैः सुपौषः पौषैः । नय्यं प्रजामपाहि ग्रंथपशून्तो पाह्यथय्यं पितुम्योपाहि ३७

आगन्मविश्वे वेदसमस्माय्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सत्याडभिदुस्त्रमभिसह आयच्छ स्व ॥ ३८ ॥

का० प्रबन्धान्त्ववाच्येति प्रतिमन्त्रमिति । यद्वा यजमानो आमात्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानन्मैत्र्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत् । अथ मुक्तावः । नय्यं नरेभ्यो हितं मार्हपत्य मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपतिष्ठते । हे ग्रंथ अनुष्ठादभिः शंसितुं योग्याहवनीय मे सप्त प्रजां पाहि रथ ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अर्धं दक्षिणाग्ने मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथयः । अत सातत्यगमने । अततं मार्हपत्यारस्त्रखानं दक्षिणाग्निगच्छति । तेनार्धयः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

का० समित्याशिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निगन्तेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं हस्ते आदाय कश्चि

दपि जनमयत्वे व प्रथममेवाम्ब्यागारं प्राप्यागन्ते त्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठतइति सूत्रार्थः । अमुष्टु बाहवनीयेदेवत्या । हे अग्ने सन्नाट् सव्यक् राजते दीप्यते सन्नाट् तथाविधाम्ने आहवनीय वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः । किञ्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्मम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किञ्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तमसमर्द्धमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किञ्च । हे अग्ने दुग्धं सहस्र अस्मभ्यमभि प्रायच्छस्व । दास्य दाने । पात्रेत्वादिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्यं देहि । दुग्धं द्योततेयशो वात्तं वा सह इति बलनाम यच्छस्वेति यमी रूपं वा । प्रायच्छस्व प्रागमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मसु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गाहपत्यः प्रजायावसुवित्तमः । अग्नेगृहपतेभिदुक्नमभिसहस्रायच्छस्व ॥ ३९ ॥

अयमग्निः पुरीष्योरयिमान्पुष्टिवर्द्धनः । अग्नेपुरीष्याभिदुक्नमभिसहस्रायच्छस्व ॥ ४० ॥

गाहपत्यमुपतिष्ठते । न्यहुसारिणो ब्रह्मती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽग्नौ त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यहुसारिणो । अतः तृतीयो नवार्क्षस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गाहपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्ध्वा । हे अग्ने स त्वं दुग्धं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अमुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीषः पशव्यः । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । रयिसान् धनवान् पुष्टिवर्द्धनः पौषस्य वर्धयिता । तं याचै । हे अग्ने पुरीष पशुः इत दुग्धं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

का० गृहा मा विभीतेति गृहानुपैतीति । शामान्तरादागतो गृहा मेल्यादि मन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शंसुष्ट्याः तिष्ठन् विराड् रूपम् । यस्या एकादशार्थास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्थः सा विराड् रूपम् । अत्र प्रथमो दशाक्षरतेनैकीना । गृहा ययं मा विभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपथ्वम् । कोऽपि शत्रु रागव्य विनाययिष्यतीति बुद्ध्या कथं मा काष्ट । यतो वयमूर्जं विभ्रतो धारयमाणानचोपात्तानेव युष्मानेमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा ययमूर्जं विभ्रतः तदाहमपि ऊर्जं विभ्रत धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वी युष्मान् गृहनैमि आगच्छामि । एमः ऐमीत्याकनि विकल्पेन बहुवचनमसदोद्दयोद्युक्ते ॥ ४१ ॥

गृहामाविभीतमावेपथ्वमूर्जं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रदः सुमनाः सुमेधा गृहनैमिमनसामोदमानः ॥ ४१ ॥

येषामेद्व्यतिप्रवसन्येषु सौमनसो बद्धः । गृहानुपह्वयामहेतेनो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृहान् स्मरति । अक्षीगर्भदेवेषां कर्मणीति ऋषी । गृहविषयं वेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहूः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः । गृहाभिमानो देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्वित्यर्थः ते गृहदेवा आहृताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञानं मोऽस्मान् जानन्तु एते कृतज्ञा न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

ब्रावसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टाणाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो नवमार्गस्तेनैकाधिकः । इह गृहेषु गाव
 उपहृताः घेनवो बलीवद्वायु सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः उपहृताः । अजात्वावित्वाजातिह्वयुक्ताः
 पयवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अन्नस्य कौलालः अन्नसम्बन्धो रसविशेषो नोऽस्मादौघेषु गृहेषु
 उपहृतः सद्वहो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः । जेमाय व इति प्रविशतीति । हे गृह्णा वो युस्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । जेमाय विद्यमानस्य
 वस्तुनो रसवत् जेमसद्वर्गम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टमनाय । शंयाः शमिति सुखनाम^२ तत्त्वमयति इति शंयुः । इदंशुरिदं कामय
 उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः । अथो अन्नस्य कौलाल उपहृतो गृहे धनः ।

जेमायवः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंय्योः शंय्योः ॥ ४३ ॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्चरिशादसः । करस्मै शासजोषसः ॥ ४४ ॥

मम इति^१ शास्त्रोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शम्भमिति हे सुखनामनी^४ तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमासुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूया
 इति शेषः । शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादराद्यः ॥

इतुपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिहृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पूर्ववत्पृथगात्मकः । वैखदेववरुणप्रवासासकमेधशुना-
 सीरीयास्त्रानि चत्वारि पर्वणि । तत्र वरुणप्रवासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्होर्वैद्योर्होविः प्रसादितेषु प्रतिप्रस्थाता पन्नो

सुदानयं रुदोयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ आख्याते प्रधासिन इत्येनां वाचयति नयन्ति । पद्मा जारि कक्षिते सति एनां पक्षी नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रधासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुतौ गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदौयपरिचारकाः समुक्षीयन्ते । किञ्चताम्बरतः प्रधासिनः वरुण अदेन प्रकर्षेण वस्यते भक्षते इति प्रधासौ हविर्विशेषः । स एषा मस्यतीति तान् प्रधासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रधासौ चेति पठ्यते । प्रधासुपलब्धितान् मरुतः आह्वयामः । पुनः किञ्चतान् । रिशादसः रिशतिर्हि सार्धः । रिशां वैरिजतां हिंसां दस्यन्ति उपलब्धयन्तीति रिशादसः । दस उपचये क्षिप् । यद्वा रिशन्ति हिंशन्तीति रिशाः । इगुपधेति कः । रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः ।

यद्गामेयदरखे यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनञ्चक्रामावयमिदन्तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि दीर्घञ्छान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति चिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करभेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करभः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥ मावत्यगुष्टप् । का० करभपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽङ्गौ प्रत्यङ्मुखो जायापतो वा दक्षिणेनाह्वय तोषेण पूर्वैश्च अदि मपरेण वा यद्गाम इतीति । यवपिष्टे न निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वतुलादिरूपाणि करभपात्राणि । तानि शूर्पेण पक्षी दक्षिणाम्बौ शुडुयादित्येकपक्षः दम्पती द्वौ जुहुयातमित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याह्वय वेदेः पूर्वैर्दक्षिणैर्दक्षिणैर्दक्षिणैश्चिपि वा स्त्रित्वा जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थः । गामे वसन्तो वयं यदेनः पापं यामोपद्रवरूपं वक्षम कृतवन्तः । तथारखे वसन्तो यदेनो रुगोपद्रवरूपं वक्षम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महान्जनतिरस्कारादिकं वक्षम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थ-

रूपे भ्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभक्ष्यपरस्त्रीयमनादिकं चक्षुम । तथाप्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ तदेनः ताडनावज्ञादिकं चक्षुम । तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अथपूर्वो यजिनांशनार्थः । स्वाहा । एतद्विदेवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

ऐन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र ॥ का० मो० षू ण इति यजमानो जपतीति । पृथक्स्ति सङ्ग्रामनाम१ हे इन्द्र अत्र पृथु, एषु सङ्ग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्भक्तानामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्माक्यो विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेषो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम१ । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि

मोषूणइन्द्रावपुसुदेवैरस्तिहिष्मातेशुभिन्नवयाः । महश्चिदास्यमौदुमोयव्याहविष्मतोमरुतोवन्देतेगीः ॥ ४६ ॥

स्म विद्यतएव खलु । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । मिह मेवने धातुः । मौदुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः करभ्रपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तत्रास्मासु कपालुं युक्तमिति भावः । किं च गौरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीत्वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्ग इत्येव माकारायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव रूपैव युक्त्यर्थः । मो सु न अत्र सुष इति प्लवम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । नच धातुस्योरुष्य इति न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति प्लवम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाचेति विजन्तो निपातः । मौदुषः । दाशान्साह्मन्तीदृङ्चेति कसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रान्तकर्मैवेनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासागुष्ठानरूपमक्रान्तकृतवन्तः । कथञ्भूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनामः मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्यर्थः । हे सचाभुवः सचेति सहाद्यैऽव्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पद्मग वाक्मिन् कर्मणि सहवसिता हे ऋत्विजः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मोत्पृष्टायास्तं प्रेतं गृहान् गच्छत । अस्ममिति गृहनामः ॥ ४७ ॥

यश्चदेवतं यशुः ॥ का० मज्जयत्यवभृथेति । अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति । वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं

अक्रान्तकर्मकर्मकृतः सहवाचामयोभुवा । देवेभ्यः कर्मकृत्वास्तस्मै तसचाभुवः ॥ ४७ ॥

अवभृथनिचुम्बुनचिरसिनिचुम्बुणः । अवदेवैदेवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मत्यकृतम्, रु राव्णोदेविरिषस्याहि ॥ ४८

कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये ध्रियन्ते यस्मिन्नाविशेषे सोऽयमवभृथः । तस्मत्स्वीधनम् हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्बुण सुप मन्दायां गतो नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्बुणः । उषप्रत्ययो सुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन् कणत्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्बुणः । वीषखूणव्रणंश्चूषेत्यादिना नीचैः शब्दीपपदात्कणतेः शक्यप्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुश्चाव उपपदस्य निशुभावश्च निपातितः । तथाविधवभृथ यद्यपि त्वं निचैरसि नितरां चरतीति निचैरुः । नितरां गमनशीलोऽसि तथायत्र निचुम्बुणो भव मन्दगमनो भव । किम्योजनमिति

१—५,५,१३ ।

२—निच० ३,६,७ ।

३—निच० ३,४,५ ।

४—अवभृथे जायापदो कृतः इति क० पु० पाठः ।

५—मास्ते तदंशे बहुषु पुंसकेषु ।

चेत् उच्यते । देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेतन् पापं यदस्ति तदवायासिष मस्मिन् जलेऽहमवनी-
तवानस्मि । तथा मत्स्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्हृत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मत्स्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनीर्ऽस्ति तदप्यहम-
वायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्कृतं पापं यथा त्वान व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किं च हे देवावस्थायस्य यज्ञ रिषो
बधात्याहि पालय । रिषतेहि सार्थस्य क्लिवन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किञ्चताद्रिषः । पुरुरावणः । रा दानि । पुरु बहु विरुद्धं फलं
ददातीति पुरुरावा तस्मात् । अतो मनित्रित्यादिना वनिष् । विरुद्धफलदायी बधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥
हे ऐन्द्रयावबुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते ॥ का० ख्यात्या दर्थ्याऽऽदत्ते पूर्णं दर्शयति । दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं

पूर्णादर्विपरापतसुपूर्णापुनरापत । वस्त्रेविक्रीणावहाद्रूपमर्ज्ज्यतक्रतो ॥ ४९ ॥

करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति । हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णां ख्यात्याः सकायादन्नं गृहीत्वा
पूर्णां भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलं सुष्ठु, पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ ।
एषं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव वस्त्रशब्देन मुख्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः मूलोनेव ।
इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहे परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहे । अहं
तुल्यं हविर्दानमि त्वं मद्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

का० देहि मइति जुहोतौति१ । इन्द्रो वदति । हे यजमान त्वं मे मङ्गमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पञ्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मङ्गमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्यादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां सम्यादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं जुलोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां क्षियत इति निहारो मत्वेन कृतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूल्येन कृते तव्यवस्तुरूपं फलं मे मङ्गं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । लेटोऽडाटावित्याङ्गमः । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यं

देहि मे ददामि ते निधेहि नितेदधे । निहारञ्च हरासि मे निहारानि हराणि तेषां ॥ ५० ॥

अञ्जनमीमदन्त ह्यवप्रिया अधूपत । अस्तोषतस्वभानवो विप्रानविष्ठयामतीयो जान्विन्द्र ते हरौ ॥ ५१ ॥

मिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्माणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाचराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः ॥ का० यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कम्योदद्योऽजब्रमीमदन्ते त्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामितिर । पितृयज्ञाख्ये कर्माणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविः स्वरूपमन्नमन्नं भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः

प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियासुनरवाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दोषियुक्ताः विप्राः
मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः असोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाह्वं बहु दत्तमहो भक्तिरित्या-
द्यभिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र नु चिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावशौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः
पितृभ्यः सम्पन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अचन । अर्देर्लुङि लुङ्सनोर्घञ् इति घञ्मादेशः । मन्वे घञेत्या-
दिना वेर्लुक् । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चर्वम् । ग्रसि वसौति घत्वम् । अङ्गमः ॥ अमौमदन्त मद नृसियोगे
पुरादिगालनेपदौ लुङि णिलोपादौ रूपम् ॥ अधूषत धूष् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ॥ मती सुपां सुबुगिति

असन्दृशन्त्वावयम्भवन्विन्दौमहि । प्रननस्य र्णवन्धुरस्तुतोयासिवशात् ॥ अचनुयोजान्विन्द्रते हरी ॥ ५२ ॥

मनोत्वाह्वामहेनाराशस्सेनस्तोमेन । पितृणाञ्चमन्मभिः ॥ ५३ ॥

तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ योज युजिर् योगी ख्यन्ताहोति कृद्स्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात्स्वरनिटीति णिलोपः । इराचोऽत-
सिङ्ग इति संहितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

हे मधवन् वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । किभूतं त्वाम् । सुसंष्टयं सष्ठु सम्यक् पश्यति
सुसन्दृक् तं शोधवदर्शनम् । अगुग्रहदृष्टा सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्यमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानान् लब्धौकृत्य
नूनं अयासि अवश्यं गच्छसि किभूतः पूर्णवन्धुरः बन्धुरशब्दो रथनौडवाची । स्तोत्रस्यो देयैर्धनैः सम्यक् रथनौडोपेतो भूत्वा
गच्छसि । हे इन्द्र स त्वं हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः ॥ का० मनो न्वाह्वामहइति गार्हपत्यं तिष्ठभिरिति१ । उपतिष्ठन्तइत्यनुवर्त्तते ॥
तु च्छिप्रं मन आह्वामहे पिठयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पिठलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि देवतमाह्वामहे
आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमिन स्तोत्रेण कथंभूतं नारायणेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां शोभ्यः शंसी नरायंसः
तत्त्वबन्धो नारायणसंस्थेन । स्तोत्रं द्विविधं देवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्देवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्त्यन्ते तस्मानुषं तद्वाविवेन
स्तोत्रे शिल्पुक्तं भवति । किञ्च पिठृणां च मन्त्रभिः पितरो यैः स्तोत्रं मन्यन्ते ते मन्त्रानस्यैः तादृशैः स्तोत्रै राह्वयामः ॥ ५३ ॥

आनएतुमनःपुनःक्रत्वेदज्ञायजीवसे । ज्योक्चस्त्वर्थन्दृशे ॥ ५४ ॥

पुनर्नःपितरोमनोददातुदैव्योजनः । जीवंघ्रातुसचेमहि ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रत्वे सङ्ख्याय यज्ञं सङ्ख्ययितुं दद्याय कर्मण्युक्ताहाय ।
तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरेव यदकौ तत्त्वसङ्घाते स दच्च इति । ज्योगिति
निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । स्वर्थं दृशे च चिरकालं श्रूयमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्ख्यादीनां सिद्धये मनः
पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । श्रुताभावाद्यथादेशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे विख्ये चेति साधुः ॥ ५४ ॥

हे पितरो भवदनुज्ञया देव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वर्थः ।
तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवतुप्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपृथ्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

१—५,८,१२ ।

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पिण्डयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पिण्डमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारण्यात् प्रजावन्तः पुन्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षष्ठं सखन्मे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥ हे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे ॥ साकमेधगततृष्वकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथाच का० एष तद्वति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वस्मा भगिन्या अश्विकया अश्विकावयः सोमयते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्रभागः सह स्वस्वाश्विकया तच्छ्रुप् स्वस्वाहै प्रते रुद्रभाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

नाम्ना सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं शक्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अश्विकाया रुद्रभगिनीत्वं अत्युक्तम् । अश्विका इ वे नामास्य स्वसा तयास्वैष सह भाग इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरी देवस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाश्विका शरद्रुपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राश्विकयोश्च शतमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाश्विकयेत्याह शरद्वा अस्याश्विका सा भिया एषा हिनस्ति यः हिनस्ति तयैवेनः सह श्रमयतीति । का० अतिरिक्तमाखल्कर उपकिरत्येष तद्वतीति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरो-

हाय इत्येतावतः पुरोडाशात्रिरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । तैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेक-
कपसायावन्तो यजमानयद्वा एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किञ्च मुषकोत्सृजते एष तद्वति
मन्त्रे शोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनौवः तथा ते तवाशुः
पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आशुदनिन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् मारयतोत्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे रौद्रौ पङ्क्तिक्कुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमद्वितीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । ह्योर्जपे विनियोगः । तथा
का० आगत्यावरुद्रमदीमहीति जपतीति० । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादौमहि त्वदनुग्रहादहं भव्ययेम । तथा
ब्राम्बकं त्रींश्वम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेतोऽयं देव इति मनसावगत्यादौमहोत्वनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यतु षिचो

अवरुद्रमदीमह्यावदेवंब्राम्बकम् । यथानोवस्यसस्करदुथानःश्रवसस्करदुथानोव्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

लोपपञ्चान्दसः । अवयुत्थान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञाला त्राम्बकमादयाम इति । यथा येन
प्रकरणेनोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तुतरान् वसनशौलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्श्रवसः करत् ज्ञातिषु प्रयस्यतरान् कुर्यात् । यथा
चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि हृन्दस्वभयघ्नेत्यार्धधातु-
कत्वात्किञ्च षिचो लोपः ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता लृट् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुच्छन्दसीति ईयसुनि कृते तुरिष्ठेनेवःस्विति
लृट् लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपपञ्चान्दसः ॥ करत् हृन्दसि लुङ्ङिष्ट इति सङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुरुः । सङ्गुलं
हृन्दस्वमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः ॥ व्यवसाययात् लेटि आङ्गागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इलोपे रूपं विपूर्वस्य स्थानस्य स्यतिः ॥ ५८ ॥

१—५, १०, १—२ २—५, १०, १४

हे ब्रह्म त्वं भेषजमसि श्रीषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गन्धे अन्नाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । भेषाय मेधै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५८ ॥ हे शत्रुष्टुभौ । का० अग्निं त्रिः परियन्ति पिष्टवत्सव्योरुनाज्ञानास्त्रास्वकमिति देववक्षतेनैव दक्षिणानाज्ञाना इति । यथा पिष्टमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान्वागोरुं स्ताडयन्त्यस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवताविषायां दक्षिणोरुं स्ताडयन्त्यस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव चास्वकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥

भेषजमसिभेषजङ्गवेष्वायपुरुषायभेषजम् । सुखम्येषायमेधै ॥ ५८ ॥

त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं सुष्टुष्टिर्वर्द्धनम् । उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । चरस्वकं यजामहे

सुगन्धिं सुष्टुष्टिर्वर्द्धनम् । उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

मन्त्रार्थः ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादि पुष्टिवर्धयितारं त्रास्वकं नेत्रद्वयोपेतं ब्रह्मं यजामहे पूजयामः । ततो ब्रह्मप्राप्तादात्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च सुष्ठो भूयासम् अमृतात्मा मुक्षीय स्वर्गकृपाच्चामृतात्मा मुक्षीय सुप्तौ मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थं । सुप्ता मा भूयास्येत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलदयान्धमं भ्रंशो मा मृदित्वर्थः । शत्रोर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय । यथोर्वारकं ककम्बादेः फलमन्वन्तपक्वं सत् बन्धनान् स्वस्ववृत्तात् प्रमुञ्चते तद्वत् ॥

१—५१०१५-१६।

का० कुमार्यद्वीत्तरणेति* । यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण† च्चास्वकमन्त्रे शान्तिं त्रिः परियन्ति । च्चास्वकं यजामहे कीदृशं पतिविदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लभयितारं‡ ऽ विदुल्ल लभे । इतो सुचीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गाश्चुचीय मुक्ता भूयासममुतो मा सुचीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युमुक्ता मा भूयासं जनकस्य मोक्षं गृहं च परित्यज्य पतुर्गोत्रे गृहे च सर्वदा चास्वकप्रसादाहसामीत्यर्थः । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति१ च्युतेरितोऽमुतः शब्दाभ्यां पितृपतिवर्गां शास्त्रौ ॥ ६० ॥

रौद्रगस्सारपङ्क्तिः यस्या अन्तैः सादृशाचरावाद्यावष्टाब्जरो पादौ सास्सारपङ्क्तिः ॥ का० भूतयोः कृत्वा वेषयष्टां वा कुपे

एतत्तेष्ट्रावसन्तेनपरोमूजवतोतीहि । अवततधन्वापिनाकावसःक्षत्तिवासाश्चिद्सन्नःशिवोतीहि ॥ ६१ ॥

वासज्योभयतः स्थाणुवृक्षवल्गुशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुच्चैःपणवदासजत्ये तत्तद्गतीति१ । ब्रौह्मिवादीन्ब्रह्मा वहनार्थं दृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो भूतमितुगन्धते । तयोरुभयोर्मतयोस्त्रास्वकान् हविःश्रेयान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनाग्निं चोदुं शस्त्रायां वंशयष्टामग्रद्वये तन्मूतद्वयमासज्योब्जते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा भूतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्त्वान्नामो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ सन्धार्यः । मज्जवाक्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादि-समीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषास्व' भोज्यम् तेन सहितस्त्वं भूजवतः पर्वतात्परः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्दिरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्व' ।

* “उभयव पतिवामा मम कामीवा” —इति क० पुस्तके ऽधिकः पाठः । † “पूर्वोक्तवदुत्तरणेति क० । ‡ “चतुर्लभयतिप्रदिमित्यर्थः” —त्यधिकः क० ।

गु “चाट” —इति नास्ति क० ग० पुस्तकयोः । १ — ५, १०, १७ । २ — २, ६, ३, १४ । ३ — ५, १०, ११ ।

धनुषि ज्वासमारोपणस्य प्रयोजनभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सवेत आच्छा-
दयन्तीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥ का० कृत्तिवासा
इत्यनवेक्षमेत्योपस्य ग्रन्थप इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमोपे समागच्छादकं
स्य ग्रेयुरिति सूत्रार्थः । मन्वाथस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्मोन्मूलो नोऽस्मानहिंसन् हिंसामर्कुर्वन् शिवोऽस्मादीयपूजया सन्तुष्टः कोप-
रहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमभिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

आसीदैवतोष्णिक् । यस्यास्य त्वारः पादाः सप्ताचराः सोष्णिक् । का० त्रायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपन-

त्रायुषच्छमदग्नेः कस्यपस्य त्रायुषम् ॥ यद्वेवेषु त्रायुषन्तनोस्तु त्रायुषम् ॥ ६२ ॥

शिवोनामासिस्त्रिधितस्तेऽपितानमस्तेऽस्तु मामाहिंसीः ।

कालीनः । जमदग्नेः सुनेर्यन्त्रायुषं त्रयाणां बाल्यौवनस्याविराणामायुषां समाहारस्त्रायुषं तथा कस्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः
सम्बन्धि यन्त्रायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यन्त्रायुषमस्ति तत्त्वं त्रायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु
यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

चरदेवतं यजुः । का० शिवो नामिति लौहचुरमादायेति । हे चुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव
पितृ । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का० निवर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपर्वी वृत्तिर्मुख्यार्थः ।

१—५, १०, २२—२३ ।

२—५, ३, १६ ।

३—५, २, १० । ४—५, २, १८ ।

हे यजमान त्वां निवर्तयामि सुखद्वामि किमर्थमायुषे जीवनाय अनादायाऽब्रह्मणाय प्रजनेनाय सत्तानाय राधो धनस्य भो वाय पुष्टेयं सुप्रजस्त्वाय श्रीभनापत्यतयै सुकीर्त्याय श्रीभनसामर्थ्याय ॥ ३३ ॥

श्रीमन्महोदधिरुक्ते वेददीपे मनीहरे । अग्न्याधानादिपित्रास्तृतीयोऽध्याय इतिरितः ॥ ३ ॥

आधानाग्निहोताभ्युपस्थानचातुर्मास्यमन्वास्तृतीयाध्याये प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वाविंशच्छ्रुत्वापथ्यन्तमग्निष्टोममन्वा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्हविः । तत् चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्वाः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः

निवर्तयाम्यायुषेनादायप्रजननायरायस्योपायसुप्रजास्त्वायसुवीर्याय ॥ ३३ ॥

॥ ३ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एदमगन्मदेवयजनं पृथिव्याय च देवासो अजुषन्तविष्णवे । ऋक्सामाथ्याऽसन्तरन्तो यजुर्भीरायस्योपेक्षासमिधामदेम ।

षोडशत्विजो हत्वारस्त्रोरन्मौ समारोप्य शालां गच्छेत् ॥ तथा च का० समारोह्वाग्नी शालासूक्ष्मं पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिषा विराहैदमगच्छेत् । द्वे अत्यष्टौ तृणवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्वाः । आद्यावर्धचैर्देवयजनदेवत्वौ ॥ आ इदम् अगच्छेति पदानि । व्यवहितेति उपसर्गक्रियाषड्योर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्शते । वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन्नादेवयजनं स्थानम् आ अगच्छ आगताः स्नाः । गच्छतेर्लङ्गत्तमबहुवचने व्यत्ययेन प्रपो लुकि मो नो धातोरेति मस्य नः । अङ्गागमस्य । इदं किम् । यत् देवयजने विष्णे देवासः सर्वे देवाः अयुषन्तापीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च । वयं राधो

१—७, १, २९ ।

धनस्य षोडश पुण्या इषा इष्यमाणेनाग्निं च सम्यदेम । मदी हर्षं व्यत्ययेन शप् । इष्ट्या भवेम धनैरत्रैश्च हृष्ट्येम । किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्याद्यक् च साम च ऋक्सामे अचतुरेति स्तुते शाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदतृयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः असुद्रवद्भ्योरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का० दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तोमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः शिरःक्रेदाय सिञ्चमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शसु । उ एवार्थे । शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव संस्तु भवन्तु । किञ्चूता आपः देवैः देव्यः दौव्यन्ति ताः दिव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का० यूपवत्कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय खिलेति । यथा पख्यर्थयूपस्य केदे मन्त्रः एवमत्रापि द्योतान्तर्धानं क्षुरस्यापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति स्तुतार्थः । ओषधे ।

इमा आपः शुमुमे सन्तु देवी रोषधे वायस्वस्वधिते मे न ऽ हि ऽ षीः ॥ १ ॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु हृतेन नो हृतप्युः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रस्मव हन्ति देवी रदिष्टाभ्यः शुचिरापत एमि ।

कुशतरुणं देवता । हे ओषधे कुशतरुणं त्वं यजमानं द्रायस्व क्षुराद्राच । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं मा षिंषीः ॥ १ ॥

का० आपीषस्मानिति स्वावेति । मातरः मिते ता मातरो जगद्विष्मातृगो माहवत्यालक्षितृगो वा आपः अस्मान् कतचोरान् यज्जमानान् शुन्धयन्तु शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मणि मित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च हृतप्यः हृ चरणे निधतिं चरति हृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तोति हृतप्यः जलदेवतास्माच्च हृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शृङ्गान् कुर्वन्तु । निश्च । देवीः

१—७, १, ८ ।

२—७, २, ११ ।

३—७, १, १४ ।

द्योतमाना आपो विश्वं हि । हि एवार्धः । सर्वमेव रिपं पापं प्रवहन्ति प्रक्षेपापनयन्तु । रपोरिप्रमिति पापनामनो भवत इति यास्तः । का० उदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत् इदेवार्धं उद्गच्छाम्येव । जलाविर्गच्छामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्वानेन । तथा आपृतः समन्ताद्भवेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापृत इति शब्दाभ्यां आनाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिबक्ताः ॥ का० चौमं वस्ते निषेष्टवै ब्रूयादहतं चेदङ्गिरभ्युक्ष्य स्नानवस्त्रं वाऽमौतधीतं विचितकेयं प्रसारितदशं दीक्षातपसोऽरिति ॥ दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे चौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं

दीक्षातपसोस्तनूरसितात्त्वाशिवाऽगमाम्यरिदधेभट्टवंपुष्यन् ॥ २ ॥

महीनाम्ययोसिवच्चोर्दाअसिवच्चोर्मेदेहि । एतस्यासिकनीनकश्चक्षुर्होअसिचक्षुर्मेदेहि ॥ ३ ॥

परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शम्मां हयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादित्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भट्टं वस्त्रं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणो कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

का० शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गं कुशेषु नवनीतेन शीर्णोऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनयात्रापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः । वचोर्दाअसि । वचोर्देदतीति

१—४, २१ ।

२—७, २, १५ ।

३—७, २, १६—१८ ।

४—७, २, २२ । ५—निघ० २, ११, ५ ।

वर्चोदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्थमतो मे मन्त्रं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ का० हनुस्त्रेयञ्चावनन्ति
तैः ककुदाञ्चनेनाभविष्यदिति१ । तिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्चनं लभ्यते चेत्तेनाचिह्नयमञ्जगात्तदभावेज्यदयञ्चनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः ।
हनुस्य । अञ्चनं देवता । हे अञ्चन त्वं हनुस्यासुरस्य कनौनकोऽसि नैवमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि । यत् वाहन्द्रो हनुमहस्यस्य
यदस्मासौदित्यादिश्रुतिः२ । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो हनुमहन् तस्य कनौनिका परापतत्तदेवाञ्चनमभवदिति । चक्षुर्दो असि
कनौनिकारूपत्वात् दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मन्त्रं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

का० कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्ववेति३ । अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रे-

चित्पतिर्मापुनातुवाक्पतिर्मापुनातुदेवोमासवितापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः ।

तस्यतेपवित्रपतेपविचपूतस्ययत्कामःपुनेतच्छक्रेयम् ॥ ४ ॥

ष्वनुष्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मेनोभिमानो देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति
तित्तिरिवास्मात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः४ । केन अच्छिद्रेण* पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । असौ वाआदित्योऽच्छिद्रं
पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवितान् शुक्लान् पाति पवितृपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते शुक्लपालक ते पवितृपूतस्य तव पवित्रेण
पूर्वाञ्जेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् शक्रेयम् यः कामो यस्य यत्कामः
१—७, २, ३४ । २—२, १०, २, १२ । ३—७, ३२ । ४—३, १, २, २२ ।
* पवित्राच्छिद्रेणेति सु० पाठः ।

यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः सोमयागागुहानि कामवानहं पुनै आत्मानं शोधयामि तन्मोमयागागुहानि शक्नो भूयासम् । यद्वागुहानसामर्थ्यं मेऽस्तित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्ह इत्यतिर्मां मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतच्छब्दद्वयं पूर्ववयोज्यम् ॥ ४ ॥

का० आ वो देवास इति वाचयतीति । अक्षर्युजमानं वाचयति । देवो अगुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो युषान्वाभं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भग्न्यत इति वामम् । वन सशक्नो । मप्रत्ययः । ईमहे याचतिकर्त्तृषु पठितः द्विकर्त्तृकः । का । सति अक्षरे अक्षदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति । प्रैतीति प्रबन् न प्रपूर्वादिषः प्रतरि

आवो देवास ईमहे वामक्ययत्यङ्गरे । आवो देवास आशिभिर्वाग्निया सोह्वामहे ॥ ५ ॥

स्वाहा यज्ञान्नसः स्वाहो रोरन्तरिक्षात् । स्वाहाद्यावापृथिवी व्यापृ स्वाहावातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

रूपम् । किञ्च हे देवासो देवा वो युषान्वयं ह्वामहे आह्वयामः । किं कर्तुं यद्विधासः । यज्ञस्येमा यद्विधा यज्ञसम्बन्धिनो राक्षिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गश्च धातुरप्याहर्तव्यः । यज्ञफलं प्राप्तं युषानाह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

का० स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीभूयते गानाहस्योरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं सुष्टौ कृत्वा स्वाहेत्यङ्गु वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्कहिते चोत्सृजतीति । आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्गेचयति एवमन्यतृयेषान्वाः । स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन सुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूतार्थः । स्वाहा यज्ञम् । चतुर्षां यज्ञेषां यज्ञो देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्धं ब्राह्मणानुसारेण ब्राह्माः । तथा हि ।

* “तन्निमित्तमपि वीरुं उपसर्गे । १—७, ३, ६ । २—निव ३, १६, १ । ३—७, ३, ७—१० ।

स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अतः स्वाहाशब्दोऽभिगमनाद्यः ॥
 स्वाहोरीरन्तरिक्षात् । पञ्चमी समस्यर्थे उरौ विस्तोर्लोन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञं आयितः । स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रवृत्तिः ॥ स्वाहा
 द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः । लोकतृयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्रसादात्
 स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्माप्रवर्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ एव सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

अतः परं षडौद्गमणहोममन्त्राः । चतुर्थार्थमिदं देवता । का० औद्गमणानि जुहोति स्वात्वाः सुवेणाकूत्वा इति प्रतिमन्त्रमिति ।
 आकूत्वे प्रयुजे ऽन्वये स्वाहा । अन्वये वज्रदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किञ्च तायाज्ये आकूत्वे प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामैत्वेन

आकूत्वे प्रयुजेन्वये स्वाहा मे धायै मनसे मन्ये स्वाहा दीक्षा यैतपसे मन्ये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णे मन्ये स्वाहा ।

आपो देवीर्बृहती विश्वं शम्भुवो द्यावा पृथिवी उरो अन्तरिक्षं हस्यतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

विधी मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पत्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्ते ऽसौ प्रयुक् तस्मै । सङ्कल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रयते इत्यर्थः । इति प्रथमो
 मन्त्रः ॥ मेधायै मनसे ऽन्वये स्वाहा । अतुयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोऽभिगमिने ऽन्वये स्वाहा सुहुत
 मस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्त्रेय सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसे ऽन्वये स्वाहा । व्रतनियमी
 दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोऽभिगमिने ऽन्वये स्वाहा । नियमसरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः
 सरस्वत्यै पूष्णे ऽन्वये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्पातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायान्वये हुतमस्तु ।

इति चतुर्थः ॥ आपोदेवौः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट् । दशकाक्षयो विराडेकादशका
देवुर्लङ्गः । अत्र प्रथमोद्गादशाणस्तेनैकाधिका । हे आपः हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्रोण अन्तरिक्ष शुभ्रं लहस्य-
तये च हविषा विषम हविर्दंष्ट्रः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु । किभूता आपः । देवीः देव्यो
द्योतमानाः लक्ष्मीः लक्ष्म्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः । विष्वशभुवः विष्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विष्वशभुवः
इति पञ्चमोऽमन्त्रः ॥ ७ ॥

अथ वक्रः । सविट्देवयानुष्टुप् स्वस्त्र्यात्रियहृष्टा । विष्णो मत्तः सर्वा मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य

विश्वोदेवस्यनेतुर्मन्तोर्धुरीतसख्यम् । विश्वोरायद्रुध्यातिदुन्नदृणीतपुष्यसेखाहा ॥ ८ ॥

ऋक्षामयोःशिलेप्यस्तेवामारभेतेमापातमास्यन्नस्योद्वचः। शर्मांसिशर्माभेयच्छनमस्तेअस्तुमामाहि०षीः॥६॥

सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत हणुते प्रार्थयते । हृज् वरणे अस्माक्षिङ्गि तङ्गि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन ग्रयो लुकि उदोष्टपूर्वसेति ऋतउदादेशः । किञ्च विश्वः सर्वो जनी राये धनाय इषुञ्जति सवितरं प्रार्थयते । इषुञ्जतिर्गोषजाकर्मसु पठितः किञ्च शुक्लं द्योततेत्यंशो वादं वा तच्च हणुति प्रार्थयते । किमर्थं ग्रथसे पोषाय स्वप्नपालनाय पुषेस्तुमर्थे ऋसेप्रत्ययः । यः इत्यभूतः सविता तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ ऋद्गणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ब्रा० क्षणाजिनयोः सन्धिसामयोरिति० ॥ क्षणाजिने देवते । क्षणाजिनगते शुक्लक्षणरेखे युवामृक्सामयोः

शिले स्थः ऋगभिमानिसामाभिमनिदेवतयोः सम्बन्धिनौ शिल्पे चातुर्यं तद्रूपे भवतः । यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति^१ श्रुतेः । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उद्वचः उत्तमा वरमा ऋगुदक् तस्या उद्वचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । एतद्वज्रसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक् साभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णशृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तस्मिन् चर्म्मणि यच्छुक्लं तद्वचो रूपं यत् कृष्णं तस्मान्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा । ऋक्साभे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं^२ तिष्ठमाने कृष्णशृगरूपं कृत्वापक्राम्य तिष्ठतामेव वाञ्छचो वर्यो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै सान्नो यत्कृष्णमिति ॥ का० दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति^३ । हे कृष्णाजिन त्वं शर्मा शरणमसि । अतो मे मह्यं शर्मा शरणं यच्छ देहि । स्वकौयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमो वस्तु मा मां यजमानं मा हिंसोः मा जहि ॥ ८ ॥

जगंस्याङ्गिरस्यूनम्भूदाजर्जमयिघेहि । सोमस्यनौविरसिविष्णोःशर्मांसिशर्मयजमानस्येन्द्रस्योनिरसि

का० मेखलां वभ्रौत वेणिं त्रिष्टतं^१ शणसुक्लमिशामन्तरां वासस जर्गसौति^२ । अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं यजुः । हे मेखले त्वमाङ्गिरसौ अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनौ जर्कं अन्नरसरूपासि । किम्भूता जर्णन्मदाः जर्णव स्मदीयसौ कम्बलवन्मृदुरसि । तथा विधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि घेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानोऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणसुक्लनामकद्वयरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणसुक्लमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का० नौविं कुरुते सोमस्य नौविरिति^३ । हे मेखले त्वं सोमस्य नौविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रथिरसि । मूलाग्रयोरेकौकरकेन

१—२, २, १, ५ ।

२—७, २, ४ ।

३—७, २, ६ ।

४—७, २, ७ ।

शयिविशेषो नौविरुच्यते । अदौचित्यस्य पिष्टदेवत्या नौविरुक्ता दौचित्यस्य तु सोमशगाय नौविः सोमेन व्यपदिश्यते । का० शिरः प्रोर्णते विष्णोः शर्मति१ । हे वस्त्र त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्मं सुखं कुर्विति शेषः ॥ का० कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोक्तानां दशायां बध्नौते तथा बाहूयनमुपसृशत्ये नया दक्षिणस्या भुव उपरीन्द्रस्य योनौरितीति२ । हे कृष्णविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरासि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्वज्रपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्सस्मात्सम्भावनादिद्रेऽजायत तदानीमवान्यस्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य ऋगीषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णवषाणाभूदिति तित्तिरिच्यतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम्

सुसस्याः कृषीस्कुधि । उच्छ्रयस्त्रवनस्यतजर्ध्वो मापाह्यं हस आस्ययज्ञस्योदवः ॥ १० ॥

व्रतद्धृणुतन्निर्भ्रह्माभिर्यज्ञोवनस्यतिथ्यंज्ञियः । देवीन्वियम्मानामहे सुमृडो कामभिष्टयेवच्चोर्धां

का० भूमौ चोत्तिष्ठति सुसस्या इतीति३ । हे कृष्णविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि कुरु । करोतिः शपि क्षुप्ते अशृष्वित्यादिना हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः । सस्यं त्रीहियवार्द । तदर्था भूमृक्षेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सव्याः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का० सुखसंस्थित मौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्त्रवेत्ये नमुच्छ्रयतीति४ । दण्डोदेवता । हे वनस्पते इष्टावयव दण्ड उच्छ्रयस्त्र उन्नतो भव । जर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठेयमानस्य यज्ञस्य उदवः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृकपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

१—७, ३, २८—३१ ।

२—७, ३, ३२ ।

३—७, ३, १—२ ।

का० व्रतं कुरुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति१ । मौनोपस्थितस्य यजमानस्येतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारकाः व्रतं कुरुत दोहनादिना चौरं सम्पादयत । दौक्षितस्य भोजनाय यन्वियतं पयसःसङ्गतमित्युच्यते । वाक्याहृत्तिरादरार्थो । का० अग्निर्ब्रह्मेति च सक्तादिति२ । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्मा ब्रह्मण्यष्टेन वेदव्रतमभिधीयते तस्य वेदस्यस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वैद्व्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव ॥ अयमग्निर्गन्धः तस्य अग्नेर्गन्धः तस्य अग्नेर्गन्धः यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति ॥ वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः । न हि मनुष्या यजेरन्त्यद्वनस्पतयो न स्युरिति३ ॥ का० देवीं धिय मिति व्रतायोग्यगन्धं० स्वासनइति४ । शक्नोतीति शक्नोतीति वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां

यज्ञवाहसुतोर्षानो असद्गन्धे । यदेवामनोजातामनोयुजोदक्षक्रतवस्तेनोवन्तुतेनःप्रान्ततेभ्यः स्वाहा ॥१॥

बुद्धिं याचामहे । मनामहइति याच्ञाकर्त्तुं पठितः५ । किमर्थमभिष्टये अभि समस्तायजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्लिप्ति आदिलोपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किञ्च तां धियं देवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रहृन्तामित्यर्थः । तथा सुष्टुर्षीकाम् सुष्टु मृद्वयति सुष्टुर्षीका ताम् शोभनसुखेहेतुम् । तथा वर्षोर्षां वर्षो दधाति वर्षोधास्तां तेजसो धारयितौम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्तौम् । तथाविधा धोः सुतोर्षा सुखेन तरोरुं प्राप्तुं यत्न्या सुतोर्षा यद्वा सुष्टु तौर्षं भवतरणमार्गी यस्यां सा । एवं विधा सती नो वश्ये असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ का० ये देवा इति व्रतयत्यस्मभ्य इति६ । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते तदिति देवाश्चक्षुरादौन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं

१—७, ४, १५ । २—७, ४, १६ । ३—७, ४, ३६ । ४—७, ४, ३२ । ५—७, ४, ३३ । ६—७, ४, ३३ ।

विष्टे देवा इतिः शुतुरङ्गाः । किञ्चूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपाश्चनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालोऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्तस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षकतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्ख्याः येषां ते सङ्ख्यितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽजानवन्तु यन्नागुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं शीरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

का० ख्याताः पीता इति नाभिमालभतइति । अण्डेवत्या जगती । हे आपः क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः ख्याताः

ख्याचाः पीताभवतयूयमापोअस्माकमन्तरुदेसुशेवाः ।

ताअस्मभ्यमयच्छ्माअनमीवाअनागसःखदन्तुदेवीरधृताः ऋताः ऋधः ॥ १२ ॥

क्षिप्रपरिणामाः शोघं जीर्णं भवत । ख्यातमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्तः । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतीत्यनुवर्तते । सुष्ठु शेषं याव्यस्ताः । शेषमिति सुखनामः । किञ्च । तास्तथाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं खदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु किञ्चूतास्ताः । अयच्छाः प्रबलरोमराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्रमीवा याव्यः । अनगसः नास्त्रागो याव्यः अपराधहारिण्यः । ऋताः ऋधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवधः संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञद्विहितवः । देवैः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याव्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति

१—३, २, १, ३ । २—७, ४, ३, ५ । ३—निरु० तै० ५, ३ । ४—निघ० ३, ६, १७ ।

द्वितीयावबुवचनं । अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वाक्षाः प्राणा वायादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्तादयन्तु । कीदृशीः अक्षय्यमयक्षाः अक्षदधमक्षाकं वा यक्षनाग्निनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

का० भिष्यन्* कृष्णविपाशया लोष्टं किञ्चिद्वादनद्वयं तदति । मृतं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चिन्मृषादिकं वा यज्ज्ञातीति सूतार्थः । हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मृतोपहृतिपरिहारय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं दृषं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रतुष्यते । हे पृथिवि इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हं तनूस्वामादददति शेषः ॥ का० अग्नौ सुचाभीति मेहतीति । अपो मृतरूपा अहं सुचाभि न प्रजां प्रजोत्यन्निमित्तं रेतो न सुचाभि । अतो हे आपो मृताख्या यूयं

इयन्तेयज्ञियातनूरूपोभुञ्चाभिनप्रजाम् । अहोभुवः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतपृथिव्यासम्भव ॥ १३ ॥

अग्नेत्वमुजागृहिवयमुमन्दिषीमहि । रक्षाणो अग्रयुच्छन्प्रबुधेनः पुनस्कृषि ॥ १४ ॥

पृथिवीमाविशत प्रविशत । किभूताः । अहोभुवः अंसः पापान् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं चौरपान-काले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत । का० पृथिव्या सम्भवेत्याप्तं निदधातीति । यतो-तलोष्टादिकं मृतस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिक पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकौभव ॥ १३ ॥

का० अग्ने त्वमितुगता स्वपितृषः प्राङ्दक्षिणत इति* । अग्नौ त्वं सु जागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव वयं यजमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वस्थामः । यदि ओदस्तुतिस्वप्नकान्तिमयिषु अतः स्वप्रायः आग्नीषिङ्गुसमबहुवचने

* “क्षेपान”-इति सु० । १—७,४,३६ । २—७,४,३० । ३—७,४,३८ । ४—७,४,३८ ।

रूपम् । किञ्च । नोऽस्मान् रच किं कुर्वन्नप्रयुक्तम् । युक्त प्रमादे । द्वाचोऽतस्त्रिंशु इति संहितायां दीघः । नञ् धातुस्योरुभ्य इति न इत्यस्य शत्वस् नो अप्रयुक्तं क्लियत्, एङः पदात्कादतीति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृतात्स्वःपादमव्यपरइति प्रकृतिभावः । किञ्च अन्ते नोऽस्मागपुनः प्रबुधे प्रबोधाय कधि कुरु प्रबोधनं, प्रभुक्तस्यै प्रबुधे सम्प्रदादित्वाद्भावो किप् । स्वपतोऽन्तेः प्राथनं रचसो नाशाय । तदुक्तं निक्तिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रचसामपहत्याइति ॥ १४ ॥

का० विबुद्धमस्वस्यात् पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेलङि शपि लुप्ते हल्ङाबभ्य इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमेकवचने आगच्छिति रूपम् । किञ्च स्वाप-

पुनर्मनःपुनरायुर्मन्त्रागनपुनःप्राणःपुनरात्सामआगनपुनश्चक्षुःपुनःस्रोत्रम्आगन् ।

वैश्वानरोऽचदग्धस्तनपाअग्निर्नःपातुदुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

काले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वं ह वाएते स्वपतोऽपक्तामन्तीति ६ अतः स्वापकाले मनश्चादीनामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निर्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यग्रसो दुरितात्पापाच्च पातु । किञ्चोऽन्तिः । वैश्वानरः दिव्येभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः । नरे सज्जज्ञागामिति पूर्वपददीर्घः । अदब्धः केनाप्यङ्घिसितः तनूपाः तनू पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

१—७, ४० ।

२—६, २, २२ ।

का० त्वमग्नइत्याह क्रुद्धात्रत्यं वा व्याहृत्यति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्नइत्यृचं जपेत् । गाय-
त्र्याग्नेयौ वत्सदृष्टा । व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य
कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि । ईडिरध्वेषणकर्मा चेति यास्वः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा
भवसि । अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ
मनुष्येषु च व्रतपा असौति शेषं पूर्ववत् ॥ का० लब्धमालभ्य वाचयति राखेयदिति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्वष्ट्रा मन्त्रं पठेत् । राख ।
त्वमग्नेव्रतपा असि देव आ मन्त्राणां त्वं यज्ञोऽप्यीड्यः ॥ राखेयत्सो मा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्हता वस्वदात् ॥ १६ ॥

एषाते शुक्रतनूरे तद्वर्चस्तथा सन्मवभाजङ्गच्छ । जरसिष्टतामनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम इयद्रास्व एतावन्न देहि भूयः पुनरपि आभर धनं पाहर । ह्यग्रहोरिति भकारः । यतो वसो धनस्य
दाता सविता देवो नोऽप्यभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

का० शालादाराख्यपिधाय भौवं जुष्टां चतुर्विष्टङ्गाति वर्धिसृणेन हिरण्यं ब्रह्मावदधात्येषा तद्वतीति । भ्रुवाख्यमाज्यं जुष्टां
चतुष्ट्रं हीत्वा तत्रान्ये दर्भदणवङ्गं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदैवतम् । हे शुक्र शुक्ल दीप्यमानाग्ने ते तव
एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तथा सभव आज्यरूपया तत्त्वा
एकैकैव । ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्वं सतनुवं च सम्पद्यते ।
१—७, ५, १-२ । २—७, ५, १६ । ३—७, ६, ७८ ।

तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सततं करोतीति । यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्ञाय एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्तै वचनं । समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं कृन्निरितसमितिः अन्ते । तथा हिरण्यलक्षणा तन्वा सश्वव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ । भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम् । सोमो वै भ्राडितिः अन्ते । का० जरूरीति जुहोतीति । वान्देवतम् । हे वाक् त्वं जरूरीति वेगयुक्तासि । यद्वा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति जूः । इप्रत्ययः । किञ्चता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे लुष्टा यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञाच्च प्रीतियुक्ता । यद्वा षष्ठार्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

सत्यं सर्वो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितधाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधयास्तत्र वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानो

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवेतन्वो यन्त्वमशौ यस्माद्वा । शुक्रमसि चन्द्रमस्य स्य तमसि वैष्वदेवमसि ॥ १८ ॥

चिदसिमनासि धीरसि दक्षिणासि चित्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्य भयतः शीर्ष्णी ।

इहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दाढ्यमशौय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमज्यं हुतमस्तु ॥ का० शुक्रमसीति हिरण्यसुहृत्य वैष्वां त्वं निदधातीति । जुह्वां बद्धा स्थापितं हिरण्यसुहरेत । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम । शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाद्वादकमसि । चदि आद्वादेने । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्नि-संयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशभावः प्रसिद्धः । अन्नौ सुवर्णमचीणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विजिष्वां देवानामिदं वैश्व-देवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वाऽपि देवो हिरण्यदानेन तृप्येत् ॥ १८ ॥

१—३, २, ४, ५ ।

२—३, २, ४, ५ ।

३—७, ६, ८ ।

४—७, ६, १० ।

का० चिदसीत्येनामभिमन्त्रयतइति^१ । कण्डिकाहयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वाग्र पाध्यारोपकृत्यनया सोमक्रयणो गौः
सूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनसि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्ध्य इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्ष-
णाणि । अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्तो वाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्तो वृत्तिचित्तं तदेवात्र
चिदितुष्यते । लोके कश्चित्यदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पो कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनोतुष्यते । इदमित्यं
भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धौशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिक्वनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपत्व
मारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव सूयते । हे गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं
प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वाद्विणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि ।

सानः सुप्राची सुप्रतीच्ये धिमि च स्वापि दिवघ्नो ताम्पूषाध्वनस्यात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १८ ॥

सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजात्वभिमानो सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके यान्येतां देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्र इति^१ । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिमन्त्र्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा
तल्लक्ष्मिन्वित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अखण्डिता अदौना देवमादृरूपासि । नास्ति
दितिर्यस्याः सा । अदितिरदौना देवमातेति^२ यास्तः । तथा उभयतः शोणी । उभयतः शोणी । ज्योतिष्टोमस्त्रायन्तशोः
प्रायश्चीयोदयनोययोः शोषत्वम् । हे शोषं प्रायश्चीयोदयनीये इति^३ यास्तोक्तेः । यद्वोभयतः शोणी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् । स यदे-
नया समानं सङ्घर्षयासं वदतीति^४ श्रुतेः । सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मादर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एवि भव । सुष्टु माहु-
१—७, ६, १५ । २—माध्य ० १, २, १३ । काण्ड ० १, ४, ११ । ३—निर० १० ४, २२ । ४—निर० १० १३, ७ । ५—३, १४, २६ ।

सति सुप्राची । सुष्टु प्रत्यङ्गुहति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रैतारं प्रति सुष्टु प्राङ्मुखी भूत्वा पश्चात्तोमेन सञ्चाखान् प्रत्यागन्तुं सुष्टु प्रत्यङ्गुह्यती भवेत्यर्थः । तथा च ऋतिः । सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेद्दीर्घवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरे-
हीत्येवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः यदि दक्षिणपदेत्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणयायाय । तथा पूषा षोषको देवः सूर्यं
एवाध्वनो मार्गात्पातु इयं वै युधिवी युधेतिर ऋतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रौत्यर्थं किञ्च तायेन्द्राय अश्वचाय अग्नि उपरि अश्विभौ
यस्य सोऽश्वचस्यै । द्रष्टुं यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च । सोमाहरणे प्रहृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गादुच्यते क्रियापदा-

अनुत्वामातामन्यतामनुपितानुभवातासगर्भ्यो न सखासयूथ्यः ।

सादेविदेवनच्छेद्दीन्द्रायसोमं रुद्रस्त्वावर्त्तयतुस्वस्ति सोमसखापुनरेहि ॥ २० ॥

हतिः । सगर्भः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य रुद्रस्यमूर्धप्रसृतुदकैषिति समानपदस्य सादेशः । सयूथः
समाने एकस्मिन् यथे गीसमूहे भवः सयूथः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमकयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेदि
प्राप्तुं गच्छ । अच्छामेराष्ट्रमिति श्राकपूणिः । किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्त्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति
निवर्त्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पश्यवः । सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदृशौ
सोमसहिता सती स्वस्ति केनेण पुनरेहि भूयो श्रय्यागच्छ ॥ २० ॥

१—३,२,४,१० । २—३,२,४,१८ । ३—निर० नै० ३,२८ ।

का० लदीर्घो नीयमानामनुगच्छती वस्वसीतीति१ ॥ अणुद्वृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वसदित्यादित्य
रुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्वोत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः त्वं वस्वो वसरूपासि । अदितिर्देवमातासि । वादगादित्यरूपासि ।
रुद्रा एकादयरुद्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च दृष्टस्यतिः सुक्ते त्वां रमणात् रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन आप्रत्ययः । यद्वा
रमणात् संयमयतु । रमणातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्तः२ । रुद्रोवसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रचितुं
कामयताम् । आचक इति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः३ ॥ २१ ॥

का० षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमग्निविधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति४ । आन्यदेवतं यजुः । अदित्याः अष्ट-

वस्वस्यदितिरस्यादित्यासिरुद्रासिचन्द्रासि । वृक्षसतिष्ठासुक्ते रमणात् रुद्रोवसुभिराचके ॥ २१ ॥

अदित्यास्त्वामूर्ध्वनाजिघर्षिर्देवयजनेपृथिव्याद्वाडयास्यदमसिष्टतवत्स्वाहा ।

खितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आन्य त्वा त्वामाजिघर्षिं आचारयामि । घृ
क्षरणदीप्तगोः । पृथिव्या स्त्रेय मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरित्युत्तेदेवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किञ्च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः
गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि ॥ का० स्मेरान पदं त्रिः परिलिखत्यस्मै
रमस्वेति५ । हे गोः पद त्वमस्मै अस्मात्सु रमस्र क्रीडां कुरु ॥ का० समुद्धृत्य पदं खाल्यामावपत्यस्मै ते वन्धुरिति६ । हे सोमक्रय-
चीपद ते तव अस्मै वन्धुः वयं वन्धुभूताः स्मः । सुपां सुलुभिति जसः श्रेष्ठादेशे अस्मै इति रूपम् । का० यजमानाय पदं

१—७,६,१६ । २—निर० दे० १०,८ । ३—निघ० २,६,११ । ४—७,६,१०,१८ । ५—७,६,१८ । ६—७,६,१० ।

प्रयच्छति त्वं राय इति । हे यजमान त्वं त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति श्रेयः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो व राय इति श्रुतेः । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । छेः श्रेयादेशे मे रूपम् । का० मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संश्रयतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्योषेण धनस्य शुष्टग मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम । योतेर्माङ्गि लुङ्ङिति लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम् ॥ का० ह्रत्वा पद्मौ पदं प्रयच्छति नष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्यानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

अस्मैरमस्वास्मेतेबन्धुस्त्वे रायो मे रायो मा वयं रायस्योषेण वियौष्मतो तो रायः ॥ २२ ॥

समस्येऽदेव्याधियासन्दक्षिणयोश्चक्षसा । मामआयुःप्रमोषीमो अहन्तववीरं विद्व्यतवदेवौ सन्दृशि ॥ २३ ॥

का० सोमक्रयस्या च समीक्ष्यमाणां समस्य इतीति । एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आक्षारपङ्क्तिः पद्मराशोः । यस्या आद्यावष्टा चरो पादावन्तौ द्वादशाचरौ साक्षारपङ्क्तिः । अन्तर्गौ वेदाक्षारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः पद्मराशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयन्नि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समस्ये अदृचि दृष्टेत्यर्थः । स्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि तङि अस्त्यतिवन्निष्ठातिभ्योऽङिति चुरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समस्ये इति रूपम् । एकं सम्यदं पादपूरणाय । किञ्च तथा त्वया दक्षिण्या दक्षिणालयोग्या । तथा उत्तमवसा उत्तरे चष्टे सोरचचास्तया विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा त्वं मे मम

१—७, ६, ११ ।

२—२, ३, १, ८ ।

३—७, ६, १२ ।

४—७, ६, १३ ।

५—७, ६, १६ ।

पद्मगा आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । सुष स्त्री ये लुङि रूपम् । मो अहं तव । तव सोमकयस्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिषमित्यध्याहारः । मार्यो मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि संदृषि हे देवि गौः तव संदृषि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । सन्दर्शनं संदक् भावे क्लिप् । विदुल्ल लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः य इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

का० एष तद्वति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे अश्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात् ब्रूहि कथय । इति किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्री सोमन्त्रो । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु

एषतेगायत्रीभागइतिमसोमायब्रूतादेषतेवैष्टुभोभागइतिमसोमायब्रूतादेषतेजागतोभागइतिमसोमाय

ब्रूताच्छन्दोनामानां साम्वाज्यं च्छेतिमसोमायब्रूतादास्माकोसिशुक्रस्तेश्चोविचितस्त्वविचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं समाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष वैष्टुभः विष्टुपृच्छन्तः सम्बन्धो भाग इति मे अभिप्रायमश्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि ॥ जागती जगतीछन्दसः सम्बन्धो । अन्वत्पूर्ववत् ॥ छन्दोनामानां छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः । तेषां साम्वाज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वचः सोमाय ब्रूतास्तथ । यः सोमाय छन्दसामधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा यो वै सोमं राजानं साम्वाज्यलोकां गमयित्वा क्रीणाति गच्छान् स्वानां साम्वाज्यमिति । अथ एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । मायत्रादिच्छन्दो-

देवता यत्र तिष्ठन्ति स हृन्दीलोकादाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभूवतीत्यभिप्रायः ॥ का० प्राङ्ङुपविश्य स्माको-
ऽसीति सोममाजभतइति१ । हे सोम त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि । शुक्रः शुक्रसञ्ज्ञः ते तव यज्ञः । यह एव यज्ञः ।
शुक्रपदमैन्द्रवायवादिगृहाणा सुपल्लवधम् । शुक्रादयः सर्वे तव यज्ञ इत्यर्थः ॥ विचितः । विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन
चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं ज्ञत्वा सारभूतं समूहयन्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

का० सोमोपनहनं द्वियुषं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्रादशमुदत्वा तस्मिन्स्वोमं भिमीते दशकृत्वोऽभित्यभितीति१ । सविद्राष्टिः ।
त्वं तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किञ्चित् देवम् । ओष्ठाः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । ओष्ठाविति

अभित्यन्वेष्टुं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामिसत्यसर्वरत्नधामभिप्रियस्मतिङ्कविम् । ऊर्द्धायस्वामतिर्भाञ्चदिदु

तत्त्ववौमनिहिरयपाखिरमिमीतसुक्रतुः कृपास्वः ॥ प्रजापत्यस्त्वाप्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणहि ॥ २५ ॥

दद्यावापृथिवीनामसु पठितम् । तथा कविक्रतुः कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसर्वं सत्यः सधो यस्य अतितथप्ररणम् ।
तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यतइति
मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं कान्तदयनम् । किञ्च यस्य सवितुर्भा दौतिः अमतिः केनापि मातुमशक्त्वा सतो ऊर्ध्वा गगनाभिसुखी
सर्वीमन्यदिदुगतत् सर्वः प्रसवः प्रवृत्तिर्न चत्वादीनां यस्मिन् स सर्वोमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ यद्वायमर्चः ।
यस्यामतिरालम्बयौ भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिदुगतत् । यमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयो ततिर्भूतिर्वा अमतिः । तन्यतइति ततिः

१—७, ७, ८ । २—७, १२—१३ । ३—निघ० ३, ३०, १३ ।

दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः । सविष्टभाविशेषणम् । आत्मपूकाशमयौ ततिर्भतिर्वा यस्य भाः आदिदुष्टतत् । किं निमित्तम् । सर्वमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । शु प्रसवैश्वर्ययोः दृष्टसुख्य ईमनिजिति ईमनीव । शुभावादेशौ । सर्वमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्तरादित्यः । *कृपा कल्पनया अभिमीत सोममिति शेषः । एता-
नतान् सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किञ्चूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः ।
सूक्तः साधुसङ्कल्पः ॥ का० अन्तान्मङ्गु ह्योष्णीवेण वभ्राति प्रजाभ्यस्वेति१ । हे सोम ! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां वभ्रामीति
शेषः ॥ का० अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्वानुप्राणन्वितोति२ । उष्णीवेण वङ्गस्य सोमदेवस्य खासरोधो मा मुदिति विवरं कुर्यादिति

शुक्रत्वाशुक्रेणक्रौञ्चामिचन्द्रञ्चन्द्रेणास्यतमस्यतेन । सग्मेतेगोरस्मेतेचन्द्राणि तपसस्तनूरमि

प्रजापतेर्वर्णः परमेष्ठापशुनाक्रौञ्चसहस्रपोषम्युषेयम् ॥ २६ ॥

सूतार्थः । हे सोम प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु खासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः खासं कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुखासं
कुर्वन्तीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि खासं कुरु । प्रजानां तवर्गं कदाचित् खासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण
विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

का० अक्रुं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति३ । हे सोम शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्ले दीप्यमानेन हिरण्येन क्रौञ्चमि क्रौं
करोमि । किञ्चतं त्वां चन्द्रं चदि आह्वादने फलहेतुत्वेनाह्वादकरम् । तथा अद्यतं स्वादुत्वेनाद्यतसमानम् । किञ्चूतेन शुक्रेण
* “कल्पते हाप्य” इति पूर्वभागीपिकाः क० पुस्तके । १—७,७,२० । २—७,७,२१ । ३—७,५,१६ ।

चन्द्रेणाङ्गादकरेण तथासृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ समे तद्वति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयतीति । सो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्त्रीकुर्वन्तं निराशं कुर्वीदिति सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थः । हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूल्यत्वे न तुभ्यं दत्त्वा सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य समे तजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः समे वर्तते । गौर्मा चना चाभेतुक्तेः १ गौः तया सह वर्तमानः समस्तस्मिन् समे ते गोरिति । यजमाने ते गोरिति २ अतः समो यजमानः ॥ का० अस्मै तद्वति यजमानसहितं निदधातीति ३ यजमाने प्रत्यर्पितं यज्ञद्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदधादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरिव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः । का० अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्या वाचयति तपसस्तनूरितौति ४ । अर्धं अजा देवतास्य यजुषांऽर्धं सोमः । हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यन्नियस्यानयनायाजाः ५ गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किञ्च हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णेऽसि वर्णे देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वा एषा सर्वदेवत्वा यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम परमेष्ठे पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनैन पशुना त्वं क्रीयसे । तपसस्तनूत्वादजायां उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपाषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अजे त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं अत्र । तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजेति ६ । किञ्च प्रजापतेर्वर्णरूपं त्वमसि । त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम् । अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते तत्काम्यात् ७ प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं अत्र । सा यन्निः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्णे इति ८ । एवमजां

१—७,५,१७ । २—१,१,२ । ३—२,३,३,७ । ४—७,५,१८ । ५—७,५,१० । ६—२,३,३,५ । ७—२,३,३,५ । ८—२,३,३,५ ।

† “ तत्काम्यं ” सू० ।

* “ यन्नियस्यानयनायाजा ”—इति क० ।

सुखा सोममाह । परमेणोत्कटेन पशुनाजया त्वं क्रोयसे ततोऽहं सहस्रपोषं प्राणिनां पुण्यातोति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्पीयां वर्षयेयमित्यर्थः । पुष्पातेर्व्यययेन शे प्रत्यये क्लिङ् प्रयेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

का० सख्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति ॥ सौम्यम् । हे सोम त्वं नोऽकान्प्रत्येहि आगच्छ । किभूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पृथति सुमित्रधः । क्रौत्वा वाससा बह्वस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वान्तच्छान्त्यर्थो मितत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रौतः सोम उपनक्षो मित्रो न एहि समितृष इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० दीक्षितारौ दक्षिणे प्रतुगृह्य वासो निदधातोद्भ्रस्योरुमिति १ । वासः प्रतुगृह्य वस्त्र-

मित्रो न एहि सुमित्रध इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशनुशन्त्यो नः स्योनम् ॥

खानम्बाजाङ्गारे बन्भारे हस्तसुहस्तकथानवेतेवः सोमक्रयणास्तान् च ध्वस्मावोदभन् ॥ २७ ॥

मुपरि स्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैख्यशोपितत्वादत्तु न्द्रयन्त्रे न यजमानः । तथा च श्रुतिः । एष वाञ्छते द्रोभवति यथयजमान इति १ । हे सोम त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे जरावुपविशेत्यर्थः । किभूतस्त्वमुशन् वश कान्तौ वष्टि उग्रान् शठप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किभूतमूरुमुशन्त्वं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रौतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन्तस्मादत्तु न्द्रयन्त्रे न यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रौतं स्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिणभासादयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहति । का० खान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमोचमाण इति १ ।

१—७, ५, २१ ।

२—७, ५, २२ ।

३—३, २, २१० ।

४—७, ५, २४ ।

खनन्ति खानः । भावन्ते शोभन्तेऽसौ भ्राजः । अहस्य पापस्वारिरह्वारिः । विभर्ति पुण्याति विष्वभिन्ति वभारिः हसति हस्तः ।
संवदा हृष्टरूपः । शोभन्तौ हस्तौ यस्य सहस्तः । क्षयं दुर्बलमनिति जीवयतीति कथातुः । खानादयः सप्तसोमरचका देवविशेषाः ।
हे खानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते येस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः ।
तान् पदार्थान् ययं रचञ्चमवत । वो युष्माक्या दभन्वैरिषो मा हिंमिषत । खानादयोधिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरचकाः । तदाह
तित्तिरिः । खान भ्राजत्याह ते चासुषिंल्लोके सोममरचन्विति ॥ २७ ॥

का० गृह्यैतसोमं परि मान्नइति वाचयतीति । अन्विदेवत्या पुरस्ताद् हती । यस्या आद्यो हादयाचरस्त्रयोऽष्टाचराः पादाः

परिमानेदुच्चरितामाधस्वामासुचरितेभज । उदायुषास्वायुषोदस्यामव्यहं ॥ २८ ॥

प्रतिपन्यामपद्महिस्वास्तिगामनेहसम् । येनविष्वाःपरिदिषोष्ट्याक्तिविन्दतेवसु ॥ २९ ॥

सा पुरस्ताद् हती । आद्यश्वेत्युरस्ताद् हतीतुक्तेः । हे अग्ने दुच्चरितात्पापाक्या मां परितोषस्त्र परितो निवारय । मे पापे प्रह-
त्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का० उदायुषे-
तुस्त्यान्विति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन
अष्टताननु सोमादिदेवानमुद्यत्य उदस्यामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङ्ङि रूपम् ॥ २८ ॥

का० श्रौषिणी सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्यामित्यनोऽभ्येत्येतीति । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्पद्येदेवत्या ।

१—७, ९, १ ।

२—७, ९, २ ।

३—७, ९, ४ ।

पथानं सौति । पथानं पथानं मार्गं प्रत्यपद्यस्मिन् प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पदं गतावित्यस्य व्यत्ययेन अपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णो पथामिति रूपम् । किञ्चित् पथानं स्वस्तिगां स्वस्ति जेमेण गम्यते यत् स स्वस्तिगास्तं जेमेण मनुं शीष्यम् । गमेर्विति प्रत्यये विङ्ङनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्थाकारे रूपम् । तथा ङनेहसम् एहः पापरूपघोरादि बाधस्तद्ग्रहितम् । यथा एह इत्यपराधानम् । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पथा गच्छन् पुरुषो विष्णाः विष्णान् सर्वान् द्विषो हे विषघोरादीन् परिहृणन्ति पोरतो वर्जयति । हजो वर्जने रुधादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं ध्यानमिति पूर्वतान्वयः । विदस्व सामे ॥ २८ ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यैसदश्रीद । अस्तन्नाद्द्याष्टभोअन्तरिक्षमभिमीतवरिमाशम्पृथिव्याः ॥

आसीदद्विष्वाभुवनानिसम्पृथिव्ये सानिवरुणस्यत्रतानि ॥ ३० ॥

का० कण्वाजिनमस्मिन्नास्तृषात्यदित्यास्त्वगिति१ । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कण्वाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अख्यतायाः पृथिव्याः त्वयू पं भवसि ॥ का० तस्मिन् खोमं निदधात्यादित्यै सद इतोति२ । हे सोम त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धित्य स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नु चि ततोपविशेत्यर्थः ॥ का० अस्तन्नाद् द्यामिति सोममालम्बा वाचयतीति३ । हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमत्व वरुणदेवतत्वावरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । हवभः अष्टौ वरुणो द्यामस्तन्नात् दुर्लोक्यो यथा न पतति तथा स्वक्रीययाज्ञया स्तुष्वितवान् । तथान्तरिक्षमप्यस्तन्नात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुत्तममिमोत मिमीते । उरोर्भोजो वरिमा तम् । एतावतो भूरिति परि-

माणं जानातीत्यर्थः तथा सस्माट् सस्यग्राजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकाव्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्मणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यर्थः । इदित्यं तानि दुर्लोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० वनेषु व्यन्तरिचमिति सोमपर्याणहनेन परित्येति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु वनगतवृक्षायेषु अन्तरिचमाकाशं विततान । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत् स्मृतं द्रव्याभावादित्यन्तं विस्तरितवान् । तथार्वाङ्क्षु अश्वेषु वाजं बलं विततानित्यनुवर्तते । यद्वा वल्गु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान वीर्यं वै वाजः

वनेषु व्यन्तरिचन्ततानवाजमर्वाङ्क्षुपयउत्स्वियासु । ह्रत्सु क्रतुं वरुणो विजृम्भिन्दि विसूयं मदघात्सोममदौ ॥ ३१ ॥

सूयस्य चक्षुरारोहग्नेरक्ष्णः कनोनकम् । यत्वेतशेभिरौयसेभ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

पुर्मासो अर्धन्त इति युतेः तथा उत्स्वियासु पयः क्षौरं विततान उत्स्वियाशब्दो गोनामसु पठितः । ह्रत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छ्रुतं मनो विततान । विष्णु प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि दुर्लोकं सूयं विततान । अदौ पर्वते सोमं बल्लौरूपमदधात् स्थापितवान् । पर्वतपायाणसन्धिषु सोमवल्गु उत्ययमानत्वाददौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वाञ्छद्रयस्त्रेषु वाणेषु सोमं निदधातीति । य एवं मन्वइयोक्तदुर्लोकस्तम्भनादिसामर्थ्यावान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

का० क्षणाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितौति । क्षणाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे क्षणाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुरेन त्वमा-

१—७,९,९ ।

२—३,३,४,७ ।

३—निघ० २,१,१,३ ।

४—७,९,९ ।

रोह । तथा अन्नेर्वङ्गेरक्षो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तथोच्चैस्तराभव यथेताभ्यां दृश्यस इत्यर्थः । यत् यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्ने तथेभिरेतयोरश्वे स्वमीयसे गच्छसि । एतथ इत्यश्वनामसु पठितम् । यत् त्वमश्वगच्छसि । हे गतो दिवादिराजनेपदो । एतथैरिति करणवतीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतथैरिति कर्तरि वतीया । यताश्चैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः ॥ कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्घम् । सूर्याग्निर्दृष्टिविषयत्वे सति मार्गा रज्जोबाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिया । एष वास्य खल रज्जोहणः पन्था योऽनेषु सूर्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

का० अनङ्गाहौ युनक्तुस्त्वावेतमितौति१ । भ्रानङ्गुहो जर्ध्वं वृहती । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वं वृहतीतुक्तेः । अत्राद्यो

उ॒खा॒वे॒त॒न्य॒र्षा॒हौ॒यु॒ज्ये॒था॒म॒न॒श्च॒वो॒र॒ह॒णौ॒ब्र॒ह्म॒चो॒द॒नौ । ख॒स्त्रि॒य॒ज॒मा॒न॒स्य॒गृ॒ह्मा॒न॒ग॒च्छ॒तम् ॥ ३३ ॥

भ॒द्रो॒मे॒सि॒प्र॒च्य॒व॒सु॒भ॒व॒स्य॒ते॒वि॒श्वान्य॒भि॒धा॒मानि॒ । मा॒त्वा॒परि॒परि॒णो॒वि॒द॒न्मा॒त्वा॒प॒रि॒प॒त्न्यि॒नो॒वि॒द॒न्मा॒त्वा॒ट॒का

दशार्थः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उस्तौ अनङ्गाहौ युवामेतमागतमित्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किञ्चित्तौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ धूर्षाहौ शकटधुरं वाटु समर्था । तथा अनश्च नेत्रयोरश्चुरहितौ सोक्ताहावित्यर्थः । अवीरहणौ न वीरानहन्तस्तौ । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्ति ज्ञेमेण यजमानस्य गृह्णन्प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

का० भद्रो मदति वाचयतीति१ । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मन्त्रं यजमानाय मनुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि

कक्षाषि । हे भुवःपते भृगव्हे न भूमौ स्थितानि भूतानि* यजमानाध्वयु प्रभृतौशुच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह
तिन्निदिः प्रथवस्व भुवस्तत इत्याह भूतानां ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पद्मोशास्त्राह-
विधानप्रभृतौनि अभिलक्ष्य प्रथवस्व । प्रकर्षेण गच्छ । शुश्रूतौ । प्रथवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः
सञ्चरन्त्यस्मात्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपत्यिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । हृन्दसि परिपरित्यजिपरिणौ
पर्यवस्थातरीति निपातवितौ । तथा हका विकर्तनश्रीला आरक्ष्यस्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किञ्चू ता हकाः । अधायवः
परस्याघं कर्तुं मिच्छन्ति ते अधायवः । सुप आत्मनः क्वजिति क्वचि अखाधस्य दित्याकारः । क्वाच्छन्दसीति क्वाजन्तादुप्रत्ययः ।

अधायवोविदन्त्येनोभूत्वापरापतयजमानस्यगृहानगच्छतन्नौसंस्कृतम् ॥ ३४ ॥

नमोभिलस्यवरणस्यचजेसेमहेदेवायतद्वतुसपर्यत । दुरेदृशेदेवजातायकेतवेदिवस्युचायस्वय्यायशंसत ॥ ३५ ॥

किञ्च शेनो भूत्वा शेनरूपमास्थाय शेनास्यपञ्चिवच्छीघ्रगामी वा मूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य गृहानगच्छ । तस्मत् यजमान-
गृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सेवापकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

का० शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताम्नीषोमीमं पशुमादाय तिष्ठति कणसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमाज्ञाया
वाचयतीति । सौदौ जगती सूर्यहृष्टा । हादशाचरचतुःपादा जगती । अत मन्वे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय
नमः । किञ्चू ताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्गर्थं घष्टौ । मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वतमानाय । जगतां हितकारिणे ।

* भूतानीति नास्ति घ० पुस्तकादभव । १—७, ९, ११-१२ ।

वृणोति वरुणः । स्वरश्चिभिर्जगदावृणते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चक्षुषते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । भित्तस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्टे भित्तावरुणशब्देन सर्वं जगत्त्व्यते । तथा महो महश्चे तेजोरूपाय सृपां सुलुगिति विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृश्ये दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिष्विति जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानधनाय । केतुरिति पुञ्जानाम् । दिवः सुताय दुर्लोकस्य पुनर्वत्प्राय । दुर्लोकादि सूर्या जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्युत्पत्तिः* । दिवः पालकायेति वा । एवंविधाय

वरुणस्योत्तम्भनमसिवरुणस्यस्वस्मसर्जनोऽथोवरुणस्यऋतसदनमासीद ॥

वरुणस्यऋतसदनमसिवरुणस्यऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

सूर्याय तद्वत् सत्यमवस्थफलपूद्व्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः यूयं सपर्यतागुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा^१ । सूर्याधि यन्नं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किञ्च ग्रंथत ग्रंथं स्तुतौ सूर्यपौत्र्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावस्थकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

का० समीपेन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तृभूति वरुणस्योत्तम्भनमिति^२ । पञ्च यजंषि वारुणानि । हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोमस्योत्तम्भनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तम्भते उत्तम्भ्यते^३ शकटमुखायमुत्तम्भनेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमु-

* “दिवः पुनर्वत्प्रायति पुनः” इति क० । † “उत्तम्भते” इति मु० पु० नास्ति । १—निघ० ३, ५, १ । २—३, ५, ३ । ३—७, ५, ३५ ।

सम्भनम् । का० शम्भे वोढुं हति वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्था इतीति^१ । शकटयुगे बहुयोर्योवोर्दयोगलबहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्भे स्थाप्यते । ताभ्यां हृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्तम्भसर्जनीशब्दे नोच्यते । हे शम्भे युवां वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्थाः । स्तम्भ रोधने सर्जं शर्जने । स्तम्भान् स्तम्भो रोधः स सव्यते^२ क्रियते याभ्यां ते स्तम्भसर्जनी । विभक्तोः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्, वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदेवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्वे षु ॥ का० औदुम्बरीमासन्दे^३ नाभिदक्षामरद्विभागाङ्गीभूता-माह्वरन्ति चत्वारोऽभिष्टुभ्येनां वरुणस्य ऋतसद्व्यसतीतीति^४ । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनौ ऋतसद्व्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति ल्युट्प्लयः । ऋतं यज्ञस्त्रिष्यथ्यस्युपवेशनस्थानभूता-याते धामानि हविषायजन्तिताते विष्णुपरिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्मानः प्रतरणः सुवीरो वीरहाप्रचरा सोमदुर्यान् ॥ ३७ ॥

॥ ४ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सीतार्थः । का० कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसोतीति^१ । हे कृष्णाजिन वरुणस्य बहुस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थ-सुपवेशनस्थानमसि ॥ का० तस्मिन्क्षोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासौदेतीति^२ । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थसुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृष्णाजिनमासौद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

का० या त इति वाचयतीति^३ । सोमदेवत्या विष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातः सवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा लदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विष्णा विष्वा विष्वा नि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्नो । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो येषु

१—७,८,२६ । २—७,८,२७-२८ । ३—७,८,२८ । ४—७,८,३० । ५—७,८,३२ । * 'सुख्यते' इति क० ।

स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितव्यं यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थानि पुल्लिङ्गैकवचनमार्थम् । किञ्च हे सोम त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम^१ । द्यौश्चोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किञ्च तत्स्वम् । गयस्मानः गय इति गृहनाम^२ । स्मायौ वृद्धौ गयान् स्माययति गयस्मानः गृह्णाभिर्बर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मात्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ श्रीमत्कह्लोधरकृते वेददीपे मनोहरे । शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वासोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वाश्वे नायत्वा

सोममृते विष्णवे त्वाग्ने त्वारायस्योषदे विष्णवे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रौतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथेराष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते । का० निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकलः प्रतिमन्त्रमिति^३ ॥ पञ्च यजूंषि वैष्णवानि ॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निस्त्वज्जो यो देवः सोमस्य राज्ञो भूत्व^४ स्तस्य गायत्रीकन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि त्वसिजनकत्वात् तथाविधे हे हविर्विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसञ्ज्ञः कश्चिस्सोमस्य राज्ञो भूतास्त्रिष्टुपकन्दोऽधिष्ठाता तस्य त्वसि हेतुत्वात्तनूरसि । अन्वत् पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसञ्ज्ञः

१—निष० ३,४,८ ।

२—निष० ३,४,९ ।

३—८,९,१० ।

* राज्ञो यो भव इति घृ० ।

सोमो राजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथिरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमस्य त्वस्य* आतिथ्यमुसि आतिथ्ये नामकसंस्कार-
रूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिष्ठधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्कालाराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार
आतिथ्यमुच्यते । अतिथिरिदमातिथ्यम् अतिथिं च इति व्याप्रतायः । विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमस्युते ।
श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गलोमाईता श्येनरूपधारिण्यत्राधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि ।
किञ्च तां श्येनाय सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहन्तस्मै । ह्यहोभंश्छन्दसौति हरतेहंस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा
च श्रुतिः सा यद्वायवौ श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति अन्वये त्वा रायस्योषं धनपुष्टिं ददाति रायस्योषदाः

अन्नेर्जनिचमसिष्ठषणौस्यलुर्वश्यस्यायुरसिपुङ्कुरवाश्रसि ।

गायत्र्यात्वाच्छन्दसामन्यामित्वैष्टुभेनत्वाच्छन्दसामन्यामिजागतेनत्वाच्छन्दसामन्यामि ॥ २ ॥

तस्मै । किंप्र प्रतायः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽप्ययति स रायस्योषदाः अन्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽसि
अनुक्तच्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽनये हे हविः त्वा त्वां गृह्णामि । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयं
सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामन्यादिदेवानां तदहारा तत्कम्बन्धिनं गायत्र्यादिच्छन्दसां च तस्मिंभवति । तदाह तिस्रिः ।
यावद्विषं राजानुचरैरागच्छति सर्वभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

अथान्नियनयनमन्वाः ॥ का० अन्नेर्जनित्रिमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति* शकलदेवतं यजुः । हे शकल त्वमन्नेर्जनितं

१—३, ४, १२ ।

२—४, १, २८ ।

जननाधारभूतमसि । जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् ॥ का० वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्वार्थस्तु । हे देवा युवां वृषणौ सेक्तारौ स्त्र्यः भवथः । वषंत इति वृषणौ । कनिन प्रतायः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वदुवामथरस्त्रोरम्बिजनसामर्थ्यसम्पादकावित्यर्थः ॥ का० उर्वश्यसौत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्यापितयोर्दंभयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरुरवो नृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासौत्यर्थः ॥ का० आयुरसौतुत्तरयाज्यस्थालीं संस्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताञ्च त्वमायुरसि अरणिहयेन जनिथमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि ॥ का० पुरुरवा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरारणे अभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणे त्वं पुरुरवा असि यथा पुरुरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशोत्यादि-

भवतन्त्रः समनसौ सचेतसावरे प्रसौ । मायन्त्रं हि सिष्टमायज्ञपतिञ्जातवेदसौ शिवो भवतमद्यानः ॥ ३ ॥

मन्त्रद्वयं युत्या व्याख्यातम् । उर्वशी वाअश्वराः पुरुरवाः पतिरथ यजुस्मान्भिद्युनादजायत तदयुरिति ॥ का० मन्यति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रद्वयेणारस्त्रोर्मन्त्रनं कुर्यात् ॥ हे श्वम्ने गायत्रेण वृन्दसा मायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मय्यामि अरस्त्रोर्मन्त्रेनोत्पादयामि । एवमुत्तरारवपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

का० भवतं न इति प्रास्त्यतीति । मन्त्रनोत्पत्तिमन्त्रमाहवनीये प्रास्त्यतीत्यर्थः । पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्षाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । यत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थी द्वाक्षरः ॥ निर्मथ्याहवनीयावन्मौ देवते । हे जातवेदसावुभावन्मौ नोऽस्मदंशं युवामीदृशौ भवतम् । किञ्चित्तौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः

१—५, १, २२ । २—५, १, ३० । ३—५, १, २१ । ४—५, १, २२ । ५—५, १, २२ । ६—५, २, २१ । ७—५, २, २१ ।

दिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्यतति गच्छतौत्यापतिः सततगतिवायुस्तस्मै हे आज्य त्वां गृह्णामि ॥ किमभूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनूनम् । तनोति विस्फारयति विश्वमिति तनूनाम् तस्य नम्रं पौत्राय ॥ शाक्तराय शक्रुवन्ति स्यातुं भूतानि यत् स शक्र आकाशस्तस्यापत्यं शाक्तरस्तस्मै । तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति अतः ॥ तथा शक्नने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्ना तस्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिष् ॥ ओजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्यो ! अस्मायामेधास्त्वजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्यौ ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशयने तमविष्ठनाविति इष्टनि प्रत्यये विस्मर्तोलुगिति विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्वास्त्यार्थान्नरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यद् पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्याति देहं रचतौत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः ।

अनाष्टमस्यानाष्टयन्देवानामोजोनभिगस्यभिगस्तिपाअनभिगस्तेन्यमञ्जसासत्यमुपगेषुस्वितेमाधाः ॥ ५ ॥

प्राणो वाअपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्रास्थुपायमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिरपतिर्मनस्तप्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिरपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनपत्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनसा जाठरोऽग्नस्तस्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाक्तराय । शक्ननशीलः शक्रः शक्तिमान् पुषस्तस्येदं शाक्तरं शक्तिस्वरूपमभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्नन ओजिष्ठाय । शक्नने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्ननि शक्तिमति पुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टभेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजः साराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० तानूनध्वमेतद्वचिण्यां वेदिशोषो निधायामवष्टभन्त्विति यजमानश्चानाष्टमिष्य-

द्रोहस्तेष्व इति ॥ आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य त्वमीदृशमसि । किमभूतम् । अनाष्टमिति पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाष्ट्यं न आघर्षितुं शक्त्वमितः परमप्यतिरस्कार्यम् ॥ देवानामन्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिग्रस्ति नास्ति अभिग्रस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिग्रस्तिपाः अभिग्रस्तिश्च त्विजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिग्रस्तिपाः । पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिग्रस्तेत्यम् अनभिग्रस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिग्रस्तेनोः । द्वितौ शा प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानून्प्राज्याहव्यत्विक् यज्ञसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्यरूपं ग्रपग्रमुपगेषुप- गच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेऽण्टुत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति सिपि इडागमे लेटीऽडाटावित्यडागमे च रूपम् इतश्च लोपः परस्मै-

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपायातवतनूरियुः सामयियो समतनरेषासात्वयि ।

सह नौ व्रतपते व्रतान्यनुमेदी चान्दी चापतिर्न्यन्यतामनुतपस्तपस्यतिः ॥ ६ ॥

पदेष्विति इलोपः । किञ्च हे आज्य स्त्रिते शोभनमार्गे यज्ञकर्त्रेण मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेऽनुङि मध्यमैकवचनेऽह- भावे रूपम् ॥ ५ ॥

का० अग्रे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधार्येति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाम्निशरीरालशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपा सर्वेषां व्रतानां पालकाने त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवस्येति शेषः । विभक्तेः शि- भादेशे त्वे इति रूपम् । तव तद्याविक्षस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मेधि भवत्विति शेषः । यो या च या च मम

१—८, १, १४-२६ ।

२—८, १, ४ ।

तमः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथासति हे व्रतपते व्रतपालकाम्ने व्रतान्य ऋष्ट्यानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः
 सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानिव तवापि भवत्वित्यर्थः । किञ्च । दौघार्पतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे
 मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्यतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥
 का० यजमानवष्टाः सोममाप्याययन्त्युशुरुशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्त्योऽध्वर्चो लिङ्गोक्तदेवतः ।
 चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवक्त्रा अवयवोऽशुरुच्यते । वीष्मा सर्वसङ्ग्रहार्था । हे सोम देव ते तवांशुरंशुः

अ०शुर०शुष्टेदेवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदेआतुभ्यमिन्द्रःप्यायतामात्वमिन्द्रायप्यायस्व ।

आप्याययास्मांत्सुवीन्सुन्यामेधयास्वस्तितेदेवसोमसुत्यामयीय ।

एष्टारायःप्रेषभगायःऋतस्तवादिभ्योनमोद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

सर्वोऽप्यध्वयव इन्द्राय इन्द्रमीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो ज्ञानः शुक्लश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति ।
 तदाह तित्तिरिः । यदेवस्य शुच्यति यन्न्वायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किञ्चतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं सुखं धनं
 सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानौयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तावन्ति
 जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा जानीता इति जानतीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम तुभ्यं लव्यानार्धमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम्
 १—५, १, १६ ।

तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रायेष्टपानायाप्यायस्व सर्वतो हृद्धो भव । अनेनोभयोरपि हृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभवेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययतीति ॥ किञ्च हे सोम सखीन् सखितृप्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्वनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । ऋत्विजो वाचस्य सखाय इत्युक्तेः सखिगण्डे न ऋत्विजः । किञ्च हे सोम देव ते तव स्वस्ति जेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ का० प्रत्येय प्रस्तरे निङ्गुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेश्ठा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानात्कत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपयवस्थाय निङ्गुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालचना एष्टाः आ समन्तादन्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थं प्रेवे भगाय । प्रकर्षेणैष्यतइति प्रेष्ट ।

यातेअग्नेयःशयातनर्वर्धिष्ठागह्वरेष्ठाउग्रंवचोअपावधीस्वर्षवचोअपावधीरस्वाहा ।

तस्मै प्रथमाशाय भगायेष्टयाय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यभाविफलपेतं कर्ष्यं सम्पादयेति शेषः । ऋतं सत्त्वं वदन्तीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकसृतं कर्ष्यफलमस्त्विति शेषः ॥ यावाष्ट्रिब्रीह्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति भस्मिक्तयुते । तदाह तित्तिरिः । यावाष्ट्रिब्रीह्यामेव नमस्कृत्यास्मिन्नोक्ते प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

का० उपसदं चुहोति स्तुवेण या तद्वति ॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता अमुरास्त्रपस्तृता चैलोक्ते त्रीणि पुराणि चक्रुर्बोहमयीं भूमौ राजतौमन्तरिक्षे हैमी दिवि । तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधित-

स्वत उपसदेवतारूपोऽन्निर्यदा तासु पृष्ठं प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायःशया तनूः । अयसि श्रेते इत्ययःशया लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणो ॥ तथा गङ्गरेष्ठा गङ्गरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गङ्गरेष्ठा । हलदन्तासप्तम्याः सज्ज्ञायामिति विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूव्यं वचोऽपावधीत् । क्षिन्वि भिन्वीत्यादिकमसुरभोक्तं तौत्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिवेषरूपं प्रदोषं वाक्कमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमगूये हविर्दत्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे अयस्योभिवान्निहोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादि'श्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः ॥ उग्रत्वेषवचसोरर्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा

याते अग्ने रजःशयातनूर्धिष्ठागङ्गरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् स्वाहा ।

याते अग्ने हरिशयातनूर्धिष्ठागङ्गरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥ ८ ॥

अत्रपार्श्वे अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं योडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्षिप्रान्तो यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एतच्च वै वीरहत्यासु त्वेषं वच इति ॥ का० एवमितरे अन्वहं रजःशयां हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोर्नृतिष्ठेत् । द्वितीयस्यासुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत्पर्ववत् ॥ ८ ॥

का० श्रमामादाय चालालं भिमौते पूर्वणोत्करं सञ्चरं परिहाप्य श्रम्यासुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्मरान्तर्लिखति तस्मायनौति प्रतिमन्त्रमिति१ । उत्तरवेदिनिवयार्थं यत्र भूपदेशे रुदं खनति स प्रदेशश्चालाल उच्यते । तत्रोक्तरात् पूर्वस्थां सञ्चरपरिहरणोदगमां श्रम्यां निधाय तत्पूर्वपाण्डं स्मरान रेखां कुर्व्यात् तथा तत्पूर्वपाण्डं तथैव श्रम्यां निधाय रेखां कुर्व्यात् अभ्यन्तरे एव दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां श्रम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्व्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तस्मायनौ ऋसि । तमं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तस्मायनौ । यो हि दरिद्रः क्षेवरहितो ऽहमिति सत्पायते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तमः सञ्चरो

तस्मायनौमेसिवित्तायनौमेस्यवतान्मानाथितादवतान्मान्माव्यथितात् । विदेदग्निर्नभोनामग्ने अङ्गिरायायुना

नान्नेद्वियोस्याम्पृथिव्यामसि यत्तेनाष्टृन्नामयस्त्रियन्तेनत्वादधेविदेदग्निर्नभोनामग्ने अङ्गिरायायुनान्नाग्ने

यस्यामयति सा तस्मायनौ ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनौ । यद्वा वित्तार्थं निधनं पुरुषमयतीति वित्तायनौ । पृथिव्यां हि प्रासायां सस्यनिष्पत्तिद्वरा महद्भनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । तुष्टोस्तातृष्टिति हेस्तातृष्टादेशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथति धातुर्याच्चार्यः ॥ चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष ॥ का० विदेदग्निरिति चालाले प्रहरति स्मरानेति२ । प्रहरति मृत्तिकां खनदित्यर्थः ॥ आग्नेयं यजुः । हे चालालगतमृत्तिके नभो नामा-

मिनंभःसञ्ज्ञस्वदधिष्ठातान्निर्विदेत्त्वा जानीयात् । मया खल्वमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानावित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः । स वा अग्नीमामिव नामानि गृह्णन्प्रहरीति ॥ का० अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरीतीति १ । पुरीषं खाता सत् । हे अग्रे हे अङ्गिरः । अङ्गिरातिरस्यास्तीति अङ्गिराः मत्वर्थे रस्यत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्रे त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छतीत्यायुररनेनाम् । तदधिष्ठातर्यागतएवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थते ॥ का० योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्खसहितमिति २ । उत्तरवेदिस्थाने सृदं निचिपेदित्यर्थः । हे अग्रे यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि । किञ्च ते तव यच्चियं यच्चयोयं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाद्यथ केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां

हियो द्वितीयस्याम्पृथिव्यामसियन्तेनाधृष्टन्नामयज्ञियन्तेनत्वादधे विदेदग्निर्भोनामान्ने अङ्गिर आयुना

नाम्ने हियस्तृतीयस्याम्पृथिव्यामसियन्तेनाधृष्टन्नामयज्ञियन्तेनत्वादधे । अनुत्वादववीतये ॥ ८ ॥

स्थापमामि ॥ का० एव द्विरपरं द्विवोयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति ३ । यथा पूर्वस्त्रिभिर्मन्त्रैः खाल्वा हृत्वा सृत्पूजिता वेद्यार्थभेदक्षितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः । यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वितीया पृथिव्यन्तरिच तृतीया पृथिवी व्योः अन्यत्पूववद्वाक्येयम् ॥ का० अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाह्वयेद्वि ४ । यथा पूर्वस्त्रिपर्यायवये सृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एव चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं सृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । देववीतये देवानां प्रीतये हे सृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामेति शेषः ॥ ८ ॥

१—३, ५, १, ३१ ।

२—५, ३, २७ ।

३—५, ३, २८ ।

४—५, ३, २०-३१ ।

५—५, ३, ३२ ।

का० सिंघसीति व्यूहयुत्तरवेदि' शय्यामात्रौमिति^१ । विशेषेण पांसुभिः सर्मा करोति । त्रयाणां वेदिदेवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिंही भूत्वा चवारेतीतिहासः^२ । सा वेदिमन्त्रे पृथ्यते । हे उत्तरवेदे या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मस्थान् शत्रूणामभिभविवी असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण कृता भव ॥ का० प्रोचत्युत्तरवेदि' सिकतांश्च प्रकीरति सिंघसीति प्रतिमन्त्रमिति^३ । हे उत्तरवेदे शुभ्यस्व शुद्धा भव । शुभ्य शुद्धी । अन्यत्पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे त्वं शुभ्यस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

सिंघसिपत्नसाहीदेवेभ्यः कल्पस्व सिंघसिपत्नसाहीदेवेभ्यः शुभ्यस्व सिंघसिपत्नसाहीदेवेभ्यः शुभ्यस्व ॥ १० ॥

इन्द्रघोषस्वावसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्वाकट्टैः पश्चात्पातु मनोजवास्वापिष्टभिर्दन्जिणतः पातु

विश्वकर्मात्वादित्यैरुत्तरतः पात्विदमहन्तसंवावर्हिर्धायज्ञान्निःसृजामि ॥ ११ ॥

का० वेद्यन्तरे स्थित्वा दण्डुत्तरवेदि' प्रोचतौन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति^३ । चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिदेवता । इन्द्र इति शब्देन युज्यते विश्वघोषं कथयते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसङ्ख्याकैरण्देवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि पातु रचतु । प्रचेताः प्रकष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रेरेकादशसङ्ख्याकैरण्देवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु । मनोजवाः मनोवहे गयुक्तो यमो देवः पिष्टभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दन्जिणतः दक्षिणस्थां दिशि त्वा त्वां पातु । विश्वकर्मा विश्वानि

^१—५, ३, ३३ । ^२—३, ५, १, ३२ । ^३—५, ३, ३७ । ४—५, ४, ११ ।

कर्मणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विष्वक्कर्म आदित्यैः षादशसङ्केतगणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्थां दिशि त्वां पातु । एकदा असुरा देवान्हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादापानुददित्यादि ॥ का० बह्विदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति । असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्ष्यशेषभूतं यज्ञात् बह्विधा यज्ञप्रदेशाद्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निचिपामि ॥ ११ ॥

का० नाभ्याः ओष्णं शेषं पञ्चगृहीतं जुहोत्यस्त्रया दक्षिणेऽथे ओष्णं ओष्णामसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्त्विंशस्यीति । योऽयमुत्तर-

सिंहासिखाहासिंहास्यादित्यवनिःखाहासिंहासिब्रह्मवनिःक्षत्रवनिःखाहा ।

सिंहासिसुप्रजावनौरायस्योषवनिःखाहासिंहास्यावहदेवान्यजमानायखाहाभूतभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

वेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य ओष्णं शेषं आग्नेयशक्तीणां वंसौ वायव्यनैः कृतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च क्षुद्रां पञ्चवारं गृहीते-
नाख्येन जुहुयात् कथम् अक्षया कीणसूतप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽथे तत उत्तरश्रोणी ततो दक्षिणश्रोणी तत उत्तरांसे ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलीकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः । पञ्च यजुषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्यौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहरूपं कालोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंहौ उच्यते । ॐ

उत्तरवेदे त्वं सिंघासि सिंहरूपा भर्वासि तादृश्यं तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् । सिंघासि किम्भूता आदित्यवनिः आदित्यान्वनुते सभञ्जति प्रोणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्वं ववत् । सिंघासि ब्रह्मणजातिश्चक्रियजात्योः प्रौढायित्वमत्र विशेषः । सिंघासि सप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्पादयितौ । रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयितौ । सिंघासि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ का० भूतेभ्यस्वेति स्तुवमुद्यच्छतीति^१ । भूतेभ्यः जरायुजाह्वादिचतुर्विधभूत-ग्रामप्रौढार्थं हे ह्यौमविशेषाव्ययुक्ते जुह्वः त्वामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतेभ्यस्वेति स्तुवमुद्गृह्णाति यएव देवा भूतास्तेषां तद्गणधेयं भवति तानेव तेन प्रोणातीति ॥ १२ ॥

का० नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् भूवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति^२ । पैतुदारदेवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेमध्य-

घवोसिपृथिवीन्दृहध्रवच्चिदस्यन्तरिचन्द्रह्रस्वच्यतच्चिदसिदिवन्दृह्नाग्नेःपुरीषमसि ॥ १३ ॥

देयरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौषमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथातापीति सूतार्थः । तृयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यमपरिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृह दृढीकुरु । हे दक्षिणपरिधे त्वं भ्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुव-च्चिदसि तस्मादन्तरिचन्द्रं दृढीकुरु । पच्यते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यनुतचित् हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृह ॥ का० अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुगुलुसुगन्धितेजनवृण्येस्तुक्काधोपरिशीर्षस्था अभवेऽन्या इति^३ । गुगुलु-धूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं दृणविविशेषः दृण्यः स्तुक्का अविरोमानि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूतार्थः । हे गुगुलुप्रथितिसम्भारसमृद्ध-त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्याग्नित्रयमैष्टिकवेदिषास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददोषां सौमिकौ वेदिविधेया । तद्देव्या अग्नभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पश्चात्तदोऽभिधानोदरवंशा शाला निमातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थाः तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकलेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः । सावित्रार्षा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयतीति । तं होमं विधत्ते कात्यायनः । चतुर्गृहीतं शालाद्वार्यं जुहोति युञ्जतइति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वासमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तर-

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

विहोवा देवयुनाविदेक इन्म हो देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

वेद्याख्ये ऽव्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः । सावित्री जगती श्यावाश्चदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचित्ताभ्यो मनो निवार्यं यज्ञचित्तायां नियमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो महतः । तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्वम् । किन्भूता विप्राः । होत्रा होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनो नियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक

* “ततो” क० । १—८, ३, १८ ।

एव विदधे ससर्ज । किञ्च त एकः । वयुनावित् वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति । यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाचीत्यर्थः । नत्वे कस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्थान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः मही महती । तथा चार्थवर्णिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति । बृहदारण्यकस्य अपि स एव सर्वस्य वशी सर्वस्वेगानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति । श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति । यद्वास्या मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः । किञ्च तस्य विपश्चितः विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्ण । तथा बृहत्तः महत्तः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्-

इदं विष्णुविचक्रमेवेधानिदधेपदम् । समूढमस्य पांशुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः । तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् विविदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्कवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

का० दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्थानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धितदक्षिणवक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तद्वेष होमः विष्णुदेवत्या गायत्रौ मेधातिथिदृष्टा । विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रैधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादर्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादि-
लोकरूपा विद्यन्ते यस्य तस्यांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सस्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः

१—निरु० नै० ५, १४ ।

२—सा० ४, २, २४ । का० ४, ४, ११ ।

३—३, ५, ३, ११ । ४—८, ३, ३१ ।

पदं पद्यते ज्ञायतइति पदमहैताख्यं स्वरूपं समृद्धमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्सले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

का० सुक्खात्सौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अक्षयुर्दुतशान् तथा उत्तरशकटसम्बन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाना जुहुयादिति सूत्रार्थः । वेणुवी त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवामी-दृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अङ्भावस्थान्दसः । किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ ।

इरावतीधेनुमतोहिभूतं सूर्यवसिनीमनवेदश्या ।

अस्वभारोदसीविष्णवेतेदाधर्थपृथिवीमभितोमयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

धेनुमति बहुधेनुयुक्ते । सूर्यवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सूर्यवसिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा मन्त्रे दशस्या । मनुते जानातीति मनुजानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दात्रौ यज्ञसाधनानाम् । दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन् प्रत्यये उपधाङ्गस्यः औविभक्त्योदेशश्च । एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्वभ्राः विभज्य स्तुभितवानसि । किञ्च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यानेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थं दधर्थं सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घा ज्यास्येत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

का० दक्षिण्या द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्णाच्चधुरावनक्ति परान्देवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थावा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाचक्षीभावयभागावच्छादिति सूत्रार्थः । अचक्षुरी देवते । देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ श्रूयतेः क्तिमुगागमश्च । हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अचक्षुरी अचायभागी युवां यजमानोऽयं यज्यतौति देवेषु आघोषतम् उच्छन्ननिना कथयतम् । धूमिरशब्दे ॥ का० प्राची प्रेतमिति वाचयतौति । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते । हे उभे शकटे युवां प्राची प्राप्नुहे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राचतस्ते प्राची । किञ्च ते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वीणि । किञ्च यज्ञमिमममृध्वं नयतमुपरिवर्तिदेवान् प्रति प्रापयतम् । मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतं नृ कौटिल्ये

देवश्रुतौ देवेष्वामोषतस्माचो प्रेतमध्वरङ्कल्ययन्ती जङ्घ्यन्नयतस्माजिह्वरतम् ।

स्वङ्गोष्ठमावदतन्देवी दुर्गे आयुर्मानिर्वादिष्टस्मान्मा निर्वादिष्टमचरमेथां वर्धनपृथिव्याः ॥ १७ ॥

णिजन्तस्व लुङि रूपम् । यद्वा हल चलने मा चलतम् ॥ का० स्वं गोष्ठमिति च खर्जतौति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरत्र खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । दुर्गशब्दो गृह्णाची । गृह्णा वै दुर्गा इति श्रुतेः । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्ये ते । हे दुर्गे देवी गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं गोऽयमक्षशब्दस्ते न यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः । किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्स्व मा निराकारम् । वदते लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकष्टं पशुधनादि-

१—८, ३, ३२ ।

२—८, ४, ३ ।

३—८, ४, ४ ।

४—३, ४, ३, १८ ।

रहितं मा उच्चारयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्यम् । अनेनाक्षशब्दे नायुः प्रजयोर्निरा-
करणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः । वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष
इति । तस्माच्छापदुर्वाक्खपरिहारायाशीर्वादिरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ का० पद्यादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा
नव्येऽत्रभिमत्यतेऽत्र रमेथामितः । वेदैनिकटस्यापि उभे श्रकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे श्रकटे पृथिव्याः वर्षं न वर्षाणि
भूमेः शरीरभूतेऽत्राग्निदेवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतां* वर्षाणि स्वीर्णं वा । सुपां सुलुगिति हेलोर्पि न हि सम्बुद्धोरिति नलो-
पाभावः । देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तिक्तिरिणोक्तम् । वर्षं ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचयः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्त्रं भायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणास्त्वेधोरुगायो विष्णवेत्वा । १८ ।

का० उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभूति विष्णोर्नुकमिति^३ । दक्षिणश्रकटस्थानं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । तिस्रो
वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माख्यहं प्रवोचं
प्रब्रवीमि ! प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभावः । कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षयुलोक-
स्थानानि विममे निमंसे । लोका रजांस्युच्यन्तइति^४ यास्कोक्तेः रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणू-
न्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्यं देवानां सहवासस्थानं दुलोकरूपमस्त्रभायत् यथाधो न पतति तथा

* “कुर्वताम्” क० ।

१—३, ५, ३, १८

२—८, ४, ५ ।

३—८, ४, ६ ।

४—निरु० नै० ४, १८ ।

स्मिन्निवन् । स ह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्तद्धर्मम् । सधमादख्योऽच्छन्दसौति सहस्य सधादेशः । स्तम्भ रोधने । क्रमादिभ्यः आ ।
हल अः शानज्जाविति हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपौति यद्यपि ह्री परे आप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति
लङ्गापि अः शायजादेशे अस्तभायदिति रूपम् । कौटुशा विष्णुः । त्रुधा विचक्रमायस्त्रिषु लोकोष्वनिवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं
निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिङः कानज्वेति कानचि रूपम् । तथा उरगायः उरर्गायो गमनं यस्य उरभिर्महात्मभिर्गीयत इति
वा ॥ का० दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति । हे स्थूणे काष्ठ विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रौत्यर्थं त्वां निहन्ति
निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

दिवोवाविष्णु उतवापृथिव्यामहोवाविष्णु उरोरन्तरिक्षात् ।

उभा हि हस्तावसुनामृणस्वाप्रयच्छदक्षिणादोतसव्याद्विष्णवेत्वा ॥ १९ ॥

का० दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति । यथाऽध्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रे शोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखात-
वानेव प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे विष्णो दिवो द्युलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः
उरोर्विंस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकौशौ हस्तौ पृणस्व पर्यस्व । ततो
धनपर्णोदक्षिणादुत सव्यादामाह्वस्तात् आ प्रयच्छ बहुकल आह्वय प्रकष्टं मणिमुक्तादिधनमसभ्यं देहि । विष्णवे त्वेत्ययं
मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

का० प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं हृदि रालभेति । तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रसूयते प्रसूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्यतः । प्रसूयते इत्यत व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः । किंभूतो विष्णुः । मृज्भू शुद्धो माष्टिं शोधयतीति मृगः । नोऽनर्थकः पादपूरणः । भीमः विभेत्तस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादानइति मप्रत्ययः । कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यारदिरूपेण चरतीति । गिरिष्ठाः गिरि वेदवास्थां गिरौ देहे वान्तर्थाभिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुक्षितचारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् । स कौ विष्णु-
प्रतद्विष्णुः प्रसूयते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणौष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विष्वा ॥ २० ॥

विष्णो रराटमसि विष्णोः ऋपते स्यो विष्णोः स्युरसि विष्णोर्धुवोसि । वैष्णवमसि विष्णवेत्वा ॥ २१ ॥

रित्याह । यस्य विष्णोरुषु प्रभृतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विष्वा विष्वा नि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

का० विष्णो रराटमिति । ताचयतीत्यनुवर्तते । हविर्धानाख्ये हे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदा व-
रकत्वे न परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं* कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयव-
सङ्गावाप्तलाटाख्योऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्ति स्तम्भयोर्मध्ये काचिद्भ्रमाला यथार्ते । तां मालां तद्वत्स्वना-

धारतिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटलेनीपचर्चयति । हे दर्भमयमालाधार वंश त्वं विष्णोः विष्णुमूर्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धान-
मण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का० विष्णोः अर्पन्त्य इत्युक्त्वाय्याविति१ । उक्त्वाय्यौ रराटौप्रान्तावपस्युश्च वाचये-
दित्यर्थः । हे रराटग्रन्थी युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य अर्पन्त्यः श्रोष्ठसन्धिरूपे भवयः ॥ का० द्वाय्याः परिषीव्यति-
लस्यजनप्रतिष्ठतया रज्जा विष्णोः स्वरसौति२ । बृहत्सूचिसमर्पितया रज्जा द्वारशाखाः सौव्यतोति सूतार्थः । हे लस्यजन त्वं
विष्णोर्हविर्धानस्य स्वरसि । सौव्यन्यनेनेति स्यः सूचिः । धिवु तन्तुसन्ताने । किंपि ष्कोः शूडनुनासिके चेति वस्योडादेशः ॥
का० विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति३ । हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि । का० प्राग्बंशं हविर्धानं

देवस्यत्वासवितुः प्रसेवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्युष्णो हस्ताभ्याम् ।

आदेदेनार्थ्यसीदमहर्ः रक्षसांग्रीवाअपिक्वत्तामिवृहन्वसिवृहद्रवावृहतीमिन्द्रायवाचंवद ॥ २२ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभतइति४ । पागयैर्वैशैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्यूशेदिति सूतार्थः । हे हविर्धान त्वं वैष्णवमसि
विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रौत्यर्थं त्वा त्वां सृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

इत उत्तरसुपरवमन्दा देवस्य त्वेत्यस्मात् प्राक् ॥ का० दक्षिणस्थानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्रादि करोत्यवटवदिति५ ।
यथा यूपस्यावटः क्रियते तथातृण्युपरवनामकांश्चतुरो गर्तानभिस्त्रीकारमारभ्य परिलैखनपूर्वकं कुर्त्यादित्यर्थः । अवटार्थमभिस्त्री-
कारमेवाह ॥ का० देवस्य त्वेत्यभिस्त्रीमादायेति६ । अभिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते । अभिर्देवता । हे अभि सवितुर्देवस्य
१—८,४,१६ । २—८,४,१८ । ३—८,४,१९ । ४—८,४,२० । ५—८,४,२१ । ६—८,४,२२ ।

प्रसवे वर्त्तमानः सन्नखिनीर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे सौकरोमि ॥ त्वं तु नार्थसि धननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराकां
 पुरषाणामनुष्ठातृणां सम्बन्धिनो भवसि ॥ का० युपावटं परिलिखतोदमिति१ । यदहं चतुरोऽवटान्परिलिखामि । इदमिति
 विभक्तित्वयः । अनेन परिलेखनेन रचसां यज्ञज्ञानां शोवा अपि कृत्वा मि कण्डप्रदेशान् छिनन्ति । का० बृहन्नसीति यथापरि-
 लिखितं छनतीति२ । आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणा
 वटान् खनेदिति सूत्रार्थः । हे उपरवाख्य गतं त्वं बृहन्नसी महान् भवसि वर्तुलस्य गतस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाहुपरिमाणेन
 खातत्वाच्च महत्त्वं । तथा त्वं बृहद्रवाः बृहन्नहान् रवो ध्वनिर्यस्य सः । सकारान्तो रवस् शब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे महान्
 ध्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद भौतध्वनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

रचो हणं वलगहनं वैष्णवीमिदमहन्तं वलगमुत्किरामि यस्मिन्निष्ठो यममात्यो निचखानेदमहन्तं वलग

किञ्च तां वाचस् रचो हणं रचांसि हन्तीति रचो ह्राताम् रचो बध्विषयाम् । तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहाताम् ।
 बहुलं कृद्सीति क्लिप् । पराजयं प्राप्य पलायमाने राक्षसैरिन्द्रादिबधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेयनखादिपदार्थाः
 कृत्याविशेषा वलगाः । वलगो हणोतेरिति३ यास्कः । यस्य बधार्थं क्रियते तं हणन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः । ते वलगा बाहु-
 माने खातास्तस्मादुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्नात्र खननम् । तान् बाहुमानान् खनेदिति४ श्रुतिः । तदाह तित्तिरिः । अस्मुरा वै
 निर्यन्तो देवानां प्राणिषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमाने त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इति । तथा वैष्णवीं यज्ञरत्नकस्य विष्णोः

१—६, ९, ८ । २—८, ५, ७ । ३—ति ४० ६, ९ । ४—३, ५, ८, ९ ।

सम्बन्धिनीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः । का० इदमहमित्युक्त्वाति यथाखातं प्रतिबन्धमिति । येन क्रमेण चत्वारो गतीः खातास्तेन क्रमेण चतुर्थो गतेभ्यः खातं चतुर्णादिकं चतुर्भिर्नैरुक्त्वाति सन्तति । छौ स्तु शब्दसङ्घातयोः नितरां स्थायति सङ्घातरूपेण सह वर्ततइति । निष्ठाः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्थायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ठाः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठाः चण्डालादिः निसो गत इति वार्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः सहायो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः अव्ययात्त्विति भवार्थे त्यप् । धनिकस्य स्वाभिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मच्छं मद्द्वार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुक्त्वाति उद्वपामि उद्वपान्यत्र परित्यजामि ।

मुत्किरामियस्मो समानोयमसमानो निचखानेदमहन्तं वलगमुत्किरामियस्मो सवन्सुयमसवन्सुनिचखानेदमहन्तं

वलगमुत्किरामियस्मो सजातोयमसजातो निचखानोत्कृत्याङ्किरामि ॥ २३ ॥

इदं शब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यञ्चं यथा भवति तथोदपाभौत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो व्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति सवन्सुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैटवसेयादिः तद्विपरीतोऽसवन्सुः अन्यत्पूर्ववत् । चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० उत्कृत्यां किरामौति पश्चात् सवन्सु इति । असाधारणेभ्यः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्थो गतेभ्य उक्त्वाति सन्तति । येयं कृत्या शब्दभिरभिचरतिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्वपत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

का० स्वराडित्यभिर्गयति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गतेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथमं गतं त्वं स्वराडसि स्वेतैव राजतइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपढहा शत्रुघातो भवेति शेषः । अथ द्वितीयम् सचराट् सत्रेषु ङादयाहादिषु राजतइति सचराट् अभिमतिहा शत्रुघातो । अथ तृतीयम् जनराट् जनेषु यजमानेषु राजतइति जनराट् रचोहा यज्ञविनाशकराजसघातो । अथ चतुर्थम् सचराट् सर्वेषु राजतइति सर्वराट् अस्मिन्वहा शत्रुघातो ॥ २४ ॥

का० प्रोचत्येनान् रचोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गतान्मन्त्रेण प्रोचैत् तस्य मन्त्रस्य गतंभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति

स्वराडसि सपढहा सचराडस्यभिमातिहा जनराडसि रचोहा सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

रचोहणोवोवलगहनः प्रोचामिवैष्णवान् रचोहणोवोवलगहनोवनयामिवैष्णवान् रचोहणोवोवलग

सूत्रार्थः । सप्त यजंषि वैष्णवानि । वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गतान् प्रोचामि कौहणान् रचोहणो राजसहन्तृत्वलगहनः अभिचारसाधनहन्तृन् । का० अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रचोहणो रचोहण इति । गतेषु प्रोचणशेषोदकसेचनमवनयनं दर्भराक्कादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययोगतंभेदात्तन्त्रावृत्तिर्दृष्टव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भराक्कादयामि अन्यत् पूर्ववत् । का० तनूनुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके द्वाङ्गुलान्तरे प्रचालिते प्राचीश्रद्धिमात्रे सन्तृणे कोपदधाति पर्यहति च रचोहणो रचोहणाविति । ययोः फलकयोरपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे

१—८, ५, १३ ।

२—८, ५, १२-१३ ।

३—८, ५, २४ ।

४—८, ५, २५ ।

अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये दृष्टव्यविहिते अरतिप्रमाणे संख्ये ईषद्वन्वयोपेतं चतुर्णां गतानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो
सदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः । तत्रोपधानमन्तः यावधिषवणफलकविशेषौ रजसौ नाशकौ बलगहनौ कृत्याविनाशकौ
वैष्णवी वैष्णवी विशुद्धदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहसुपदधामि हयोगतयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्यूहण-
मन्तः पर्यूहामि सदा परितश्छादयामि अन्यत्पूवंवत् । का० तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्य सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ।
यस्मिंश्चर्माणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः ।

हनोवस्तृणामिवैष्णवान्रजौ हनौवांवलगहनाउपदधामिवैष्णवीरजौ हनौवां

वलगहनौपर्यूहामिवैष्णवीवैष्णवमसिवैष्णवाख्य ॥ २५ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसेवित्विनोर्बाहुभ्याम्युषणो हस्ताभ्याम् । आददेनार्थसौदमहर्चसङ्गीवाअपि कृन्तामि

हे चर्म्म त्वं वैष्णवमसि यज्ञरजकविष्णुसम्बन्धि भवसि । का० तस्मिन् याज्ञः पञ्च वैष्णवा स्वेति । निदधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्माणि
सोमामिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे आवाणो यूयं वैष्णवा स्त यज्ञरजकविष्णुसम्बन्धिभ्यो भवथ ॥ २५ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । का० ओदुम्बरीं मिमोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽध्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उदुम्बर-
हृत्पादुप्यन्नां काञ्चिकाणां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनित्वा च शाखा निखननात्पूवं यूपवङ्गमौ शयित्वा वर्तते यूपवट-

खनवदन्निस्त्रिकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः । दूपावटप्रदेशे का० देवस्य त्वेत्यभिमा-
दायेति१ । व्याख्यातं यजुः । का० यूपावटं परिलिखतीदमहमिति२ । एतदपि व्याख्यातम् । का० यवोऽसौत्यम्, यवानोयेति३ ।
यवदेवत्यं हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् हेयो हेष्टुन् शत्रून् हेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मक्तो यवय
पृथक्कुरु तथा अरातौः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थयतइति भावः । का० प्रोचत्यग्रमध्यमूलानि दिवे
त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोचामीति सर्वत्र साकाङ्क्षादिति४ । तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग दिवे द्युलोकप्रोत्यर्थं त्वा त्वां प्रोचामीति
शेषः । द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिचायान्तरिचलोकप्रोत्यर्थं त्वां प्रोचामि । अथ तृतीयः हे मूलभाग पृथिव्यै पृथिवीप्रोत्यर्थं त्वां प्रोचामि ।

यवोसियवयास्महेप्रोयवयारातीदिवेतान्तरिचायत्वापृथिव्यैत्वाशुन्वन्तांस्त्रोकाःपिण्डप्रदनाःपिण्डप्रदनममि ॥ २६ ॥

उद्दिवत्स्वभानान्तरिचाम्पृणस्तदृहस्वपृथिव्यान्दुगतानस्वामाकृतोमिनोवुमितावरुणोध्रुवेणधर्मणा ।

का० अवटे शेषमासिञ्चति शुन्वन्तामिति५ । हे यजुषो पित्रोः पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पिण्डप्रदनाः लोकाः शुन्वन्तामनेनोदक-
सेचनेन शुभा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनति यस्य यो-
ऽवनयति शास्त्रे तदिति । का० बर्हीषि प्राञ्चुदच्चि च प्रास्यति पिण्डप्रदनमसोति६ । तस्मिन्वटे प्रागग्राजुदग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति
सूत्रार्थः । पितरः सीदन्तुपविशन्ति यस्मिन् तत्पिण्डप्रदनम् । हे बर्हीषः त्वं पिण्डप्रदनमसि ॥ २६ ॥

का० उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति० । उच्छ्रयणमूर्ध्वार्धवेन स्थापनम् । पञ्च यजूर्णोदुम्बरौदेवत्यानि । हे औदुम्बरि त्वं दिवं द्युलोक-
१—६,१,८ । २—६,२,८ । ३—६,३,१५ । ४—६,३,१६ । ५—६,३,१७ । ६—६,३,१८ । ७—६,४,२३ ।

सुत्तभान स्तम्भय जर्जः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरीचं घृण प्रूरय । घृथिष्यां हं हस्य दृढा भव यद्वा घृथिव्यामिति । सप्तमौ द्वितीयार्थे घृथिवीं दृढीकुरु । का० द्युतान इति भिनोतीति । शाखां गर्ते प्रचिपतीति सूतार्थः । हे औदुम्बरि द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां भिनोतु गर्ते प्रचिपतु ढुमिज प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रचिपतामिति शेषः । का० पर्यूहणाद्योपसेवनात्कलेति । पर्यूहणमारभ्योपसेवनपर्यन्तं यथा यपे कृतं तथातापि कुर्यादित्यर्थः । तत्तु यूपस्थाने का० ब्रह्मवनि वेति पांशुभिः पर्यूहतीति । हे औदुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि परितो रुचिकं

ध्रुवासिद्धवोयंयजमानोस्मिन्नायतनेप्रजयापशुभिर्भयात् ।

घृतेनद्यावापृथिवीपयथाभिन्द्रस्यच्छदिरसि विष्वजनस्यकाश ॥ २८ ॥

क्षिपामि किञ्चूतां त्वां ब्रह्मर्षिन् ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सभञ्जतइति ब्रह्मर्षिः चतुं क्षत्रियजातिं वनतीति चतुर्वर्गिनः राशो धनस्य
 योषां पुष्टिं वनतीति रायसोषवर्गिनः सर्वतु सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । का० ब्रह्म इहेति मैत्रावरुणदण्डेन समस्तं द्विः पर्युषतीति* ।
 परितो दृढीकुर्व्यादिति सूत्रार्थः । हे श्रीदुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं चतुं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपां च दंडं
 दृढीकुरु ॥ २७ ॥

का० ध्रुवासौति वाचयत्वौदुस्वरीमालभेति । आलभनं स्पर्शनम् । हे औदुस्वरि त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयादधजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु । का० स्तुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति । औदुस्वस्था विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत् जुहुयादिति सूत्रार्थः । ह्ययमानिनानेन घृतेन यावा-पृथिवी खावापृथिव्यौ पूर्येयां पूरिते भवताम् । का० इन्द्रस्य कृदिरिति मध्यमं कृदिरारोप्येति । औदुस्वरौनिखननादूषं सदोनमकं मण्डपं निर्भाय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः । कृदिशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट त्वमिन्द्रस्य कृदिरसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य क्वाया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानत्वि-ग्रहस्य प्राणिनः प्रावरणार्थं क्वाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकलेन तदीयकृदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परित्वागिर्वणोगिरः इमाभवन्तुविश्वतः । दृढायुमनुदृढयोजुष्टाभवन्तुजुष्टयः ॥ २९ ॥

का० परि त्वेति परिवार्येति । परितः कुटावदारणं कृत्वेति सूत्रार्थः । ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गौभिः सुतिभिर्वन्तौयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानो । हे गिर्वण इन्द्र स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विजितः सर्वतः कटरूपेण परि भगन्तुं परिगृह्णन्तु । किभूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं मरुमनुष्यम् । किभूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातः सवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानखरेण हृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्व जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुषी प्रीतिसेवयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

का० परिषीवणयस्याभिर्मर्शनायै न्दैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषोवणादितृयं कुर्यादिति सूत्रार्थः । तत् प्रथमः

● प्रावरणेन क० । १—८५, ३५ ।

२—८५, ३७ ।

३—८५, १० ।

४—८५, १२ ।

५—८५, ३२ ।

हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः किप् कुः शूडनुनासिके चेति ऊडादेशः । द्वितीयः हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि । अथ तृतीयः हे सदः त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि । का० हविर्धानाप-
पन्नमुत्तरेणाम्नीध्रमन्त्र्यगारद्वारमन्त्रवेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभतइति । हविर्धानमण्डपस्यापरालो वायव्य-
कोऽष्टास्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूतार्यः । हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसम्बन्धि भवसि ॥ ३० ॥

इत् उत्तरं षोडश धिष्णामन्त्राः । तदाह का० धिष्णाग्निरवपत्युहतावोचति प्ररीषं निवपति स्मेनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य
विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता सृदा निर्मिताः सत्त्ववेदिका धिष्णाग्न्युचन्ते । का० आग्नीध्रीयं पूर्वमिति । विभू-

इन्द्रस्यस्यरसीन्द्रस्यध्रुवोसि । ऐन्द्रमसिवैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

विभूरसिप्रबह्णोवह्निरसिहव्यवाहनः । श्वावोसिप्रचेतास्तुयोसिविश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

शब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्णस्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवन्तीति । अष्टयजुषां धिष्णा अन्वयो देवताः । हे आग्नीध्रीय
धिष्णा त्वं विभूः प्रवाहणयासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्णाग्निरवपत्युहतावोचति प्ररीषं निवपति स्मेनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य
यतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणोत्तरत कृत्विको गच्छन्ति हविषः प्रवाहयित्वाहा प्रवाहणत्वम् । धिष्णाग्नान्मनीन् प्रत्यग्ये
देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयति । तदाह तत्ति ति । ताव् देवा अब्रुवन् हे हे नामनी कुरुतेति । मैत्रावरुण-
होतृब्राह्मणाच्छंसिपोह नेष्टृच्छावाकानां धिष्णान् सदसि कुर्यात् । तदाह का० षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो दारमपरेण होतृदक्षिण-

१—८, ९, १२-१४ । २—८, ९, १५ । ३—८, ९, १६ । ४—३, ६, ९, १४ ।

पूर्वोद्वर्तौ मैत्रवरुणस्य होढधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोढनेष्टृच्छावाकानामिति । होतुर्धिष्ण्यम् हे होढधिष्ण्य बह्विहव्याहृत्यासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वक्रिः हव्यं वहति देवान् प्रति हव्यवाहनः । यथाम्नौघीयधिष्ण्यस्य नाकहयमुक्तम् तथा होढादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् । मैत्रवरुणधिष्ण्यम् हे मैत्रवरुणधिष्ण्य त्वं श्वाचः प्रचेताशसि शु चिप्र-मततीति श्वाचो मित्रः प्रकष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि । ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य त्वं तुथो विश्ववेदाशसि । ब्रह्म वै तुष इति श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दधिष्णानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दधिष्णा विभजतीति ॥ ३१ ॥

कविर्ह्वारिरसिबभारिरवस्यूरसिदुवस्वाञ्कुभ्यूरसिमाजालीयः सम्राडसिन्नाशानुःपरिषद्योसि

पवमानोनभोसिप्रतक्वामृष्टोसिहव्यसूदनः कृतधामासिस्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

योतुः । हे पोढधिष्ण्य त्वमुयिक् कामनीयः कविः विद्वांसि ॥ नेष्टुः । अहस्यांहसः पापस्यारिरङ्गारिः विभर्तीति बभारि त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टुधिष्ण्य । दिवि सोमरचकौ हावङ्गारिबभारौ तथा ष सोमरचकमन्त्रे स्नानभ्राजाङ्गरे बह्मरइत्याभातम् । अच्छावाकस्य । हे अच्छावाकधिष्ण्य त्वमवस्यूरः दुवस्वान् शसि अवीऽन्निमिच्छतीत्यवस्यूरः । सुप आत्मनः क्यब् क्यच्छन्दसीति क्वजन्तादुप्रत्ययः दीर्घच्छान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोस्यासीति दुवस्वान् हविषान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरो-वाग्रभागं लभते ॥ एवं होढादिधिष्ण्यान् सप्तसि निर्माय वेदेर्दधिष्ण्याभागे मार्जालीयं निर्माति तदाह काः आग्नेध्राद्विष्णुं संप्रति

॥ ५५ ॥

वदन्ते दक्षिणमुखो मार्जालीयमिति । शुश्रूषतौति शुश्रूः मार्ष्टति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का० सहोद्वारं
पूर्वेण तिष्ठन्ननुदित्यत्वाहवनीयवह्निष्ववमानदेशचालाक्षग्रामिन्नौदुम्बरोब्रह्मासनशालादार्ग्यप्राजहितान् सम्पाडसीति प्रतिमन्वमिति ।
सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादौन् सम्पाडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सुवार्धः । तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तर-
वेदिगताहवनीय त्वं सम्पाट् क्षयागुद्यासि बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजतइति सम्पाट् पर्यव्रतादिभिः कृशं क्षीयं वज्रमान-
मनुगच्छेतीति क्षयागुः । वह्निष्ववमानदेशम् हे वह्निष्ववमानदेश त्वं परिषद्यः पवमानश्वासि स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत्
तद्योग्यः परिषद्यः अतएव शुश्रूषत्वात्पमानः ॥ चालालम् हे चालाल त्वं नभोऽसि खनने क्षिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा ।

॥ ५६ ॥

समुद्रोसिविश्वव्यचाञ्चजोस्यै कपादहिरसिबुद्धोवागस्यै न्द्रमसिसदोस्यै तस्यद्वारीमामासन्ताममहुनामध्व

पतेप्रमातिरस्वसिमेस्मिन्पथिदेवयानेभूयात् ॥ ३३ ॥

तथा प्रतक्ता प्रदक्षिणं तर्कन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्ता । तर्कतिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिष् ॥ ग्रामित्रम्
यशुविग्रसनप्रदेशः ग्रामित्रगच्छेनीच्यते हे ग्रामित्र त्वं सृष्टोऽसि पशुविग्रसनस्य विहितत्वे नाशुद्धिहेतुत्वाभावास्त्यपि विग्रसने शुद्धो-
ऽसि यद्वा सृष्टः श्रुतत्वात्सृष्टः पक्षं हविर्गृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सृदनः पाकहेतुश्वासि ॥ औदुम्बरीम्
हे औदुम्बरी त्वत्तत्त्वामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाहायतीत्युक्तेः । स्वर्ग्योतिः उन्नतत्वे न
स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा स्वर्ग्योतिः ॥ ३२ ॥

१-८, ६, २२ ।

१-८, ६, २२ ।

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वव्याचाशसि सव देवाः सम्यगुक्त्वैरेण द्रवत्वमेति समुद्रः समुद्र इवागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा
यत् तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायैति विश्वव्याचाः ॥ शालाद्वार्यम् हे प्राचीनवर्गशाला-
द्वारवर्तिवन्ने त्वमजोऽसि अजति आहवनौर्यरूपेण यज्ञप्रदेशे गच्छतीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायतद्रत्यजः । एकः
यातोत्येकपात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानौति श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिम-
भागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित त्वमहिंसि न ह्यीयतइत्यहिः शालाद्वारोऽयं नूतने गार्हपत्ये उत्पन्ने
ऽपि अममग्निः स्वरूपेण न ह्यीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्नः आधानकाले प्रथममाहितत्वात्कूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते ।
नामभिरैवात्र विष्णुप्राणां सुतिः । उक्तं च । सुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाश रूपैरेति ॥ का० वागसोति सदोऽभिर्मर्यनमिति ।
हे सदः त्वं वागसि वाचास्मिन् काम कुर्वन्तीति वाक्यच्चेनाभिदीपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सोऽदत्यस्मिन्
इति सदः ॥ का० ऋतस्य दाराविति द्वार्ये इति । द्वार्ये सदोद्वारशब्दे अभिमृशतीति सूत्रार्थः । हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेश
स्थाविन्यौ शाखे युवां मा मां मा सन्ताप्तं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे खलनादिना । तपतेर्बुद्धि मध्यमैकवचने
अलोभलोतीति सिज्लोपे रूपम् ॥ का० अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति । सूर्यम् ॥ उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाशामभिमन्त्रणं दर्शन-
मित्यर्थः तत्वाध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अध्वपते मार्गपालक रवे अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं
प्रतिर प्रवर्षय तिरतिह्वार्यः । किं च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

का० मित्रस्येत्यल्विज इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे ऋत्विजः मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षस्व पश्यत
संख्युर्वेनेक वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यस्व मित्यर्थः ॥ का० अग्नयः सगरा इति विष्णुप्राप्तिः ।

१-८, ८, २२ ।

२-८, ८, २२ ।

३-८, ८, २२ ।

४-८, ८, २२ ।

५-८, ८, २२ ।

अभिप्रेक्षयत इति शेषः । हे भव्यः सगराः नृ सुतौ गरेण सुखा सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना सुतिसहितेन नाम्ना विष्णुना इति नाम्ना स्थवद्विभक्त्या सगराः स्य समानसुतयो भवथ समानो गरी येषां ते सगराः । हे भव्यः ते यूयं रौद्रे-
शानौ केन शत्रुविनाशकत्वादुयेण भवदीयेन सैन्ये न न मा मां पात रक्षत यदा रुद्रदेवत्वेन सुखेन मां पात शनौकं सुखं सैन्यं

मित्रस्थमाचक्षुषे च भव्यः सगराः सगरास्थसगरेण नाम्ना रौद्रे शानौ केन पातमानयः

पिष्टतमानयोगोपायतमानमोबोस्तुमामाहिंसिष्ट ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसि विष्वरूपं विष्वे षान्दे वानां समित् त्वं सीमत न कृद्गोहो धोभ्योन्यकृतैर्भ्य उरयन्तासि

वरूयं स्वाहा । सुषाणोऽसु राज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

व । हे भव्यः मामां पिष्टत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । अथासि भूयांसमर्थं मन्यन्त इति । शास्त्रोक्तेः निरन्तरं रवेत्त्वर्थः । बोधुमर्थं न मोऽस्तु मा मां भा हिंसिष्ट मा मां बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

का० ध्रुवायाः पुरस्तात् पदाज्यमाज्यं दधिभिन्नं पच्यत्यहोतं ज्योतिरसौति समिदन्ते नेति । हे भव्य त्वं ज्योतिरसि किञ्च तम् विष्वरूपं सर्वरूपं बह्व्याहुतिषूपयुक्तत्वादिष्वरूपत्वम् भव्यत्वाहा दौष्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्टम् । विष्वे षां सर्वेषां देवानां

१-निर० १०, ४२ । २-५, ४, ३६ ।

समिक्कमिद्वनं सस्यदीपकम् देवा ह्याण्यं भुक्त्वा दौप्यन्ते ॥ का० प्रदीपमिधं त्वं सोमेति । प्रवरस्थिभञ्जुहोतीति शुद्धि-
होमसाधना कश्चित्सुक् प्रवरशौतुग्रथते । अवसानरहिता सोमदेवत्वा गायत्री भृगुसुतकतुष्टया । तन् शरीरं कन्तन्ति छिन्दन्तीति
तनूकतो राचषाः । कृतौ छेदने । द्विषन्तीति हेर्वासि दौर्भाग्यानि । अन्यै रस्मदिरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यव्यक्तानि । हे सोम
त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छन्तीति यन्ता यम उपरमे ढव् । यथा तादृशा ब्रह्मात्मा बाधन्ते तथास्मान् सुरचितप्रदेशे संस्थाप्य
पादयसौत्वर्यः । तस्मात्त्वमेवास्माकयुक् प्रभूतं वरूचं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाव्याहु-
तिर्हुतेति भावः ॥ का० शुवाषोऽसुरिति द्वितीयमिति । शुहोतीत्यनुवर्तते । अस्तु देवत्वे कपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दय

अग्नेनयसुपथाराये अस्मान्विश्वानि देववयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभयिष्ठान्ते नमउत्तिविधेम । ३६ ।

इत्युक्ते देशाक्षरत्वाद्विराट् । अस्तु ज्ञात्र सोमः आग्नोति पोतः सन् शरीरमित्याप्तुः आप्तुर्व्याप्तौ आग्नोतेर्द्रुस्रथेति तु प्रत्यङ्गो धातो-
र्द्रुस्रश्च शुवाचः प्रीयभाषोऽसुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिवतु कर्मण्यपोति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

का० । अग्ने नयेति वाचयतीति । आग्ने यौ चिष्टुवगल्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि
वा विद्वान् ज्ञानान्स्त्वमस्माननुहातुन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुहादस्यः एनः
यापं शुबोधि पृथक् । यु मित्रशामित्रयोः यीतिः शपः शुः वा छन्दस्योति हेः पितृपत्ने अलितश्चेति हेर्धि पितृादृषः । किञ्चतमेनः
कुहुराषम् । इहर्कां कौटिल्ये अस्मात् इहर्कतेः सनो शुक् छलोपधेति शौणादिकसूत्रेनाकप्रत्यये रूपम् इहर्कितुं कुटिक्कोक्तुमिच्छतीति

कचबन्धु । विधेम करवाम । नम इत्यवनाम१ यद्वा नमस्कारविधयासुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

का० । उत्तरेण सदो ह्रस्वाभ्योन्नेऽग्निं निदधाति यावद्रीषकस्यसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिद्विति१ । यात्रासुखीय मग्निं आवादेति च सदस उत्तरभागे नीत्वाम्नीप्रमण्डपे निधाय तत्त्वक्षिण्यागतोऽन्नो घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । आग्नेयी चिष्टुब्

अयन्तोऽग्निर्विरिक्त्वृणोत्वयस्मधःपुरएतुप्रभिन्दन् ।

अयंवाजाञ्चयतुवाजसातावयत्शत्रूञ्जयतुजह्वाणःस्वाहा ॥ ३७ ॥

उरुविष्णोर्विक्रमस्वीरुज्जयायनस्कृधि । घृतङ्घृतयोनिपिवप्रयज्ञपतिन्तिरस्वाहा ॥ ३८ ॥

बजुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कथोत करोतु अयमेवाग्निर्धुंघः सङ्क्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अयतो यातु अयमेवान्निर्वाजसातो वाजानामन्त्रानां सश्रवने निमित्ते वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्यन्त्रानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जह्वाणोऽस्त्यर्थे इत्यन शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सङ्गतमसु ॥ ३७ ॥

का० । उरुविष्णविति जुहोतीति१ । पूर्वमन्त्रे बाल्मीकौषे होमोऽनेन लाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब्बजुरन्ता । हे विष्णो आपिन् आहवनीय उरु विक्रमस्य शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च जयाय ब्रह्मण्यहनिवासाय नोऽस्मानुब बह यद्वा

१-निघ० २, ७, २२ । २-८, ७, ०८ । ३-८, ७, १५ ।

॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥

॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥

तथा क्वचिद्भुवः । हे दृतयोने अन्ने दृतं पिव ह्ययमानमिदमाज्यं भक्षय । अन्नियस्त्रै योनेरसृज्यत तत्रै दृतमुत्त्वमासौदिति
श्रुतेष्टं तयोनिस्त्वम् किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय । प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रशब्दस्य द्वित्वम् । स्वाहा तत्रै
तुष्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

का० । दक्षिणेऽनसि कृष्णाग्निमस्त्रीर्यं तस्मिन्क्लोमं निदधाति देव सवितरिति । अन्नसि शकटे । सवित्रं यजुः । हे सवितः
सर्वस्व प्रेरक देव एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रचितारं त्वामसुरा मा वि-

देवसवितरेषते सोमस्त रक्षस्व मा त्वादभन् । एतत्त्वन्देव सोमदेवो देवाऽऽउपागा इदमहमनुष्यान्

सह रायस्योषेण स्वाहा निर्वृणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

द्विस्त्रिषुः । का० । एतत्त्वमिति विस्त्रज्योपतिष्ठत इति । कृष्णाग्निने स्थापितं बह्वं सोमं विस्त्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सौम्यं
यजुः । हे सोम देव त्वं देवः सन् भवदेयान्देवानेतदिदानीमपगाः प्राप्तोऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं
रायःपौषेण सह पश्चादिदधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः । का० स्वाहा निरिति निष्कृम्येति । इविधानमगृहपात्रिर्गत्वेति
सूत्रार्थः । इदं न हा अद्वा सत्याद्वा स्वाहा स्वात्यागः सोमनाम्नानं निःक्रियात्मीयोऽहमस्मत् त्वन्नः यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं
देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशाविर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

का० । अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति । आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणाकाशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽयस्त्रानं कर्षकत्वायं कृत्वा यथा स्वशरीरं कुर्वीण आह हे अग्ने व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानैर्मपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः । हे अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनू मयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूस्त्वयभूत्सा इयं मयि भवतु । किञ्च हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने नौ आव योर्व्रतानि कर्षीणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवा-

अग्ने व्रतपास्त्वेव्रतपायातवतनूर्मय्यभूदेषासात्वयियोममतनूस्त्वय्यभूदियं सामयि ।

यथायथनौव्रतपतेव्रतान्यनुमदीचान्दीचापतिरमंस्तानुतपस्तपस्यतिः ॥ ४० ॥

उरुविष्णोर्विक्रमस्त्रोहचयायनस्कृधि । घृतङ्घृतयोनेपिवप्रययन्नपतितिरस्वाहा ॥ ४१ ॥

स्त्वित्यर्थः । किञ्च दीचापतिः दीचायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षायां नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्यतिः तपसः पालकोऽग्निरूपो मदीयमुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

इदानीं उपसम्पादनमन्वाः । का० गृहेषु यपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतां स्तुवेष वोक् विष्णुविततीति । चतुर्गृहीतमात्रा-
माहवनीये जुहोति यूपं छेतुं गमिष्यन् सा यपाहुतिरिति सूत्रार्थः व्याख्याता ॥ ४१ ॥

१-८, ३, ४ । २-६, १, २-४ ।

का० आज्यशेषमादाय स तच्चा गच्छति यूपमभिमृगयत्यन्याभिर्मास्ति तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति । यूपानुतिशेषज्ययुतोयूप-
तच्छणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । वनस्यतिदेवत्यम् । हृचा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरविस्वा-
दयो यूप्याः निम्बजस्वीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्त्ति यूपहृच त्वत्तोऽन्यान् कांश्चिदूपानपि समप्रदेशजन्मादितलक्षणरहितानत्यगाम्
अतिक्लान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्मोपागाम् किञ्च परेभ्यो हृचेभ्यो दूरवर्त्तिभ्योऽर्ज्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अचरेभ्यो निक-
टेभ्यः परः परस्मादविदं विदद् लभे पुष्पादित्यङ् लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्यते वनस्य पालक हे देव दीप्यमान हृच देवयज्याये
देवयगागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्याये त्वा जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ का० सुर्वेणोपसृशति विष्णवे वेति ।

अत्यन्याऽभिमृगान्नान्याऽउपागामर्वाक्तापरेभ्योविदस्यरेवरेभ्यः । तन्त्वानुप्राप्तमहेदेवनस्यतेदेवयज्याये

देवास्त्वादेवयज्यायेजुषन्तांविष्णवेत्वा । ओषधेत्वायस्वस्वधितेनैर्हृत्सीः ॥ ४२ ॥

हे यूपहृच त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपसृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का० ओषधइति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूप-
हृचस्य जुयमन्तर्धानं कुय्यार्दिति सूत्रार्थः । हे ओषधे त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रच ॥ का० स्वधितइति परशुना प्रहरतीति ।
हे स्वधिते परयो एनं यूपं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ४२ ॥

का० । यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतइति । हे यूपहृच यां दुलोकां त्वं मा लेखीः मा हिंसीः । लिख अचरविन्यासे
द्रष्टुं हिंसार्थः । अन्तरिचक्ष मा हिंसीः दृष्टिव्या सह सम्भव सङ्गती भव । यूपस्य वज्ररूपत्वालोकाणां शान्तिराशास्यत इति भावः ॥

१—६,१,५-७ ।

२—६,१,११ ।

३—६,१,१२ ।

४—६,१,१३ ।

५—६,१,१६ ।

का० अयं हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सर्वशिवोपदेशादिति । हि यस्मात् हे छिन्नदृष्ट तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । छन्दसि लुङ्छिट् इति वर्त्तमाने लिट् । तिज निशाने अस्माद्यङ्त्वाच्छानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदान्न द्याभ्यालेखीरन्तरिक्ष्माहिंसीः प्रथिव्यासम्भव । अयं हि त्वास्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनायमहते सौभगाय ।

अतस्त्वन्देववनस्यते शतवल्गो विरोहसहस्त्वल्गशाविवयं ॥ ४३ ॥

॥ ५ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

देवस्यत्वाय विवुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्याम्भूषणो हस्ताभ्याम् । आदेदेनार्यसीदमहं रक्षसाङ्गीवाञ्चपिङ्गन्तामि ।

यवोमियवयास्मदहेमोयवयारातीदेवेत्वान्तरिक्षायत्वापृथिव्यैत्वाशुन्यन्तांल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ १ ॥

भेतव्यमिति भावः ॥ का० अतस्त्वमित्याहवचने जुहोति यपे वेति । हे देव वनस्यते अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्गः सप्तक्षुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयस्य सहस्त्वल्गः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखीपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्प्राणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्ययूपनिर्माणपर्यन्ता मन्वा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठ्याये यूपसंस्कारमारभ्य सीमाभिषेकबोद्योगपर्यन्ता मन्वा उच्यन्ते ॥ का० देवस्य त्वित्यभिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति१ । यवोऽसौत्येषु यवानोय्य प्रोचत्यप्रमथ्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामौति सर्वत्र साकाङ्गत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुश्वन्तामिति बर्हीषि प्राञ्चगदच्चि च प्रास्यति पिष्टवदनमसौति१ । एतानि षड्यजूषि औदुखरौविषये व्याख्यातानि ॥ १ ॥

का० प्रथमशकलस्योशीरसौति१ । यूपावटे प्रथमशकलं निजिवेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल वमशेणोरसि । अये प्रथमं यूपस्य क्षियमानस्य नौयतेऽपनौयतइत्यग्नेषीः । यूपस्य प्रथमावयवदूतो भवसौत्यर्थः । यद्वा अये प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतौत्यग्नेषीः

अग्नेषीरसिस्वावेशउन्नेतृणामेतस्यवित्तादधित्वास्यास्यतिदेवस्त्वासवितामध्यानक्तुसुपिप्पलाभ्यस्तौषधीभ्यः ।

द्व्यामग्नेणासृक्षन्नान्नरिचस्मध्यानाप्राःपृथिवीमुपरेणाट्टुहोः ॥ २ ॥

पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् । उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेन वेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुतात् । स तुमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि पठ्यते । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं तत्कर्म । यत् यूपः तामधि स्थास्यति तदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोधव्यमित्यर्थः ॥ का० देवस्य त्वेत्यनन्तीति१ यूपमिति शेषः । यूपदेवत्यम् । हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेषाब्धेन त्वा तुमनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमिति तुमभावः ॥ का० वषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यइति१ । अथ उपरि चान्येन लिप्तं वषालं यूपग्रे स्थापयदिति सूत्रार्थः । हे वषाल तां यूपस्थाने प्रतिमुञ्चामौति शेषः । किमर्थमेषवीभ्यः

१—६,९,८ ।

२—६,९,१५-१८ ।

३—६,९,१८ ।

४—६,९,२ ।

५—६,९,३-४ ।

त्रीक्षाद्योषधिनिरूप्यार्थम् किञ्चित्ताभ्य ओषधीभ्यः सुपिपलाभ्यः* शोभनफलशुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का० धामग्रे यौत्वु च्छयतीति । उन्नतं कुर्वीदित्यर्थः । यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप तुमग्रे णायभागेन द्वां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि । स्मृतेर्लुङि शलङ्गपधा-
दर्निटः क्स् इति क्स्प्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अग्राः आपूरितवानसि । प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन†
पृथिवीं भूमिमहद्द्वीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

का० या तद्वति मिनोतीति । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमयै गन्तुं वयमुष्मसि उष्मः कामयामहे । तुमग्रे से इत्यादिना गच्छते स्तुमग्रे कथ्ये न प्रतपयः निस्वादाद्यु दातः ।

याते धामान्युष्मसि गमद्यैय च गावो भूरिष्टङ्गा अयासः । अत्वा ह तदु रगायस्य विष्णोः परमस्पृष्टमवभारिभूरि ।

ब्रह्मवर्निता जलवनिरायस्योषवनिपथ्यू हामिब्रह्मदृक्क्षेत्रं ह्ययुर्दृष्टं ह प्रजान्दृष्टं ॥ ३ ॥

उष्मसि वय कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे संप्रसारणे इदन्तोमसीति इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो वतन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किञ्च ता गावः । भूरिष्टङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दौर्मियेषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नामसु शृङ्गाणीति पठितम् । अहेतीत्यर्थः । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदितमखललक्षणमैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने खान्दसी रेफः । यदा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किञ्च तस्य विष्णोः उरगायस्य

● अतोऽनन्तरं—“शोभनं पिपपलं फलं यासां ताभ्यः” इत्यधिकं क० पुस्तके । † “अष्टमप्रदेशेन” क० । १—६.३.० । २—६.३.८ । ३—निघ० १.१.११ ।

गच्छ गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थान-
प्राप्तिष्ठेत्तुभूतकर्मणे हे यूप तमन्नावटे तिष्ठेताश्रयः ॥ का० ब्रह्मवनि ते ति पांसुभिः । ब्रह्मा इति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः
प्रयुषतीति । हे यजुषी औदुम्बरीविषये व्याख्याते ॥ ३ ॥

का० विष्णोः कर्मणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । हे वैष्णव्यौ गायत्री
नेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्मणि ऋष्टिः हाराद्वचरितानि यूपं पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदौ-
यानि लौकिकवैदिककर्मणि पश्यथे बहुवाद् निर्मितवानित्यर्थः । स्यथ वसने । स विष्णु रिन्द्रस्य युज्यः इव बधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः

विष्णोः कर्मणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यथे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमम्यदुसदापश्यन्ति स्वरयः । दिवौ वचज्जुराततम् ॥ ५ ॥

सखा मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्मणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यव्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्मणि पश्यथे आत्मनि बह-
वान् । यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्मणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येव पश्यथे निबहवान् शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

का० तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारम्पा-
रविष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कोटशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे
चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुख्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य तच्चक्षुर्देवहितम् ॥ ५ ॥

१—६,३,१०-११ । २—५ अ० २० क० । ३—६,३,१२ । ४—७ अ० ४२ क० । ५—३६ अ० २४ क० ।

का. चिगुणा त्रिव्यामा कौशौ रशना तथा नाभिमात्रे त्रिहृतं परिव्ययति परिवीरसीति^१ । त्रिभिर्गुणैरथयवैरुपेता त्रिव्याम-
मिता कुशसम्बन्धिनौ या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आहृत्तितयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूप-
दैवत्यं यजुः । हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतोवेष्टितोऽसि यद्वाक्काभिः परिवारितोऽसि । व्येज्य संवरणे इत्यस्य ऋग्व्यायार्थे
क्षिपि सम्प्रसारणम् । किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवीर्विशः पशवः
त्वा परिव्ययन्ताम् । दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परि

परिवीरसिपरित्वादौवीर्विशोव्ययन्ताम्परीमंयजमानं रायोमनुव्याणाम् ।

दिवःसुनुरस्यपतेपृथिव्यांल्लोकआरण्यस्तोपशुः ॥ ६ ॥

व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का.
पूषकलमस्याभवगूहृत्य चरेणाग्निष्ठां दिवः सुनुरसीति^२ । अष्टास्ते यूपस्य यास्तिरन्मिसमीपे स्थिता सम्मिष्टा तस्या उत्तरभागे
रशनायां स्वरनामकं शकलमवष्टजेदिति सूत्रार्थः । हे स्वरो त्वं दिवः दुलोकस्य मनुः पुत्रोऽसि युल्लोकार्हति ततो यूपो जायते
यूपारस्वररिति प्रणालिकया दिवः मनुः स्वरः ॥ का. वर्षिष्ठाद्विचित्रं^३ वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तदिति^४ । यूपैकादशिनोपले
वर्षिष्ठाय पाद्विचित्रभागे वितष्टमष्टाष्टिं^५ द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः । यूपदेवत्यम् । हे यूप

* "वितष्टयतष्टाष्टिं" सु० ।

१-—६, ३, १५ ।

२-—६, ३, १७ ।

३-—८, ८, २३ ।

पृथिव्यामेव ते तव लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव आरक्षोऽरक्षे भवोऽरक्षसख्यन्मो पशुः वने वर्तमानः पशुसखैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

का. उपावीरसौति ढणमादायेति । हे ढणविशेष त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः । यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसौत्यर्थः । का. तेन पशुमुपस्यशत्युप देवानिति । मृहतेन ढणेन पुरस्तात्प्रत्यङ् स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । दैवीविशः पशवो देवानन्मोषोमादीनुप प्रायुः उपगच्छन्तु दैव्यो वाएता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । इष्ट गतावित्यस्माच्छब्दसि लुङ्ङिङि इति कालमात्रे लुङ् इषो गा लुङीति गादेशः । किञ्च तादेवान् उषिजो

उपावीरसुपदेवान्दैवीविशः प्रागुक्तगजोवह्नितमान् । देवत्ववसुरमहव्यातेऽखदन्ताम् ॥ ७ ॥

रेवतीरमङ्गमृहस्यतेधारायावह्नि । ऋतस्यत्वादेवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षामानुषः ॥ ८ ॥

मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमानान् वहन्तीति वङ्गयः ऋतिवङ्गयो वङ्गितमास्थान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये ऋष्ठतमानित्यर्थः । एवं पशून् प्राण्यां त्वष्टारमाह हे देव हे त्वष्टः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । कुन्दस्य भययेति शपोऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वास्मिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवींषि खदन्ताम्^१ खद खदा आखादने । खादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि खदन्तामाखादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववत्स्मिचो लोपः ॥ ७ ॥

रयिर्धनं चौरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः । रेवन्तो हि पशव इति^२ श्रुतेः । हे रेवन्तः चौरादिधनवन्तः

पश्यवी ययं यजमानगृहे रमध्वं संक्रौडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा ब्रह्मस्यतिमाह हे ब्रह्मस्यते हे ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणां धारया
निबलीकुर्व ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिः पश्यवी वस्वितिः श्रुतेः ॥ का० द्विगुणरथनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं
बभ्रात्पृत्य तस्य त्वेति । श्रवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथमभि-
दक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिसुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहविः देवानां बलीरूप पशो ऋतस्यावश्यञ्चाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य
यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वां मुञ्चतिर्वन्धने वर्तते । एवं पशुं सम्बोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा ।

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वोऽङ्गथाम्यधूणो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टनियुनक्तिम् ।

अङ्गस्त्वौषधीभ्यो नुत्वा मातामन्यतामनुपितानुभ्वातासगर्थो नुसखासयूथः । अग्नीषोमाभ्यान्वाजुष्टमोक्षामि ॥८॥

विष्टषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता धृणोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहितायां
ह्यचोऽतस्त्रिष्टुप् इति सूत्रेण धेत्वन् दीर्घः ॥ ८ ॥

का० देवस्य लेति यूप इति । यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनक्तिम्
निबध्नामि व्याख्यातमन्यत । का० अङ्गस्त्विति पशुं प्रोचन्तोभिः प्रोचतीति* । हे पशो अङ्गः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः
अङ्गिरोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किञ्चित् त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भरपासुत्पृतत्वादोषधीनामपि
प्रोक्षयसाधनत्वमस्त्वैव । स्वमाढभक्षिताभ्यां ढणोदकाभ्यां पशोरुत्पत्तौ नोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः अङ्गस्त्वौष-

अर्थास्योर्मन्वावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यगैः सङ्गच्छन्ताम् इत्यन्तइति यजत्राः । अथ ओख्योः यज्ञपतियजमान आशिया यज्ञफलान् सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

का० खरुमादायाक्तोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोल्लाटमुपस्थयति हृतेनाक्ताविति । विश्विवा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपारखरुमादाय तावसिखरू जुह्वये हृतेनाक्ता ताभ्यामसिखरुभ्यां पशोल्लाटं स्थेदिति सूत्रार्थः । खरुमासदैवतम् हे खरु-
शासौ युवां हृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम् ॥ का० रेवति यजमानइति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वारदेवतम् वाग्वै रेवतीति^१ श्रुतेः । हे रेवति धनवति वारदेवते यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि ।

हृतेनाक्तौपशूस्त्रायेथा० रेवतियजमानेप्रियन्वाआविशउरोरन्तरिजात्सज्जेवेनवातेनास्य

हृविषस्मनायजसस्यतन्वाभव । वर्षोवर्षोयसियज्ञेयज्ञपतिन्वाः स्वाहादेवभ्योदेवभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्गोऽप्यौलुभावाः आविश्य ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश्य । किञ्च हे रेवति वातेन देवेन सज्जः समानप्रोतिर्भूत्वा उरोर्विस्तोर्णादन्तरिचायजमानं गोपायेति शेषः । किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हृविषस्मना आत्मना यज । मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मन इति आकारलोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव हे रेवति यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का० पश्चान्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति^२ । शमितस्य पश्चात्यागग्रं ह्यणमुपास्यति हस्तस्य ह्यणमभ्ये एकं क्षिपति विश्वसनीयस्य पशोर्भुमिस्मर्गपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः । ह्यणदेवतम् हे वर्षो वर्षोऽदुत्यत्र वर्षोः तत्त्वस्योपधनं वर्षो वर्षप्रसव

^१ १—६, ४, १२ ।

^२ २—६, ४, ११ ।

^३ ३—३, ५, १२ ।

^४ ४—६, ४, १५ ।

हे त्वेण यद्वा वर्षा विस्तीर्णः वर्षीयसि विस्तीर्णतरं यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ काः देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति ? । मन्वयोरथैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति* ॥ ११ ॥

का° वपाश्रयणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति° । वपा श्रयते याभ्यां ते वपाश्रयणौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणं चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का° पान्नेजनहस्तां वावयति नयन्नमस्त आतानेति° । पादौ निज्येते चाल्येते येन स पान्नेजनः

माहिर्भूर्मापृदाकुर्नमस्त आतानाननर्वाप्रेहि । दृतस्यकुल्याउपकृतस्यपथ्याञ्चनु ॥ १२ ॥

पादनजनार्थं उदककलसः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखायवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यथाः सा पान्नेजन-हस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेवतम् आ सम-न्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्वतइति° युतेः । हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत-रहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयतिं वधार्थमित्यर्वा नास्त्वर्वा यस्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति युतेः । अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः दृतस्य कुल्याः दृतनदीः अनुलल्य उप प्रेहि गच्छ सान्नाय्यपृषदाव्यकुल्योपलक्षणार्थं दृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु दृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

● “पुरस्तात् स्वाहाकृतयोर्वा तानेत् प्रीणातीति शतपथ्ये” - इत्यधिकः क० ।

१—६,५,२४ । २—६,५,२६ । ३—६,६,१ । ४—३,८,१२ ।

[illegible]

मनस्तत्राप्यायत्वात्कृत्वाप्यायत्वात्प्रागस्तत्राप्यायत्वाच्च नुस्तत्राप्यायत्वाच्चोच्यतेअप्यायताम् ।

यत्तेक्रूरं यदास्थितन्तन्त्रापायतान्निधायतान्तन्तुद्व्यतुगमहोभ्यः । आपात्रेचायस्वस्वधितमैतदुहिंसैः ॥ १५ ॥

शुद्धं भवतु ॥ का० शमहीभ्य इति पञ्चाप्यशोर्निप्रिष्टत इति० । पशोर्जघनदीर्घ पात्रेजनशेषसुभावपि निप्रिष्टतामिति सूत्रार्थः ।
अहीभ्यः दिवसादिकालनिशेषभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ का० उत्सानं पशुं कल्याणं नामिं त्वणं निदधत्यो-
षध इति० । नभेरणे ऽङ्गुलचतुष्टये त्वणं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्त्वोय्याख्यातः । का० स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय क्विति० ।
प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया हृताकृत्याभिनिधाय त्वणोपपद्युदरत्नचं छिद्यादिति सूत्रार्थः ।
एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

का० अग्रं सद्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलसुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति१ । यत्तुणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य द्वित्रस्य दृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्दिगुणोक्त्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्यन्नेन रक्तेनाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्तं दृण त्वं रक्षसां भागोऽस्मि ॥ का० निरस्तमित्यपास्यतीति२ । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यद्यज्ञ-विघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परि त्यक्तम् ॥ का० इदमंहमित्यभिहितति यजमान इति३ । उत्करे चित्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ यत्तुण रूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अमितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽववाधे अवाचीनं यथा भवति तथा भाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधम-

रक्षसाभ्यागोसिनिरस्तं रक्षोऽहमहं रक्षोऽववाधे इदमहं रक्षोऽधमन्तमोनयामि ।

घृतेनद्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथावायोवेस्तोकानामग्निराज्यस्येवतु स्वाहा स्वाहा छते ऊर्ध्वेन भस्माक्षतं कृच्छतम् ॥१६॥

मत्यन्तनिष्कण्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० वपासुस्त्रिदश वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति४ । पशूदरादृपां निष्कास्य तथा वपया वपाश्रपण्या वाच्यादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्यावापृथिवी शुभां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्यादयेथां परस्परम् । ऊर्णं च आच्यादने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रत्याहुतिपरिणामिदं जगदिति ॥ का० दृणाय द्याध्वर्युर्वयोर्विरिति५ । वामहस्तधृतं दृणायमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे वायो त्वं स्तोकाणां वपासम्बन्धिनां विपुषां त्रैः कर्मणि षष्ठी स्तोकाविविद्धि

१—६,६,१० ।

२—६,६,११ ।

३—६,६,१२ ।

४—६,६,१३ ।

जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दद्येति दस्य कृते रूपम्
 अङ्गभाव आर्षः वेः विङ्ङि ॥ का० वपां स्रुवेणाभिधारयत्यग्निराज्यस्येति^१ ॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु 'आज्यं' पिबतु
 स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० हुत्वा वपाश्चपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीभितरां स्वाहा कृते इति^२ । वपां हुत्वीत्तरत
 उपविश्य वपाश्चपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विष्टुङ्गां चिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगया मिति
 सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावसुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यन्नस्य । किञ्चतम्
 जर्चनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स जर्चनभाः तम् नभोमध्ये वर्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यज्वमलञ्चयत् । यच्चाभिदुद्रोहानतं यच्चशेषे अभोरुणम् ।

आपोमातस्मादेनसः पवमानश्चमुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति^३ । सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिरात्मानमभ्युच्चन्तीति सूत्रार्थः ॥
 अर्धेवत्या त्रगवसाना महापंक्तिः पावमानश्चान्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापंक्तिः । हे आपः इदं पशुसज्जन-
 निमिसं पापं प्रवहत किञ्च यच्चाद्यमवदनौयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलज्जं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमदृ-
 मसत्यमुक्ताभिदुद्रोह दुग्धवानस्मि । दुह जिघांसायाम् यच्चाहमभोरुणं विभेतीति भोरुने भोरभोरुस्तमभोरुणमनपराधिनमपराधी हि

^१ — ६७६, १७ ।

^२ — ६६, २८ ।

^३ — ६७६, २८ ।

विभेति एवम्बिधं शेषे शपितवानस्मि अनपराधिनें प्रति यज्जयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् ना मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो दायुर्वा तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० सं ते मन इति हृदयमभिधात्ये सर्वं मिति । जुह्वेन पृषदाजानं पूर्वं हृदयमभिपार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिवारयेदिति सतृतीयः ॥ हृदयेदेवतम् हे हृदय ते तव पशोर्भिनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिधारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिवारितः ॥ का० रेडसीति वसां गृहीत्विति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्निहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृहीयादिति सतृतीयः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेट् असि । रिषतिहिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अत्यन्तात् ।

सन्तेमनोमनसासम्प्राणः प्राणेनगच्छताम् । रेडस्यग्निद्वयोष्णीत्वापस्त्वासमरिणन्वातस्यत्वाध्राज्यै

पूष्णोरेष्ट्याजक्ष्णोव्याधिषट्प्रयुतन्द् पः ॥ १८ ॥

यूष्णीत्येवं युत्योक्तम् रेडसीति लेलेयेव हि यूरिति लेलेयाशब्दात्पवाचकः । अग्निः त्वा त्वां औष्णातु ओ पाके जगादिः उपवर्गभू-
वसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां औष्णातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् रो यधे गतो जगादिः अतु रिणातिर्विभ-
त्यर्थं समभरन्नपुष्णन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो माभूदित्यर्थः आपो हि पचमानेभ्यः पशङ्केभ्यो यं रस-
सुत्यादयन्ति सा वसेत्युच्ये तां त्वां गृह्णामीति शेषः । किमर्थं वातस्य ध्राज्ये गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवति तदा यूष्णो रेष्ट्यै आदि-
त्यस्य गत्यै रेडतिगत्यर्थः आदित्यस्य युक्तं गतिर्भवति वाद्यादित्यशेरप्रतिहतमनसित्यर्थः त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च जक्ष्णो

अभिषत्तु कथाकारिचं तद्वि मन्त्राव लोके व लसावमन्त्रारिचं वसा व्यवयतु । कथोच वही यहा व्यत्येन प्रवभावे वही कथा व्यवयत ।
 व्यवतान् वसां पीला लब्धाचिन्नेन यसा कोदति वसाकपं वविसावाविचं अवलित्यधः । अन्तरिचाधं हि वसा यज्ञाते होममन्त्रे
 पन्तरिचाव वविरवीति विज्ञातं पूवं वसावन्तरिचाव वृत्तिं कलातिरिक्ता अवलित्यधः अन्तरिचे व ठने तत्त्वभवत्वावायुस्यथोरावि
 सुकर्मवमता अवति तसादुच्यते वातस्य ते प्राण्वादुत्यादि । व्यव मयस्यवनयोः सस्य विरुच्यं कोदति कोटि विज्जवचं कोटीति
 विज्जवचं इतव सोपः परकोपदेविति तिप वकारकोपे कोटील्लटाविति सङ्गागमे व्यविर्वादिति रूपम् । का० हिरभिचायं प्रवुतमिति
 पाञ्चन संवत्सरादिना वेति । वसां हिरभिचायं पाञ्चनसिना वाज्यं वसां व मित्रयेदिति सूत्र्यधः । देवो दोर्भावं प्रवुतं वृषभभूतं

वसायाः वसायाण हुतमित्रयेन । १८ ॥

हुतकुतपावानः पिवतवसां वसापावानः पिवतान्तरिक्तस्य हविरसिखाहा ।

दिशः प्रदिशश्चादिशो विदिशश्च हिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

का० वसैकदेशं सुरोति हुतं हुतपावान इति । वसाहोमवत्या वसाया एकदेशं सुहुयादिति सूत्र्यधः । वेददेवं यज्ञः ।
 वसायां हिरभिचारितत्वाद् हुतमसि तत्र सत एवमाह । हे हुतपावानः हुतं पिवन्तीति हुतपावानः । पा पाने पातो मन्त्रितत्वादिना
 वसिषु । हुतस्य पातारो देवा यूयं हुतं पिवत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिवत । एवं देवायुक्ता वसाया
 नु वसै त्वमन्तरिक्तस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्यु । का० दिशो व्यापारयति वसांश्वेष्वैव वालिनवदिति । यसा वाजिनमेवैष दिग्भा-

१—५, १२ । १—५, १० । १—५, २१ ।

आरभन्तु तथैत्यर्थः । तस्यैवा का० दिशो व्यापारयति दिश इति प्रतिपत्त्यं प्रदक्षिणं पुरस्तादप्रथममुत्तमां मध्ये पूर्वोऽपि चेति ।
 षट् दिग्देवतानि अथ स्त्राष्टाचारः सर्वत्र साक्षात्त्वादित्तिर वचनात्साक्षात् सर्वत्र भुज्यते सिद्धम्; स्त्राष्टा प्रदिग्भ्यः साक्षा
 आदिग्भ्यः साक्षा विदिग्भ्यः उदिग्भ्यः साक्षा स्त्राष्टा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुदुर्लभस्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

का० ऐन्द्रः प्राचा इति पशुं संश्रयतीति । पशुरूपं हविः सृष्टेदिति सूत्रार्थः । इन्द्र आत्मा तत्त्वान्वी प्राचाः प्राच्यवायुरस्य
 पयोरीक्रे अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदोष्यत् निश्चितः । दिधीङ् दीभिर्देवनदोः अथ धातोर्दधात्येव वसेमानात्त्वर्थेऽपि सेट् परस्मै पदं व्यत्वनेन

ऐन्द्रः प्राचो अङ्गे अङ्गे निदोष्यै देन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः । देवत्वष्टर्भूरिते सः सने तु सखात्मायद्विषु रूपस्यावाति ।

देवचायन्तमवसेसखायोनत्वाभातापितरोमदन्तु २० ॥

सेटोऽसृष्ट्याविलम्बः । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसख्यन्वी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निश्चितः । धीङ् आधाराणादरयोः । अङ्गदत्त्वादेो
 देवत्वष्टर्यष्टं यष्टं यति प्रकृत्या । एवमेवेन यक्षुषा यष्टङ्गेषु प्राचाम्देत्वा त्वष्टारमाह । त्वाङ्गो विष्टुप् । हे त्वष्टः त्वष्टृ नामक देव
 यस्तस्यङ्गजातं सख्यङ्गा समानख्यङ्गं सत् केदनेन विष्टुरूपं नाना रूपं भवति तत्त्वान्वं ते सखानुग्रहेषु भूरि बहुसमाख्यन्तं संस-
 रीतुं सम्पत्तीकीमवतु । प्रसमुपोदः पादपूरय इति समित्तस्य हित्यम् । पुनः पशुमाह हे पशो एव प्राचैः स्त्राङ्गैः कानेन मन्त्रेण हङ्गो-
 क्तं देवना यन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखावो निजभृगा इतरे पशवो माता पितरश्च अमुमदन्तु पञ्चतुलानन्तु । बहुवचनं
 प्रयोज्यम् । अवसे अविशुं शोषयितुम् । तुमर्धे पक्षेप्रत्ययः । तथा अविशुं त्वङ्गुलेन स्वर्गप्राप्त्या स्वङ्गुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

१—४, ४, १८-१० १—का० ४, ४, १८ । १—४, १ ।

का० प्रतिप्रख्यातोपयजति गुददतोयस्य मच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाजेषु द्वयमानेषु प्रतिप्रख्याता पूर्वं स्थापितं गुददतोयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं कुहोतीति सूत्रार्थः । हे हविर्गुदावयवरूप त्वं समुद्रादिनाम-
कान् देवान् यच्छ प्राप्नुहि तर्पवायेति शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु । का० प्रतिवष्टकारं कृत्वा मनो भदति सुखोपसर्गनमिति । प्रति
वष्टकारमेकं गुदकाच्छं कृत्वा सर्वातो मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह इहार्हि इदं वसन्त्वन्वि मे मनो यच्छ

समुद्रं च स्वाहान्तरि च कृच्छस्वाहादेव ऽवतारं कृच्छस्वाहामिवावक्यौ गच्छस्वाहा होरावेगच्छस्वाहा

कन्दा ऽसिमच्छस्वाहाद्यावापथिवौ गच्छस्वाहायज्ञा कृच्छस्वाहा सोमं कृच्छस्वाहादिव्यन्नभोगच्छस्वाहाग्निं

वैश्वानरं कृच्छस्वाहामनो मे हृदि यच्छदिवन्नेधमोगच्छतु खज्वर्येतिः पृथिवीं स्नास्नापयस्वाहा ॥ २१ ॥

निबध्नौ हि निबध्नं मनो हि स्वाहायतनात् अवते । का० अनुश्रुजान्ते स्वरं कुहोति दिवं ते धूम इति । स्वरदेवतम् हे स्वरते
ते तव धूमः दिवं कुजोक्तं गच्छतु वृक्ष्यै । तव ज्योतिः ज्वाला स्वरः प्रादित्वं गच्छतु खः शब्देनादियोऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । भस्मना
पृथिवीमापृक् समन्तात् पुरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

का० अभ्यवेत्य शृङ्गार्द्धं यन्मो हृदययूतमुपगृहति कर्मसि तमभिशोच योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विस्रो मापो मौल्यधीरिति श्रुतिः ।
१—६,८,१० । २—६,८,११ । ३—६,८,१२ ।

जले प्रविश्य बालव्यस्य पयोद्वेदयस्त्वं मांसं यस्मिन् चितं स हृदयशूलस्तं शुक्राद्भूपदेशयोः सस्यो निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत्
 शुर्गसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्राद्यैः ॥ हृदयशूलदैवतं यजः । हे हृदयशूल त्वमपो जज्ञानि शोषधोः च मा हिंसोः । का०
 धाक्को धाक्कः सुमित्रिया न इत्युपस्य गत्स्यप इति । सर्वे ऋत्विज्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति स्रवार्चः ॥ वरुषदेवतं यजुः । हे
 राजन् वरुष धाक्को धाक्कः यस्माद्यस्मात्स्वदेशपशुसमन्वितात् स्थानात् वयं विभौमस्तस्मात्स्वात्स्थानात् नोऽस्मान् सुख मोषय ।
 यदाहुः । वरुषदेवत्या नायत्नौ अवशानहोना । अघ्न्या इति गोनामं प्रकरणादिद्वानूबन्धाविवक्षम् । बहुवचनमनूबन्धावहुलेऽ
 र्भवत् एकानूबन्धापत्ते तु पूजार्चम् । अघ्न्या इति यदाहुः वेदस्य तिस्रोक्तास्मानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्याः पञ्चनीया इति वदन्ति ।

मापोमौषधीर्हिंउसीर्द्वौधाक्कोराजंस्तोवरुणनोमुञ्च । यदाहुरघ्न्या इति वरुणोति शपामहेततोवरुणनोमुञ्च ।

सुमित्रियानन्नापश्रोपधयः सन्तु दुर्मि विद्यास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टियञ्च वयन्दिष्ट्याः ॥ २२ ॥

इतिकरत्वेन वाक्कस्यार्चमभिनयेन दर्शयति । हे वरुण वयं तु इति शपामहे इति करणं प्रदयं नार्चम् । शपति हिंसायः ॥ इति
 एवमनेन विधिना अघ्न्या हिंसाः सन्त एव त्वां वाचामहे हे वरुष तत्तस्मात्स्थानान्छू विवज्जातादेनको नोऽस्मान् सुख मोषय ॥ सुमित्रियाः ।
 आपः शोषधवच नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्तत्वेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्देष्टि वयञ्च वं शत्रुं हिषः हेयं कुर्वीः तस्मै
 उभयात्मकाय शत्रवे आप शोषधवच दुर्मित्रियाः समित्तत्वेनावस्थिताः सन्तु । धाक्को धाक्क इति मन्त्रः शूरोपशूदनमन्त्रस्य शोको वा
 सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रहे वा ॥ २२ ॥

एष सोमाभिषेकोपयुक्तानां वसनीवरीसज्जानामपानं ग्रहणमधिधीयते । का० अग्नीषोमीयस्य उपामार्जनान्ते वसनीवरीयद्वयं
 सत्यदानानामनस्तमितेऽस्मिन्नेतिनास्त्रात्युरेजानयेदनीजानोऽन्यस्यापि समीपाशांसतस्य पुरेजानस्तोभवाभावउवकुर्वीत स्त्रिरस्य
 वोपकुण्डरि धोरवद् हविष्यतीरिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपथ्यन्ते कर्मणि कृते अनेस्यकृते रवौ वहन्तोनामपामेकदेशाह-
 वसनीवरीसज्जानां सोमाबोनामपानं ग्रहणं कांश्च हविष्यतीरिति मन्त्रे व । यदि रविरेत्यत्रैतेः वज्रदानव इति । ईजानः सोमवज्जो तदा
 यदे एव निनास्त्रात्प्रविधावसतोवतौयद्वयम् निनहनोयो निखननोयो निनास्त्रः । यदि च वज्रमानः पुरा न सोमशज्जो तर्हि समीप-
 क्षितस्य वदुः भविष्याद्ग्रहवम् । अस्य पथ्यस्य च यज्जकर्तृत्वाभावे उत्सर्जनकं वा वहन्तोनामपानं समीपे धारयन्वहन्योभ्यो वसतोवरी
 यंभोवादिति सूत्रार्थः । अनुदुविशोक्तदेवता । हविष्यानहविषा संयुक्तो वज्रमानः हविष्यतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः

हविष्यतीरिमा आपोहविष्मार्पुष्यान्विवावसति । हविष्मन्देवोषद्धरो हविष्मार्पुषस्तुसूर्य ॥ २३ ॥

आविवावसति वसनीवरीः परिचरति । विवावसतिः परिचर्येयानाम् दत्तं च वज्रस्य शिरोक्षिप्यत तस्य रवौ द्रुत्वापः प्रविविधेति । अन्तेरपानं
 हविष्यत्सम्पन्नो देवो सोतमानोऽप्यरी वागोऽपि अयरीरनियतये हविष्यान्नु आभिरश्रित्वर्धः । किञ्च सूर्योऽपि देवो वज्रमीनस्य
 कण्ठदानाय उत्सर्गं च हविष्यान् हविःसम्पन्नोऽस्तु भवतु । एतन्मे वे द्यन्ताति च एष तपतीति । अन्तेर्वसनीवरीभिः सूर्यस्य
 भविष्यत्सम्पन्नम् ॥ २३ ॥

का० अन्तेर्वसति निदधाति आवाहावमपरेवेति । नूननमाहं पत्न्यात्प्रविभमगो ताः वसनीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः । अन्तारि
 सूर्यं चन्द्रेवत्याभि । ईशवसनीवर्धः वां युषान् मन्त्रेः आवाहायस्य सदाच सोदन्त्यजिह्विति सद्यो निकटस्थानं तत्र आदेशानि आप-

वाणि । किञ्चतस्मान्नोः षण्णस्य न पञ्चं पतितं गृहं यस्य तस्य षण्णस्य गृहस्येवार्थः । का० दक्षिणेन निरुद्धं दक्षिणस्या-
 गुत्तरभिदिशो निर्दिशतोन्द्रान्त्रोदिति । आकाशावसमीपस्था वसतीवरीरादाय आकादक्षिणद्वारेण नीलोत्तरवेदेदक्षिणश्रोत्रो निर्दिश्या
 दिति सूक्तार्थः । हे वसतीवरीं यूयमिन्द्रान्त्रोः इन्द्रान्त्रिदेवतयोर्भागधेयोः स्य भागधेयो भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेयः ।
 नामरूपभावेऽस्य सार्वे धेयमस्तवः । केवलमावैत्यदिना ऊपो । का० उत्तरस्यां पूर्ववक्षिणावस्थागोरिति वेति । पूर्ववदिन्द्रा-
 न्त्रोदिति मन्त्रेण मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वात्सरवेदे उत्तरश्रोत्रो वसतीवरीर्निर्दिश्यादिति सूक्तार्थः । हे वसतीवरीं सञ्ज्वा
 यानो पूर्वं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ । का० विजेषां देवानामित्यान्त्रोदिति । उत्तरवेदिश्रोत्रेः सकाशाद्वसतीवरी-

॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥

अग्नेर्वीपत्रं गृहस्य सदसि सादयामौन्द्रान्त्रोर्भागधेयौ स्यामित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्याद्विश्वेधान्तेवानास्यागधेयौ स्या

अमं व्योसुपस्यैवामिनीं सूर्यः सह । तानोद्विन्वन्त्वद्धरम् ॥ २४ ॥

रादाशान्त्रोर्धोवस्य पञ्चविद्व्यादिति सूक्तार्थः । हे वसतीवर्यो ययं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ । इदानीमभौतयेन दर्शयन्नाह ।
 अमिनीः । अमं पण्डे शक्ता गावयो । याः प्रसिद्धा अमरोदृश्या वसन्तोवरीत्या आपः उपस्यै सूर्यसमीपे स्थिताः विभक्तियुक्तवः ।
 यामिनी । आ मन्त्रः समुच्चये । यामिसाहिः सह सूर्यो याति ता प्रागो नाऽस्याक्रमज्जरं यच्च दिव्यन्तु तप्यन्तु दिव्यतिः
 तर्धमाग्नेः ॥ २४ ॥

का० आकाशादनाम्नस्तेवान्तरैषामन्त्रिषु संमुखेन निर्दिशति हृदेति । आकाशादनप्येतं कथं कृत्वा सोममादाय

१—५,६,१८ । २—५,६,१०-२२ । ३—५,६,२२ । ४—६,१,३ ।

हविर्धाने यत्वा सोमं विश्वस्य तदर्थं दक्षिणायकटेवास्तास्तेन संमुखेभ्यः पश्चादप्युपनिषत् । अस्मानां शूलो भागो सुखमिति
 सूक्तार्थः । सोमदेवस्यानुष्टुप् । हे सोम इदेवुहो निचयान्ति कायं एतत् न स्यादिति कामरुपाये त्वा त्वा सुपावहरामौति श्रेष्ठम् । मनसि
 अहस्त्विकस्यालकाय त्वा सुपावहरामि । त्वाग्रद्वानामाहस्त्वा क्रियान्ति योष्या । दिवे सुलोकाग्रतये त्वा सुपावहरामि । सूर्याय
 सूर्यसुखेभ्यो देवेभ्यस्तानृषवे त्वा सुपावहरामि । यथायमर्थः हे सोम इदे इददवन्नो मनुजेभ्यः । मनसे मनसिभ्यः पितृभ्यः दिवे
 दुर्बोक्तवाङ्मनो देवेभ्यो विश्वेभ्यः सूर्याय च त्वा सुपावहरामौति श्रेष्ठम् । एतदर्थं तिस्रिः । च साध्युः सोमसुपावहरन्तसर्वाभ्यं
 हेवताभ्य उपावहरदिति इदे त्वेत्वाह मनुजेभ्य एवेतेन करोति मनसे त्वेत्वाह पितृभ्य एवेतेन करोति दिवे त्वा सूखाय त्वेत्वाः

इदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वमिममध्वरन्दि विदेवेषु होत्राय च्छ ॥ २५ ॥

सोमराजन्विष्ठास्त्वज्जालपावरो हविष्ठास्त्वज्जालपावरो हनु । इहोत्वनिःसमिधा हव सोऽष्टयत्वापो

देवेभ्य एवेतेन करोत्येतावतो वै देवतासाभ्य एवेन सूर्याभ्य उपावहरतीति । किञ्च एवमुपावहतोऽभिषत्तव त्वनिममध्वरं मदीयं
 यज्ञमूर्धं शृण्वत् जत्वा दिवि दुर्दोक्तवर्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होत्रकान् वच्छ निब्रह्मैहि ॥ २५ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् विष्ठाः सर्वाः प्रजा उपावरोह पाधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का० विष्ठास्त्वामिनि विश्वयोपतिष्ठतइति ।
 पावत्वा कापितं सोमं विश्वयोपस्थापनं कुर्यादिति सूक्तार्थः । हे सोम विष्ठाः सर्वाः प्रजाः त्वा सुपावरोहन्तु प्रत्युज्जानमिवादाना-
 दिभिः प्राप्नुवन्तु । का० यमृदुषा वयत्वाहिरित्युज्जमाने यतुर्दोहोतं मध्वरस्या जुहोति यज्ञोत्पन्निरिति । यमृदिति मन्त्रे जुहोति

प्रथमानी वसुधैतमान्यं प्रपन्नोऽस्य सुबाध्युरतिप्रणीते कुक्षीतीति सूत्रार्थः । त्रिदुद्विज्ञोऽदेवता । अग्निः समिधा अग्नि-
सूर्विक्रया बाहुता मे इवं मदीयमाज्ञानं नृणोतु प्रापो ममाज्ञानं नृखन्तु । अकारः समुच्चयार्थः । धिषणा देवोः बाधो देव्यस्य मे इवं
नृखन्तु । धिषणा धीसादिक्यो वा धीसान्त्वो वेति यास्तः । धियं सन्त्वन्ति ददति धिषणाः । अगु दाने तनादिः । छतौवः पादः
प्रत्यक्षकृती मध्यमपुरुषयोमात् । हे प्रावाणोऽभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम इवं श्रुतं नृखत । तप्तनयनवनाचेति सोऽयमजमपुरुष-
वपुवचनस्य तवानेमे बुधे विकारव्याख्ये च श्रुतेति रूपम् संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न । न इवाहं विभक्तिव्यत्ययः । विद्वांषो

धिषणादेवोः । श्रोताग्रावाख्यो विदुषोनवन्न ऽष्टणोतदेवः सविता इव सोऽस्मादा ॥ २६ ॥
वैरापोऽपान्नापाद्योवर्जमिर्हविष्यइन्द्रियावान्मादित्तमः । तग्देव्योदेवपादस्तथुक्रोपेयैषास्मागस्यसाहा ॥ २७ ॥

अत्रनिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षती जानन्तो वन्न नृखन्ति तथा यूयं इवं नृखत तथा सविता देवः मे मम इवं नृणोत साहा सङ्गतमस्य
सा जानाहेति वा ॥ २६ ॥

का० पक्षे मत्ता देवीराप इत्यस्य कुक्षीतीति । यच्चतुर्गुहोतमान्यं सङ्गर्ततं तत्त्वस्य प्रतिगत्वा कुक्षीतीति सूत्रार्थः । अग्ने-
स्यता पक्षेऽपि पक्षपदा अन्तर्निष्पन्नार्थं पक्षेऽपि द्वितीयः समाचरः तुर्यपक्षमो नवाचोर्त्तेनैकाधिका स्मरति यक्षुः । हे प्रापो देवोः
देव्याः को तुषाकनर्पा नपान् अपत्यरूपो योऽयमग्निर्गुह्यतः कसोऽसौसि देवता देवान् प्रति यायिनं तमग्निं देवैव्यो दय प्रवक्ष्यत
देवा देवानो यूयं भातः क्व भातरूपा भवथ । विद्यत जनिः क्विकः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्मादसीति इन्द्रियावान्
१-—-निर० ८, १ ।

दीर्घश्चादसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्यहृत्कारो । तथा मदिल्लमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिल्लमः पीयमानोऽत्यन्तहर्ष-
कारी तर्पयित्तमः । नाहस्येति तमपि नुमागमः । किमभु तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रइत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति
शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युषभ्यं हुतमस्तु । ग्रहीथमाणानामपां मूखत्वेनेयमाहुतिरि-
त्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापोअपान्नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रोय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

का० कार्ष्णिरीसौति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति । अस्तु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्ष्णिरीसौ-
त्यादिमन्त्रचयं मिलित्वागुष्टु पृच्छन्तः अ. यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं त्वं कार्ष्णिरीकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोसौत्यर्थः । यद्वा कार्ष्णी-
त्येवं शीलः कार्ष्णिः अन्तर्गतयमलापनेतासि ॥ तदाह तित्तिरिः । कार्ष्णिरीसौत्याह यमलमेवासामपन्नावयतीति ॥ का० समुद्रस्य

कार्ष्णिरीसिसमुद्रस्यत्वाजित्याउन्नयामि । समापो अङ्घ्रिरग्मतसमोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तङ्गागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषो अपि । आपो वै समुद्र-
इति शुतुर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षोणत्वाय हे जल त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि । वसतीवरीणां वृद्धै जलमेतद्गृह्णते ॥
का० प्रत्येत्य चालालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीञ्च संस्मर्ययति समाप इति । जलाशयात्पूज्यागत्य चालालोपरि मैत्रा-
वरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्था अङ्घ्रिः वसतीवरीभिः सममते सङ्गच्छताम्
गमेर्लुङि तङ्घि प्रथमबहुवचने अपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे सममतेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओष-
धीभिर्ब्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतलादीषधीनामपि योगोस्तु ॥ २८ ॥

१—६,३,५ । २—६,३,६ । ३—६,६,३,९७ । ४—६,३,१२ ।

का० प्रचरणीसंस्वमन्त्रिष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमन् इति^१ । अन्त्रिष्टोमसंस्वे कतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमान्यशेषं जुहु-
यात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्तमभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अन्नेयौ गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अन्ने पृक्षु सङ्गमिषु
यं मत्वं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेविति सिप इकारलोपे लेटोडाटावित्याडागमे वा इति रूपम् ।
किञ्च वाजेषु वाज इत्यन्नाम^२ हविलंक्षणेवन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहोतुं यस्य सकाशं गच्छसौत्यर्थः^३
शु गतौ आ प्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदगृह्येण ग्रहतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता

यमन्ने पृतसुमर्त्यमवावाजेषु यज्जुनाः । सयन्ताशश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २८ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेध्विनोर्बोद्धभ्याम्यष्टौ हस्ताभ्याम् । आददेरावासिगभीरमिममध्वरङ्कुर्धौन्द्रायसुषतमम् ।

नियंस्वति प्राश्यातीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ उक्त्यसंस्वे यमन्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं सृशेत् । बोहशिसंस्वे रराटीं सृशेत् ।
प्रतिरात्रे हृदिः सृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

का० देवस्य त्वेत्यादिमादाय वाचं धेच्छति प्राग्विष्ण्वारात्स उपांशुसवन इति^१ । सोमाभिषवहेतुमश्वानं गृहीत्वा द्विहारात्प्राक्
तौनी स्यात् सोऽश्वोपांशुसवनसञ्ज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सयते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण
ग्रं रावासि । रा दाने रातीति रावा पनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि । तत् इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गभीर

महान्तं कधि कुर शुश्रूणपृष्ठद्वयश्चन्दसीति हेर्धिः । उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि । किम्भूतम् । इन्द्रयिन्द्रार्घं सुप्रतमं सुष्टु स यत इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्टु अभिषुततमम् निष्ठातकारलोपि दोषश्च खान्दसः तथा लज्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुमन्तं मधुखादेन रवेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःखादुना रवेनोपेतम् एवं विधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः । का० निग्राभ्यास्तु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभा स्थितिः । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभा उच्यन्ते तासु गृह्य-

उत्तमेनपविनोज्जस्वन्तम्धुमन्तम्ययस्वन्तन्निग्राभ्यास्तुदेवश्रुतस्तर्पयतमा ॥ ३० ॥

मनोमेतर्पयतवाचस्मेतर्पयतप्राणस्मेतर्पयतचक्षुर्मेतर्पयतश्रोत्रस्मेतर्पयतात्मानस्मेतर्पयतप्रजस्मे तर्पयत

पशून्स्मेतर्पयतगणान्स्मे तर्पयतगणामेमावितृषन् ॥ ३१ ॥

माषासु वाचयेत् यजमानश्च खोरसि निग्राभा निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तौति सूतार्थः ॥ हे आपो यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां गृहीतव्याः स्तु भवथ यस्मादिन्द्रे शोरसि यूयं गृह्णीयास्ततो निग्राभ्याः । ह्रगर्होर्भः । देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ताः देवेषु प्रस्थाताः ततो बहुमानान्किंवा यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एवं समासेनीक्ता व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदोयानि मनःप्रभृतौनौन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः ।

रं व्याघ्रिनोक्ता पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया
या मनुष्यसङ्घा मा विदधन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगतदृष्ट्या मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त
वर्धः ॥ ३१ ॥

का० उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकुलः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वाक्तमग्नानमधि
णचर्म्मणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूतार्थः ॥ पञ्च यजूंषि सौम्यानि । तत्राद्यम्
सोम इन्द्रायेंद्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः । किञ्च तायेन्द्राय वसुमते वसवोस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसज्जकप्रातःसवनदेवता-

न्द्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइन्द्रायत्वादित्यवतइन्द्रायत्वाभिमातिघ्ने । श्येनायत्वासोमभूतेनयेत्वारायस्योषदे ॥ ३२ ॥

पायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीय-
नदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तोत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्ते इन्द्राय
म त्वां मिमे सपत्नो वा अभिमातिरिति^१ अतः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृगृहोर्भृच्छन्दसीति हस्य भः सोमाहरण-
रं श्येनाय श्येनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति^२ अतः । अथ पञ्चमम् राय-
षदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्योषदास्तस्मै धनपुष्टिदातृऽन्ये हे सोम त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

ता० यक्त इति मितालभनमिति^३ । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्वर्गं कुर्यादिति सूतार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता

ब्रह्मती आद्यद्वितीयावष्टाणे द्वितीयतुर्थ्यौ पादौ सा विपरीता ब्रह्मती व्यहेन द्वादशलम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च शुथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाखेन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं क्षधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं क्षधि । किञ्च दातुं क्षधि वोचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोहमागत इति वदेत्यर्थः वचेर्लुङि वचेरिति उमागमे ऋड

यत्ते सोमदि विज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्नरिज्जे । तेनास्मै यजमानायोऽरु राये कृच्छ्राधिदात्वे वोचः ॥ ३३ ॥

श्रुवाचास्त्वष्टचतुरोराधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः । तादेवौ द्वे त्वेमं यज्ञन्नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

भावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् । यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यानं हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थार्थं तृतीया राया धर्मेन समृद्धमुक्तं विस्तीर्णं स्थानं क्षधि किञ्च दातुं फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अक्षि अधिकोयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

का० श्रुता स्वेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या असिञ्चतीति सूतार्थः ॥ पथ्या ब्रह्मती तृतीयो द्वादशाधीन्ये तृयोष्टाणीः पादा यस्याः सा पथ्या ब्रह्मती इयं द्वाधिका ॥ हे आपो ययमेवंविधाः स्म भवथ किञ्च ताः श्रुताः श्रुतात्

मति चिप्रनाम^१ चिप्रकार्थकारिणः शिवा वा । दत्ततुरः । तूर्वतिर्वधकम्पा दत्तं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता दत्ततुरः किपि राज्ञोप इति लोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः । गुरी उद्यमे अस्मात् न सत्तनिषत्तेत्यादिना कर्त्तरि क्तो लाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयितुः ! हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवद्वा देवान् प्रति यत् प्रापयत उपहृता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि पठौ ॥ ३४ ॥

का० मा भेरिति प्रहरेतीति^२ । उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूतार्थः ॥ अर्घं सोम्यमर्घं द्यावापृथिव्यम् । हे सोम त्वं

सोमे मा संविक्षाजं न्यत्स्वधिषणे वीहीसती वीह्येथामर्जन्दधाथाम् । पाप्माहृतोनसोमः ॥ ३५ ॥

प्रागप्रागुदगधराकसर्वतस्त्वादित्यश्चाधावन्तु । अम्बनिष्पारसमरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

पा मेः मा भैषौः शपो लुकि लङि रूपम् मा संविक्षाः कम्पनं मा कथाः । ओविजौ भयचलनयोः लुङि रूपम् । यतो देवतपणायाहं ज्ञानमभिषुयोमि अत ऊर्जं धस्त्व रसं घेहि । एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवा वीह्येती वीह्येथाम् । वीह्यब्दो दृढवचनः । दृढे सत्यावाक्यानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्रावणः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् प्रस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतिन ग्रावणा यजमानस्य पाप्मा हृतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

का० प्रतिवर्गं नियामं वाचयति होतृचमसेऽन्त्यानं शूनवधाय प्रागपागिति^३ । प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकांस्तेमां-

^१ — निब० ५, ३ ।

^२ — ८, ४, १५ ।

^३ — ८, ४, १० ।

शुद्धिधाय प्रागपागिति ऋग्वेदयं' नियाभसज्जं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योष्णिक् ॥ सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः सत्यादितवन्तस्तददृचाभुग्नम् । हे सोम प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावन्तु अभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाष-
माणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अस्व हे मातः निष्पर स्वेभिर्गैः सोमं पूरय । य पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् शरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा शरीरिति श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वसिनो

स्वमङ्गुप्रशंसिषोदेवः शविष्ठमत्यम् । नत्वदन्योमववन्नस्तिमद्धितेन्द्रब्रवीमतेवचः ॥२७॥

॥ ६ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

जना जानित्वत्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद् ज्ञाने अस्माह्मति तद्धि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेव्यनत इति भस्वादा-
देये लोपस्त आत्मनेपदेव्यिति तत्कारलोपे सर्वार्णदोषे विदामिति रूपम् । समागमोत्थादिना तद्धि ॥ ३६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहतौ गीतमहृष्टा । अङ्गेति चिप्रनाम । हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः द्यौष्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं
यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचोनीत्यं यजमानो होता अन्वावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङ्
लोट् मध्यमैकवचने सिवादेशः सिब्बहुलंलोटैति सिप्पत्ययः तस्याधधातुकस्येडुलादेरिति इङ्गमः लोटोडाटाविति सिपोऽङ्गमः
इतच्च लोपः परस्मैपदेव्यिति सिप इकारलोपः तस्य बलविसर्गौ बल्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्तिङ् इति सर्वानुदात्तत्वम् ।

कस्य हे मध्वन् हे धनवन् इन्द्र मडिता सृष्ट सुखकारणे सृष्टतीति मडिता यजमानस्य सुखयिता त्वद्यो नास्ति न विद्यते अतो हे
 ऋते तव वचः त्वमेव सुखयित्व्येव रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

॥ श्रीमन्महीश्वरकृते वेददीपे मनोहरे । अन्नादानाद्वाचनात् षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

षष्ठोऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्वा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्वा उच्यन्ते ॥ का० उपांशुं च गृह्णाति वाच-
 प्रतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति । मन्वत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत् कैकेन मन्वे णोपांशुगृहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतो
 त्तीति मन्वत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणादष्टरूपा विराट् प्रथमोऽर्षस्तेनैकोना ॥

वाचस्यतयेपवस्वष्टपणोअंशुभ्याङ्गभस्तिपूतः । देवोदेवेभ्यःपवस्वयेषाम्भागोसि ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोरोपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम त्वं वाचस्यतये प्राणाय पवस्व गच्छ । पव गतो ।
 प्राणो वै वाचस्यतिरिति श्रुतेः । यद्वा पतये पालकदेवार्णं वाचः वाचा विभक्तित्ययः मन्वेण वाचः सम्बन्धिना मन्वेण वा पवस्व
 शुद्धो भव । किञ्च तत्स्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्या मंशुभ्यां तौ हि तत्र चिष्येते । तथा गभस्तिपूतः प्राणो वै गभस्ती इति
 श्रुतेरध्वर्यागभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विच्छिद्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः । द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम
 देवः सन्वेदेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुं मलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति
 गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु ॥ का० यत्तद्व्यात्तान् सोमे निदधातीति । स्त्रीकृतानंशूस्सोमे स्थापयेत् । सौम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दभोतिहिंसार्थः जायवि जागरणशीलं यन्मायासि सोमेति हे सोम तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का० स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिचमिति निःक्लमचमिति । स्वाहेत्यन्तरद्वयमुक्त्वा निःकमेत । उरु विस्तीर्णमन्तरिचमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

मधुमतीर्नद्वेषस्कृधियत्तेसोमादाभ्यन्नामजागृवितस्मैतेसोमसोमायस्वाहास्वाहोर्वन्तरिचमन्वेमि ॥ २ ॥

स्वाङ्कृतोमिविष्वेभ्य इन्द्रियेभ्योदिव्येभ्यः पार्थिवेभ्योमनस्त्वाष्टुस्वाहात्वासुभवत्स्वार्थायदेवेभ्यस्त्वामरोचिषेभ्यो

देवाग्शोयस्मैत्वेडेतत्सत्यमुपरिप्रुताभङ्गेनहतोसौफ्रटप्राणायत्वाव्यानायत्वा ॥ ३ ॥

का० स्वाङ्कृत इति हुत्वा पात्रमुक्कार्थेति । उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् । ग्रहदैवतम् प्राणो वा अस्यैव ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति* अतरेषांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह त्वं स्वाङ्कृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि ह्यादसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्यः । विष्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्टयेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्मत्सं त्वां मनः

१—६,४,२८ ।

२—६,४,३४ ।

३—६,४,३७ ।

४—४,१,२२ ।

प्रजापतिरपु व्याप्नोतु । अथ ह् व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्व मनः प्रजापतिद्वानुतामिति^१ अने । शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्त्वस्वीधनं हे सुभव उत्तमजन्मान् ग्रह सूर्याय सूर्यार्थं ला त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यद्वा स्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह त्वं स्वाङ्गुतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितयेत्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामपु व्याप्नोतु हे सुभव प्राणरूपोपांशुगृह तादृशं त्वां वह्निःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येष छैनं चानुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याद्यवर्णिकयुतेः सूर्यस्य वह्निःप्राणत्वम् । स्वाङ्गुतशब्देन प्राणरूपगृहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जगद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् स्वाङ्गुतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधातीति ॥ का० प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमाष्टिं देवभ्यस्त्विति^२ । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमध्वोभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् । देवं यजुः हे लेप मरौचिपेभ्यः मरौचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय ला त्वां परिधौ माजिर्म इति शेषः ॥ का० वासउरोबाहुषु स्निष्टमंशुमभिचरन्जुहुयाद्देवांशविति^३ । वस्त्रादिषु स्निष्टो यः सोमोपांशुसमभिचारार्थं जुहुयात् । आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो यस्मै बधाय त्वामीहि प्रार्थयामि ईडिरक्ष्येषकर्मो तत् बधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवर्तिर्गत्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्रत तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्दनासार्वजित देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेभ्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु । चि फला विशरणे अस्य क्षिप्तस्त्यैतद्रूपम् फलतीति फट् डल्योरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रशुल्यते ॥ का० प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्^४ । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासक्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का० उपांशुसवनं पाणिना प्रष्टव्योदच्चं व्यानाय त्वेति

१—४, १, १, २२ ।

२—४, ४, ३८ ।

३—४, ४, ३८ ।

४—४, ४, ४१ ।

संस्पृष्टमिति' । येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तु हस्ते न प्रमृज्योद्गभिमुखगृहसंलग्नं सादयेत् । हे उपांशुसवनं
 व्यानदेवताप्रौत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

का० उदितेन्त्यर्थासंग्रहणमुपयामगृहीत इति१ । सूर्योदयानन्तरमन्तर्भागग्रहं गृह्णीयात् । उपयामयतोत्युपयामो गृहस्तेन गृह्णत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिविषण इति परिविषणादन्यत्र भित्वाभावाद् द्विः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथश्चरिति अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुनःकुतोऽयामसमसि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतित्खरत्वेन

उपयामगृहीतोस्यन्तर्यच्छमध्वनपाहिभोमम । उरुष्यरायणोयजस्व ॥ ४ ॥

अन्तस्तेद्यावापृथिवीदधाम्यन्तर्दधाम्यवन्तरिक्षम् । सज्जदेविभरवरेः परैश्चान्तथा मेमघवन्माद्यस्व ॥ ५ ॥

तदेव स्थितम् । हे सोमरस त्वं तादृशीऽसि । हे मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्गृहपात्रमध्ये यच्छ निमृह्णीष यद्वा शुक्लभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पातय तथा रायो धनानि उरुथ रज्ज । उरुथतो रज्जयकर्म । यद्वा । पयसो राय इति^३ अतः पशून् च । आ इषो यजस् इषोऽन्नानि आयजस् समन्ताद्देहि यद्वात्रप्रभवत्वादिषो लक्षण्या प्रजाः । प्रजा ना इष इति^४ अतः । ता यजस् याजयस् यायजकाः कुरु यत्थैव व्याख्यातवान् ॥ ४ ॥

मन्त्रवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामिगृहण एव विनियोगः । हे मन्त्रवन् ते तवानुगृहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि ।

हा हे अन्तर्याम प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तारमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मघवन्मनवकिन्द् अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सज्मानजोषणः समानप्रौतियुक्तः सन्नन्तर्यामे गङ्गे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा त्वयस्व मद त्वसौ चुरादिरात्मानेपदी । देवेभिरित्यत्र इत्थं छन्दसौति ऐसोऽभावे बहुवचने भस्त्रे दिति एकारः ॥ ५ ॥

स्वाङ्कुतोसिविश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाष्टस्वाहा ।

त्वा सुभवस्त्वय्याय देवेभ्यस्त्वामरौचिष्य उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

गावायो भूषशुचिपाउपनः सहस्रन्ते नियतु विश्ववार । उपोते अन्तो मद्यमवा मिव स्य देवदधिषे पूर्णपेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

का० स्वाङ्कुत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः ॥ का० प्रथमे च न्युक्ते न पार्थिना प्रत्यभििति । प्रथमे परिधावधो-
खहस्तेन प्रत्यक् संखं माष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण । व्याख्यातः ॥ का० उदानाय त्वेति पात्रासादनम् । हे गृह उदानसन्तोषार्थं
ऽसादयामि ॥ ६ ॥

का० ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति । वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुन्ता । हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं

वषट्कृतमप्राप्तमन्त्रदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान । त्वं नो ऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः । भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियतो विश्ववार । विश्वं सर्वं हृणोति व्याप्नोति विखैर्वा त्रियते प्राञ्च्यं ते इति विश्ववारस्त्वोपवनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियतः सन्ति । नियुतो वायोऽित्युक्तेः^१ नियुच्छेदेन वायुवाहनभृता स्वया उच्छेत्वे तवासङ्गता वाहनभृता स्वगास्ते रागच्छेत्यर्थः । किञ्च मयं मदनीयं त्वमिजनकमन्त्रः सोमलक्षणमन्नं ते तव छप समीपे इव अथामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेक्षं प्रथमवषट्कार-

इन्द्रवायूद्मे सुता उपप्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ।

उपयामगृहीतोसि वायव इन्द्रवायुभ्यान्वै प्रतेयोनिः सज्जो भो भ्यान्वा ॥ ८ ॥

लक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिवे धारयसि दधातेर्लिति रूपम् । एवं वायुं प्राप्यं सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं त्वं गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

का० अपगृह्ण पुनरिन्द्रवायू इतीति^२ । एकवारमधमादाय यथकृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दो-
दृष्टा उपयामेति यजुःसंहितो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम^३ प्रयोभिः एतैः सोमरस-
रूपरसैर्निर्मितैरप समीपे युवामागतमागच्छतम् यद्वा प्रयः शब्द इष्ट गताविति धातोः शब्दप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्रयन् इत्यो

^१—निब० १, १५, १० ।

^२—८, ६, ६ ।

^३—विच० १, ७, ६ ।

तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभिरिति सिद्धगति प्रयोभिः प्रयङ्गिः शीघ्रैरखैरागच्छताम् । हि
दिन्द्वी सोमा वां युवासुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोसि
वे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति गृहसा-
मिति । दशापवित्रेण गृहीतं गृहं परिमृज्य पात्राद्वह्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण गृहस्य सादनङ्ग-
तं । वीष्णा सर्व्वगृहार्था इति सूत्रार्थः । हे पात्र एष खरस्यै कदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोच सजोषोभगां समानप्रौतिभ्या-
द्रवायुभगा मर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमः ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं गृहम् । उपयाम गृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यान्त्वा ॥ ९ ॥

का० मैत्रावरुणस्य वासिति । मैत्रावरुणं गृहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्वा गायत्री गृह्यमदृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रा-
वृ विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थावायं सोमः सुतः
श्रुतः तस्मादिहास्मिन्मन्त्रे ममेत् एवार्थं ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस त्वमुपयामेन
वरुणगृहपात्रेण गृहीतोसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥
का० पयसा श्रीणात्येनं कुशाह्वयं व्यवधाय तत्र खं सोमरसं क्षौरेण भिञ्जी
यात् ॥ मित्रावरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् तदस्युष्टा । उत्तराहं तामिति तदः अवशादिह यदोऽप्याहारः । मन्त्रद्वकामदुवां प्रार्थयते ।

यथा धेत्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससर्वासः वन षण सभक्तौ इत्यस्य कसौ रूपम् धनेन सभक्ताः सम्यक्ताः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथमिव । हव्येनैव यथा हविषा सभक्ता देवा हृथन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाङ्गिकादिना गावो हृथन्ति हे मित्रावरुणौ युव युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तं किभूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीं । स्फुरतिगत्यर्थः अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्तौ न अपस्फुरन्तौ ताम् अनन्यगामिनीम् दत्तमित्यर्थः । एष तद्वति सादनम् । हे गृह एष ते योनिः स्थानम् कृतायुभ्यं मित्रावरुणभगमर्थे त्वां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाक्यतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ब्रूतं वरुण एवायुरिति अनेः कृत-

रायावयस्ससवांसोमदेमहव्येनदेवायवसेनगावः ।

तान्धेनुमिचावरुणायुवन्तोविश्वाहाधत्तमनपस्फुरन्तीभेषतेयोनिकृतायुभ्यात्वा ॥ १० ॥

शब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति अतिव्याख्या । पदकारस्तु कृतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन कृतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ कृतयु ताभ्याकृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

का० आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति । यजमानेन्वारब्धे आश्विनं गृहं गृह्णाति ॥ आश्विनौ गायत्री मेधातिविष्टा यजुरन्ता । हे आश्विना आश्विदेवौ वां युवयोर्वा कथा कथेति वाङ्मामसु पठितम् काशयति प्रकाशयति वाङ्मय मिति कथा वाक् किभूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषदर्थं सायुता तथा सृष्टतावती प्रियं सत्यं वचः सृष्टतम् तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता ।

खिनौ तथा वाचात्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनस्तः सेकुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह त्वमुपयामेन
तोऽसि अखिभ्यामर्थे त्वां दृष्ट्वामीति शेषः ॥ का० सादयत्येव ते । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुनास्त्राणाञ्छे-
त्मखिभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । मधुनास्त्राणं यावदीयाते तौ माध्वौ ताभ्यां तद्धित ईप्रत्ययः । दृष्ट्वा इ वा प्रा-
प्यवधौ मधु नाम यज्ञपसुवधेति श्रुतेः ॥ ११ ॥

यावाङ्क्लृशांमधुमत्यश्चिनाखनृतावतीतयायज्ञमिभिन्नतम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्चिधान्तैषतेयोनिर्माङ्गीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

तथापूर्व्वथाविश्वये सथाज्येष्ठतातिस्वर्हिषदप्स्वविदम् । प्रतीचीनं दृजनन्दो ह सेधुनिमाशुक्षयन्तमनुयासुवद्वसे ।

का० इक्षं वेत्वेन वा तं प्रदधेति । विश्वपात्रे वा वैकङ्कतेन वा शुक्लं ग्रहं दृष्ट्वाति । जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा
दयारक्षतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अगु वर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन इष्टिं प्राप्नोषि
सु । दृजननिति वक्षनाम^१ बलं बलवयज्ञफलं दोहसे चारयसि ददासीत्यर्थः यजमानयेति शेषः । कथं दोहसे तन्न दृष्टान्तमाह ।
मया । मजपूर्व्वत्वादिना ज्ञातप्रत्ययः उपमादीयः प्रदधत्यः पुराणवचनः चिरन्तनानां शुखादीनामिव फलं दोहसे । यवथा पूर्व्ववामिव
१—४,१,५,१८ । २—४,१,५,१८ । ३—निघ० १,८,२० ।

कृषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां सुम इति शेषः । किञ्चित् तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा ह्यज्येष्ठाभ्यामित्यादिना प्रशंसायां तातिस्तुल्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सोदतीति बर्हिषदसम् । स्वर्विदम् स्वः युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्विक्त्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं । धुष् कम्पने । कम्पितारं शत्रूनाम् भाशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोर्योन्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रति गमनमकल्पति कुलम् वृजनं वजनोयमालस्याग्रहादिकं दोहसे रित्तौकरोषि विनाशयसि । दुह प्रपूर्णे प्रपूर्णे रित्तौकरणमिति

उपयामगृहीतोसि गृह्यायस्त्वैवतेयोनिर्वीरताम्याह्यपमृष्टः शखो देवास्त्वाशुक्रपाः प्रशयन्त्वनाष्टासि ॥ १२ ॥

चारस्वामी । किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदशुषडाच्छूचन् कम्पयन्माशु चिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तरास्य तिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां सुमः इति शेषः । कथमिव प्रदत्ता या प्रत्यय उप-
मार्थः प्रदत्ताः पुरातना श्रुत्वाद्यो यथा त्वामस्तुवन् पूषया पूर्वं पित्रादय इव विश्वथा भ्रतोताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्तमाना यजमाना इव वयं त्वां सुम इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोसि शख्याय शुक्रपुत्राय नाक्नेऽपुत्राय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्येष ते । हे ग्रह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय ॥ का० शुक्रामत्यियां चरतः शुक्रेणाश्वर्यमन्विता प्रतिप्रस्थाता प्रीक्षिताप्रीक्षितौ यपशकलावाः

दायापिधानं प्रोचिताभ्यां मपमार्जनमप्रोचिताभ्यामपमृष्टः शृङ्ख इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्विषद्वाभ्यां यथाक्रम-
मनु तिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोचिताभ्यां द्वाभ्यां यथयकलाभ्यां सहाप्रोचिती द्वौ यथयकलावादाय प्रोचिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणा-
च्छादनं कृत्वाप्रोचिताभ्यां यहावपमृज्यात् तत्र प्रोचितेन शकलेन ग्रहं पित्रायाप्रोचितेनाध्वर्युः शुक्रगृहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥
याभिचारिकं यशुः । शृङ्खनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनं कृतः ॥ काः देवास्वेति निष्कामतो यथा लिङ्ग-
मिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्यीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्वानिर्गच्छेताम् तत्र शुक्र-

सुवीरोवीरान्प्रजनयन्परौह्यभिरायसोषेयायजमानम् ।

सञ्जम्मानोदिवापृथिव्याशुक्रःशुक्रयोचिषानिरस्तःशृङ्खःशुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

लिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकगृहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रथयन्तु यजतिस्थानं
प्रापयन्तु ॥ काः अपरेणोत्तरवेदिमरुतो सन्वयोत्तरवेदिश्रोणोर्निधत्तोविष्टजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युर्बुत्तरस्थां प्रतिप्रस्थातानाष्टशसौतिर ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपञ्चाङ्गागे अरुद्वी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोणोर्ग्रहो सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम्
उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्विनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वमनाष्टशानुपहंसितसि ॥ १२ ॥

काः सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति* ॥ शुक्रदैवतम् । हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनवीर्योपेतः सन्वीरान्वज-

१—६,१०,१-३ ।

३—६,१०,३ ।

३—६,१०,३ ।

४—६,१०,५ ।

मानस्य शीघ्रीपिताम्भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ ॥ का० अपरेण
यूपमरत्नौ सन्धत्तः सञ्जमानइति यथालिङ्गमिति१ । अर्धयु प्रतिप्रशतारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्गृहवाचकपटलिङ्गमनतिक्रम्यारत्नगोः
सन्धानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गे नाध्वर्युः ॥ शुक्रोयहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्ता कला ययं विभर्त्सीति शेषः । किम्भूतः शुक्रः । दिवा युलो
केन पृथिव्या भूलोकान् च सञ्जमानः सङ्गच्छमानः ॥ का० अप्रोचितौ निरस्यति निरस्यः शङ्खद्वयध्वर्युरिति२ । अर्धयुंरप्रोचितं
यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शङ्खनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्यः यद्वाह्निर्निजितः ॥ का० आहवनीये प्रोचितौ

अच्छिन्नस्यते देवसोमसुवीर्यं स्वरायस्योषस्यददितारः स्याम ।

साप्रथमासंस्कृतिर्विषुवारासप्रथमोवरुणोमिक्षो अग्निः ॥ १४ ॥

प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति३ । अर्धयुं राहवनीये प्रोचितं यूपशकलं चिपेत् ॥ शकलदेवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रगृह-
स्याधिष्ठानमधिकरुषमसि ॥ १२ ॥

का० अच्छिन्नस्येति जपितेति४ । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् हे देव दौष्यमान सोम अच्छिन्नस्य अनवस्थितस्य सन्ततस्य
सुवीर्यस्य कलाप्रभावस्य ते तव ददितारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरवमाया
स्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का० उभयती यूपं
१—८,१०,१० । २—८,१०,१२ । ३—८,१०,१४ । ४—८,१०,१४ ।

प्रत्यक्षं खो जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वयुः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्त्रित्वा पश्चिमाभिसुखी सन्तौ जुह्याताम् । अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्वा त्रिष्टुप् सा प्रथमा सुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेदोन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् १ । किभूता संस्कृतिः । विश्ववारा विश्वैः सर्वकृत्विग्भिर्नृत्विग्भिश्च क्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यहा विश्वं ह्वयति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्ति-बीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धौ यस्य प्रथमो सुख्यो ऋच इति शेषः । वरुणमित्राग्नेयोऽन्येषामप्युपलब्धकाः देवगणानां यः प्रसुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

सप्रथमोवृहस्पतिश्चिकित्वांसस्माइन्द्रायसुतमानुहोतस्वाहा ।

तम्यन्तुहोचामध्वोयाःस्विष्टायाःसुप्रीताःसुऊतायत्स्वाहायाडम्यौत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनान्वातृकष्टधौः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो सुख्यो मन्तौ इति शेषः ॥ यहा संस्कृतिः समोचीना कृतिर्विष्णवेवैवरेणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये सुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नेयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव ह्येकत्वजः तस्मै तादृशयेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणानुहोत अभिसुखेयान् जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का० तम्यन्त्विति जपतीति २ ॥ होचादेवतम् । ताः होचाः छन्दोभिमानिन्यो देवताः तम्यन्तु तप्ता भवन्तु । तम्य प्रीतो ।

१—८, ११, १ ।

२—४५० २० क० ।

३—८, ११, ८ ।

होवाशब्देन याज्याच्छास्त्राभिधीयन्ते । ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य खिष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तात् याश्च होवाः सुष्ठु प्रीताः । कव' ज्ञायन्ते । यद्यस्मात् स्वाहाकारेण सुष्ठुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० होतारं प्रत्यङ्मुखा सौदवयाङ्मनोदिति । अथर्वहोतसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतदैवतम् । अन्तरयाट् भयात्तौत् अन्वोधा यागः कृत इति शीतुः कथयति ॥ १५ ॥

का० मन्विनमयं वेन इति । मन्विग्रहं गृह्णीयात् ॥ 'त्रिष्टुप् अनयाधिवैवमधियज्ञावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अविदैव' अयंवेनस्योदयत्यग्निगर्भाज्योतिर्जराश्रुजसोविमाने । इममपासङ्गमेस्तूयस्य

गिशन्तविप्रामतिभौरिहन्ति । उपयामगृहीतोसिमर्कायत्वा ॥ १६ ॥

चन्द्राब्जना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः । विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तवन्द्यो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले शेषान्ते प्राप्ते वृश्निगर्भा अपः सोदयत् सोदति मेरयति वर्षतोत्यर्थः । वृश्निरादित्यो शुलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः शुलोकास्मा रविस्था वा अपो वर्षति । किञ्च तो वेनः । ज्योतिर्जराश्रुः ज्योतिर्विद्युलक्षणं जरायुवहेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जराश्रुः । इदानीमधियज्ञं क्षताब्जना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिमिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कविज्ञालयति तद्वयं सोमं स्तोत्रयज्ञरूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकार्यसु ॥ १६ ॥ १०१ ॥

१—वि० १०, ३८ ।

पठितः^१ अर्चनं स्तवनमेव । किञ्चूतमिमम् सूर्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरद्विरभिषुतमिति शेषः । सोमाभिषवाद्यं वसतीवर्षे आपो
अपां सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनां स्वन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्घः अपां सूर्यस्य सङ्गमे
निमित्ते षट्कसूर्यसमागमनिमित्तं^२ वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्दत्तुनो लाभाय यथा कश्चित्
स्तौति । ईदृशं ह्ये सोमं त्वसुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामोति शेषः ॥ १६ ॥

का० सङ्गभिः औषात्वेन मनो न येष्विति^३ । एनं मन्विषहं यवपिष्टे मिक्षीकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ

मनोनयेषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्यावनुयोद्भवन्ता । आयः शय्याभिस्तु विनम्बो अस्याश्रौणोतादिशङ्कभस्तावेधतेयोनिः

प्रजाः पाह्यपष्टोमर्को देवास्त्वामन्विषाः प्रणयन्त्वनाधृष्टाचि ॥ १७ ॥

मेघाविनौ षष्ठ्युप्रतिप्रस्थातारौ । विप इयत् क्कान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः । येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्कषा कल्पा शचीति
कर्कषानाम^१ मनो न मन इव तिग्मम् । तिग्मं तेजते सत्त्वाहकर्कषेण इति^२ यास्तः । मनोवदुक्ताहयुक्तं यथा तथा वनुधः प्रथमपुरुषस्थाने
मध्यमपुरुषस्थान्दसः वनुतः व्याघ्रतः युगपत् शुक्रामन्विषहविति शेषः । शचेति निमित्तवतीया वा कर्कषनिमित्तं व्याघ्रत इत्यर्थः ।
किञ्चूतौ विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्विव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ । योऽध्वयुः शय्याभिः^३ अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाशौ
स्त्रितस्त्रास्य मन्विषहस्य कर्कषि षष्ठौ इमं मन्विनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रौचौत समन्तात् श्रौषते सङ्गभिर्मन्त्रयति । किञ्चूतौ यः
^१—निष० ३, १४, ११ । ^२—८, १२ । ^३—निष० २, १, २२ । ^४—निष० १, ०, ६ । ^५—निष० २, ५, ५ ।

तुविटम्भः तुवि टम्भं यस्य बहुधनः महादक्षिणः । तुवीति बहुनामः । टुम्भमिति धननामः । यद्यप्यत्राध्ययं प्रतिप्रस्थातारो समान-
कर्मादौ तथापि यः सकृन्भिः अपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तद्वति सादयति । हे मन्त्रियग्रह ते तव एष योनिः
प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनैः पाहि पालय ॥ का० अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातिः । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन
मन्त्रिणाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमृष्टिं ॥ अपमार्जनीकतो मर्का नामासुरपुरोहितः ॥ का० देवास्वेति निष्क्रमतो यथास्त्रिङ्गमिति ।
प्रतिप्रस्थाता इविर्हानास्त्रिङ्गमिति ॥ मन्त्रिदैवतम् हे मन्त्रियग्रह मन्त्रिनं ग्रहं पिबन्तीति मन्त्रिपाः देवाः त्वा प्रषयन्तु यजतिस्त्रानं
प्रापयन्तु ॥ अनाष्टष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वः व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभिरायस्योपेणयजमानम् ।

सञ्जग्मानो दिवापृथिव्यामन्यौ मन्त्रियो विधानि रस्तो मर्को मन्त्रिनो धिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का० सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति ॥ मन्त्रिदैवतम् हे मन्त्रियग्रह शोभना पूजा
यस्य स सुपूजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनैः पूजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमान-
सकृन् परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का० अपरेण यूपमर्द्वो सन्ध्याः सञ्जग्मान इति । प्रतिप्रस्थातारद्विं सन्ध्यात्तदुत्तमम् ॥
मन्त्रौ नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या दुलोकभूलोकाभ्यां सञ्जग्मानः सङ्गज्जमानः सन् मन्त्रियो विधा मन्त्रिनः स्तस्यैव दीक्षा यूपं
१—निष्० ३,१,३१ । २—निष्० २,१०,१० । ३—८,१,०,५ । ४—८,१,०,६ । ५—१२ क० । ६—८,१०,८ । ७—८,१,०,१० ।

विभर्तीति शेषः ॥ का० निरस्तो मर्कइति प्रतिपृष्टातेति^१ । प्रतिपृष्टाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिवारिकाम्
मर्कनामासुरपुरोहिती निरस्तो निराकृतः ॥ का० मन्विन इति प्रतिपृष्टातेति^२ । प्रतिपृष्टाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये
प्रक्षिपेत् ॥ शकलदेवतस् हे यूपशकल त्वं मन्यग्रहस्याविष्टानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

का० आगन्वणं द्वयोर्धोर्योर्गं देवास इति^३ । धाराहये षरति सत्यागन्वणं गृहं गृहीयात् ॥ वैश्वदेवो विष्टुप् यश्चक्रे पृष्टया । हे
ये देवासो दिव्ये कादशस्य पृथिव्यामध्ये कादशस्य । अप्सु क्षितो महिनैकादशस्य ते देवासो यज्ञमिममञ्जुषद्धम् ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयोसि स्वाग्रयणः

पाहि यज्ञम्याहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुन्त्वम्याह्यभि सवनानि प्राहि ॥ २० ॥

देवासः देवाः ये यूयं दिवि युलोकं एकादशसङ्काका भवथ केन महिना महिना सख्यमहिना सख्यमाहाक्रान महिनेति
पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशिषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादशस्य तत्रा ये यूयमस्सुचितः अन्त-
रिक्षनिवासिन एकादशस्य भवथ । अग्निरिति अन्तरिक्षनिवासार्थः यज्ञं यन्तरिक्षे क्षियन्ति निषसन्तीत्यर्थः ।
हे देवासः देवास्तो चिन्विधा यूयमिमं यज्ञं यजनौयमागन्वणगृहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १८ ॥

आगन्वणदेवतं यजुरागन्वण एव विनियुक्तम् । हे आगन्वणगृहं त्वमुपयामेन यात्रेण स्वीकृतोसि । आग्रयणोसि आगन्वणनामा
१—८, १०, ११ । २—८, १०, १२ । ३—८, १०, १४ । ४—निष० १०, १८ ।

भवसि किभूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं यैष्ठ्यामृष्टायति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रस्रद्धस्यायौ परे
टिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्यान त्वं पातु
त्वमपि तादृश्यं विष्णुं पाहि रक्ष । सबनानि प्रातरादीनि अग्निं पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

का० निर्दिष्टं सोमः पवतश्चति । हिङ्गारयं क्त्वा जपेदिति शेषः ॥ वैश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति
गुरुपात्रेषु स्वकीये कार्यणि प्रवर्तत इत्यर्थः । द्विरक्तिरादारार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रोत्थनम् अस्मै नचाय एतन्ब-

सोमःपवतेसोमःपवतेसोमःपवतेश्चलायास्मिमुन्वतेयजमानायपवतइधुर्जपवतेङ्गाश्रोषघोभ्यःपवते

द्यावापृथिवीभ्याम्यवतिसुभतायपवतविश्वेभ्यस्त्वादिवेभ्यः । एषतेयोनिर्विश्वेभ्यस्त्वादिवेभ्यः ॥ २१ ॥

वियज्जातिप्रीत्यर्थम् अथ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इष्टेन्द्राय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादेशे पवते निष्काल्यार्थमित्यर्थः । अन्नगो वृष्टिभ्यः क्षोषधीभ्यो व्रीहिवादिभ्यस्तत्त्विक्यार्थं पन्नते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किं वा बहुलोकेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष तद्वति सादयति । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

का० सकथामुपयामगृहीत इति । सकथं ग्रहं गृहीयात् ॥ उपयामग्रहेदेवतानि यजुं वि हे सोम लमुपयामेन यात्रे च
१—८६, १५ । २—८६, २० ।

गृहीतोऽसि हे उक्थाग्रह त्वा त्वामिन्द्राग्रं गृह्णामि स्वीकरोमि । किञ्चिन्तायेन्द्राय बृहद्गते बृहत्काम तद्गते बृहत्कामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्गते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यमेतम् सदा तद्गते । किञ्च तं त्वाम् उक्थाग्रहम् उक्थानि भिन्नावरुणम्राष्ट्राणाञ्च स्वच्छावाकसस्वन्वौनि शस्त्राणि भवति रक्षतौल्युक्थावीः तम् तच्च ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोमसुक्ता इन्द्रग्राह हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानाद्यं त्वां प्राथये इति शेषः । हे सोम विष्णवे विष्णुदेवतायै त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् जाजितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति शुभदा-

उपयामगृहीतोऽसौन्द्रायत्वावृहद्गतेवयस्वतउक्थाग्रहगृह्णामि । यत्त इन्द्रबृहदयस्तस्मैत्वाविष्णवेत्वैषते

योनिरुक्थेभ्यस्त्वादेवेभ्यस्त्वादेवाव्यंगृह्णामियज्ञस्यायुषेगृह्णामि ॥ २२ ॥

मन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति शुभदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्तेत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रत्वस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्तेन्द्रस्य बृहद्गयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष तद्गति सादनम् । हे ग्रह एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का० उक्थं विगृह्णति चैवं देवेभ्यस्तेति सर्वेभ्य इति । उक्थास्यालीखं सोमं चेधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशस्तृवास्त्राणाञ्च स्वच्छावाकैभ्यस्तत्कृतया कर्षमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किञ्च तं त्वाम् देवाव्यम् देवानवर्तति तर्पयतीति देवावीक्षम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे

अनवच्छिन्ना कामकदोवरहिता परिसमामिथं यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रइति । मैत्रावरुणयोः कथाविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छंस्य-

मित्रावरुणाभ्यान्त्वादेवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । मीन्द्राय त्वादेवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । मीन्द्राग्निभ्यान्त्वादेवाव्यं

यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । मीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वादेवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । मीन्द्रावृहस्यतिभ्यान्त्वादेवाव्यं यज्ञस्यायुषे

गृह्णामि । मीन्द्राविष्णुभ्यान्त्वादेवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

च्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावैवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्नीभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृहस्यतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्त्यादि सोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्त्याविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयो रर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्रावृहस्यतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामिन्द्रादेवताहन्दे चेति पूर्वपदात्तास्य दीर्घः ॥ २३ ॥

का० घ्र० व० मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैखानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरहाजहृष्टा वैखानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त्य उत्पादितवन्तः अङ्गागमाभाव आर्षः । किञ्च नमग्निम् दिवो मूर्धानं व्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्य-
रूपेणावस्थाय भारुकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरपरतिस्तद्वहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरपरमते किन्तु दाह-
पाकप्रकाशैः सर्वानगुगृह्णन् सर्वदा वर्ततएव यद्वा पृथिवीशब्दे नान्तरित्तुमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्
पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्पाति । तथा वैखानरं
विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैखानरस्तम् जठरान्निरूपेणावपाचकत्वात् । तथा ऋते सन्ने यज्ञनिमित्तमाजातम् उत्पन्न-

मूर्धानं दिवो अरतिमृथिव्या वैखानरमत्तञ्चाजातमग्निम् ।

कविस्सम्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापावञ्जनयन्तदेवाः ॥ २४ ॥

मरिचिद्वयात् । तथा कविं कान्तदग्निं स्वभक्तानगुग्रहैतुमभिन्नमित्यर्थः । तथा सम्राजं सत्यगदीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः ।
तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अन्निरतिथिरूपेण गृह्णन् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति ।
आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पह्न इति सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये सुखे
आपात्रम् आभिसुख्येन पीयतेऽनेनैत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति । चमसेन ह वापतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति श्रुतेः ॥
ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्त्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

ध्रुवदेवतं यजुः ध्रुवग्रहणएव विनियुक्तम् । हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहोतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कौटशस्त्रम् ध्रुवा-
स्थिरा चित्तिनिवासो यस्य स ध्रुवचित्तिः । चित्तिर्वासस्थोः स्मिरनिवासः आ वैखदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवापामादित्यस्थालादीनां
मध्ये ध्रुवतमः प्रतिशयेन स्मिरः तथा अणुतानां अणुतिरहितानां अणुतचित्तमः अणुते अणुतिरहिते पात्रे
क्षियति निवसतीति अणुतचित् प्रतिशयेनाणुतचित् अणुतचित्तमः ॥ एष तद्वति सादनम् । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं वैखा-
नरागन्तये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवं कौटचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेति । ध्रुवपात्रस्य सर्वं सोमं कौटचमसे सिञ्चेत् ॥
बृहती पूर्वोऽर्घ्यो ध्रुवदेवतः उत्तर ऐन्द्रः प्रथमत्यतीयावष्टाचरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाचरौ सा बृहतीवैराजौ गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः ।

उपयामगृहीतोऽपि ध्रुवोऽसि ध्रुवचित्तिर्ध्रुवाणाम् ध्रुवतमोऽणुतानाम् अणुतचित्तमएव ते योनिर्वैश्वानरायस्वा ।

ध्रुवध्रुवेष्वेणमनसावाचा सोममवनयामि । अथानइन्द्रइदृशोऽपत्ताः समनसस्कारत् ॥ २५ ॥

ध्रुवेष्वेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवगृहेऽवस्थितं सोममवनयामि कौटचमसेऽवस्थितिं यद्वा ध्रुवं गृहं सोमं
कौटचमसस्यं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदैवार्थं इन्द्र एव नोऽस्माकं विश्वः प्रजाः इदृशीः कारत् इतश्च लोपः परस्मैपदे-
ष्वित्यलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः । कौटशीर्विश्वः असपत्ताः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः
समानं मनो यासां ताः स्मिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

का० यस्य इति विप्रुर्वा होमं जुह्वतीति । अभिषवे गृहणे च पतितानां सोमविन्दूनां गृहणाशक्यत्वात् तत्प्रत्यवायपरिहाराय

घृतहोमस्य विपुष्टोम इति सञ्ज्ञा तमध्वर्युदयो जुहति ॥ सोमौ त्रिष्टुपं ज्ञाहेति यजुरन्ता देवश्रवोदृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रुषः
रसैकदेशः स्कन्दति भूमावव्यत वा पतति यच्च ते तवांशः खण्डः गावण्युतः गावणः सकाशात्पतितः यच्च धिषण्योः अधिषवण्यजलकयो-
रपस्यादुल्लङ्घात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात् स्कन्दति वाथवा य अंशः पवित्रात्यरि स्कन्दति यतः कुतश्चित्यरि स्कन्दतीति
भावः । हे सोम ते तव तं द्रुषमंशश्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किञ्चित् तम् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण

यस्ते द्रुषस्कन्दति यस्ते अंशुर्ग्रावच्युतो धिषण्योः कपस्यात् ।

अध्वर्योर्वापरिवायः पवित्रात्तन्नेजुहोमिमनसावषट्कृतं स्वाहादेवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

प्राणायमेव चोदावर्चसेपवस्वयानायमेव चोदावर्चसेपवस्वोदानायमेव चोदावर्चसेपवस्ववाचमेव चोदावर्चसे

पवस्वक्रतुदक्षाभ्यामेव चोदावर्चसेपवस्वओनायमेव चोदावर्चसेपवस्ववक्षुर्ध्यामो चोदावर्चसेपवस्वधाम् ॥ २७ ॥

य जुहोमीत्यर्थः । का० अन्यतरणं चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेदेयं दृष्टे तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वाला-
देवतम् । हे चात्वाल त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवा
स्वर्गमुपोदक्रामन्ति श्रुतेः ॥ २६ ॥

१—८, ६, ३२ ।

२—४, ३, ४ ।

का० गृहानेवेचयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन् प्राणाय मइति प्रतिमन्त्रमिति१ । प्राणयित्वाद्यो मन्त्रा अवकाशसज्जास्तान्वाचयेत्
गृहशक्तमेष गृहान्त्रजमानं दयंयति ॥ लिङ्गीकृतदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणास्नान् प्राणरूपेण दयंयति हे उपांशो यस्त्वं
समावर्तय वचोर्चोः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोवर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्व-
शरीरगतवार्ये पवस्व भन्वत्यूर्ववत् ॥ अन्तर्यामिन् कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् । क्रतुः कामः
देवशस्त्र सद्यष्टिः तद् यसाधनरूपाय वचसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् ओत्राय ओत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्त्रिनो युगपत् । हे शुक्रामन्त्रिनौ
मे मम बहुलोः पाटवाय तद्रूपाय वचसे युवां पवेद्यां प्रवर्तथाम् ॥ २७ ॥

आत्मनेमेवचोर्चादावचसेपवस्वौजसेमेवचोर्चादावचसेपवस्वायुषेमे

वचोर्चादावचसेपवस्वविष्वाथ्योमेप्रजाप्योवचोर्चादावचसेपवेथाम् ॥ २८ ॥

प्राणयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्त्राय वचसे पवस्व ॥ उक्त्याम् । प्रोजः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं बलं वा तद्रूपाय वचसे
पवस्व । प्रुवम् । आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वचसे पवस्व ॥ पूतश्चदाधवनीयो युगपद्विजते । हे पूतश्चदाधवनीयो सर्वाभ्यो
मम प्रजाप्यः प्रजाप्यं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किञ्चित्तौ युवाम् वचोर्चादावचोर्चादावचसे सर्वं ददातेरसन् प्रत्ययः ।
यद्वाच प्राणयित्वादिषुतुर्हीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यहा यस्त्वं प्राणाय वचोर्चादाः स मे वचसे
वर्चस्तेजसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

का० कोऽसौति द्रोणकलयमेष्वेच्छते ॥ प्रजापत्यावर्धमानोऽणिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्तोच्चरसूतौयोऽष्टावर्धतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्षा वर्धमानोऽणिक् । अथस्वप्रजापतिं द्रोणकलयमाह हे द्रोणकलय स्वः कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्वभृतोऽसीत्यर्थः । किञ्च वयं यस्य ते तव माम् अमन्वाहि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलयरूपं स्वां वयं सोमेन भूतोऽप्याम तर्पितवन्तः स त्वमस्मा-

कोसिकतमोसिकस्वासिकोनमासि । यस्यतेनामामन्वाहयन्त्वा सोमेनातीहप्रम ।

भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात् सुवीरोवीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २८ ॥

उपयामगृहीतोसिमधवेत्वोपयामगृहीतोसिमाधवायत्वोपयामगृहीतोसिशुक्रायत्वोपयामगृहीतोसि

शुचयेत्वोपयामगृहीतोसिनभसेत्वोपयामगृहीतोसिनभस्यायत्वोपयामगृहीतोसौमेत्वोपयाम

न्विदितनाम्नः शुब तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का० भूर्भुवः स्वः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः अस्मिन्नुसुख्याः प्रजाभिः प्रह सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्वां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्वां धीवैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २८ ॥

का० ऋतुषहैवरो द्रोणकलयादुपयामगृहीतोसि मधवे त्वेति ह्यदृश्य प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूज्यः पूज्यो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रका-

तुरिति । अथ्युप्रतिप्रस्थातारात्रुयहैर्वादेशभिरनुनिष्ठतः । उपयामेत्वाद्यो हादय मन्वाः तत्र षट्स मन्वयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्वोऽ
ध्वयोः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ हादय लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोसि मघवे मधुमावे
वेत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं क्मन्त्रो प्रपद्यते ॥
शुक्राय ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवाय त्वां गृह्णामि शुक्रशुचौ ग्रीष्ममासौ शुचः शीघ्रणइत्यस्य धातोः ।
नभसे आदणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्धिकौ मासौ मेघवा-
गृहीतोस्य ज्येष्ठोपयामेति ।

गृहीतोस्युर्जत्वोपयामगृहीतोसि स हस्यत्वोपयामगृहीतोसि

तपस्त्वोपयामगृहीतोसितपस्यायत्वोपयामगृहीतोस्त्विहसस्यतयेत्वा ॥ ३० ॥

दृष्ट्वात्र भात्यत्र सूर्ये इति नभा नभस्यच ॥ इमे द्वाखिनमासाय त्वां दृष्ट्वाभिर्जर्जं कार्त्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इवमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दत्त्वादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्ज्वा शब्देन शारदौ मासवृत्ते ॥ सहस्राय पुथमासाय सहःसहस्रौ हैमन्तिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थं प्रयोचः प्रसहनमभिवचनम् यतो हैमन्तः श्रौतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय तपस्याय फाल्गुनाय तपस्यायौ श्रौतौ मासौ तपतीं सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपस्तपस्त्यच ॥ का० वयोदशं गृह्णियादिच्छन्नपयामगृहीतेभ्यःहससतये त्वेति । इच्छन्नपयामगृहीतयोदशसुगृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पाः ॥ हे गृह्य त्वं

सुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेदधिकमासाविष्टात्रे गृह्णामीति श्रेषः । अहः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वा
दवं दादयस्त्वपि यतति यथाऽहतेर्गतिकर्त्तव्योऽसुप्तप्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्य पतिः अयोदशो मासः आदित्यगत-
वधीन जायते ॥ ३० ॥

का० ऐन्द्राज्यं बृह्णति । प्रतिप्रस्थानेन्द्राग्निदेवताकं गृहं गृहीयात् ॥ ऐन्द्राज्नी गायत्री विख्यातकृष्टा । हे इन्द्राज्नी युवां
सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन श्रयो लुक् प्रशुदन्तेति मलोपश्च । किञ्भूतं सोमम् गीर्मिर्नमो वरेण्यम्
गीर्मिः अयोऽस्यभिर्वाग्भिः नम इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रायेणौयस्यम् नम आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवो

इन्द्राज्नी आगतं सुतस्त्रीर्भिर्मोवरं गयम् । अस्यपातन्धियेषिता ।

सुपयामगृहीतोऽसौन्द्राग्निं ध्यान्त्वेषते यो निरिन्द्राग्निं ध्यान्त्वा ॥ ३१ ॥

ऽप्येति यास्त्रोक्तेर्नम आदित्यः लुप्तोपमानम् यथा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति श्रेषः नमो नमः स्थितैः स्वर्गस्यैव वरेण्यं
प्रायेणौयम् नमः शब्देन सप्तमया नमः स्या देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्राज्नी युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वयंशं पातं पिबतम् ।
पिबदियाभावच्छाब्दसः । किञ्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्राञ्जितौ ॥ एवं देवाबुद्ध्या सोममाह हे
सोम सुपयामेन गृहेष गृहीतोऽसि हे गृह इन्द्राग्निध्यामर्थं त्वां गृह्णामीति श्रेषः ॥ एषत इति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम्
इन्द्राग्निध्यामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

अग्नौन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा । अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः । ऐन्द्रागग्रहे एव विकल्पाः शाखान्तरे ॥ ये यजमाना
 अग्निमा इत्यन्ते आदीषयन्ति इष्टिपशुतोमचातुर्नास्यैयजन्तीत्यर्थः । पेत्यनर्थको निपातः । तस्य संहितायादृष्टिं तुनुचेत्यादिना दीर्घः ।
 ये वागुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्मृणन्ति आच्छादयन्ति अनुपव्यते अनु क्रमेणासज्यते स्वीर्यतइत्यनुषक् कर्मणि क्तिप् प्रकारस्य
 संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति । यास्कोक्तेरानुषक्यब्दे नानुपूर्व्यं मुख्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरा-

आघाये अग्निमित्यन्ते स्तुर्गन्ति न हि रानुषक् । येषामिन्द्रोयुवासखा ।

उपयामगृहीतोस्यमनोन्द्राथान्वैषतेयोनिरस्मीन्द्राथान्त्वा ॥ ३२ ॥

ओमासञ्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासभागत । दाश्वानुसोदाशुषःसुतम् ।

उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्य एषतेयोनिर्विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः ॥ ३३ ॥

सुखुरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामेन गृहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अस्मीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥
 सादयति हे सोम एष ते योनिः अमनोन्द्राथामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

का० वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादम्बारब्धे वीमास इति । अथर्वेण यज्वना सुष्टेऽसुष्टे वा सति द्रोणकलशाब्धे-
 का० वैश्वदेवं ॥ ३३ ॥ १—निर० ६, १४. २—६, १४, १.

कपाशेण वैखदेवं गृहं गृह्णीयात् । वैखदेवो गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विखे देवासः विखे देवं यूयमागत आगच्छत । किञ्चता यूयम् सोमासः सोमाः । एवन्तीलीसा हवितारः हवितारो वाषनीया वेति । यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । प्रवतेर्मन्त्रप्रत्ययः सभ्यसारणं च । तथा वर्षणीधृतः वर्षणयो मनुष्यास्ताम्वरन्ति पुष्पान्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते वर्षणीधृतः वर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुते सोमं द्यशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाक्षांसः फलं दत्तवन्तः का इमान् दूरदन्त इत्यर्थः । शहा सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाखानित्यादिना निपातः ॥ हे स्त्रोम त्व मुपयामिन

विखे देवास आगतश्छणुतामहमर्हवम् । एदम्बहिर्निषीदत ।

उपयामगृहीयोसि विखे भ्यस्त्वा देवस्य एष ते योनिर्विखेभ्यस्त्वा देवभ्यः ॥ ३४ ॥

स्वीकृतोऽसि विखेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामेति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विखेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥ वैखदेवो गायत्री गृह्णामदृष्टा वैखदेवगृह्णगृह्णएव । विकल्पे नास्वाता । हे विखे देवासो यूयमागत आगच्छत प्रत्यागच्छत आगत्य च मे मनेम हवमाह्वानं शृणुत युत्वा इदं मदैयं बहिः पानिषोदत बहिष उपर्युपविश्यन् ॥ उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एते प्रातः सवनगृहाः पूर्णाः ॥ १० ॥ अथ माध्यन्दिनसवनगृहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीय गृह्णीयान्ति इति तित्तिरिवचनात् । तत्र च यो मरुत्वतीयास्तत्र प्रश्नमाह ॥ का मरुत्वतीयस्तु पात्रे णेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रे ण मरुत्वतीय गृहं गृह्णीयात् ।

ऐन्द्रामरुतौ च तस्य स्त्रियुभौ विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सखीधनं हे मरुतः । मतुवसो रु सख्युद्धो
 रुन्दसौति रत्नम् । मरुतैः सहित हे इन्द्र इहासादीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तथाह यथा शार्गते शर्यातिनाम
 कश्चिदाजा तस्य सख्यन्विनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्याग्रमपिबः यौतवानसि तद्वदिह पिब । शर्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामिण
 वचरोतिः सुतिः । किञ्च हे शूर वीर तव प्रणीतो प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्येन
 इन्द्रमरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्गते अग्नपिबः सुतस्य । तव प्रणीतो तव वर्यशर्धन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञीः ।

उपयामगृहीतो सीन्द्रभ्यत्वा मरुत्वत एष ते यो निरिन्द्रायत्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

मरुत्व त्तं षष्ठं वा उघानमकवारिन्द्रिय्याशमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेन तनयो यो यश्च होतामिं हतञ्जवेम ।

उपयामगृहीतो सीन्द्रायत्वा मरुत्वत एष ते यो निरिन्द्रायत्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतो सिमरुत्वा न्वौजसे ॥ ३६ ॥

सुखनिमित्तं शर्धणि यज्ञ इह वा आविवासन्ति त्वं परिचरन्ति विवासतिः परिचर्याणः । उपयामेन सोम त्वं गृहितोसि मरुत्वत-
 इन्द्राय त्वं सुभामि ॥ सादर्यति एष ते योभिः मरुत्वते इन्द्राय त्वं सादयामि ॥ ३७ ॥

द्वितीयं मरुत्वतौयमाह । का० वशिना मरुत्वतौयगृहेण मरुत्वत्कमिति । रिक्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्वतौयगृहणम् । इहा-
 १-—४.१.३, २ । २-—१.०.३, ६ ।

अस्मिन्नादौ यन्ने तमिदं वयं इवेम प्राह्वयामः । द्वेषः शयि व्यत्ययेन संशसारणम् । किञ्चा तमिन्द्र मरुत्वत्तं मरुद्रणोपेतम् । द्वेषं
जलस्य वर्धितारम् । वाह्वधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामाब्धयति वा वंशधानस्यम् बहुलं कृद्सोति वर्धतेः शानचि जुहोत्वादि-
नेन नृः ज्ञाविति द्वित्वम् । अकारि कुक्किता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य शत्रवोऽयकुक्किता हवाद्यः । यद्वा
अकुक्कितमियति ऐख्यं प्राप्नोतीत्यकारिस्तम् उत्कटै ख्यम् । दिव्यं दिवि भवं युक्तोक्तम् । शासं शास्तोति शासः प्रबाल्य
आकिलसन् दुष्टानां ब्रह्मा शासन् द्वाष्टकृद्वक्तम् अर्थवादिलादश्च प्रशासनवक्तम् । विखासाहं विखं पालयितुं सहते स विखसाट्
तम् अनलसमित्यर्थः । भजसहस्रमिति विण् यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विखस्य संवत्साभिभवितारम् । नूतनाय अवसे

सजीपाइन्द्रसगयोमरुद्भिः सोमव्यवहृवहास्यं रविद्वान् । अहिशङ्कुरपष्टधोनुदस्त्राधाभयङ्कुरुः इति खेतोः ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वामरुस्वतएषतेयोनिर्न्द्रायत्वामरुस्वते ॥ ३७ ॥

नवीत्यत्र अस्मिन्नाय इदानीन्तनयजमानरणाय उगृह्णन्तं वज्रम् । सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं क्षिप् बलप्रदम् ॥ उपयाम
एष ते एतद्यज्ञं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयगृहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वीजस्रइति ।
इत्युक्तमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वदेवत्वं यशुः । हे मरुत्वतीय गृह्ण मरुतां देवानामोचसे ब्रह्माय त्वा त्वां गृह्णाभीति श्रेयः । सोम इति
ब्रह्मनामः स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन गृहेण गृहीतेन स्वबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

सजीषा इन्द्रेति मरुतां इन्द्रेति ऋतव्यस्य सोपयागस्य मरुत्वतीयगृहणे एव धिनियोगः वाचःस्त्रोमे वाचस्त्रोमाचत्वार इति २

कात्यायनोक्तेः । मरुतां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याख्यानोक्तौ च । हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं सोमं पिब किञ्च तत्त्वं सजोषाः शुभो
 प्रीतिवेदनयोः जीवन् जीवः प्रीतिः असुन् प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः सन्तुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्वयसहित इत्यर्थः ।
 हवन् हवन् दैत्यं वृत्तीति अनेन सोमयानेन इत्रं हनिष्यसीत्यर्थः । विद्वानेतमघ्नं ज्ञानानः ततः सोमं पीत्वा शब्दं मृषादीन् अहिं
 मारुतं किञ्च सृष्टः सङ्क्रामान् अपनुदत्स । तुदं प्रेरणे । युक्तं निवर्तयेत्यर्थः । दीर्घादटि अमानपददति शब्दं निति नत्वं पूर्वस्य सातु-
 नासिकत्वम् । यथा सृष्टः इति पञ्चम्येकवचनं सृष्टः सङ्क्रामात् अपनुदत्स शब्दं नित्यास्यानुषङ्गः ये हतावशिष्टाः शतवत्मान् सङ्क्रामान्
 वसावन्नाथं प्रेरयस्व प्राबदानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाथं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विष्वतः सर्वतः अभयं कण्टहि कुब कञ्
 मरुत्वाद् इन्द्रदृष्टभोरणाथपिवा सोममनुष्वधम्य दाय । आसिञ्चस्व जठरे मङ्गलार्जुनित्वं राजासिप्रतिपत्सुतानाम् ।

उपयामगृहीतो वीन्द्रायत्वा मरुत्वं त ए प्रते यो निरिन्द्रायत्वा मरुत्वं सति ॥ ३८ ॥

करि स्वादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ यच्च नपेत्यत्र दीर्घादटि समानपददति नत्वं कत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति तत्
 पूर्वस्य सकारस्सादुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिब इत्योऽतिस्फुट इति संहितायां दीर्घः । किमर्थं मदाय द्रव्ये रेणाय सङ्क्रामाय च मदे सतोन्द्रो योवा भवति ।
 किञ्च तत्त्वं मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्वयसंयुक्तः । दृष्टमर्थः वर्धिता जलानाम् । किञ्च तं सोमम् असुष्वधम् अतु यथाकथा तानि
 पुरोवाशधानामयदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं पूर्वपदादिति ब्रुत्वम् । कथं पिबेत्यत्राह मध्यः मधुनो मधुखादोपेतस्य अग्निं
 कषोलं जठरे चदरे आसिञ्चस्व । अनित्यभागमयासनमिति मध्य इत्यत्र नुमभावः । सोमपात्रे हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानां

प्रतिपत्प्रत्युत्तिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्शमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः । इन्द्रोऽगानां सवने प्रतिपद्विद्येते इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एव ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

का० माहेन्द्रं गृह्णाति वैष्णवेवकहाऽइन्द्र इति । यथा वैष्णवेवगृहः शुक्रमात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं गृहं तेनैव गृहीयात् ॥ माहेन्द्रो तिष्ठन् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मण वाहके बह्वे वधते । इन्द्रसि सुहृष्टि इति वर्तमाने सिट् संहितायामभ्यासदीर्घः । किञ्च त इन्द्रः महाव्यवाहप्रभवः तथापि दृढवत् मनुष्यवत् पाण्डुरमान भागच्छति यद्वा दृढवत् मनुष्यवत् आचर्षिप्राः वा समन्ताच्चर्षणीकमुत्थान् प्राति अभोष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षिप्राः । प्रापूर्ये क्षिप् ॥ यथा राज्ञ अभ्यादिमनुष्यः सेव

महाइन्द्रो नृवदाचर्षिप्राउतद्विषर्षाचमिनःसहोभिः । अस्मद्राम्बाष्टवेवीर्यायोक्प्रभुःसुहृतःकट्टभिर्भूत ।

उपयाममयहोतोसिमहेन्द्रायत्वैषतेयोर्निर्महेन्द्रायत्वा ॥ ३९ ॥

कागमीष्टकामैः पूरयति तद्वत् ॥ उतापि च द्विवर्हाः हृदि हृषो बह्वङ्गं बह्वः हृदिः असृन् प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयामयोर्वहो वस्य स द्विवर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वर्हाः द्वष्टः परिकुहः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बह्वैः चमिनः चमिनः संपर्कारहितः अतोक्षितबल इत्यर्थः । अभिनोऽभितमज्जो महान् भवत्यभ्यमितो वीतिर यास्कोक्तेः । यद्वा सहोभिः शतबलैरभितः अभ्यचितोऽनुपहंसित इत्यर्थः । तु मिञ् प्रक्षिपे । मिञ् हिंसायाम् । इत्यस्य वा प्रशयिः । पूर्वपक्षे माङ् माने सवन्ति मिश्रानत्वमायम् । तथा अस्मद्राजक यस्मान् प्रत्यक्षतौल्यस्मद्राक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽश्नतेः क्षिप् विषखन्ने वयोद्येत्यादिना क्षिबन्तेऽश्नते

परऽसच्छब्दस्य टेरद्रादेशः उगिदचामिति प्राप्तस्य तुमोऽभावश्चान्दसः । स वर्द्धमान इन्द्र ईदृगो भूत् भवत् । लोहयं लुङ् अडभावश्चान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्हभियंजमानैः सुकृतः साधुसुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रह लसुपयामेन गृह्णीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३८ ॥

महेन्द्रो गायत्री वस्त्रदृष्टा । माहेन्द्रग्रहणएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वस्त्रस्य वसनशौलस्य वस्त्रस्थानीयस्य वा यजमानस्य

महा० इन्द्रो यञ्जो जसापर्जन्यो दृष्टिमा० इव । स्त्रोमैर्वत्सस्य वादृधे ।

उपयामगृहीतोसिमहेन्द्राय त्वे प्रतेयोनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्तिकेतवः । दृशे विश्वायसूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

स्त्रोमैः स्त्रोतृर्वाष्टधे वष्टधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः योजसा तेजसा महान् । क इव दृष्टिमान् दृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्ष मेवो धारा-बलेन महान् वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

का० शालाद्वायं दाक्षिणहोमो वासः प्रवृद्धं हिरण्यं हवन्त्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति । वस्त्रमङ्गं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वायं चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसञ्ज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्त्रखदृष्टा दृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः

१—१०, १४-५ ।

पादपूरणः त्वमिति त्यच्छब्दश्चाद्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो रश्मयः त्वं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुदहन्ति । देवो दानाद्भोगोतनाद्देति यास्तः । किञ्च तं सूर्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुदहन्ति विस्वाय दृशे षष्ठार्थं चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्दृष्टमित्यर्थः । दृशे विश्वे चेति तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

का० चित्रन्देवानामिति हितायामिति । चतुर्गृहीतेन शालाहार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप् जुल्लहृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्यो व सूर्यते सूर्यः चित्रमासूर्यं यथा तथा उदगान् उदयं प्राप्तः उदहति वा लङ्घयेत् लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो इति श्रव्येषां ज्योतीषादत्त इत्याद्यर्थम् । किञ्च तः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं सुख-

चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्च क्षुर्मिचस्यवरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावापृथिवीश्च सूर्यं आत्माजगतस्तस्युषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

माशय इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मितस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्पुकाग्र इत्यर्थः मित्रादय उप लक्षकाः सर्वे य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्यं उद्वतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं आप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति । किञ्च तः सूर्यः जगतो जङ्गमस्त तस्युषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्गामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्वद्वेति श्रुतेः सूर्योऽहं त- मनेनोच्यते इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

का० आम्नीध्रीयेऽन्मे नयेति१ । आम्नीध्रीयेऽन्मै सकृद्द्रुहीतमाज्यं जुहोति ॥ का० अयं न इत्यपराभिति२ । द्वितीयामाहुतिमान्नीध्रीये जुहोति । इमे हे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये३ व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

का० सहिरस्थो यज्ञमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा वह्निर्विदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति४ । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते । नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णसूतौयो द्वादशार्णस्ते न

यमेनयमुपधारये अस्मान्विश्वानि देववयुनानि विद्वान् । युयोद्वास्स जुहुः ऊराणामेनो भूयिष्ठान्तेन मउक्ति विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अयन्नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयस्मधः पर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजाञ्जयतु वाजसाता वयं शतूञ्जयतु जहू पाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

रूपेण वोरूपमभ्यागान्नुधो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा प्रेतचन्द्रदक्षिणा विश्वः पश्यत्यन्तरिक्षं त्यतस्व सदस्ये ॥ ४५ ॥

पूर्वे । पूर्वः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगद्गुः देवाः स्वै रूपैस्तानुपागतास्तस्ते स्वै रूपैराजन्मरिति५ मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागतव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वा युष्माविभजतु यथायोग्यमृत्विभ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति६ अन्ते । किञ्च तत्सुधः विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य १—१०, २, १० । २—१०, २, १० । ३—१०, २, १० । ४—१०, २, १० । ५—४, ३, ४, ११ । ६—४, ३, ४, ११ ।

तथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किञ्च ता ययं चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रमिति हिरण्यनामं चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा
गासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्तं शाकपाशिवदिस्वाध्वितीयपदलोपः ॥ का० सदो गच्छति वि खरिति ? दक्षिणादेवत्यम् ।
? दक्षिणाः ब्रह्म स्तः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पिठयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः
गोपानभृताभिरिति भावः । व्यत्ययो बहुलमिति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० प्रेक्षते
तस्य सदस्यानिति सदस्यान् ? । यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्स यत्नं कुरु यथा सदस्यः
ऋत्विग्भिः परितैरप्यतिरिच्यसद्विति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्भूर्याधिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

का० ब्राह्मणमध्ये त्याम्नीध्रगमनमिति ? । आग्नीध्रऋत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति । ब्राह्मणदेवत्यम् । ब्रह्ममया-

ब्रह्मणामद्यविदेयम्वित्तमन्तम्यैष्टमत्यऋषिमाप्येयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्रातादेवचागच्छतप्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

स्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेयं विदल्लभाभि । किञ्च तं पिठमन्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पिठमान् तम् पित्रा विना न
क्षिब्धत्वायत्तितोऽत्र प्राशस्त्यार्थं मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैठमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि क्वात्सरी
द्विष्टिः मता एव मत्याः स्मार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः सम्भूता जगन्नात्या यस्य स पैठमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः
सम्भूताः श्रौत्रिया यस्य स पिठमतः पिठमत एव पैठमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पिठमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैठमत्यः सर्वथा यस्य
पितामहादयः श्रौत्रियाः स पैठमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यानारम् । तथा श्रापेयम् ऋषिषु विख्यात श्रापेयस्तम्
जात्या प्रवरैर्ज्ञानिन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० उपविश्य

हिरण्यमसौ ददाल्यस्मद्राता इति१ । अस्मै आग्नीध्राय । दक्षिणा देवत्यम् । हे दक्षिणा यममस्मद्राताः । रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवता देवान् प्रति गच्छत । तानित्य तेषां दक्षिणं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

का० अन्वये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति२ । अर्घ्यप्रतिस्थातारविति शेषः । हिरण्यदेवतम् । हे हिरण्य वरुणोऽन्वये-

अन्वयेत्वामह्यं वरुणोददातु सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वावणधिमयोमह्यमतिग्रहीवे । रुद्रायत्वामह्यं वरुणोददातु

सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वावणधिमयोमह्यमतिग्रहीवे । इहस्यतयेत्वामह्यं वरुणोददातु सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वाव

एधिवयोमह्यमतिग्रहीवे । यमायत्वामह्यं वरुणोददातु सोऽस्तत्त्वमशीयायुर्द्वावणधिमयोमह्यमतिग्रहीवे ॥ ४७ ॥

ऽभिर्रूपापन्नाय मह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकायत्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णीत विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन त्रिधिना गृह्णीतः सोऽहमस्तत्त्वमारोग्यमशीय व्याप्रुयाम् हे हिरण्य त्वं दाने आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखो स्यामिति भावः ॥ का० रुद्राय त्वेति गामिति३ । मां प्रतिगृह्णीतः । गोदेवत्यम् । हे गौः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वा ददातु सोऽहमस्तत्त्वं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा

एधि मङ्गं प्रतिग्रहीत्रे वयोन्नं पशुर्वी भव । दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का० बृहस्पतये त्वेति वास इति । वस्त्रं गृह्णीतः । वासोदैवत्यम् । हे वासो बृहस्पतिरूपाय मङ्गं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वच्च दात्रे ऋग्विधे त्वनिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मङ्गं मयः सुखं च भव । का० यमाय त्वेत्यश्वमिति । हयं गृह्णीतः । अश्वदेवतम् । हे अश्व यमरूपाय मङ्गं वरुणः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मङ्गं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तदाता पशुर्वी सन्ततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोदात्वास्माञ्चदात्कामोदात्कामायादात् । कामोदाताकामःप्रतिग्रहीताकामैतत्ते ॥ ४८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

का० कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्नन्योदनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहज-
दोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसङ्गते कामं विविनक्ति । को नरोऽदाहन्तवान् कामं नरायादात् । प्रअहयस्त्रोत्तरमाह । कामोऽदात्का-
मावेवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-
ग्रहीता नान्यः । हे काम एतद्द्वयं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

॥ श्रीमन्नहोषरकृते वेददीपे मनोहरे । उपंशादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुयहादिसवनहयगता मन्वा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे ऋतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्वा उच्यन्ते ॥ तत्र का० प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसौति गृहीत्वा द्विदेवत्यामनु जुहोतुग्नराधेइति१ । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशासोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामेन पात्रेण पूत्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का० शेषऽशेषमादित्यस्यात्मासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति२ । द्विदेवत्यामनु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्यात्मां चिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का० समासिञ्च तेनापि दधाति विष्णु उरुगायेति३ । संस्त्रवमासिञ्च तेनादित्यपात्रेण स्वासीं पिदधाति । विष्णुदेवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्वहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्त्वोपधनम् एष सोमस्ते उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । विष्णुरउरुगायैषते सोमस्त्वरक्षमात्वादभन ॥ १ ॥

कदाचनस्तरौरीषिनेन्द्रसञ्चसिदाशुषे । उपोपेन्नुमववनभयइत्त तेदानन्देवस्यपृच्यत आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

तवार्पितः तं सोमं रचस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम् सोमरक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभूयुः मा हनुयः रचांसौति शेषः दभो-
तिहिं साकर्मा ॥ १ ॥

का० आदित्यग्रहं गृह्णाति सऽस्रवेभ्यः कदा चनेति४ । होमशेषाः संस्त्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदित्यदेवत्ये वृहद्वयौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । ऋतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽग्न्योऽष्टार्णाः । सा वृहतौ तृतीयेऽध्याये वृहदुपस्थानमध्ये इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरौहिं सको नासि किन्तु

१—८, ८, १५ ।

२—८, ८, २० ।

३—८, ८, २१ ।

४—१०, ९, ४ ।

दाशुये षष्ठ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवती यजमानस्य हविः सद्यसि सेवसे क्लृप्त उप इत् तु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन्धनव-
चिन्द्र भूय इत् तु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयतइति दानम् तव देयं हविः पृथ्यते त्वया सम्बध्यते । यजमानेन दत्तं हवि-
स्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्ये षोड्यर्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ अत्रेन्द्रनाभिरप्यादित्य एव सूयते ॥ २ ॥

का० अपगृह्य पुनः कदा चनेति । धारातो विच्छिद्यं पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयत् ॥
कदाशब्दः कालवाची चनेतिनिपातः पुनरर्थे । हे आदित्य त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि । युद्ध प्रमादे न प्रमा-
द्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्यककदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे
कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्म्मणि । किं च उभे जम्बनौ देवमनुष्यसम्बन्धिनो निपासि नितरां पालयसि । किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति

कदाचनप्रयुच्छस्यभेनिपासिजम्बनौ । तुरीयादित्यसवनन्तइन्द्रियमातस्यावहृततन्द्रिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

विभक्तिलोपः । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रे रयति सवनं नन्द्यादित्वास्तुप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम्
अव्यक्तमनन्तरं विज्ञानानन्दसभाव'यदिन्द्रियं वीर्यं तद्वि बुल्लोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिसुख्ये न स्थिबम् तदुक्तं पादोस्य
विज्ञा भूतानि त्रिपादस्यावृतं दिवि । एवमादित्यः परापररूपेणास्यावृचि स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोधांतरम् प्रशब्दो निषेधे चन-
शब्दोऽप्यर्थः । हे आदित्य त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वक्तमानभाविनौ जम्बनौ निपासि रक्षसि । तृतीय-
मित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य ते तव यन्तृतीयं सवनं तस्मिन्दिवि दुर्लोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणम-
वृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्यो अर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

का० दध्ना औणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति१ । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता चिष्टुप् कुब्जदृष्टा आदित्ये भ्यस्त्वेति यजुः। यज्ञो देवानामादित्यानां सुखं सुखं कर्तुं प्रयेति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्या यूयं वृहयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्वे धामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं या सुमतिः शोभन- बुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदमिमुखो अवहत्यात् आवर्तताम् । बहुलं छन्दसीति वर्तते लिङ् जुहोतागदित्वाच्छपः झुहिल्वं च । किञ्च ब्रह्मेष्टि ब्रह्मः पापकारी चित् अर्थे ब्रह्मेष्टिनशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतइति

यज्ञो देवानास्मत्प्रेतिसुन्नमादित्यासो भवतामृडयन्तः । आवोर्वोचौ सुमति

वृहत्यादुहोश्चिद्यावरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

वरिवोवित् अतन्तं वरिवोवित वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्धौ असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखो आवहत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

का० उपाएशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति१ । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदितादेवतग्रम् । तमांसि विवासयति नाथयति विवस्वान् यहा विशिष्टं वसु धन मस्येति विवस्वान् मतौ टिलोपम्बान्दसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वान् हे आदिता ऐष पावस्वस्ये तव सोमपौषः पातु योष्यः पौषः पौषश्चासौ सोमश्च सोमपौषः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वत्पौषश्च परत्नम्

१—१०, ४, ६

२—१०, ४, ७

तस्मिन् पातव्ये सोमे त्वं मत्स्य मद तृप्तौ तृप्तिं कुरु बहुलं कन्दसीतदादिस्वाच्छपो लुक् ॥ का० अदस्यै नर इतीममेवचते पक्षीति ।
पक्षान् पृतस्यतं पश्येत् ॥ आशीर्देवता जगतौ नरदेवता वा वादशाक्षरचतुःपादा जगती । पक्षी वदति । हे नरो नेतारः ऋत्वि-
ष्यजमानाः आशीर्दां आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुबलोपञ्चान्दसः आशिषां दातारो यूयमस्यै वचसे आशीर्वचनाय अद्धातन । अदिति
सतयनामधुरं पठितम् । तप्तनप्तनयनाञ्चेति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । अद्वां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेतार्थः मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः
अथवा धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दस्यती जायापती पक्षीयजमानौ वामं वननीयं सम्भजनौयं

विवस्वनादित्येषते सोमपीथस्तस्मिन्मात्स्व । अदस्यै नरोवचसेदधातनयदाशीर्दादस्यती वाममश्रुतः ।

पुमान्पुचो जायते विन्दते वस्वधा विष्वाहारप एधते गृहे ॥ ५ ॥

यज्ञफलमश्रुतः प्राप्तः । किं च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुनः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अथ अग्ने-
तार्थः । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विष्वाहा विस्वानि च तान्यहानि च विष्वाहा कालाध्वनोरतपन्संयोगइति
द्वितीया । राजाहः सखिभ्यजिति प्राप्तस्य टच्प्रतायस्य वैकल्यिकताच्छान्दसो वामावः अनन्तरं धने लब्धे सति विष्वाहा सर्वदा अरपः
पापरहितः सन् गृहे स्वसदनं एधते वधते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः ॥ आशीर्दां

आग्निषः दातारौ इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने अङ्गां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

का० भक्षयिल्लेङासुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । सवनोयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनोयसम्बन्धित्य कर्त्तव्यं समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सविटदेवत्या त्रिष्टुब्भरदा जट्टया । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितृ देव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहोत्थयः । षू प्रेरणे लुङ् अहमा- वच्छाब्दसः । वामसु श्वः उ अयर्थे खांसिपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः ।

वाममद्यसवितर्वीममुखोदिवेदिवाममस्यथसावीः । वामस्यहिज्जयस्यदेवभूररयाधियावामभाजःस्याम ॥६॥

हि यस्मादयानया नलोपच्छाब्दसः धिया अद्वायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्त्तव्यं भजन्ति वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्त्तव्यं भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य सम्भजनोयस्य भूरः विस्तीर्णस्य बहु- कालीनस्य ज्यस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयइति शेषः ज्यो निवासइत्यादुदात्तत्वात् ज्यशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्गो नामसुः पठितम् । यद्गोक्षरार्थस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरः धनपूर्णस्य ज्यस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्त्तव्यनामः अनया धिया सोमाख्ये न कर्त्तव्या वयं वामभाजोभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सावित्रम् । हे सोम त्वमुपयोमेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः सविटदेवत्योऽसि च न इत्यत्रनाम^४ चनोऽत्र धत्तइति

१—१०,५,१३ ।

२—निघ० १,८,११ ।

३—निघ० २,१,२१ ।

४—निघ० ६,१६ ।

वनोधाः अन्नस्य धारायता । अभ्यास भूयांसमर्थं मन्यन्तद्वातं वास्काक्तः यतस्त्वमत्यन्तं वनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि
स्वायय । किञ्च यज्ञं जित्व प्रौढय जिन्वतिः प्रौतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जित्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे
सर्वग्राणिनां प्रसवादिकं देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्थश्चादित्वादच् ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वक्तां भग इतीरयेति ॥ ७ ॥

अ० अभिहितेन महवैश्वदेवयज्ञस्यमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति । अभिहितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतश्चतः सकाशात्सहा-

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि च नो धास्य नो धास्य नो धास्य च नो मयि धेहि । जित्व यज्ञं जित्व यज्ञपतिस्त्वा गावदेवाय त्वासवित्वे ॥ ७

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुच्चाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वादिवेभ्य एष ते यो निर्विश्वेभ्यस्त्वादिवेभ्यः ॥ ८

वैश्वदेवयज्ञस्य ग्रहस्य करोत्यध्वर्युः । वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव गृह त्वमुपयामेन गृहोतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुख-
मायवो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसौत्यर्थः ।
प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः । गृहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् गृहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीहशोऽसि तस्माद् बृहदुच्चाय
बृहदन्नहं यासी उवा येत्ता च बृहदुष्णः तस्मै महते सेतुं जगदुत्पादयित्वे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः । नम इत्यन्ननामं
प्रजापतिं बृहदुष्ण इति श्रुतेः । बृहदुच्चायन्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽथाय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

२—निष्० १०, ४२ । २—१०, ६, २ ।

३—४, ४, १, १४ ।

४—निष्० २, ७, २२ ।

५—४, ४, १, १४ ।

का० उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मस्यतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति । उपांश्चन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति । सोमदेवतम् । हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृह्णीतोऽसि अतस्ते तव सखन्विनोऽन्यान् गृह्णातुपांश्चप्रभृतौनहृदधासं समधयेयम् । किञ्चित्तस्य ते ब्रह्मस्यतिसुतस्य ब्रह्मतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्ब्रह्मतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यथा ब्रह्मस्यतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्दोः उन्दो क्लेदे उनस्योतीन्द्रुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूप-
सेत्यर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं दौर्यमस्यास्तौतौन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥ का०

उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मस्यतिसुतस्य देवसोमत इन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो गृह्णात् ऋद्ध्यासम् । अहम्परस्तादृशम्

वस्तादादन्तरिचन्तदुर्मेपिताभूत् । अहं सूर्व्यमुभयतो दद्यां हृन्देवानाम्परमङ्कुहायत् ॥ ८ ॥

प्रचरणीशेषेण श्रीणाख्येनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेनाख्येन पात्नीवतगृहं मिश्रयेत् । प्रजापतिरूपालदेवत्वा त्रिष्टुप् । अत्र मन्त्रद्वया स्वस्य संवगतपरमालरूपत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमालरूपः सन् परस्तात् उपरि दुर्गलोकादौ तथाहमवस्तात् अथस्तनमूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिचं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पिष्टवत् पाचकं भवति । अहं परमालरूपः सन्वभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गृह्णा अत्यन्तं गोप्यं ब्रह्मदेवोऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥

का० अन्नाश्च पद्मोवन्नितुत्तरार्धं जुहोतीति । पाद्रीवतं गृहमग्ने रुत्तरभागे जुहोति । अग्निदेवत्वम् । एचोऽप्रगृह्येत्यादिना अग्ने यज्यगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो आकारस्य प्रुतत्वम् । हे अग्ने हे पद्मीवन् पद्मीयुक्ता त्वद्वा देवेन सजः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ का० पद्मीं सदः प्रवेक्ष्यापरैणोत्तरत उपविष्टासुहृता समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति १ । नैषा पश्चिमदारेण पद्मीं सदः प्रवेक्ष्योह्नातुरुत्तरतः स्थितासुहृतातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् । हे उह्नातः प्रजापतिः प्रजानां

अन्नाश्च पद्मोवन्नितुत्तरार्धं जुहोतीति ।

प्रजापतिष्टष्ठासिरं तो धार तोमयिधं हि प्रजापतेस्तेष्ट्यो रं तो ध सो रेतो धामग्रीय ॥ १० ॥

उपयामगृहो तोसि हरिरसि हरियो जनो हरिभ्यात्वा । हव्यार्हो नास्य स रुसो मा इन्द्राय ॥ ११ ॥

पादकस्त्रं हवसि वेत्ता भवसि रेतो धा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवञ्च तस्त्रं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्वापय ततो हवसो वीर्यवेत्तः रेतो धसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुगृहात् रेतो धां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमग्रीय प्राप्नुयाम अन्नो ते व्यत्ययेनादादित्सं लिङ्गुगन्तमैकवचने ॥ १० ॥

का० द्रोणकलशे हरियो जनगृहणसुपयामगृहो तोसि हरिरसीति १ । आगृयणादिति शेषः । ऋक्सामदेवत्वम् । हे गृह त्वं

हरिहरितवर्णोऽसि हरी रश्मिहरिः सोमो हरिहरितवर्णवर्णानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतस्त्वस्मिं हरियोजनः
हरी इन्द्राक्षौ योजयतीति हरियोजन इन्द्राक्षस्यायं हरियोजन इन्द्रसम्बन्धौ तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्कसाममन्त्राभां गृह्णामीति
शेषः । ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्यां ह्रीन् गृह्णातीति श्रुतेः ॥ का० धानाद्यावपति हयोर्धाना इति । हरियोजने अष्टय-
वाविदध्यात् । धानादेवत्वम् । सहस्रीमाः सोमेन सहिता धाना अष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हयोः हरितवर्णयोरख्योः ख्य भवश्च
इन्द्राखसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

का० यस्ते षष्ठसनिरिति प्राणभचं भचयित्वोत्तरवेदौ निवपन्तीति । सर्वत्विजो धाना आदाय मन्त्रेणावप्रायोत्तरवेदौ

यस्ते षष्ठसनिर्भक्षोयोगोसनिस्तस्यतइष्टयजुपस्तुतस्तोमस्यशस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतोभक्षयामि ॥ १२ ॥

क्षिपन्ति । भक्षद्रव्यदेवत्वम् । हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमखसनिः । षण् दाने अखान् सनोतीत्यखसनिः
अखानां दाता यद्य ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य
ते इष्टयजुषः इष्टानि यजंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्त्रोमस्य उह्नातृभिः स्तुताः स्त्रोमाः स्त्रोत्राणि यस्य स स्तुतस्त्रो-
मस्तस्य । तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि यस्तानि यस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तद्दानि
भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

का० शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति । षट् षडूपशकलानि सर्वेऽन्वौ निदधुः । षडान्जंष्यमिदेवत्यानि । हे शकल

देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एतस्यो यजनभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वा यजिनायनाशः प्रवयजतीत्यवयजनम् । मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः आह्वाहरादिनायनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादिनायनमसि । एनस एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि । किञ्च विद्वान् ज्ञानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनचकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्यैनसोवयजनमसिमनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसिपितृकृतस्यैनसोवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोवय

जनमस्यैनसएनसोवयजनमसि । यच्चाहमेनोविद्वांश्चकारयश्चविद्वांसस्यसर्वस्यैनसोवयजनमसि ॥ १३ ॥

संवत्सापयसासन्तनूभिरगम्याहिमनसासुश्रियेन । त्वष्टासुदोविद्वाद्याधुरायोनोमार्दुतन्वोयद्वित्तिष्टम् ॥ १४ ॥

का० चरैर्य चालासं यथासं वमसान् पूर्णपात्रानवस्थयन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्षयेति । पूर्णपात्रासुदकपूर्वाभितर्षः । लाह्रीत्रिष्टुप् । व्याख्याताभिर् व्याख्यायते । वर्षसा त्रिष्टुप्संन वयं समगच्छति सखता भवाम गच्छतेर्लङि चादिद्विष्ठात्पो भुक्ति उत्तममनुवर्षन्ति नो नो धातोरेति मस्य नकारः । ययसा क्षीरादिरयेन समगच्छतीत्यनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठानचर्मैः शरीरावयवैः समगच्छति । श्रियेन समीचीनेन कर्मयथायुक्तेन मनसा समगच्छति । किञ्च सुदचः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि

विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विस्मिष्टम् । लिङ्गं अत्योभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमाष्टुं न्यूनत्वपरि-
हरिषाबुक्कलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

का० समिन्द्रं न इति नव समिष्टयजुंषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसञ्ज्ञा नवाहुतीर्जुह्यात् । तत्राद्यः ।
स्मिन्नेदेवदेवता विष्टुप् अविष्टा । समितुपसर्गा नैषोत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मधवन्धतवत् हे इन्द्र मनसानुमृदयुक्ते न
नोऽस्मान् त्वं स नेषि सन्नयसि संयोजयसि । गोभिः वारिभर्गवादिपशुभिर्वा सन्नेषि । व्यत्ययेन शपो लुक्कि लटि मध्यमैकवचने

समिन्द्रोऽसमनसानेपिगोभिः ससुरिभिर्मधवन्त्सु स्वस्थः ।

सम्ब्रूणादेवकृतं यदस्ति सन्देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

संवचसापयसासन्तर्भिरगन्महिमनसा सशिवेन । त्वष्टासुदचो विदधातुरायोनमाष्टुतन्वो वद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

नैषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्थः केमेण च सन्नेषि । ब्रह्मणां ज्ञानसहितेन वेदेन सन्नेषि । देवकृतं
देवार्थं कृतं कामं यदस्ति यन्नाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सन्नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनानां देवानां सुमतौ
सुमत्वायुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपर्णं भवन्तीति तृतीयार्थं सप्तमी । यस्त्व मस्मानेव मनश्चादिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा
एतद्वचिः सुहृत मस्तु ॥ १५ ॥

॥ अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्रो विष्टुप् प्रजापतिदृष्टः । व्याख्याता ॥ १६ ॥

१—१०, ५, ११ ।

अथ तृतीयः । धातुसहितप्रजापतिदेवास्त्रिष्टुविष्टुदेवत्वा त्रिष्टुष । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्टुः एते षट् देवा इदमग्न्यग्निः समिष्टयष्टुसंख्यं शुक्लां सेवन्तां । किञ्चूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः । किञ्चूको च सञ्ज्ञाया भिति कर्तरि किञ् प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तः । किञ्चूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मयष्टुपद्मादिनिधीनां नवानां पादयिता । किञ्चूतोक्तिः देवः दीपमानः । किञ्चू ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह

धातारातिः सवितेदच्छुषन्तामजापतिर्निधिपादेवोषग्निः ।

त्वष्टाविष्टुः प्रजयासुररायायजमानायद्रविषन्दधातस्वाहा ॥ १७ ॥

सुगावो देवाः सदनाशकर्म यश्चाजग्मेदुसवनच्छुषाणाः । भरमाणावहमानाहवीर्यस्तेष्वसवोवस्त्रनिस्त्राहा ॥ १८ ॥

सुररायाः सग्यप्रममावाः सन्तः यजमानाय द्रविषं धनं दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमयुक्कस्याने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्तनयनाचेति तवादिभ्यः तस्य तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुद्रुत मस्तु ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्वा त्रिष्टुप तुयः पादो द्यार्षः । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजस्य आगताः गर्भेर्ब्रिटि मध्यमवक्त्रवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुममनोयानि

वयं मकर्म प्रकाशं कृतवन्तः । सुदुरोरधिकरण इति सु उपसर्गं गमेऽप्रत्यये सुगति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेऽश्लोषे लुङि लक्ष्म-
बहुवचने प्रकर्मैति रूपम् । किञ्च हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मै अस्मासु ययं वसूनि धनानि
धनं स्थापयतय । किञ्च तां ययं यज्ञसमाप्तौ हवींषि भरमाथा ये राशिनस्ते तु रथेषु विभक्तः रथहीना वदमानाः स्वाभ्येषु हवींषि
वदन्तः बह्वी मरुतमवाः पुण्यन्तः वदमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युषम्यं स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयौ विष्टुप् इदानीं देवाविष्टजति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उग्रतो हवींषि कामयमानान् यान् देवान्
त्व मावहः आहृतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्ये सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम्
सधमादस्योन्मुखोऽसौति स्वे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्तम् । प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विष्ट्वे सर्वे ययं जन्निवांसः

याञ्चावहउग्रतो देवदेवांस्तान् प्रेरयस्वे अग्ने सधस्ये । जन्निवांसः पपिवांसश्च विष्ट्वे सुहृन्मन्त्रस्वरातिष्ठतान् स्वाहा ॥ १९

षष्ठं अदने कसुचति कसुः वस्त्रे काजाहसामिति इतौट् सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं
कृतकत्वादेदानीं यज्ञसमाप्तौ अस्तुं हिरण्यगर्भं प्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः घर्भमादित्यमण्डलं वा स्वः दुर्लोकं वा
पञ्चतिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र यद्वाः सन्ति तांस्तानन्वतिष्ठतित्यर्थः । छन्दसि परेऽपैति अग्नोः क्रियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुत-
मस्तु हविः ॥ १९ ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयौ विष्टुप् इदानीमग्निं विष्टुजति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्वज्रे प्रयति प्रवर्त-
माने सति होतारं देवाना माहातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वयं महर्षीमहि हतवन्तः अग्निर्वै देव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्दृत्

स्वसृधक् सृद्धं यथा भवति तथा अथाः यद्वा ऋध्नोतीति ऋधक् ऋध्वन्यञ्च समर्धयन् सन् अथाः अथाचोः इष्टवानसि यज्ञं कारित-
वानसीत्यर्थः । यजतेद्विलोपे यकारस्य क्कान्दसं बलम् । उतापि च ऋधक् ऋध्वक् अथमिष्टाः यज्ञप्रायश्चित्सं श्रमिवानसि विज्ञ-
शांतिं वा अकार्षीः । स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन्यञ्चं समाप्तं सवगच्छन् उपयाहि स्वयंहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः
स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनंसस्यतिदृष्टा । व्याख्यातापि उच्यते (१, २१) । कै गै ग्रम्दे गोयते नानाविधैर्वदिकशब्दैः प्रतिपा-

वयं हि त्वाप्रयतियज्ञेऽस्मिन्नग्नेहातारमवृणोमहेह ।

ऋधगथाऋधगुताशमिष्ठाःप्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वांस्तुहा ॥ २० ॥

देवागातुविदोगातुवित्वागातुमित । मनसस्पतइमन्दयन्न ुखाहावर्तधाः ॥ ५१ ॥

यन्त्र इति गातुर्ब्रह्मसं विदन्ति जानन्तीति गातुर्विदः तादृश हे देवाः गातुं वित्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं मन्त्रैः यद्वा गातुं वित्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाढं गतौ गायते मय्यते यत्र स गातुर्मागैस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन सुष्टोः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवानुत्क्रा प्रजापतिमाह हे मनसस्थिते अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वह्मस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

अथाष्टमः यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विष्टजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनियत्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यजमान एषो यजुषीयमानो यज्ञस्य तव त्वदयोरास्ति । कीदृशः सहस्रसूक्ताकः सक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सीमाः पशुः सवनीयचरपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तेः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

यज्ञयज्ञङ्क्चयज्ञपतिङ्क्स्वायोनिङ्क्स्वाहा । एषतेयज्ञोयज्ञपतेरहम्त्वाकस्मैवैरसज्जुषस्वाहा । २२

माहिर्ममोपुदाकुः । उरुहिंराजावरुणश्चकाररुह्योयपन्यामन्वतवाड ।

अपदेपादाप्रतिधातवेकरतापवक्ताहृदयाविधञ्चित् । नमोवर्णायामिष्टितोवर्णस्यपायः ॥ २३ ॥

का० कृष्णविषाणामेखले चालाले प्रास्यति माहिर्भूमिरिति । यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये वद्ध्वा मेखला चेतुर्भागे विस्त्रस्य चालाले चिपेत् ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः ॥ का० उरुए ह्रीति वाचयतीति । अवध्याय जिगमिषुरध्वर्युश्चालालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या विष्टुप् शुनःशेपट्टा । उ-शब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थं चतुर्थी सूर्यान्वेतु मनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पथ्यां पथ्यान् मार्गं चिपेत् ।

वकार क अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिसुद्रितं न भवति तस्मिन्कन्तरिखे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे
अन्तरिखे पादा प्रतिघातवे पादौ निक्षेपः विभक्ते राकारः मार्गः कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोलित्यर्थः करोतिरदादित्वे न लङि
ग्रपो लुक् पठभाव आर्षः । किञ्च यो वरुणः उतापि च हृदयाविधिविदपवक्ता हृदयं विध्यति भर्मीधारणेन पीडयति हृदयवित्
नहिहतिहृषोक्तादिना क्लिबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयविधः पितृनुनस्थापि अपवदिता विच्छेदोप्यर्थे निन्दकस्यापि तिर-
स्कृतां किमुतान्वेषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोव्युष्टाय मार्गं ददालित्यर्थः । अन्वे तैव प्रतिघातवे अगुपूर्वादिषः प्रति-
पूर्वादिघातेश्च तुमर्षे वेसेनित्यादिना क्रमात्तवेतवेप्रत्ययौ ॥ का० नमो वरुणायैति वाचयत्यपोवक्रमयमिति । अवम्यथस्नानार्थमपः प्रवेश-
यन्वजमानं वाचयेत् ॥ वाचयं यजुः । वरुणस्य पायोऽभिष्टितः आक्रान्तास्तस्मान्न वम्यनचमस्यै वरुणाय नमो नमस्कारोस्त्विति
शेषः ॥ २३ ॥

अन्वे रनौकमपश्चाद्विशेषापान्द्रपात्यतिरञ्जनसुर्यम् । दमेदमेसमिधंयज्यग्नेप्रतितेजिह्वाहृतमुच्चरत्यरक्षाहा ॥२४॥

का० प्रास्य समिधं चतुष्टुहीतेनाभिमुहोति अन्वे रनौकमिति । अप्स समिधं प्रचिप्य चतुष्टुहीतेनाज्ये न तदुपरि जुहुयात् ॥
अग्निदेवत्या चिष्टुण् अन्वे रनौकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यज्यन्वइति प्रत्यञ्जलिन्मैकक्रियाको त्वसङ्गत मतो यच्छब्दाध्याहारेष वोज्यम्
इ अन्वे यस्य तवाग्नेः अङ्गनयौलस्य सतोऽपावपावक्ष्यन्नु मनीकं मुख मप उदकाव्याविवेश अभिमुखेन प्रविवेश हे अन्वे स त्वं दमे दमे
तत्ससङ्गष्टे असुर्यं मसुरेः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरब्धवितेत्यन् सन् समिधं समिधनसाधनं हृतं यच्चि यज सङ्गतं कुब यजतिः सङ्गति-
करणार्थः शपो लुकि सटि रूपम् हृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला हृतं प्रति उच्चरत्यत् उच्चरतु उल्लुकास्त ।

खाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीषास्त्रमेधविषया तत्र हि नानाकथयान्वहानि भवन्ति । उत्पूर्वाचरतेलोहर्षोऽन्यतप्रत्यय
पीषादिकः ॥ २४ ॥

का० समुद्रे तद्वति ऋजीषकुक्षं ज्ञावयतीति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुक्षं मसु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्वा विराट् दशा
वरचतुःपादा । अतो वर्तमानो तच्छब्दे हृदयेन सम्बध्यते हे सोम यत्ते तव हृदयं समुद्रे अणु समुद्रसमानासु अणु, बहुलोदकेषु
चतुर्मेधं लिङ्गते वततइति वा शेषः । तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्य त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि व आपो जलानि
समुद्रेतेहृदवमपुन्तः सन्त्वाविशन्वोषधीरुतापः । यज्ञस्यत्वायज्ञपतेस्वतोक्तो नमोवाकोविधेमयत्खाहा ॥ २५ ॥

देवीरापणवोगर्भस्तपुसुग्रीतसुष्टुतन्विष्टत । देवसोमेषतेलोकस्तस्मिच्छञ्चवक्षपरिचवक्ष ॥ २६ ॥

त्वां संविशन्तु । किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सन्तोक्तौ शोभनबवनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने
च त्वा त्वां विधेमः स्थापयामः । विदधतिः स्थापनार्थः । खाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

का० देवीराप इति बिष्टज्योपतिष्ठतइति । ऋजीषकुक्षं सुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदचरत्वात्पङ्क्तिर्वृहती वा पूर्वार्धं
मन्देवत सुक्तरार्धं सोमदेवतम् । हे देवीदेव्यः हे आपो वो युष्माक मेघ सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत ।
किञ्चतं तं सुग्रीतं शोभनग्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते

तव एष जलजलणो लोकः स्थानं तस्मिन्निवस्थितः सन् त्वं शं वच्च वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवच्च च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा आसीदिति शेषः । तस्मिन्नाः शस्त्रैर्धि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः । वहतेलीट् मध्यमैकवचने तडि शपि लुप्ते रूपं वचनेति ॥ २६ ॥

का० अवभृषेति मन्त्रयतीति । ऋजोषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृषः तस्मिन्लोचनं हे अवभृष त्वं निशुम्युष नितरां मन्दं गच्छ । वृषि मन्त्रायां गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निशुम्युषि नितरां परस्मैप्रीलोसि तथाप्यत्र निशुम्युष नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवेद्यो तनात्मकै-

अवभृथनिचुम्युषानिचेकरसिनिचुम्युषः ।

अवदेवदेवदत्तमेनोयासिपमवमत्यमत्यदत्तम्युराव्णोदेवरिषस्याहिदेवानांसमिदसि ॥ २७ ॥

रस्मदैवैरिन्द्रिवैर्वदन्त देवेषु हविःस्त्रामिषु कृत मेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि । देवः सुरे धने रास्त्रि देव आस्तात् मिन्द्रिय मित्यभिधानात् । तथा मत्यमत्युरे रस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मत्यकृतं मत्येषु यज्ञदशनाद्यं माणतेषु कृतं अवभृषरूपं यदेनोस्ति तदप्यह मवायासिष मित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्त मेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तस्मा हे यज्ञ मन्दं गच्छेति भाषः । किञ्च हे देवावभृषास्त्र यज्ञ रिषः वधात् पाहि अस्मान् पालय । रिष वधे क्षिप् । किञ्च तादृशः पुररावः पुर वहु विरुद्धं फलं रति ददातीति पुररावा । रा दाने आतो मनिन्त्रित्यादिना वनिष् । विरुद्धफलदायी बधस्वत्प्रसादादस्माकं माभूदित्यर्थः ॥

समिदत्तीति । खानानन्तर माहवनीय मेत्य तस्मिन् समिधं दद्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां सम्बन्धिनो समित् इत्यन मसि । यद्वा । देवभृताना मन्वाक् समित्यनं भवसि ॥ २७ ॥

का० निबद्धमाणमभिमन्त्रयतऽएजतु दशमास्य इति । यद्यनवव्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विग्रसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रिय-
माणं गर्भं मभिमन्त्रयेत् ॥ अवसानवययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुषा
सह एजतु । एजु कम्पने । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किञ्चित्तो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमास-
कावाचिक इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तद्वाह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च ससुद्र एजति एतौ हि

एजतुदशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा ससुद्र एजति । एवायन्दशमास्यो अस्वज्जरायुणा सह ॥ २८

यस्यैते यन्त्रियोगर्भो यस्यैयो निर्हिरण्ययी । अङ्गान्यद्दुतायस्य तन्मावा समजीगमस्वाहा ॥ २९ ॥

संज्ञा कम्पनशैलो । एवेति निपात एवमर्थ एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णवयवो गर्भो जरायुषा सह अस्यत् संसताम् निर्गच्छतु
यस्यैवयं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्यैव निर्गमन मायास्यते । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं
करोतीति । जुतेः । संस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हलङ्गाबध्य इति तिपि जुमे वावसान इति सस्य दत्वे
अनिदितां भिति नलोपे अडागमे च अस्त्रादिति रूपम् ॥ २८ ॥

का० अवदानान्वजुलुहोति यस्मै तद्वृत्तिः । वयावदानानि हुत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् । वयादेवत्याहुष्टुप् हे वयो यस्यासौ तव
१—२५, १०, ११ । २—२५, १०, ११ ।

गर्भा यस्त्रियः यस्त्राहः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्यो सुवर्णमयी ऋत्विष्यादिना इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रे च क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यद्भुता । इ कौटिल्ये इ हरे ऋन्दसीति क्रुरादेशो निष्ठाया मकुटिलानि अस्फुलितानि तं गर्भं मात्वा जनन्यान्बन्धगालक्षण्या समजीगमं सङ्गमयामि । गमेत्यन्तस्य लङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥२८॥ का० स्विष्टकृत मनुजुहोति पुरुदक्ष इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रख्याता सर्वं गर्भरस मवदयाच्चयुषां स्विष्टकृद्वेति कृते सति सुदुष्टयात् । गर्भदेवत्वं यजुः इन्दु रूपेण गर्भः स्रूयते । इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वं मानञ्च व्यक्तीकरोतु । अश्वतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् तस्माद्ब्रह्मिहल इति तुहागमः । विशेषणैर्महिमान माह कौटिल्य इन्दुः पुरुदक्षः पुरं पुरदक्षोविषु रूप इन्दुरन्तर्म्हिमानञ्जुधोरः । एकपदौ द्विपदौ त्विपदौ चतुष्पदौ मष्टापदौ भुवनानुप्रथन्ता ॥ स्वाहा ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथादिवो विमहसः । समुगोपातमोजनः ॥ ३१ ॥

दक्ष यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः अन्तरदरे स्थितः धीरो मेधावी एवभूतं महिमान मानञ्चेत्यर्थः । एवं महिमवतो भर्भस्य मातर-मनबन्धां भुवना भुवनानि चतु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रख्याति माह कौटिल्योम् एकपदौ मेकं पदं यस्यास्तां वप-यैकपदयुताम् द्विपदौ वपया ऋक् च द्विपदयुताम् त्रिपदौ त्रीणि पदानि यथास्ता सुपयद्वदोमेस्त्रिपदौ चतुष्पदौ पद्मीसंयोजैवतुभिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदौ स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवभूतां वशां गन्धित्वा भूतान्यनुप्रथन्ता मिति सम्बन्धः । स्वाहा सुदुत मस्तु ॥ ३० ॥

का० समिष्टयजुरन्ते शमित एव जुहुयात्तिष्ठस्वरत इत्यस्वाहाकृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शमितान्नाविव स्वाहान्ते न मन्त्रे शोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकार मनुस्कार्यं जुहुयादित्यर्थः । मरुदे वत्या गायत्री गीतमदृष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं मही येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन मरुसा तेजसा युक्ताः यद्वा त्रिशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे ययं पाथ सोमपात्रं कुरुष्व पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः संहितायां दीर्घः ह्यचोऽतस्त्रिङ् इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रचकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्भूतानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञस्मि मिच्छताम् । पिपृक्षान्नो भूतैर्मभिः ॥ ३२ ॥

आतिष्ठत्वनहनयं युक्ता तत्र ह्नाहरो । अत्रीचीनसुते मनोग्रावाकृणोतुवन्नुना ।

का० मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । शमिते क्षिप्तं गर्भं मरुदैश्चादेवेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिष्ठिदृष्टा । मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी मूलोकश्च नोऽस्माक मिमं यज्ञं मिमिक्षतम् । मिह सेचने सनन्तः सेक्तु मिच्छतां स्वैः स्वैर्भोगैः पूरयतामित्यर्थः । भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधाव्यादिभिः स्वैः स्वैर्भोगैर्नोऽस्मदीयं गृहं पिष्टतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

अथ षोडशी अन्ते पवस्वेत्यस्मात्प्राक् (३१) ॥ का० प्रातःसवने ऽतिथाद्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरं च चतुःस्रिक्तनातिष्ट

युक्ता हीति वेति । प्रातःसवने आचयण्यहणानन्तर मान्मेय मतिग्राह्य सादाय चतुःकोणेन खादिरीलखलेनातिष्ठ युक्ता होति मन्त्रयोरव्यतरेण सोपयामेन षोडशग्रहं गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्यानुबुगीतमदृष्टा । हे इन्द्रहृदि त्वं ते तव हरी हरितवर्णावल्ली लक्षणा वयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथ मातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं अतुल्यक्रियोजनकालः प्राप्त इति मन्त्रावली स्वय मेव रथे युञ्जते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च ग्रावा सोमार्भभषवपाशयः ते तव रथारूढस्य मनेऽवर्चीन-मस्त्रायज्ञाभिमुखं स कृणोतु सुतरां करोतु केन वन्दुना । वन्दुरिति वाङ्मामसुः पठितम् । वाचा अक्वणीसेन सोमाधिषवयन्देन । हे

उपयामगृहीतोसीन्द्रावत्पाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्त्वाषोडशिनै ॥ ३३ ॥

युद्धवाहिकेशिनाहरीष्टषणाकक्ष्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपागिरामुपश्रुतिञ्चर ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्पाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्त्वाषोडशिनै ॥ ३४ ॥

सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिनै षोडशं स्तोत्र मस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति श्रेषः । सादयति हे षष्ट एष ते योनिः स्थानं षोडशिनइन्द्राय त्वां सादयामीति श्रेषः ॥ ३३ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुबुब्बमधुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र हि निश्चितं हरी हरितवर्णा त्वदोयावल्ली युक्ता रथेन संयोज्य कौदृशौ हरी केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा हवषणा । हवष सेवने । हवषौ वधितारौ सेत्तारौ तरुणौ वा । षपूर्वस्य निगमइति दीर्घा-

१—१२, ५, २ ।

२—निघ० १, ११, २५ ।

भावः तथा कल्पप्रा कचे भवः कल्पः अखसन्नाहरजः कल्पः मध्यवन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कल्पप्रौ स्तू लावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं
रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरा मृग्यजुःसामलक्ष्यानां वाचा सुपश्रुति सुपश्रवश्च चर गच्छ
प्राप्नुहि अस्मद्भिः मृग्यजुषः । वाचं शुक्लास्मद्गृह मागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥३४॥

षोडशियहे तृतीया मन्त्रविकल्पः आशयशाहेन्द्रमिहरीइति गृहोलेति कठसूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्यागुष्टुर्बगीतमदृष्टा । इत्
एवार्थे हरी हरितवर्णावखौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः

इन्द्रमिहरीवहतोप्रतिष्ठश्रवसम् । ऋषीणाञ्चस्तुतीरुपयज्ञञ्चमानुषाणाम् ।

उपयामगृहीतोसौन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिन्द्रायत्वाषोडशिने ॥ ३५ ॥

यस्मान्नजातःपरोऽन्योऽस्तिश्चाविवेशभुवनानिविष्वा ।

मातृषाणां यज्ञसुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः । किञ्चित्मिन्द्रम् अप्रतिष्ठश्रवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिष्ठ न
प्रतिष्ठमप्रतिष्ठ श्रवो बलं यस्य सोऽप्रतिष्ठश्रवास्तम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

का० उपस्थायैनं यस्मान्न जात इति । षोडशियह सुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्या विष्टुष्विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी
सूयते यस्मात्पुरुषादन्यः स्यतिरिक्तः परः तत्कृष्टे देवादिर्जातः सन्भूतो नास्ति न विद्यते यद्यपि विष्वा विष्वाणि सर्वाणि भवनानि

भृतजातानि आविश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसयलक्षणां
तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्ततेजसा तज्जगतिषा मुक्तीवनं करोतीत्यर्थः । येन सूर्यस्तपति तेजसेह इत्यादिश्रुतेः । यदा-
दित्यगतं तेजा जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाम्नी तत्तेजा विहि मासकमिति स्मृतेषु । किञ्चित् प्रजापतिः प्रजया संरराब्
प्रजारूपेण सव्ययममाब् । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराराग्र्य इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु
तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिः प्रजया संररागस्वीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्च सम्राट् कणश्च राजा तौ ते भक्षज्वक्रतुरग्रतम् ।

तयोरहमनुभक्षकश्चापि वाग्देवी जघाणा सोमस्य हृदयमुसह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशगृहं भक्षयेत् । इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशदेवत्या वा त्रिष्टुब्जुरक्ता अन्त्यपादौ
द्वादशाक्षौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा । हे षोडशगृह तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः ।
तौ का इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किञ्भूत इन्द्रः सम्राट् परमेस्वर्युक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः । किञ्चा तौ वरुणः राजा राख-
सुयंजी राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राड्वाजपेजेनेति श्रुतेः । तयोरिन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनं भक्ष मनु पद्यात् अहं भक्षयामि
१—भाज० जी० १५, १२ । २—५, १५, १३ ।

शोभं पिवामि । लुषाणा मदीयेन भवेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य दृष्यतु शोभेन तस्मा भवतु
दृष्टावर्धनां कारणे षष्ठी देति सोमग्रन्थात्षष्ठी । स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ ३७ ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः ॥ का० पृष्ठः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं वाहे पूर्वजने पवस्वातिष्ठन्नम्रमित्यन्वयेनेकम् अग्ने
वर्चस्त्रिद्वौलिष्ठ सर्वं आजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति । अस्ति काश्यप्यष्टाः षडहास्त्यः क्रतुः स तु षडभिरहोभिर्निष्पाद्यः
तत्र पूर्वोक्ताः षडहस्त्ये अग्नेषामने पक्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्तत्रैवाम्ने वर्चस्त्रिद्वौलिष्ठान् हविर्भक्त्यैव भक्षयेत् ।

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मै वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिष्मयिपोषम् ।

उपयामसृहीतोऽस्म्यन्वेत्वा वच्च स एष ते यो निरस्म्यन्वेत्वा वच्च मे ।

अग्ने वच्च खित्व च्छांस्त्वं देवस्य सिवच्च खानहम् नुष्ये भूभयासन् ॥ ३८ ॥

तत्र प्रथमा यक्षा । अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ सप्ताष्टौ पादौ एषा यजुरक्ता उपयाम एष तदिति हे
यजुषी । हे अग्ने त्वमस्मै अस्मासु सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं तर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव गत्यष्टः अन्तर्भूत-
स्त्वर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति विभक्तेः श्रेष्ठादेशे अस्मै इति रूपम् । किञ्चित्स्त्वं स्वपाः । अप इति कर्मनाम । शोभनाव्यपसि
ग्रस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह स प्रार्थ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयि धनं दधत् धारयन् स्थापयन् सन् पोषं पृष्टि
॥ १—१२, ३, १-२ । २—निघ० २, ४, १ ।

पुत्रपत्न्यदिदृष्टिं पवस्व प्रवर्तयेति सम्बन्धः । उपयामयतीतुरपयामो गृहः हे सोम तेन त्वं गृहीतसि हे गृह वर्चसं वर्चस्विने तेजस्विनेऽन्वये त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽन्वये त्वां सादयामीति शेषः ॥ भक्षयमन्त्रः । हे वर्चस्वि त्विष्टतेजोयुक्त हे भक्षे त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदौर्गन्धर्मानसि भूतस्वरप्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवृक्षसम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

द्वितीयोतिगाहगृहपमन्त्रः । इन्द्रदेवत्वा गाथवी कुबस्तुतिदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र त्वमेजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुक्तान्नादुहच्छन् सन् यिमे हन् नासिके वा भवेपयः टुवेष्टु कर्म्यने कर्मितवानसि किं कृत्वा सोमं योत्वी पोत्वा स्वात्वाद्येवेति निपातः । किञ्च तं भोमं

उत्तिष्ठन्नोजसासहपीत्वीधिप्रैश्चवेपयः । सोममिन्द्रचमूतम् । उपयामगृहीतोसौन्द्रायत्त्वौजसएषते

योनिरिन्द्रायत्त्वौजसे । इन्दौजिष्टौजिष्ठस्त्वन्वेष्णस्योजिष्ठोहस्मनुष्ये प्रभूयासम् ॥ ३९ ॥

यस्यसुतं यस्यानघिषवचर्क्षिषि सुत मभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशात्सासे कर्मितवानित्यर्थः ॥ हे गृह त्वमुपयामगृहीतोऽसि योजसे ब्रह्मवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः योजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षयमन्त्रः । हे इन्द्र हे योजिष्ठ योजी बल मन्त्रासौमेत्वाजस्यौ । यस्यायेत्यादिना विनिप्रत्ययः अत्यन्त मेजस्यौ योजिष्ठः प्रतिशायने तमविष्ठनाविति इष्टम् प्रत्ययः । विष्णोर्मेर्भुविति इष्टमि परे विनि कोपः । टिलीपय । तदन्वोधनमेजिष्ठ । अतिबलयुक्त त्वं यथा देवेभ्योजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मन्वे इह मेजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥ ३९ ॥

दृतीयोतिषाश्चमन्त्रः । सूर्यदेवत्वा मायवौ प्रसक्तवृष्टा यजुरन्ता । दृष्टोऽङ्कि इरितो वेति चुरङ्किदेशि ऋहृयोऽङ्कि गुच इति
 उत्तमैकवचने षडर्थमिति प्राप्तिं शोको वदुःको विभाषा बहुलं हृन्सीति दृष्टोवसरस्य भिवादेशस्याभौ रुडागमो धातोर्गु बाभाव-
 षादङ्किः ऋहृवमिति रूपम् कर्मचि सङ्कि प्रथमपुबबबबबनक्तानि द्रष्टव्यं मष्टयन्ते त्वर्थे । वीत्खु पसर्गोऽह्यमित्यनेन सम्बध्यते ।
 किंतुयिति प्रथमात्मबुः पठितम् । अथ सूर्यस्य केतवः प्रभादेतवः सर्वपदाङ्गान्नक्ततो रक्षयः किरणा जननगु सर्वप्रचिनोऽनुबदा
 चि ऋहृवः विविधैवाहृष्यन्त सूर्यकराः सर्वजनरन्गता व्यापका हृष्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्ताः आजन्तो त्वन्तोऽन्वयो वज्रयो यज्य
 ऋहृष्यमस्यकेतवोकिरष्ययोजनान् अनु । आजन्तोऽन्वयोयथा । उपदामगृहोतिसिद्धय्यायत्वाभाजयैवतेयोनिः

स्वार्थायत्वाभावाज्जाय । स्वार्थभाजिष्ठनाजिष्ठस्त्वन्देवेष्वभिभाषिणोऽहमाप्नुयेषुभयासम् ॥ ४० ॥

सदुल्लङ्घ्यात्वेदसन्देवं वह्निकेतवः । दशेविषयायसूयम् ।

अनावृता दृष्टान्ते तद्गत् । हे ग्रह त्वसुषयमेन गृहीतोऽसि स्वाजते दीप्यतेऽसौ स्वाजस्तस्मै सूर्याय त्वं ददाति । सादर्वर्ति
एव तव योनिः स्वाकाय दीप्ताय त्वं सादयामि । दतीयातिवाभ्यक्षयमभ्यः । अत्यन्त आको आजिहः हे आजिह
पतिदीप्त हे सूर्य त्वं यथा देवेषु आजिहोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु आजिहोऽतिदीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥ इति वादयाहः ।
को० उदु त्वमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरस्य विषुवत्कालके मध्यमिहनि सौरमण्डपात्सादूर्ध्वमतिवाभ्य-

१—निष् ३, ८, १ । २—१, २, ३, ११ ।

यहचं कार्यम् । सौरो मायत्री देवदृष्टा पुनर्याख्यायते त्वं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातरं जातप्रज्ञं वा देवं
देवमशीलं सर्वं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विज्ञाय । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । विज्ञाय इत्ये
दशनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एव ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

का० हविर्धानाम्नीप्रयोरन्तरे द्रोणकलयमिनामप्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गविरादादावह्नीने द्विसुत्वे गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र
सहस्रसङ्ख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाम्नीप्रयोगमञ्जस्थां द्रोणकलय माप्रापयेत् । गोदेवत्या महाप रुक्मिः कुसुबविन्दुदृष्टा

उपयामगृहीतोसिखृत्ययत्वाभ्याजायैषतेयोनिःसूत्यायत्वाभ्याजाय ॥ ४१ ॥

अजिघ्रकलयमप्यात्वाविशन्तिवन्दवः । पुनरूर्जोनिवत्तस्वानः सहस्रन्धुजोरुधारापयस्वतोपुनर्माविशताद्रियः ४२

अष्टावटपादा । महति गोनाम । हे महि हे धेनो त्वं कलयं द्रोणकलयाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन प्राचं कुरु किञ्च हे
धेनो हस्त्यः सोमाः त्वा त्वा मास्विभन्तु द्रोणकलयस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्
इति विवर्तते । या त्वमेवं मया स्मृता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धृत्वा सहस्रसङ्गं धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं
तस्मात्तस्मात्तुल्यं सुवर्देहि दुहतिर्होमायः । किञ्च तत्प्रसादादुधधारा बहुपययुक्ता पयस्वतो वेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छ-
तिर्माकरीः । स्यादरविः धनमपि मा मासाविशतात् ॥ ४२ ॥

का० इडे रत्न इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् । सोदेवत्या प्रस्तार-
पङ्क्तिः कुसुमविन्दु इष्टा यस्या आयो पादौ द्वादशार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इष्टाते स्तूयते इति इडा मनोर्द्विहता तत्तुल्या ।
रमयतीति रत्नी । कृत्यते यद्गुग्धं यज्ञे विविति इत्या कृत्यते आकृत्यते सर्वविति वा हव्या । वाग्यत इति काव्या मगवाणां ज्ञेतासु कामाः
प्रविष्टा इति कुतिः । बन्धयत्याद्यादयतीति चन्द्रा । द्युत दौमौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । बर्दिकरदीनद-
वचङ्किता । सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम । वर्तेरिति यास्कोक्तेः । उदकशब्दे नात्र क्षीरं सुचते । मही
इडे रत्नेऽप्येकाम्ये चन्द्रज्योतेति सरस्वतिमहि विव्रुति । एतातेऽग्नौ नामानि देवभ्यो मासु कृतवद्भूतात् ॥ ४३ ॥

विन इन्द्रमृधे जाहिनी चायच्छपृतन्यतः । यो अस्मा अभिदासत्यधरङ्गमयातमः ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्रायत्वा विष्टध एषते यो निरिन्द्रायत्वा विष्टधे ॥ ४४ ॥

महती । विविधं कृत्यते स्तूयत इति विव्रुतिः । न हन्तुं योग्या अग्न्या अहन्तव्या । तासां सम्बोधनानि हे धेने एवभूते ते तव
एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहितं सती देवभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृतं तं सुकृतं श्रीभन-
कर्मकारिणं मां त्वं कृतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवभ्यो बदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

का० महं यज्ञाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विव्रकर्मकिति वेति २ । गवानयनस्योपात्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशुपासभा-
२—१३, ३, १७ ।
२—निश्च० ८, १६ ।

दूष्ये मेन्द्रयहयहये मन्वचयम् । तवायाः । इन्द्रदेवत्याशुपु शासदृष्टा हे इन्द्र नोऽस्माकं रुधः शक्रन् सङ्क्रामान् वा विजहि विशेषेण
नाशय । किञ्च एतव्यतः नोचा यच्छ । एतनां सङ्क्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते एतव्यन्ति एतव्यन्तीति एतव्यन्तस्यान् सुप धातुनः
कञिति एतनायब्दात्काचि प्रत्यये कव्यध्वरएतनस्यर्वि लोप इति टिलोपे शठप्रत्यये च रूपम् । एतव्यतः सेना मिच्छतः शठकीचा-
न्यगन्मुतावच्छ भिरुष्ट्रीव युष्मादुपरतान् ऊर्वित्यर्थः । किञ्च ययान्वोऽस्मानभिदासति । दसु सपचये । उपचयति तं शत्रुं मधरं
निज्जटं तमो मरकं ममय प्रापय संहितायां दीर्घः । हे ग्रह त्व सुपयामेन गृहीतोसि त्रिशिष्टो मृतु संयामो यस्म तस्म विस्वसे
विशिष्टसङ्क्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एव तव योनिः विस्वदुषविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४३ ॥

वाचस्यतिविश्वकर्माणां नृतये मनोजुवं वा जे अद्याल्लवेम । मनो विश्वानि हवनानि जोषदिश्वयन्भूरवेसेसाधुकर्मा ।

उपयामगृहीतोऽपीन्द्रायत्वाविश्वकर्माणां एतयोनिरिन्द्रायत्वाविश्वकर्मान्ये ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मादेवता निरुपु शासदृष्टा ईदृश मिन्द्रं वाजे महाव्रतीयस्य च बाहविवये अद्याजिद्विदे वयं इवेम चाश्र-
याम विश्वकर्मादेवते भवनाय रचयाम । किञ्च त्वं विश्वकर्माच विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्म तस्म । तस्मा
वाचस्यति वाचां पावकृतात् वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुर्दिन्द्रो वानिति युतेः । तस्मा मनोजुवं कूरिति कवनाम मनसो कूरिव
जव इव जलो यस्म स मनोजुसम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि भावानानि यवसेऽस्मयाककवसे
रचयाम वा जीवत् सुवताम् अस्मदाज्ञानं साधु-साध्विति सेवताम् । लेटोऽष्टाटावित्यङ्गागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेऽस्मिति तिप इतोपि

जोषदिति रूपम् । किञ्चतः सः विश्वशब्दः विश्वस्य यं सुखं भवत्येकादिति विश्वशब्दः साधुकर्मां शोभनकर्मकर्ता । हे नमः
उपशान्तगृहीतोऽपि विश्वकर्म के सर्वकर्म इन्द्राय त्वां यजामि । सादर्यति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादर्यामि ॥ ४५ ॥
इतीतो मन्त्रविक्रयः । इन्द्रविश्वकर्मणेदेवता मिष्टुयं ग्रासदृष्टा । हे विश्वकर्मन् वर्षमनेन वर्षमनेन वर्षविक्रयं वा उक्त्वा
जमिन् ग्रातारं जनतो रूपक मवधं इत्यु मयस्य मप्रतिभटं चाकरोः कृतवानसि । तस्मै तादृशयेन्द्राय पूर्वोविशः प्रजाः पूर्वो

विश्वकर्मणविषादार्त्तनेत्रातारमिन्द्रमद्योरेवद्वाम् । तस्मैविशः समनमन्तपूर्वोरयमश्रोविश्वयोवथासत् ।

उपशान्तगृहीतोऽपीन्द्रायत्वाविश्वकर्मणएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाविश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

उपशान्तगृहीतोऽस्यमयेत्वागायत्रच्छन्दसङ्कुलामीन्द्रायत्वाविष्टुच्छन्दसङ्कुलामि

विश्वेभ्यस्त्वादिव्योजगच्छन्दसङ्कुलाय्यमुष्टुप्तेभिगरः ॥ ४७ ॥

वशिष्ठादश्री मनुष्याः समनमन्त सम्पन्नताः यथा पश्यन्त्यर्थं याजुष्ययः यथा यतः कारणात् भयमिन्द्रः सद्य उद्भूतवज्रो विहज्यो
विविचिन्नु कार्येषु भाग्ययत इति विहज्यय मसदभूत् तस्मादिसम्पन्नमै मता इत्यर्थः । विश्वकर्मणं त्वद्विःसामर्थ्यादिच्छायां प्रभाव
इति भावः । उक्त्वाप्त एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

का० अदाभ्यं गृह्णात्यासिष्य निशाभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रोनंशूनवधायाम्नेये त्वा गायत्रच्छन्दस मिति प्रतिमन्त्र सुपयामः
सर्वत्राविशेषादिति । अस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्मिन् इति गायत्र्यासञ्ज्ञा अप्राननीय तस्मिंस्तूष्णः सोमसत्ताः
प्रविष्यान्मये स्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः क्रमिषादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः सोमसत्ताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतन्निष्यपि
मन्त्रेष्वादावनुब्रूयन् सर्वशेषत्वादास्मानस्येति सूत्रार्थः । तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि । हे सोम
त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽस्मिं हे ग्रह गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दसं त्वा मन्त्रेऽन्विनीत्यर्थं गृह्णामि । द्वितीयो
मन्त्रः । उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वा मिन्द्राय गृह्णामि । तृतीयो मन्त्रः । उपयामं जगतौ छन्दो

ब्रेशीनात्वापत्सन्नाधूनोमिकुक्कननानान्वापत्सन्नाधूनोमिभन्दनानान्वापत्सन्नाधूनोमिमदिन्तमानान्वापत्सन्ना

धूनोमिमधुन्तमानान्वापत्सन्नाधूनोमिशुक्रन्वाशुक्राधूनोम्यहोरेख्यस्यरश्मिषु ॥ ४८ ॥

यस्य तादृशं त्वा हे ग्रह त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वा मिन्द्राय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारचयं ग्रहयम् ॥ का० अनुष्टुप् छन्दोऽस्मिं
यूनं मन्त्रं पठेत् । अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाथ तमाह हे सोम अनुष्टुप् छन्दोऽस्मिं तवाभिगरः
अभिष्टुप् छन्दोः । गृह्णातीति यद्वा जखं सवनभ्यसादानुष्टुभमिति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

का० धनोत्पत्तिश्च भिन्नश्रीनां लेति मच्छन्नाहवनीयमिति । आहवनीयसमोपं मच्छन्नुभिरदाभ्यनुष्टुभानि जलानि चाहवेत् ।
एतदादीनि विष्वक् देवाना मित्वन्तानि सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम ब्रेशीनाम् ब्रजतो मेवस्त्रोदरे शरते ता ब्रेशी

१—१२,५,१७ । २—१२,५,१७ । ३—१२,५,१७ । ४—१२,५,१७ ।

मिशोदरस्या आपस्त्रासां पक्कन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्यत्तार्थं त्वा त्वामाधूनीमि कम्पयामि । कुङ्कुननामम् । कुङ्कु शब्दे अत्यर्थं कुङ्कुनाः शब्दं कुर्वन्ना नमन्ति प्रह्वोभवन्तीति । कुङ्कुनना मेघस्था आपस्त्रासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति । भन्दनाः कल्याणकारिणः सुखयित्री वा मेघा आपः अन्यत्पर्ववत् । भदित्तमानाम् । भन्दयन्तीति भदित्तमाना अत्यर्थं भदित्तो भदित्तमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः नादवस्येति छान्दसे युडागमः । अत्यन्तं तपंवत्त्वो मेघा आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः एवंविधाना मर्षां पतने त्वां धूनेमि । किञ्च युक्

ककुभएरूपंष्टपभस्यरोचतेवृहच्छुक्रःशुक्रास्यपुरोगाःसोमःसोमस्यपुरोगाः ।

यत्तेसोमादाय्यन्नामजागृवितस्मैत्वागृह्णामितस्मैतेसोमसोमायस्वाहा ॥ ४८ ॥

यव मन्त्रिष्टकमर्षाणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्षिष्टकर्मणि निगृभ्यालक्षणे जले त्वा माधूनीमि । किञ्च अङ्गो दिवसस्य रूपे मर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वा माधूनीमि ॥ ४८ ॥

हे सोम यवभस्य षष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते ककुभ मिति महन्नामसु पठितम् । वृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितु मर्हति । हे सोम ते त्वदीय मदाय्य मनुपहंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामस्ति तस्मै त्वां गृह्णामि ॥ का० तस्मै तद्वति जुहोतीति । अद्वैतं जुहोति । सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु तत्त्वोम मेवैतत्त्वोमाय जुहोतीति । जुतेः ॥ ४८ ॥

१—निघ० ३,३,१८ ।

२—१२,३,१० ।

३—१२,३,११ ।

का० अंशून् सोमे निदधान्प्रियमिति प्रतिमन्त्रमिति । मन्त्रवयेषोऽखलखानग्रन् सोमे चिपेत् । तवाद्यः । हे देव दीप्यमान
हे सोम उयिक् कामयमानस्त्व मन्त्रः प्रियं पाथोऽत्र मयोहि अपिगच्छ । द्वितीयः । हे देव सोम यथो काम्यस्त्व मिन्द्रस्व प्रिय मन्
प्राशुहि । यत्र दत्तोयो मन्त्रः । हे देव सोम यत्रस्त्वा यत्राकं मित्रजुतस्व विप्रो यो देवाम प्रिय मभिरुचित मन् प्राशुहि
यन्मित्रं प्रातःसेवन मिन्द्रो माचन्दिनं सवनं विप्रं देवास्तृतीयं सवन मिति श्रुतेः सवनदेव्योऽप्यवन् ॥ ५० ॥

अग्निमन्त्रेवसोमान्प्रियम्याथोपोहि वशीत्वन्देवसोमेन्द्रस्वप्रियम्याथोपोह्यस्त्वा

त्वन्देवसोमविश्वे प्रान्देवानांम्यम्याथोपोहि ॥ ५० ॥

इह रतिरिह रमस्त्वमिह रतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । उपसृजन्त्यवस्यन्ते यत्र सोमातरन्ववन् ।

रायस्योषमस्त्वासु दीधरत्याहा ॥ ५१ ॥

यत्र सोमोत्थानमका देवदृष्टाः । का० प्राजाहाऽज्वारब्धं विह रतिरिति सुहोतीति । सर्वेषु दीधितेव्यर्चसुष्टे विद्यानो
स्वतःपुत्रपत्न्ये हतं हृदयात् । यत्र देवतं यशः । हे गावो युषदीया रतिः रमण मिह यत्रमभिरुच्य इति यत्र रमणं युषाक म्नि
यत्रमभिरुच्य इतिः सन्तोषोऽस्य, साधतिः स्तुतौयाना मपि हृतिरिहैवास्त्वाहा सुहुत मस्तु । का० यपरा सुवस्त्वमिति । प्राजाहा
१—११५१, १८ । २—११५१, १९ ।

एव द्वितीयाहुतिः । उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरी तृतीया द्वादशार्णः सौम्यः । धारयतीति धरुणोऽग्निस्सासु रायस्योषं रावो
धनस्य धशुयवसुवर्षादेः शुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपं सहभाव आर्षः । किञ्चित्तो धरुणः मात्रे धरुणम् । षष्ठाथं चतुर्थो ।
आहुतः प्रथिव्या धारयिताह मग्निं सुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं प्रथिवीं धयन् विभन् तद्रोषघ्नं हविर्भक्षयन्वित्यर्थः ।
स्नाह्विति होमार्घः ॥ ५१ ॥

का० सप्तस्थुर्गु गायन्ति सप्तस्य ऋद्धिरिति । सर्वं दीक्षिता उत्तरहविर्धानावरकूक्षरीमातृव्या सप्तधिसृजन्तं साम गायन्ति ।

सप्तस्य ऋद्धिरस्यगन्तुज्योतिरसृताश्रमम् । दिवम्प्रथिव्या अद्याकृशासाविद्रासदेवांस्तु ज्योतिः ॥ ५२ ॥

शुवन्तमिन्द्रपुत्रतापुत्रेयुधायोनः प्रतन्यादपतन्तमिद्वसंवज्रं सतत्कामिद्वतम् । दूरे च सायच्छात्सु हनंयदिनक्षत्रम् ।

इहती यजमानानां मातृस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा । हे साम सप्तस्य ऋद्धिः सृष्टिस्तुमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्य-
सचय मगन्तु प्राप्ताः ततः असृता अमरचधर्मा अश्रुम भूताः प्रथिव्याः सक्तायादिविद्युलोकं मध्यावहाम अध्याकृताः युलोकैकाकृताः
ततो देवानिन्द्रादीनविद्रास जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेत्यन्येन गुदादिमे सृष्टिः रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं
चानिदम् ॥ ५२ ॥

का० युवं तद्विति दक्षिणस्याधोऽङ्गं प्राक्षो निःकामन्तीति । सर्वं यजमाना दक्षिणहविर्धानासासोमर्गेषु प्राक्साः निःसरन्ति ।

१—१२, ४, १२ ।

२—१३, ४, १३ ।

इन्द्रदेवत्यात्यिरवसानत्रयोपिता षट्षष्ट्यक्षरत्वात् हूना आद्योऽर्धं इन्द्रपर्वतदेवत्वः । हे पुरोयुधो पुरोयुधा पुरोधि युध्येते तौ पुरोयुधौ
इगुपधेति कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे
वीर्या तं तम् इदेवार्धं तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशिष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन
तं तमिदं तं तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीर्याश्रवणायोऽपि वीर्या यौ वः शत्रून्ऽस्मान् घृतन्यात् घृतनां सेनां कुर्यात्
योधयेदित्यर्थः । इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं बोधते हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहन मत्स्यन्तगन्धौरं वनं जलं वा
प्रति दूरे चत्ताय चतर्गितिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे कृण्वत् कृण्वतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगत

अस्माकं शत्रून्परियूरविश्वतोदन्मर्दनीष्टविश्वतः । भर्मुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषः पू३

मिनचत् प्राप्नुयात् इनच्चतिव्याप्तिकर्माः वने दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दारयतीति दर्मा दृ विदारे अन्वेष्योऽपि
हृष्यन्त इति मनिन् प्रत्ययः विदारणशीलो वज्रः अस्माक मस्मदीयान्विश्वतः सर्वतः स्थिताव्विश्वतः सर्वान् शत्रून् परि दधीष्ट परितो
विदारयतु दीर्यते रात्रौर्लिङ्गं तङ्गि रूपम् ॥ का० पृथक्कामेषु भूषुव इति । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः ।
हे मूर्खवः स्वः अन्विवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम ।
एकवचनान्तोषं व्याख्यातः २ अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

॥ सन्नोत्थानं समाप्तम् ॥

का० परमेष्ठादींबतुस्त्रिंशत् लुहोति घर्मदुग्धाले चादोहे चोदीक्षा दोहस्थानित्यस्याः शाखाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुष्कळा

१—निघ० २, १८, २१ ।

२—१२, ४, २८ ।

३—३, २७, १८ ।

हचिणेऽस्थानि हुत्वा दोहयेत्यपदाज्यस्तन्दने चैक इति । सन्मयधर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहत्या-
दीन् सलिताया स्वाहेत्यन्तां चतुस्त्रिंशद्भोमान् जुहोति धर्मदुहो गोमरणे तरस्थाने उदङ्गुल्याः स्थितायाः पद्मीशालापूर्वभागे प्राङ्गुल्या
वा शुक्लाहचिणेऽस्थानि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य सुक्स्थस्य वा युषदाज्यस्य वा अंशे
एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः । परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मान्नतदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः
प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः । सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तनो या एता देवता या आहुतीर्जुं ह्येति स यद्यज्ञ-
स्वाह्व्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दोहोपसरस्वाहवनौये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवाएतद्यज्ञस्य पर्व संसते

परमेष्ठ्याभिधीतः प्रजापतिर्वाचिव्याहृतायामन्वो अच्छेतः सविता सन्धाविश्वकर्मा दो जायाम्यप्रासो मक्रययाम् ॥५४

यज्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवेतदेवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्धधातीति । अथ मन्वार्थः ।
आध्यायादसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठो भवति । अयमर्थः । मनसा
ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः । स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्यर-
मेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हतउपैनं यज्ञो नमतीति । वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति
वचस्सुचरिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापन्नौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः । यदा सोमः अक्षाभि-
मुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्वो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिद्विमित्तं चेत्तदा अन्वसे स्वाहेति जुहुयात् । सन्धां सोमस्तस्य

१—२५, ६, १-६ ।

२—१३, ५, १-२ ।

३—१३, ५, १, २ ।

सञ्जज्ञो सत्यां सोमः सविदनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तो सविने स्वाहेति जुहुयात् । अथ यदि सातः किञ्चिदापद्यत सविने स्वाहेति जुहुयादिति युतेः । दौचायां सत्यां सोमो विश्वकर्मण्यते तदा विश्वकर्मणि स्वाहेति जुहुयात् । सोमः क्रौयतेऽनया सां सोमकर्मणी नौसखा मानौतायां सत्यां सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

क्रौयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु० । यजमानेन क्रौतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० । औरो यजमानोऽक्षणे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । शिपिषु पूणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्ब्रूणको विष्णुरित्यर्थः ।

इन्द्रश्चमरुतश्चक्रयायोपोत्थितोसुरः पण्यमानोमिवः क्रौतोविष्णुः शिपिविष्टजरावासन्नोविष्णुर्नरन्विषः

प्रोह्यमाणः ॥ ५५ ॥ सोमश्चागतोवरुणश्चासन्ध्याः सासन्नोभिराम्नौद्भृद्भ्रो हविर्द्वानियवीपावह्नियमाणः ॥ ५६ ॥

तदा प्रायश्चित्तापत्तो विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० । प्रोह्यमाणः शकटेनोद्धमानः सोमो विष्णुर्नरन्विषो भवति नरो धीयन्ते पारोक्ष्यन्ते यस्मिन् स नरन्विषः संसारः तं स्थति नाशयति नरन्विषः जगत्संहृष्टं विशिष्टो विष्णुः यद्वा रथं हिंसायाम् रथ्यति हिनस्ति रन्विषः सृस्ता न रन्विषो नरन्विषः जगत्पालको वा विष्णुः । तदा विष्णवे नरन्विषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

शकटादेनगतोऽवरुणः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । आसन्ध्यां मक्षिकाया सुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० । आम्नोऽधे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० । हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो

भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० । हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रे च कण्ठनाभं सुपावक्रियमाणः सोमोऽवर्धनामको भवति तदावर्धने स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

अथ सोमखण्डेषु न्युगः कण्ठनं कालारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुवात् । अङ्कुरं कृष्टं (५७) इत्यादिसन्त्रे च आध्याव्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतया विष्णुर्भवति । आ समस्तात्योतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति

विश्वे देवा अ० गुपु न्युगो विष्णुरा प्रीतया ध्यायमानो यमः स्वयमानो विष्णुः सन्ध्यायमानो

वायुः प्रयमानः शुक्रः पूतः शुक्रः चौरश्चोर्मन्वीसन्तु श्रौः ॥ ५७ ॥

विश्वे देवा चमसे धृन्नीतो सुहो मा योद्यतो बद्रो ह्यमानो वातोऽथाष्टसो न च द्याः ।

रक्षतीत्याप्रीतयाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विश्वे आप्रीतपाय स्वाहेति जु० । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० । सम्यग्भिष्यमाणः शुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विश्वे स्वा० । दद्यापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० । इति सोमः शुक्लो भवति तदा शुक्लाय स्वा० । चौरिणं दुग्धेन श्रीयते मिश्रीकृत्यत इति चौरश्रौः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदपि शुक्लाय स्वा० । सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्वो भवति तदा मान्द्विने स्वा० ॥ ५७ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रे धृन्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । होमाद्यमुदातः

सोमोऽससज्जो भवति तदा असवे स्वा० । ह्यमानः सोमो रदो भवति तदा रद्राय स्वा० । अम्हावृक्तः होमशेषीभूतः सदः
प्रति भवचार्यं मानैतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा० । प्रतिस्थातः ब्रह्मपुत्रयस्वेत्यादिना भवचार्यं पुष्टः सोमो दृक्वा
भवति नूनं मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति दृक्वाः तदा दृक्चसे स्वा० । भवमावः पीयमानः सोमो भवो भवति तदा
भवाय स्वा० । भवयित्वा सन्नः खड्गेषु सादितः सोमो नारायंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना ग्रंसन्तीति नरायंसा
यन्नसन्नं हिता योत्या वा नारायंसा नारायंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमिसापत्नौ पिष्टभ्यो नारायंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

प्रतिस्थातोभजोभक्ष्यमाणः पितरो नारायंसाः सन्नः ॥ ५८ ॥

सिन्धुरवष्टयायोद्यतः समुद्रोऽप्यवद्वियमाणः सलिलः प्रभृतो ययोरोजसास्त्वभितारजाऽसि

अवष्टयार्थं मुखतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिसुखं नोयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा
समुद्राय स्वा० । प्रभृतोऽप्यु निमज्जः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्नौ सलिलाय स्वा० । एताभिर्यन्नाहुतिभिर्यन्त्रः
चिकिच्छितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । ता वा एताश्चतुस्त्रिंशत् मान्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश
एतदु सर्वदेवैश्च भिषज्यति सर्वदेवैश्च प्रतिसन्दधातीति ॥ का० ययोरोजसेति सोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्वन्नं
रसरूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाहतिहोमं वाचनं च कर्त्तव्यं तिष्ठेत् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानाजच्छब्दा

आहारः तौ विष्णु तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णु उभावपि वरुणौ कामंभूतौ प्रति भगन् नतं स्तब्धं यज्ञसाधन मिति शेषः । कदा पूर्वहृतौ पूर्वविवाहानि यावत्प्रधानं ह्रयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्तब्धं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा पूर्वं ह्रयते तौ पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ भूति हविर्गच्छति सम्बन्धः । तौ कौ यवोविष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजसि लोकाः स्तभिता स्तभितानि । लोका रजस्युष्णत्वं इति यास्तुः । स्तभूतिः स्तब्धनाथः । किञ्च वा यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईयाते ऐश्वर्यं कुर्वन्ति जगदा मौखरावित्यर्थः । पत ऐश्वर्यं दिवादिराजनेपदौ यद्वा पत्येते

वीर्यैर्भविर्वीरतमाशविष्टा । यापत्येते अग्रप्रतीतासहोभिर्विष्णु अगन्वरुणापूर्वहृतौ ॥ ५८ ॥

देवान्दिवमगन्धस्सतोमाद्रविणमष्टुमनुष्यानन्तरिचमगन्धस्सतोमाद्रविणमष्टुपितृन्

परसैव्येषु श्वेनाविव पततः । किञ्च तौ वीर्यैर्भविर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्टा । श्व इति बलनामः । अत्यन्तं बलवन्तौ पतिश्वस्त्रिनौ शविष्टौ विष्णुतोर्लुङ्गिति विभिलोपे इष्टनि टिलोपे शविष्टाविति रूपम् । तथा सहोभिर्वीरपुत्रीता अग्रप्रतिगतौ न केनापि सस्युषं गन्तुं शक्नौ अगन्धयोगावित्यर्थः न प्रतीयेते तावत्प्रतीता । एवंविधा विष्णुवरुणौ प्रति स्तब्धं हविर्गतं मित्यर्थः ॥ ५८ ॥

आ० देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्तब्धे देवान्दिव मित्यभिर्मर्शनम् । अत्यष्टिर्यज्ञदेवता यजमानाशौः । अयं यज्ञो देवान् वायादीन्

प्राप्य दिवं दुर्लोकं मगन् अगच्छत् ततो दुर्लोकस्थायाज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु
 अग्नीदेः पदविष्करणयोत्सवः । अनेन सुकृतिना मारोहक्रम मभिधायेदानीं मवरोहक्रममाह । ततो दुर्लोकिकादवरोहणकाले यज्ञो
 मद्रव्याकामस्तुल्यलोकं मागच्छन् अन्तरिक्षलोकं मगन् गतः तत्र स्थितायाज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमन
 आह वायं यज्ञो धृमादिमार्गैर्ब पितृन् प्राप्य पृथिवीं भूलोकं मगन् तत्र स्थितायाज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं वदुना यं कश्च यं
 कर्मणि लोकां यज्ञोऽयन् अतस्तस्माद् यज्ञात् मे सम भद्रं कल्याणं मभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

पृथिवीमगन्त्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टुयज्ञं ज्वलोकमगन्त्यज्ञस्ततोमिभद्रमभूत् ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्सन्तवोयेविततिरेयद्रमं यज्ञं स्वधयाददन्ते । तेषाञ्जिह्वं यज्मेतद्दधामि स्वाहा घर्म्मो अयेतु देवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्वा यक्ष्मिस्त्रिंशद् वा स्वाचक्ष्मस्त्रिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे दृढहोमः शाखान्तरे ।
 तन्मन्त्रि प्रायश्चित्तप्रथममेव यज्ञं विस्मरयन्तीति तन्तवो देवायतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याका ये परमेष्ठगादय इमं यज्ञं क्लिप्तानि विहितेन्द्रि
 वितन्मन्त्रि तनीतेर्किं तर्हि प्रथममवहुवचने किं धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे तन्मन्त्रोक्तस्योत्पत्त्यधीपे तन्निर् इति रूपम् । ये
 येषं यज्ञं क्षप्रयागेन ददन्ते धारयन्ति इदं दानधारययोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां मत् किञ्च तदेतत् यज्ञं सन्ध्याग्नि । उक्ताः
 यादपूर्वः । स्वाहा चतुर्दश, अनेन दृढहोमिन महावीरः कर्हिता भवन्वित्यर्थः । घर्म्मो महावीरः कर्हिता सन्धेयानयेतु देवान् इति
 तच्छ्रुत् ॥ ६१ ॥

का० सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति१ । सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठार्तिदत्तु-
स्त्रिंशदाहुतीनां भध्ये यथाकालं मध्य यदि पश्यमान इत्यादि२ अत्युक्ते काले एकैका माहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् । यज्ञदेवत्वा
विष्टुप् पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारि सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रजायां सन्तौ महि महिमानं
सुखं चर देहीत्यर्थः । यद्वा महि महान्तं पूर्वाक्तं दोहं धृत्वा३ अहं च त्वत्पसादाद्यो धनस्य पोषं पुष्टिं विष्टुं सर्वमायुषाशीय
व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुषा बहुधा विततः प्रकृतः

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुषा सो अष्टधा दिवमन्वाततान । स यज्ञं धुक्ष्वमहिमे प्रजायां रायस्योधिं विश्वमायुरगो यस्वाहा ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोमवीरवत् । वाजङ्गो मन्मामभस्वाहा ॥ ६३ ॥

॥ ८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वा ततान व्याप भूमिमन्तरिचं च व्याप्य स्वर्गं व्यापित्यर्थः । ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तो भूतया मा
यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

का० आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गाढहोमो ध्वाङ्गारो हणे यूपस्येति१ । पशौ सोमे च यूपस्य काकारो हणे उद्गात्रा होमः कार्यः ।
सोमदेवत्वा गार्वाची कश्यपदृष्टा । सोम त्वमापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तं मत्स्यवदश्वयुक्तं वीर-
१—१२, ५, १० । २—१५, ६, ८ ।

वह्निरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः । स्वर्णशिवीरात्मन्नां देहीत्यर्थः । किञ्च हे सोम गोमन्तं धेनुयुक्तं वाज मन्त्र माभर आहर अन्नं धेनुं च देहीत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ह्ययहोभस्मन्दसोति भकारः ॥ ६३ ॥

॥ ८ ॥ श्रीमन्महोदधिरकते वेददीपे मनोहरे । गृहगृहान्निमित्तात्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्यामान्त मध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तु दैवप्रासङ्गिकान् मन्त्राद्योक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतौन्द्रावपौ । तत्र का० देवसवितरिति जुहेति यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभृतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणौयादीना मादिषु सप्तद्रुहोत माज्यं जुहेति । सविद्वदेवत्या चिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् देवसवितः प्रसुवयज्ञस्मसुवयज्ञपतिस्त्वागाय । दिव्योगन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातुवाचस्यतिर्वीचन्नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

भ्रुवसदन्वानृषदस्मनः सदमुपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वा जुष्टङ्गुल्लामेप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वा जुष्टतमम् ।

हे देव दीप्यमान यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठान-
रूपवैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुष सुक्ते दानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्विवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां
रक्ष्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनाज्ञमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं
पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रसादाद्वाचस्यतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविलक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥
का० प्रातः सवर्नेऽतिगाह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्राग्ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातः सवन आगयणानन्तरं चोत्त-
र १—१४, १, २६, ३, १ । २—१४, १, २६, ३, १ ।

गुह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चेन्द्रेवत्यान् गृहान् गृह्णीयात् । त्रीणि यजं षोद्रेदेवत्यानि । हे सोम त्वम् उपयामयतीत्युपयामो
गृह्णीतेऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किञ्चित् त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम्
युषु मनुष्येषु सीदतीति युषसत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् सोमाहुतिपरिणामभृतो रस युषु लोकेष्वावतमानः सोमाप्यस्त
उच्यते । सादयति हे गृह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् अप्सुषदमुदकसदं

अप्सुषदन्वाष्टतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वाजुष्टतमम् ।

पृथिविसदन्वान्तरिक्षसदं दिविसदन्देवसदन्नाकसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय

त्वाजुष्टदृष्टुमिप्रतेयो निरिन्द्राय त्वाजुष्टतमम् ॥ २ ॥

अपार्रसमुद्रयसुसूर्यसन्तुसमाहितम् । अपार्रसस्थयोरसस्तुवोगृह्णामुत्तममुपयाम

इते सीदतीति व्योमि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं
दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु ॥ २ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्त मया सुदकानां रसं सारं वायुं महं गृह्णामि एष

वा अपां रसो योयं पवत इति श्रुतेः । किञ्चित् रससुहयसमुद्भूतं वयोव्रं यस्मादायोः स चक्षुयास्तम् वायुनैव धाव्यानि निष्कृत्वा ।
किञ्च अपां रसस्य वायोर्गो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाम्निवायुसूर्यस्य ज्ञःसामादिवपुः हे देवा वो
युषदर्थं तं प्रजापति महं गृह्णामि किञ्चित् सुत्तम सुत्कृष्टतमम् । वःशब्देऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च
गृह्णामौत्सर्गः । उपयमेति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमम् । षष्ठदेवत्वानुष्टुप् हे गृहास्तेषां वो युष्माकं सन्वत्विन मिष मज्जं रसं चाहं समग्रं स समग्रं सत्यं ज्ञामि ।

गृहीतोसौन्द्रायत्वाजुष्टुह्णामेप्रपतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टुतमम् ॥ ३ ॥

ग्रहाज्ज्वाङ्गतयोव्यन्तोविप्रावमतिम् । तेषांविशिप्रियाणांवोहमिषमज्जं स समग्रमुपयामगृहीतो

सौन्द्रायत्वाजुष्टुह्णामेप्रपतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टुतमम् । सम्युचोत्थःसम्प्राभट्टेणप्रवृत्तंविपृचौत्थोविमापापानापृङ्क्तमम्

किञ्चित्तानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोहन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु षष्ठिषु
ते विशिप्रियाः सत्यगभिषुताः संप्रताद्य तत्र हि हन्वोव्यापारो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये यूप मूर्जाहुतयः ऊर्ज मन्त्ररस माह्वयन्ति
से यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः । तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यक्तः जानन्तो गमयन्तो वा वीत्स्य गतिकर्मणो
भातोः शब्दप्रत्यये रूपम् ॥ उपयामः एष ते इति व्याख्याते ॥ का० ऊर्ज्युपर्यचमज्ज्युर्धारयत्यर्धो धो नेष्टा सत्यवर्जितः । अज्युः

१-—१४, १, १

१-—५, १, ३, ६

सोमगृह मघोरि धारयति नैष्टा सुरागृह मच्चाधस्तात् सहेव धारणं मन्त्रपाठश्च । गृहदेवते यजुषी । हे सोम सुरागृहो यो युव
सम्पृचौ स्त्रः सम्पृक्तौ भवथः । पृचौ सम्पृक्तौ क्रिप । तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनौयेन कल्याणिन सम्पृहन्त संसृजतं संयोजयतम् ॥
का० विष्टचावित्याहरत इति । अक्षगुनेष्टारौ स्त्रं स्त्रं गृहं स्वसमीप मानयतः । हे गृहो यतो युवां विष्टचौ वियुक्तौ स्त्रः ततो
मा मां यागमना विष्टृक्त्वं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

का० मरुत्वतीयास्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति । महामरुत्वतीयास्ते माहेन्द्रात्य वं रथावाहनाच्छकटाद्वयं भवतारयति ।
रथदेवत्वं यजुः । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण वदा हवाय वज्रं प्रहृतं तन्निधा जातं तस्यैका भागी रथ इतीन्द्रो ह यत्र
इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजं ऽसेत् । वाजस्य नुप्रसवे मातरम्मीहीमदिति न्नाम वचसा करामहे ।

यस्यामिदं विश्वस्मृवनमा विवेश तस्यान्नो देवः सविता धर्मसा विषत् ॥ ५ ॥

हवाय वज्रं प्रजहरेत्यादिश्रुत्या उक्तम् । किञ्च तत्त्वं वाजसाः वाज मन्त्रं सनीति ददातीति वाजसाः षण् दाने विष्टप्रत्ययः
विष्टनोरनुनासिकस्यादित्याकारः । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रोभूतेन सहायेन वाज मन्त्रं सेत् सनीतेः सिनीतिर्वा रूपम् अन्नं
समुयाज्जभजेत् यदा सिमुयादभूयात् बह्वचवान् भूयादित्यर्थः ॥ का० चालात् मावतंयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति । भवतारितं
रथं धुरि गृहीत्वा चालात्वाहन्निमानोय वेद्यां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिजगती अस्त्यः पादः सविष्टदेवत्वः । नु एवार्थे ।
वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधा मनुज्जलां करामहे
१—१४३, ५ २—१४, ३, १, १ ४—१४, ३, १

कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः शपि रूपम् । किञ्च तां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदितिं सद्योना मखण्डितां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्यैषां भूमाविव नोऽस्माकं धर्मं धारय मवस्थानं सा विषत् प्रसूवतां प्रेरयतु । वू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिद्धम् । लेटि केटोऽष्टादो इत्यत्र लोपः परस्मैपदेति ॥ ५ ॥

का० अश्वान् प्रोचत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानपुनरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थं मयो नीयमानान् स्नातागतान्वाश्वानपुनरिति देवीराप इति मन्वेण वोभाभ्यां वा प्रोचते ॥ अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् अस्याः पाद

अपस्वन्नरमृतमपुभुषजसमासुतप्रशस्तिष्वश्वामभवतवर्जिनः ।

देवीरापोयोवर्जिभिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायंवाजसेत् ॥ ६ ॥

आद्यो द्वादशाचरो द्वादशाचरौ । अपु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतं मवस्थितं मय, भेषजं मारोत्पुष्टिकरं मौषधं चावस्थितम् हे अश्वान् ययं तचाद्यतभेषजयुतास्वपु, वाजिनोऽब्रवन्तो भवत उतापि च अपां प्रगस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु ययं भवत ॥ द्वितीयः प्रोच्यथमन्वः यू तचाद्यतभेषजयुतास्वपु, वाजिनोऽब्रवन्तो भवत उतापि च अपां प्रगस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु ययं भवत ॥ द्वितीयः प्रोच्यथमन्वः अन्वे वत्सं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं यजुर्मि कलोलस्तेन सिक्तोऽयं मश्वी वाजं मन्त्रं सेत् सनुयाद् वभ्रीयाहा । किञ्च तज्जर्भिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वगो यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन दृढमस्तन्वे उन्नतप्रदेशं उच्यते सादृश्ये मरुत् तन्वामान्वादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुन्मान्निगुच्यते । तथा वाजसाः अन्वस्य दाता ॥ ६ ॥

का० दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिण मखं रथे यो जयेत् ॥ अखदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दो समुच्चयाथ । वातो वायुर्मेन इन्द्रियं सप्तविंशतिनचत्राणि गन्धर्वा गोमैधर्माः ते वातादयोऽग्ने पूर्व मख मयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्मखे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

का० उत्तरं वातरंहा इति । उत्तरमखं युनक्ति ॥ अखदेवत्या विष्टप् । हे वाजिन्त्वं गवक्ष युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवहे गयुक्तो भव वातस्यैव रंहो यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्राश इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्व-
वातो वासनो वागन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेष्वमयुञ्जन्स्ते अस्मिन्नुवमादधुः ॥ ७ ॥

वातरंहा भववाजिनुज्यमान इन्द्रस्यैव दक्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वामरुतो विषुवे दस्र्वाते त्वष्टापत्सु जवन्दधातु ॥ ८ ॥

जवो यस्ते वाजिन्निहितो गुहायः श्येने परीतो अचरच्चवाते । तेनो वाजिग्वलवान्गलेन वाजिञ्च भवसमने च पारयिष्णुः । वेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अख त्वं युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । * किञ्च त्वष्टा देवः हे अख ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

का० दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्य इति । दक्षिणायां धूरि प्रकष्टं देश मश्रु त इति दक्षिणाप्रष्टिस्त्रादृशं ततो यमखं युनक्ति ॥ अखदेवत्या जगतौ । हे वाजिन्नख यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितो वस्थापितः । सपां सुलुगिति गृहायद्यात् ङेर्लुक् । श्येने

स्येनाख्ये पञ्चिषि यो जवः परोत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्चते जवः परिदत्तः सन् वाति अचरत् वायो चरति ।
परिपूर्वादिर्निष्ठाया मचलपसर्गात्त इति तादृशे दक्षीति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परोत्त इति । हे वाजिम् तेन
त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान् गवान् सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने सङ्गमि पारयिष्णुः पारयिता
च भव पारप्रापको भव । पार तौर कर्मसमाप्त्यावित्यस्माच्चुरादिष्विजन्तात् सेच्छन्दसोति इणुप्रत्ययः ॥ का० बार्हस्पत्य मीना-

वाजिनोवाजजितोवाजसुरिथ्यन्तोबृहस्यतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ८ ॥

देवस्याहसविदुःसर्वेसत्यसवसोबृहस्यतेरुत्तमन्नाकर्हयेयम् । देवस्याहसविदुःसर्वेसत्यसवस

इन्द्रस्योत्तमन्नाकर्हयेयम् । देवस्याहसविदुःसर्वेसत्यप्रसवसोबृहस्यतेरुत्तमन्नाकमर्हम् ।

देवस्याहसविदुःसर्वेसत्यप्रसवसइन्द्रस्योत्तमन्नाकमर्हम् ॥ १० ॥

नाप्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरु मखानाप्रापयेत् । अखदेवत्यं यजुः । वाजिनितोऽन्नस्य जेतारो वाज मन्नं प्रति सरिष्यन्तो
नभिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वा ययं हृहस्यतेर्भागं चरु मवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ८ ॥

का० देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्र मारोहयुक्त्वा रे नाभिमात्रे स्थाप्यो स्थितमिति । इत्थ एतद्विशेषे निखातस्य नाभिमात्रं काष्ठस्याग्ने
१—१४, १५, १६ । २—१४, १५, १६ ।

स्वितं रथचक्रं ब्रह्मरोहिणं ॥ ब्राह्मणकण्ठं वाजपेये लिङ्गोक्तदैवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यगुप्तस्य सवितुर्वस्यः सवेऽग्न्यायां वतेमानोऽहं
 ब्रह्मरूपः सत्यश्चिन सुप्तम सुत्कष्टं नाकं स्वर्गं ब्रह्मय मारीहामि । क्षत्रियवाजपेये चक्षारोहमन्त्रः । तत् इन्द्रस्य नाकं ब्रह्मयमिति
 विशीष्टः ॥ काः स्वर्गतेषु ब्रह्मवरोहिणं देवस्याहमिति । यजमानादीनां सप्तदशश्रेषु सप्तदशश्रेषु पूर्वमन्त्रेषु चानि उत्तरेण । सत्यं प्रकष्टं च सर्वो
 प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेय मार्गेषु सत्वा ब्रह्मा रथचक्रादवरोहन्ति । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेषु चानि उत्तरेण । सत्यं प्रकष्टं च सर्वो
 वस्येति सत्यप्रदीपाः अतः पृथग्दः पृथग्दोतकः । अहमिति भूतकावः नाकमारुढवानस्मौत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

का० ब्रह्मरूपे वाजमित्येकं दुन्दुभि माहन्ति तूष्णीं मितरानिति । अन्वेदुच्छि तस्याखारोपितसप्तदशदुन्दुभिनां मध्ये एकं

ब्रह्मस्तिवाजञ्जययै ब्रह्मस्यतयेवाचं वदत ब्रह्मस्तिवाजञ्जापयत । इन्द्रवाचं जज्ञयेन्द्रायवाचं वदतेन्द्रं वाजञ्जापयत ॥ ११ ॥

मन्त्रे माहन्ति षोडश तूष्णीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूयं ब्रह्मस्यतये इति वाचं वदत किम् यत् हे ब्रह्मस्यते त्वं वाज-
 मन्त्रं जय । किञ्च हे दुन्दुभयो यूयमेव ब्रह्मस्यति वाज मन्त्रं जापयत ब्रह्मसतिनाकजयं कारयतेत्यर्थः । जि जये इत्यस्य हेतुमन्त्रिचि
 त्नीङ्जीनां याविति धातोराकारे कृते अतिङ्गीबन्तीरीकृ यीक्षायातां पुण्याविति युगागमे लोणमध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् ॥
 अथयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूयं मिन्द्रयेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति
 पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० एषा व इति मन्त्राहत मवहरते तूष्णीं मितरानिति । सप्तदशदुन्दुभिनां मध्ये मन्त्रवाहितं मन्त्रं वावतारयति षोडश तूष्णीं

१—१४,४,५ ।

२—१४,४,५-१० ।

स्वायुध्यः ॥ पूर्वी मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः चान्ने । हे दुन्दुभयो वी युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत-तर्था जाता यया वाचा बृहस्पति-
वाज मजीजपत । पुनर्बृहस्पति वाज मजीजपत अथासे भूयांसमर्थ मन्वन्त इति । यास्मोक्तं भूयानधीं ब्राह्मः प्रत्यन्त बृहस्पतिमन्नजय
कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः । जयतेर्जितस्तस्य कुङ्कि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पति-
विकारा दुन्दुभयो यूयं विमुञ्चध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ चान्ने यज्ञे उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्र वाज मजीजपत
सा सत्याभूदतो यूयं विमुञ्चध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

एषावः सासत्यासंवागभूद्ययेन्द्र वाजमजीजपताजीजपतबृहस्पतिवाजमजीजपतवाजंवनस्पतयोविमुच्यद्धम् ।

एषावः सासत्यासंवागभूद्ययेन्द्र वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रवाजंवनस्पतयोविमुच्यद्धम् ॥ १२ ॥

देवस्याहसवितुः सवेसत्यप्रसवसोबृहस्पतेर्वाजजितोवाजञ्जेषम् ।

का० देवस्याहमिति यजुर्गुक्तमारोहति यजमानः^१ । मन्त्रयुक्तं ययं यजमान आरोहेत् । सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुस्रस्य सवितुर्देवस्य
सवेऽयुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्त्रजेतुर्बृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाज मन्त्रं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽङ्काटिकव्यङ्गमे
सिन्धुबुलं लेटीति सिप्प्रचय इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यदा कुङ्कि भ्रष्टि उत्तमैकवचने
ऽहमावे ॥ का० वाजिन इति वाचयतीति^२ ॥ हे वाजिनोऽष्ट्वा यूयं काष्ठां गच्छत आन्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आन्यन्तोऽपि
^१ नि० १०, ४३ । ^२ १४३, १८ । ^३ १४३, २२ ।

काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवतीति । यास्कोक्तः । काष्ठोत्कर्व स्थितो दिशोऽप्यभिधानाच्च । किंभूता शुभं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्तब्धवन्तः बन्धनः चोभयन्तः स ह्यन्नस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥१३॥

का० एष स्य इति पूत्यचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति२ । ऋगद्वयेनाज्यं जुहोत्यखाननुमन्त्रयते वा ॥ हे अखदेवत्ये जगत्पौ दधिक्काव-
हृष्टे । त्यच्छब्दस्यच्छब्दपर्यायच्छब्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमखः क्षिपणि । क्षिप्यते पूर्यतेऽनया सा क्षिपयिष्यां । कथां कथाचातमनु
तुररुहति तूर्णं मध्वान मश्रुते । यद्वा क्षिपणिं तुररुहति कथां त्वरयति कथायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किंभूतोऽखः प्रोवायामपि

वाजिनोवाजजितोद्वनस्कभुवन्तोयोजनामिमानाःकाष्ठाङ्गच्छत ॥१३॥

एषस्यवाजीक्षिपणितुररुहतिशीवायास्वहोअपिकक्षत्रासनि ।

ऋतुन्दधिक्राअनुसुसनिष्यदत्यथामङ्गास्यन्वायनीफणरखाह्वा ॥ १४ ॥

कचे आसनि आस्ये च बहः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पृथक् इत्यादिना आस्यशब्दस्यासनदेशः सप्तम्याम् । श्रोवायासुरोवधेष बहः ।
कक्षयोः समोपि अपि कक्षं पर्याणदेशस्तत्र सचाहरत्त्वा बह्वः । आस्ये मुखे कविकया बहः । तथा दधिक्राः दधति अखवारमिति
दधिः आदृष्यमेति किपूत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधौभारकान् मार्गोवरोधानद्रिपाषाण-
गर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सव्यमनु सन्तधानः सादिसङ्कल्पानुसारेण

१—निब० २, १८ ।

२—१४, ३, ४ ।

गच्छन् दाधतिदधतीत्यादिना स्रन्दतेयङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पञ्चां मार्गाणामङ्गसि लक्षणाणि कुटिलानि निष्कीर्णानि
अन्वापनिफचत् चतिषीघ्रं प्राप्नुवन् समस्य मापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्मत्वर्थस्य यङ्लुकि विधातः पूर्ववत् । एवंविधो-
ऽखसुरस्वतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत का अपि च अस्याखस्य अङ्गसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रवामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्ता मश्व मनु
उत्पिचरत्वेन ह्रस्वमानं गच्छति । कस्य किमिव वेः पक्षिणः परं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्पिचतो गच्छन्-
वलोक्तते तथा धावतोऽखस्याङ्गसरूपं वस्त्रवामरादिकं विस्पष्ट मवलोक्ततइत्यर्थः । किंभूतस्वाश्वसु द्रवतो गच्छतः तथा तुरखत-

उत स्वास्त्रद्रवत सु रण्यतः परं न्नवेरनुवातिप्रगद्धिनः श्येनस्त्रेवधजतो अङ्गसम्यरिदधिक्राव्यः सहोर्जोतिरिवतः स्वाहा १५

शन्त्रोभवन्तुवाजिनो हवेभृदेवतातामितद्रवः स्वर्वाः । जस्मयन्तोहिंष्टक्र्जा ॥ शिसनेस्यस्त्रदुयवन्त्रमौवाः ॥ १६ ॥

स्वरयतः प्रगद्धिनः प्रगध्यतीति प्रगर्धौ अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य परमङ्गसदृशान्तत्वे नाभिहितम् श्रीमधवावने श्येनदृष्टान्त
उच्यते । श्येनस्त्रेव ध्रजतो गच्छतो वेगेन ध्रजगतौ दधि क्राव्यः दधीन् क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपिदृश्यन्त
इति क्रमतेर्वन्नपि विडूनीरिति आकारः । जर्ज बलेन सह तरिवतः मार्गं श्रुयं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ १५ ॥

का० उत्तरेण त्वेन वेति । अत्र इति ऋजूवेणाज्यहोमो ऽस्त्राभिमन्त्रणं वा । अश्वदेवत्या विराडुचिष्ठदृष्टा दम्नाचरचतःपादा ।

देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति देवशब्दात्कर्मणि तातिल्युच्यते । तिलेति प्रत्ययान्त्यस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सप्तम्यां
 रुपं सुबुभित्वादिना ऊराकारः । देवताता देवतातौ यस्मै हवेषु आह्वानेषु सख्यु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु ।
 किञ्चा ताः क्षितद्रवः क्षितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति क्षितद्रवः क्षिपि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः शोभनोऽङ्गो येषां ते सुखः स्वसुना
 वा । तथा अहिं सर्पं हक मरुत्सखानं रक्षांसि राक्षसान् व जम्भयन्तो नाशयन्तः । किञ्च तेऽश्वा अस्मत्कामास्तनेमि क्षिप ममीवा
 व्याधीत्युयव पृथक् कुर्वन्तु । शु पृथग्भावे अस्मद्वादिर्वा लङि रूपम् गुणलभावावापौ । सनेमोति पुराणनामः इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥
 अथ देवत्या जगतौ नाभानेदिष्टदृष्टा । विद्ये सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हव माह्वानं शुखन्तु । किञ्चा ताः अर्चन्तः

तेनो अर्चन्तो हवनयुतो हव विष्णु इष्ट खन्तु वाजिनोमितद्रवः ।

सहस्रसामेधसाता सनिष्यवो महोयचनः समिधेषु जभिरे ॥ १७ ॥

इयति कुटिबं गच्छन्तीत्यवन्तः । ऋ गतावित्वाद्भाहनिप् अवेणस्यसावनञ इति इति वन्तादेशे रूपम् । हवनयुतः हवन माह्वानं
 यच्छन्तीति हवनयुतः । क्षितद्रवः जजमाने चित्तायुक्त्वेन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्थानेकजनद्विचमस्य महती
 ऽवरायोः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्त्यते सञ्ज्यते यत्र सा मेधसार्तिर्विष्णुशाला ऊर्ध्वकारः तस्यां
 सनिष्यवः सञ्ज्यतारः पूरयितारः । ते के ये ऽश्वाः समिधेषु सङ्गामेषु महः महत्त्व्यं वा घनं जभिरे जहिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥
 अथ देवत्या निष्टुब्धसिष्टदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे वाजे सर्वस्मिन्नद्वे उपस्थिते सति धर्मेणु चोपस्थितेषु सख्यु नोऽस्मानवत

पालयत । किञ्च ता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमरवधमोक्षः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्व
मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पञ्चाश्ववधायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयज्ज
दृष्टा भवत ततस्तृप्ताः सन्ती देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पद्मिभिर्मर्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

का० अवब्रूवा नैवार मालभते तीर्थं स्थितमा मा वाजस्येति । यजमानो रथादवतीर्थं बालाकोत्कृष्टान्तरे स्थितं नैवारं
चरुं स्थयति । प्रजापतिदेवत्या विष्टुज्वसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मां मामाजगम्यात् अगच्छतु । गच्छते व्यत्ययेन

वाजैवाजवतवाजिनो नोधनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयद्गृह्णत्यातपथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

आमावाजस्यप्रसवोजगम्यादेमेद्यावापृथिवीविश्वरूपे । आमागन्तास्मितरामातराचामासोमो अमृतत्वेन गम्यात् ।

वाकिनोवाजजितोवाजसृष्ट्वाऽसौबृहस्पतिर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ १९ ॥

हृदिदत्वे लिङि रूपम् । आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छताम् । पितरा मातरा । पितरामातरा
वच्छस्येति द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्ता मागच्छताम् । व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् ।
सोमवाद्यत्वेन संहितो मा मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे दृतीया । अमृतत्वाय मम देवस्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम् ॥
का० यद्वाङ्मनानाघ्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण युक्तानस्त्रात्रैवारचरु माघ्रापयेत् । अखदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽन्ना यूयं

१-१४, १५, १६ ।

१-१४, १५, १६ ।

सहस्रतेः सम्बन्धिनं भागं चरु मवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत । किञ्च ताः वाजजितः वाजस्यास्य जेतारः । वाज मव जेतुं सप्तवांसः
सुतवन्तो गतवन्तः सतैः कसुमत्यये रूपम् । निमृजानाः सृजषु शुद्धौ शानच् प्रत्ययः शोधयन्तः करमिनं यजमानं वा पुनस्त
द्व्यर्चः ॥ १८ ॥

वा० द्वादश सुवाहुतीर्जु होयापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति । प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संवत्सराभिमानौ
प्राजापतिः सृष्टे तैस्त्वैतानि नामानि । आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सहितमस्तु । गोभव माप्नोतीति स्वापिः तस्मै । अपि जावते
पुनः पुनश्च तस्मै पुनः पुनश्च तस्मै स्वाहा । क्रतुः सहस्रो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अङ्गां दिवसानां

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा पिनाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा हर्षतये स्वाहा हविर्मग्धाय स्वाहा मुग्धाय वै न ॥

श्रिनाव स्वाहा विनः श्रिनः श्रान्त्याय नाय स्वाहा न्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहा धिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

पतिरर्पतिस्तस्मै । अतस्त्वारि नामान्युभयविशेषविविशिष्टानि । सुह वैचित्ते सुह्यतीति सुग्धस्तस्मै अङ्गे दिवसाय । किनश्चन्यतीति
विनः श्रिनः विनायश्रीलाः पदार्थाः । मरिजनश्रीर्भलीति ह्यान्दसत्वादभ्यपि तुमागमः । विनः श्रिषु भक्तौ वैनां श्रिनस्तस्मै सुग्धाय मोहकाय
स्वाहा । कर्तुं मन्त्रं मन्त्रं च तदयनं च अन्त्यायन मन्त्रस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनः श्रिने विनायश्रीलाय स्वाहा ।
पतये भवोऽस्मैः सुर्वी भवौ भौवनस्तदुभयविविशिष्टाय स्वाहा । सुवनस्य पतये जगतः पालयिन्ने । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिनि
स्वाहा सहितमस्तु ॥ २० ॥

का० बट्टोत्तराः । षट् आयुर्वेदे नेत्यायाश्चष्टाब्जं हति वाचयति वा । प्रजापत्यानि षट्बाजूंषि । मर्दोयमायुर्वेदेन वाजपेयाख्येन कल्पतां कृतं भवतु । सुखनासिकाप्रभवः पञ्चदशसिक्कः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन कृतो भवतु । चक्षुर्निद्रियं यज्ञेन कृतं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन कृतं भवतु । वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मर्दोयेन वाजपेयाख्येन यज्ञी यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का० प्रजापतेर्तिव्यारोहत इति । पवीयजमानौ निवेष्ट्वा यूपं मारोहताः । यजमानदेवत्वानि दौणि यजूंषि । वयं प्रजापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम् अपत्यानि ज्ञातानि ॥ का० स्वरिति गौधूमं मातृभक्तं ।

आधुन्येन कल्पताम्ना बोधयेन्न कल्पताञ्च ज्ञयेन्न कल्पताऽशौचयेन्न कल्पताऽभ्युपयेन्न कल्पतां यज्ञो

यशो न कल्पताम् । प्रजापतेः प्रजाश्रमः खट्वाश्रगन्मास्यताश्रमः ॥ २१ ॥

अस्मेभेऽश्वस्विन्द्रियमस्मेनङ्गमुत्क्रतुस्मेवर्चां० सिसन्तुवः । नमोभक्तिपृथिव्यै नमोभक्तिपृथिव्या

इति । गोधमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्मर्यत् । हे देवा वयं स्वः स्वर्गं मगन्वा प्राप्ताः ॥ का० शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽद्यता-
निति ॥ २१ ॥

इति० । यूपोदुखं । यः कारात् । यवमृतात् । यवमृतात् । यवमृतात् । यवमृतात् ।
का० अन्ते व इति दिशो वीक्षतइति० । यूपारूढ एव वज्रमानो दिग्धः पश्यति । दिग्देवत्वम् । हे दिशो वो युषस्यस्मिन्
रन्दित्रं वीर्यं मयि प्रभासस्तु, दृग्गणं धनं युषस्यस्मिन् अस्मे प्रभासस्तु । उत अपि च ऋतुः कमं युषस्यस्मिन् अस्मासस्तु ।

नो युष्माकं वचांसि तेजांसि अस्मै अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि युष्माकामर्थं अस्त्विति भावः ॥ का० नमो माच इति
भूमि मवेष्टतइति१ । यूपारुढ एव यजमानो ऋमि पश्यति । पृथिवीदेवत्यम् । मात्रे मांटरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्करोऽस्तु ।
पथ्यासि मृगोसि मर्धे मय्यन्तइति२ विरक्तिः ॥ का० उत्तरवेदि मपरैरौदुम्बरी मासन्दीं वस्त्रचर्मणास्तृणानीयन्तइति३ । अग्न्यदीदेवत्यम् ।
इं भासन्दि ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् सम्यदादित्वाज्ञावे स्त्रियां क्तिप् अभिष्ठासि त्वमिति भावः ॥ का०
सुव्यक्त मत्या सुपवेष्टयति यत्नासीति४ । आसत्यां यजमान सुपवेष्टयेत् । यजमानदेवत्यम् । इं यजमान त्वं यत्ना सर्वस्य नियन्तासि
यमनः सर्वं संयमनकर्ता भवसि भनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुषो धारकोऽसि । त्वयै कर्षकाय

इयन्ते राटान्तासियमनो ध्रुवोसि धरुषः । कथ्यै त्वाज्ञे मायत्वारय्यै त्वापोषायत्वा ॥ २२ ॥

वाजस्नेमस्य सवः सुषुवे अशोमं राजानमोषधीष्यसु । ता अस्त्राथमाधुमती भवन्तु वयं राट्रे जाणयामपुरोहितः खान्हा

ऊविचिह्नगर्बं त्वा त्वासुपवेष्टयामीति सर्वत्र श्रेष्ठः । हेमाय लब्धपरिपालनाय त्वासुप० । रय्यै धनाय त्वासुप० । पोषाय पशुपुत्रादि
पुष्टेय त्वासुप० ॥ २२ ॥

का० सुवेच सभूतास्तुष्टेति वाजस्नेममिति प्रतिमन्त्रमिति५ । औदुम्बरपात्रे एकौकताद्गन्धम्रीक्षादिधान्यात् स्रवेचाहवनीये सप्त
मन्त्रं जुहोति ॥ तिरुक्लिष्ट, भः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वाद्वा वाजस्नामस्य प्रसव उत्पादकः प्रजामपतिः अग्रे
इष्ट्यादी ओषधीषु अस्मै च वर्तमानमिमं सोमं वक्त्रोरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यन्वयाः सोमस्य
१—१४, ५, २१ । २—१४, ५, १२ । ३—१४, ५, २१ । ४—१४, ५, १४ । ५—१४, ५, २१ ।

जनविषयं पोषधयं आपराक्यं मज्जदं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुव्योपेता भवन्तु भोजयोष्या भवन्तु वयं च ताभिरभिविक्ता राष्ट्रे ककीये देये काययाम अप्रमत्ता भवाम । पुरोहितः यायातुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ २३ ॥

वाजसनायक प्रसव इत्यादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं दुर्लोकं च इमा इमानि विष्वा विष्वाणि सर्वाणि भुवनानि भूतवातानि च शिन्धिये शान्तिवान् स च सखाट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदिकल्पं हविर्दातुं मनिष्कन्तं मां प्रजानन् चकन्यकन् मरीच-

वाजसेमात्मसर्वः शिन्धियेदिवमिमाचविष्वाभुवनानिसखाट् ।

अदित्यन्तन्दापयतिप्रजानत्सुनोरयिः सर्व्ववीरन्निवच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यन्मुप्रसवभावभूवे माचविष्वाभुवनानिसर्वतः । सनेमिराजापरियातिविद्वाप्रजाम्युष्टिर्बुधमानो अस्मोस्वाहा ॥ २५ ॥

दक्षिणरश्मेन हविर्दापयति ततो नोऽकथं सर्व्ववीरं सर्व्वः पुत्रयन्त्यादिभिर्द्युम्नं रविं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु दास्यं सने पात्राणं त्यादिना यच्छादयः स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ २४ ॥

तु इति विजये वाजस्यं प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विष्वा विष्वाणि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्व्वेवस्वितानि हिरण्यं मर्मादिस्रज्यपर्यन्तानि आबभूव सन्धावितवातुत्यादितवानित्यर्थः । सनेतीति पुराचनम् सनेमि हिरण्यो राजा दौतः सन् परिचरति

सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किञ्चितः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मै प्रसादयति पुष्टिं धनयोगं च वर्षवश-
मानः वर्षयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

तिस्रोऽष्टमस्तोत्रादयः । प्रथमा सोमाम्बादित्यविष्णुसूर्यहस्तातिदेवत्या । अथ रक्षणां तपसाय वा सोमं राजान मन्त्रि-
वशावर मादित्वान् दादय विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं हस्त्यतिं चान्वारभामहे अन्वारभामहे कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥
अथ तिस्रोऽष्टमस्तोत्रादयः । प्रथमा सोमाम्बादित्यविष्णुसूर्यहस्तातिदेवत्या । अथ रक्षणां तपसाय वा सोमं राजान मन्त्रि-
वशावर मादित्वान् दादय विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं हस्त्यतिं चान्वारभामहे अन्वारभामहे कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

सोमं राजानमवसेमि मन्वारभामहे । आदित्या विष्णुं सूर्यं हस्तातिं स्वाहा ॥ २६ ॥

अथ मन्वारभामहे । आदित्या विष्णुं सूर्यं हस्तातिं स्वाहा ॥ २६ ॥

अथ अक्षरावदेहनः प्रतिनः सुमनाभव । प्रनोयच्छस्व सृजित्वं हि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

देवयं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सरस्वतीं सर्वस्य प्रसवकर्तारः सूर्यम् । वाजिन मन्वन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिन-
देवास्तं वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अन्विदेवत्या । हे भस्मे इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकं मच्छ वद आभिसुख्ये न मूहि हितमिति शेषः । निपातस्य चेति संहितायां
हीनोऽच्छयश्च । अथ नोऽस्मान् प्रति सुमनाः कर्षाद्विचिन्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहु न । वसुनो जेतः सहस्राणां योधानां
वा जेतः हि यस्मात्सर्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि भूतस्य नोऽस्माभ्यं प्रयच्छ भग देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

मायत्री सर्वमपुबहुहमतिवान्देवत्या । अयमा स्यर्विशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु मभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गावस्था क्रिया-
पदावृत्तिः सहस्रमतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २८ ॥

का० शेषेणामिषिष्यति यजमानं देवस्य त्वेति । होमद्रव्येष्वेव यजमानं धिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य
प्रसवे वर्तमानोऽखिनीर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचा वास्या यन्तु गत्वाः । नियमनकर्त्राः सरस्वत्ये वसव्ये

प्रनोयच्छत्वर्थ्यमाप्रपूषाप्रनृहस्यतिः । प्रवाग्देवीददातुनः स्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽखिनीर्वाहुभ्याम्यग्रो हस्ताभ्याम् ।

सरस्वत्यैवाचोयन्तुर्नित्येदधामिबृहस्यतेद्वासास्माज्येनाभिषिञ्चास्यसौ ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेणप्राणमुदजयत्तमज्जेषमच्चिनौद्यक्षरेणद्विपदोमनुव्यानुदजयतान्तानुज्जेषंविष्णुस्त्र्यक्षरेण

चतुर्धौ सरस्वत्याः सन्निधे नियमने ऐश्वर्यं दधामि स्थापयामि । किञ्च बृहस्पते साम्राज्ये न सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि
असाविति त्वामस्यबृहन् ॥ ३० ॥

का० सन्निधेः सान्निध्येऽस्मिन्नेति त्वामसाकं चतुर्धौ नियमने । अन्तःकर्मिणोऽस्माकमन्तःकर्मणां नाशयन्त सादृशं सन्नाहतीर्जनेत्यापठे

स्नाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति चेति यत्पूर्वमुक्तं तद्वद्वत्वेत्यर्थः तेनैतेमन्त्रेषु हेति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उच्यन्ति-
सप्तशः । सप्तदश यज्ञं वि लिखीत देवतानि । ओ यावयेति चतुरश्रं मन्त्रुन्नीयति चतुरश्रं यजेति द्वाचरं ये यजामहेति
पञ्चाक्षरं द्वाचरो यष्टकारः एव सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं
पचहस्तिनं सुदजवत् छन्दः जितवान् तद्वाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषसुदक्षः जवेयं वयोक्षुर्यामित्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ द्वाचरेण

वीक्षीकानुदजयसाउज्जे षोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयसानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पशुपञ्चाक्षरेण पञ्चद्विंशत्तदजयसाउज्जे षसविताषडक्षरेण षडनुदजयसानुज्जे षम्यक्षतः सप्ताक्षरेण

सप्तश्राव्यान् पशूनुदजयस्त्वा नुज्जे षम्य हस्तिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयसानुज्जे षम् ॥ ३२ ॥

पञ्चरव्यात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतामृतामृतामुदजवतां जितवन्तौ तद्वाहमपि तेनैव द्वाचरेण छन्दसा तान् तादृशान्मृतामृ-
त्येव मधिकं जवेयम् । विष्णुकाक्षरेण षडक्षरेण वाहमेन छन्दसा भीष्मरादौन् लोकानुदजवत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् । सोमो
ऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेताम् पशूनुदजवत् अहमपि तेन ताग्न्यनुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसङ्गाः पूर्वाषाढतस्त्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिग् उदजयत् अहमपि ता दिग्ो जवेयम् ॥

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पृथुचरिष्य कृन्द्सा पटसङ्गाटतुदजयन् ताटतुनहसुज्जं घम् ॥ मरुतो देवाः समाचरेष कृन्द्सा तप्त-
सङ्गात् प्राग्यान् पशून् मवादीदुदजयन् घम् तान् प्राग्यान् पशून् जयेयम् ॥ पृथुसतिरष्टाचराङ्गकेन कृन्द्सा गायत्रीकृन्द्-
गमिमानिनी देवता सुदजयन् तां तादृशीं मायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मिनी देवो मवाचरेष कृन्द्सा निहत स्तोम सुदजयन् तादृशं स्तोम मङ् जयेयम् । पृथो देवो दयाचरेष कृन्द्सा विराजन्
मिचोन वाचरेष खविष्टतः स्तोम सुदजयन् तमुज्जं पञ्चबखोदशाजरेष विराजमुदजयन् तमुज्जं षमिन्द्र एकादशाक्षरेष

त्रिष्टुभमुदजयन् तमुज्जं षं विष्णु देवाद्वादशाक्षरेष खजगतीमुदजयन् तमुज्जं षम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्वयोदशाक्षरेष खत्वयोदशः स्तोम सुदजयन् तमुज्जं षः ऋद्राक्षतुर्दशाक्षरेष चतुर्दशः स्तोम सुदजयन्

दशाक्षरत विराडिति त्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवता सुदजयन् तां विराज मङ् मय्युज्जं षम् । इन्द्रो देव एकादशाक्षरेष कृन्द्सा
त्रिष्टुभकृन्द्गोमिमानिनीं देवता सुदजयन् तां त्रिष्टुभ मङ् सुज्जं षम् । विष्णो देवा द्वादशाक्षरेष कृन्द्सा जगत्त्रिमितिदेवता सुदजयन्
पञ्चमसि तां खजगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्वयोदशाक्षरेष कृन्द्सा ऋद्राक्षतुर्दशाक्षरेष चतुर्दशः स्तोम सुदजयन् तं स्तोम जयेयम् । ऋद्रा देवाचतुर्दशाक्षरेष कृन्द्सा चतुर्दशः स्तोम सुद-
जयन् तं स्तोम मङ् मसि जयेयम् । आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेष कृन्द्सा पञ्चदशः स्तोम सुदजयन् तं स्तोम जयेयम् । अदितिर्देवमाता

षोडशाक्षरेण हृदसो षोडश सोम सुदजयत् तेनाहमपि तं सोम मुञ्जे वम् । प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण हृदसा सप्तदशस्य सोम
 सुदजयत् तं सोम तं हृदसाहमपि जयेयम् । एतावान्मान् जपेदेतेषु दुयाहा ॥ ३४ ॥ इति वाल्मिकेयमुखाः समाप्ताः ॥
 षोडशोऽक्षरमुखाः । तेषां वदन् ऋषिः ॥ का० अष्टाकया लोऽयमस्य श्रव्यायाः पञ्चाद्विंशत्यष्टौ स्तुवे छला दक्षिणान्युस्तुव-
 नीक्षये दक्षिणा मला स्वयम्भोदौर्ध्वरिषे वालो सुहोत्रे य ते निच्छेत्तद्वति । फासुगुनयदभ्या मनुमत्वे अष्टाकया लः पुरोषाग्रो भवति ।

लमुञ्जे षवादित्याः पञ्चदशाक्षरे स्वच्छन्दस्य सोममुदजयत् सप्तदशः षोडशाक्षरे षोडशस्य

सोममुदजयत्समुञ्जे षण्य जापतिः सप्तदशाक्षरे सप्तदशस्य सोममुदजयत्समुञ्जे षम् ॥ ३४ ॥

एष ते निच्छेत् तं भगवन्सुखं सुखाहमिने त्वेभ्यो देवेभ्यः पुरः सङ्गाः स्वाहाय मने त्वेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणं सङ्गाः स्वाहा

तद्वत् षोडशविंशः षोडशकाले हृदस्य द्वाविंशतयस्यापञ्चाङ्गे ग्रवं पतितं वदन्सुखं सुखपिष्टरूपं तत्सुवे निधाय दक्षिणान्ते-
 दक्षिणमादाय दक्षिणं दक्षिणं दक्षिणं मला स्वयं स्फुटिते मृगं जपे वीष्णुनामिं संख्याय तद्विष्णुरोतीति सुवार्कः । पृथिवीदेवत्वम् ।
 निच्छेत्तिरपि षोडशे ते निच्छेत्ते पृथिवि एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं तं सुखं सेवस्व स्वाहा सुहोतमस्तु ॥ का० पञ्चमार्तव
 सोऽष्टमार्तव प्रतिदिशं व्युच्छ मध्ये व सुवेचास्त्रिषु सुहोत्रास्त्रिषु भेष्य इति प्रतिजल्पमिति । एव वं मिष्टोः छला पञ्चमार्तवत्वात् ।

कथं विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिष्टं कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणान्यं पञ्चस्रुम्बिषु यन्नालिङ्गं श्रुहोति । अथायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋणवः । दय यजुं वि देवदेवत्वानि । अग्निर्नैता येषां ते अग्निर्नैत्रासोऽयः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिधि सौदन्तीति पुरः सदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ दक्षिणे श्रुहोति । यमर्नैत्रेभ्यः यमो नैता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्थां सौदन्तीति दक्षिणोऽस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ पश्चात्पुहोति । विश्वदेवर्नैत्रेभ्यः विश्वे देवा नैतारो येषां तेभ्यः । पश्चात्सौदन्तीति पश्चात् सदस्तेभ्यः स्वाहा । अथोत्तरार्धे श्रुहोति । मित्रावरुणर्नैत्रेभ्यः मित्रावरुणैर्नैत्राः । वा यद्वा मरुतो

विश्वदेवर्नैत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्पुहोति । स्वाहा मित्रावरुणर्नैत्रेभ्यो वामरुणैर्नैत्रेभ्यो वा उत्तरास्रुग्नाः स्वाहा

सोमर्नैत्रेभ्यो देवेभ्योऽपरिस्रुग्नोदुवस्त्रुग्नाः स्वाहा ॥ ३५ ॥

नैतारो देवां ते सरुवे त्राः । उत्तरायां सौदन्तीत्युत्तरास्रुद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ मित्रावरुणर्नैत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरास्रुग्नाः मरुर्नैत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरास्रुग्न इति मन्त्रयोर्विकल्पाः । मन्त्रे श्रुहोति । सोमर्नैत्रेभ्यः सोमो नैता येषां तेभ्यः । उपरि सौदन्ति तिस्रस्तोत्रापरिस्रुदस्ते । दुवस्त्रुग्नाः परिचर्यावद्वाः यद्वात्र दुवःमरुदेव इत्यं तयोषामस्ति ते दुवस्त्रुग्नस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

आ० उत्तराः समस्त ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्त माहवनीय मेकौकल्य वे देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येक

सुहृयादिति शेषः । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्वाख्या । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणेनेत्राः ये देवा मरुक्तेषा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवसन्तो हव्यवन्मस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० अग्ने सहस्तेतुगन्माकादानमिति । अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाम्नेरुत्तु कमादद्यात् । अग्निदेवत्यानुष्टुभ्यश्चो-

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्राः स्वाहा ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः

स्वाहा ये देवा मित्रावरुणेनेत्राः स्वाहा ये देवा मरुक्तेषाः स्वाहा ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदोदुवसन्मस्तेभ्यः स्वाहा ३६

अग्ने सहस्वष्टतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरत्नरातीर्वर्चो धायज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

देवतादृष्टा । हे अग्ने त्वं षुतनाः शत्रु, सेनाः सहस्र अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यति स्त्रीत्वमार्थम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपचिप्य निवर्तेय । असु वेपथी अस्य लोटि रूपम् । किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहकं यजमाने वर्षोऽन्नं धाः धेहि । दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दसमाङ्गोऽपीत्यहभावः । किञ्च तत्स्वं दुष्टरः दुष्टरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

१—१५, ३, ५ ।

का० देवस्य लेति जुहोतीति । प्रागुदस्वा मत्वा गृहीतमुत्सुकं संस्थाप्य सुवेद्यापामार्गतुलान् जुहुयात् । देवस्य त्वा
व्याख्यातम् । उपांशोः । त्रीणि यजूं वि रक्षोर्देवत्यानि उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्यनाहं जुहोमि इत एव
रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहृतं हविरस्तु ॥ का० रक्षसां लेति स्तुव मस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां
दिशि होमं कुर्यान्तां दिशं प्रति स्तुवं प्रक्षिपेत् । रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामौति श्रेयः ॥ का० अन्नविष

देवस्य त्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्यामपूष्णो हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि इतः ॥

रक्षः स्वाहारक्षसान्वभावधायारक्षोर्विध्याममसौ हतः ॥ ३८ ॥

सविता त्वासवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम् ।

वृहस्पतिर्वीचन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो भिन्नः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

इत्यायस्वनपिचमिति । अक्षर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति । रक्षो राक्षसजातिं वयं मन्त्रविषा हतवन्तः
जातविकवचनम् । असुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च असुं देवदत्तं वयं मन्त्रविषा असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

का० उत्तमेन वरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानवाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापितृभ्यां यस्याश्च

१—१५, १६ ।

२—१५, २० ।

३—१५, २० ।

जाते राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहर्वीषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतयइति वारुणेन चरुणा यजमानान्तिक्ते गत्वा
सूचौ सख्ये यासौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहु मादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तस्मात्ता-
पितोयस्था जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः । अतिजगती यजमानदेवत्वा । सविता सवानां प्रसवा-
नामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वथा माम्नादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अन्विगृह्णतीनां गृहस्थाना माधिपत्ये
त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणा माधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवत्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागधेः त्वां सुवतां

इमन्देवा असपत्नं सुवद्वन्मृहते क्षतायमहते ज्यैष्ठ्यायमहते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुथ्यपुतममुष्यै पुतमस्यै विश्वेष्वमोमीराजासोमोस्माकम्ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

॥ ८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः
पञ्चर्थं पञ्चाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुबुगित्यादिना चतुर्थ्याः सुभ्रादेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं
त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलाना माधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवितादयो ऽष्टौ देवसूहर्विषां देवतास्त्वा
नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

अथ त्वष्टिर्यजमानदेवत्वा । हे देवाः सवितादयः इम ममुकसञ्ज्ञं यजमान मसपत्नं सपुत्ररहितं कृत्वा सुवत्सं प्रेरयध्वम् । किमर्थं

महते क्षत्राय महलै चतुपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनाना माधिपत्यावैत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवच्चमित्यर्थः । किञ्चित्मिमम् अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति षष्ठान्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा अमुष्यै षष्ठार्थे चतुर्थो अमुष्याः देव्याः पुत्रम् । अमुष्याइति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विये अस्याः कौरव्याः वियः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठान्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देयनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः वा युष्माक मेघ खदिरवर्मा राजास्तु । अस्माकं ग्राह्याणानां तु सोमश्चन्द्रो वक्त्रोरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मोक्तं दृश्यतेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसैतानामणौ चोच्यते ।

अपोदेवामधुमतोरगुभृशान्नूज्जं स्वतौराजस्वश्चितानाः । याभिर्मिन्निवावर्णवर्थाप्रञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १

तत् का० इहान्ते ऽपि गृह्णाति यूप सुत्तरेण नैमित्तिकोरसम्भवाद्भवेत्तराः पृथक् पातृष्वोदुस्त्रेषुः सारस्वतौ गृह्णात्येषो देवा इति । इहार्थहर्षं कार्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृतं अभिवेकार्था वक्ष्यमाणे अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणोदुस्त्रेवृक्षपातेशु पृथग्गृह्णाति । तत् विशेषः । निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्तिकः यथान्तरिचात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः प्रुषाः गौरव्या इत्याद्याः ता राजसूयारभ्यात् प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूप सुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीं मातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनेमित्ति-कौरपी गत्वा तदाजीमेव गृह्णीयात् । तत् भव्यानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनोरप आदौ गृह्णाति । चरकसैतानामस्याः प्राक्वर्ण ऋषिः । अष्टे वत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो ऽगृभ्णन्त्यहौतवन्तः । किञ्चतू अपः मधुमतीः मधुरस्वादीपेताः

१—१५३, २२ सूत्रविहितवित्यर्थः ।

२—१५, ४, १०-२२ ।

तथा जर्जस्वतीः जर्जो विद्यते यासु विशिष्टाद्वारसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्यादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्तथा एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अथ्यविद्धन् मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव मरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नौतवन्तः इन्द्रं शत्रून् त्यक्त्वा मयन्निवत्यथः कन्दसि परेऽपीति अतरेषुपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

का० जुहोत्युपारासु चतुर्गृहीतं वृष्णजम्बादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वः प्रतिमन्त्र सुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति अथगडात्पथोः पुरुषावा पूर्वापरा जमीर्दति । तारस्वतौरादायोत्तरासु षोडशस्वसु वृष्ण जर्भिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताव्यानि

वृष्णजर्भिरभिराष्टराष्ट्रम्भो देहि स्वाहा वृष्णजर्भिरभिराष्ट्रमभुष्मो देहि ।

वृषसे नो सिराष्ट्रराष्ट्रम्भो देहि स्वाहा वृषसे नो सिराष्ट्रराष्ट्रमभुष्मो देहि ॥ २ ॥

गृह्णामाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहो नैर्मन्त्रैः स्वाः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थेन यजमाननाम ग्राह्यम् वृष्ण जर्भिरित्यादयो विखभृत स्वेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्ते नाव्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्ते नापा मादानम् तत्र गवा जले प्रविष्टात्मगोर्नाराहा यौ पूर्वापरौ कल्लोला तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । वृष्ण जर्भिरसौत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्ते देवतानि । हे कल्लोल त्वं वृष्णो ववितुः सेतुः पथोनरस्य वा सम्बन्धो जर्भः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदेा भवसि अतो राष्ट्रं मे मन्त्र

देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृषा ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि असुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम प्राञ्चम् । एवमुपरितना अपि मन्वा व्याख्येयाः । अपरोर्मिं गृह्णाति वृषवेनोऽसि वृषा सेवन-समर्थी वेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अर्थतस्वराष्ट्रदाराष्ट्रमैदत्तस्वाहायतस्वराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मै दत्तौ जखतीस्वराष्ट्रदाराष्ट्रमै दत्तस्वाहौ जखतीस्वा

राष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापःपरिवाहिणीस्वराष्ट्रदाराष्ट्रमैदत्तस्वाहापःपरिवाहिणीस्वराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्ता

पाम्यतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रमैदेहिस्वाहापाम्यतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेह्यपाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमै

देहिस्वाहापाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेहि ॥ ३ ॥

का० स्वन्दमाना इति । नद्यादिप्रवाहस्या अपो गृह्णाति । अर्थतः अर्थं प्रयोजनं मुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद्यज्ञदयं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थतः इयः क्षिपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देगदातुः स्व भवय मे राष्ट्रं दत्तं यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्व-व्याख्यातम् ॥ का० प्रतिज्ञोमाः १ । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु हीमादानी । हे आपो यूयं भोजस्वतोः आजसा बलेन

१—१५, ४, २५ ।

१—१५, ४, २५ ।

युक्ता भवथ ॥ का० अपयतौरिति१ । वहन्तीना मया मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने ।
 हे आपो यूयं परिवाहिण्योः स्त्र्य परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उत्क्रमन्वत ॥ का० नदीपनिमिति२ ।
 समुद्रस्थापां होमादाने । आपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । का० निविद्याइति३ । निविद्य आवस्तुङ्गवा निविद्याः नद्यादौ
 यद्वाधोऽन्तमस्तत्र होमादाने । हे जलभ्रम तमपां गभां मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्यत्वचसखराष्ट्रमग्नेदत्तखाहासूर्यत्वचसखराष्ट्रमभूमिदत्तसूर्यवच्च सखराष्ट्रमग्नेदत्तखाहासूर्य

वर्षसखराष्ट्रमभूमिदत्तमान्दाखराष्ट्रमग्नेदत्तखाहामान्दाखराष्ट्रमभूमिदत्तवज्रजितस्थराष्ट्र

दाराष्ट्रमग्नेदत्तखाहात्रज्रजितस्थराष्ट्रमभूमिदत्तवाशाखराष्ट्रमग्नेदत्तखाहावाशाखराष्ट्रमभूमिद

का० सम्प्रमानानां स्थावराः प्रत्यातापइति४ । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्तमानास्तासु होमादाने । हे आपो
 यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्त्र्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातोपे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सन्तस्त्वच्चासौ । का०
 सन्तरिचाग्रमतिष्ठन्नातपवथा इति५ । आतोपे वर्षति सति गगनादप आदाशदौ सम्पादिताः सन्ति यूपसुत्तरेण तासु होमादाने ।
 सूर्यस्त्र्येव वर्षस्त्र्येना यासां ताः सूर्यवचसः तादृशो भवथ । का० सरस्या इति६ । तडागभवास्त्र्यसु होमादाने । हे आपो यूयं
 १—१५, ४, २६ । २—१५, ४, २७ । ३—१५, ४, २८ । ४—१५, ४, २९ । ५—१५, ४, ३० । ६—१५, ४, ३१ । ७—१५, ४, ३२ ।

मान्दाः स्व । मन्दतेर्मीदनाथस्य रूपं मन्दन्ते मीदन्ते भूतानि यत् बह्वदकत्वात्ता मान्दाः भवथः । का० कृप्या इति । कूपे भवाः कृप्यास्तु हेमादाने । हे आपो यूयं व्रजचितो भवथ । व्रज इति मेषनामसु पठितम् । अतः तद्वक्थारणसामर्थ्यात्कूप उच्यते । व्रजे कूपे चियन्ति निवसन्ति व्रजचितः । का० पुष्पा इति । प्रुष सेचने प्रुष्णन्ति शोषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्वाः अवस्थायरूपाः दृषायेषु

तशविठास्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहासर्विठास्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुमैदत्तशक्करीस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाशक्करीस्यराष्ट्र

दाराष्ट्रममुमैदत्तजनवृत्तस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाजनवृत्तस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुमैदत्तविश्ववृत्तस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमे

दत्तस्वाहाविश्ववृत्तस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुमैदत्तापःस्वराजस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुमैदत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिःपृथ्यन्ता

महिज्जवज्जविषयायवन्तानाशनादृष्टाःश्रीदत्तमहौजसोमहिज्जवज्जविषयायदधतीः ॥ ४ ॥

स्त्रितास्तासु वज्जवेपथे ता आत्ताः सन्ति ता यूष मुत्तरेण हुला ग्राह्याः । वाशाः स्व । वश कान्तो उच्यन्ते जनैः कायन्ते ऽव-
निष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ । का० मध्विति । मधुनि हेमादाने । हे मधुरूपा आपो यूयं शर्विष्ठाः । शर्व इति बलनाम ।
बलिष्ठा बलदात्री भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु । का० गोवृत्त्या इति । उल्लं गभवेष्टनं तत् भवा उल्ल्याः प्रसूयमान-
१—१५, ४, २२ । २—निव० १, १०, ११ । ३—१५, ४, २२ । ४—१५, ४, २२ । ५—निव० ३, ८, २ । ६—१५, ४, २२ ।

वैशुगर्भवेष्टनोत्पल्लं पूर्वं गृहीत मस्ति यूप मुत्तरेण तत्, होमादाने । शक्तरैः । शक्लं शक्ता अन्येऽपि दृश्यन्त इति वनिष्पत्यः
 वनी र वेति क्षीप रेफश्च शक्ल वन्ति वाहेदेहादिभिर्जगदुद्धतुं मिति । शक्थी गावस्तत्त्वन्धिन्यो यूयं भवथ । कां पय इति ।
 दुग्धं स्व होमपूर्वं गृह्यमम् । हे आपो यूयं जनसृते भवथ कालभावे जनान् जन्तूनि विभ्रति पुष्पास्तीति जनसृतः । कां
 हुतमिति । हुते होमादाने । हे वृतरूपा आपो यूयं विश्वसृतः विश्वं सर्वं जगदेवादिकं विभ्रति विश्वभूतो भवथ राष्ट्रदाः । एवं
 सारस्वत्यादयो वृतान्ताः सप्तदशाय उक्ताः । कां आपः स्वराज इति मरीचोऽगृहीत्वा गृहोत्पाञ्चलिना सर्वासु संवृजतीति । रविकार-
 तमा आपो मरीचयस्या अञ्जलिनादाय पूर्वं गृह्णीतास्तेषु योजयेत् प्रतिग्रहसम्बन्धः सर्वगस्तूष्णीम् । नात, होमः षोडशाहुतौजं
 इति द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति श्रुतिः । हे आपो मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्य स्वेनैव राजन्ते, ताः स्वराजः
 अनन्याधितरान्त्या भवथ राष्ट्रदाः कृतोऽमुष्यै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त । कां औदुम्बरे पातु समासिद्यत्येना मधुमतौरिति ।
 एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकौकरोति मन्वाहतिः । अद्दे वत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरस्रवश्च एता आपो मधुमतीभि-
 र्मधुरखादेयिताभिरङ्गिः पृच्छन्तां संवृज्यन्ताम् । किं भूता एताः महि महत्त्वतुं बलं क्षतिगाय रात्रे यजमानाय वन्तानाः सभज-
 मानाः ददत्ये इत्यर्थः वनीतिः सभजनार्थः । कां मैत्रावरुणधिष्णस्य पुरस्तादि दधाल्यनाष्टष्टा सौदतेति । औदुम्बरे पात्रे
 एकौकृतभस्या अपो मैत्रावरुणधिष्ण्याये सदसि सादयति । अद्दे वत्यम् । हे आपो यूयं सौदत तिष्ठत किंभूता यूयम् अनाष्टष्टाः
 अपराभूता रजोभिः । सहोजसः ओजसा सहिताः । बलयुक्ताः तथ्य महि महत् बलं क्षतिगाय रात्रे दधत्यः
 स्वप्नवन्तः ॥ ४ ॥

का० व्याघ्रवर्मास्तृणाति सोमस्य त्विविधितिः । मैत्रावरुणधिव्यागासादितयासादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्वाघ्रवर्मास्तृणाति ।
धर्मदेवत्वम् । हे चर्म त्वं सोमस्य त्विविधितिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्तदृशो मे मम त्विविः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्व-
पवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्ते न सोमस्य त्विविधितिः द्युतेः ॥ का० पार्थाना मन्त्रये स्वाहेति षट् सुहोति प्रतिमन्त्रम् पार्थाना-
भिन्दाय स्वाहेति षट् सुहोति प्रतिमन्त्रमिति । पार्थसञ्ज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये अन्त्यगद्वयादीनि षट् पार्थान्वभिन्नादौ सुहोति
इन्द्रादेवेत्यादि षट् अभिवेकान्ते सकृद् होताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि । अङ्गतीत्यन्त्रिः । सुनोति सोमः । सुते सुवति

सोमस्य त्विविधिरसितवेवमे त्विविधर्भूयात् । अन्त्यये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्वे स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहा पूष्णे स्वाहा

बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा सोकाय स्वाहा गाय स्वाहा भागाय स्वाहा र्यग्ये स्वाहा ॥ ५ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्योऽसविर्ववः प्रसवत्पुनानाम्यच्छिद्रेष्वपवित्रेऽसूर्यस्वरश्मिभिः ।

प्रेरयति वा सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति पूषा । बृहतां साक्षां पतिहृदस्यतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः ।
सुबति शब्दं करोति घोषः । श्लोकाने कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अयति विभाजयति पुस्त्यपये तत्फलदानेनेति अंशः । अंश विभा-
जने घातः । भव्यते वेद्यते म भगः । इयति व्याप्नोति विश्वमित्यर्थमा । एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

का० पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्षे वध्नाति ॥ पवित्रे

१—१५, ५, १ ।

२—५, ५, ५, २ ।

३—१५, ५, २ ।

४—१५, ५, २४ ।

५—१५, ५, ४ ।

स्यः व्याख्यातम् ॥ का० ताभ्यामुत्पुनात्पः सवितुर्व इति२ । सहिरस्त्राभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रवर्षणिषिष्ठायासादिता औदुम्बर-
पात्रस्थाः अभिविकार्या अप उत्युनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्ते न मन्त्रेण । अष्टेवत्यम् । सवितुः सर्वमेरकस्य परमे-
स्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अष्टिद्रेष छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युषान्
उत्पवनं करोमि । अनिष्टमसि । आपोऽन्नाभिधियाः अतोऽन्नैकवचनात्ता मन्त्रावयवाः अतः बहुवचनात्ता व्याख्याताः अतः अत्युत्पु-
नारिण व्याख्यायते हे आपो यूय मनिभृष्टाः स्य । भ्वरज पाके अयं धातुर्धृष्टार्थे व्याख्यातः अनिष्टमः न नितरां धृष्टाः । अपराभूता
रचोभिः । वाचो बभ्रुः वाक्सा बभ्रुभूताः यावहै प्रणिष्ठापो भवन्ति तावद्वाचा वदतौति३ अतः । आपोमयौ वागिति सामअनुतेष ।

अनिष्टमसिवाचोबभ्रुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसिस्त्राहाराजस्वः ॥ ६ ॥

सधमादोद्युच्चिनीरापएताअनाधृष्टापसोवसानाः । पस्त्यासुचक्रैवरुणः सधस्यमपांशिशुस्मोदितमास्वन्तः ॥ ७ ॥

तथा तपोजाः तपः शब्देनाब्रान्तिरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः । अग्नेर्व धूमो जायते धूमादभ्र मन्नाहृष्टिर्ग्नेर्वीएता जायन्ते
तस्मादाह तपोजा इति४ अतः । वायोरग्निरग्नेराप इति५ अत्यन्तरात् । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्रो दानकर्त्ता भवत्य यदा
वाएनमेताभिरभिषुण्डस्यथाहृतमवतीति६ अतः सोमदात्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारिण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य
राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवत्य ॥ ६ ॥

का० अभिविक्रनीयेष्वाना व्यानयति सधमाद इति७ । उत्पुता अभिविकार्या अपोभिविकार्येषु पालाशोदुम्बरवाटास्त्रेष्वा पात्रेषु
१—२ अ० १२ क० । २—१५, ५, ५ । ३—५, ३, ५, १६ । ४—५, ३, ५, १२ । ५—तै० आ० ८, १ । ६—५, ३, ५, १६ । ७—१५, ५, ५ ।

जरायु गभवेष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का० अधीवासं प्रतिमुखेति । कञ्चुकं गले बध्नाति । अधीवासदेवतम् । हे अधीवास
 त्वं चतुस्र्यो निरसि गर्भसम्भवायानं योनिः ॥ का० उष्णोषं संवेष्ट्य निवीते ऽवगृह्णते नाभिदेशे परिहरते वेति । अस्त्रोवेष्टनं
 शिरसि संवेष्ट्य ताम्रान्तौ परिहितवासो नीत्वा गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा । उष्णोपदेवतम् । हे उष्णोष त्वं चतुस्र्य
 नाभिर्गर्भसंस्थानमसि नाभ्या सकृद्वा गर्भो जायन्तइत्याहुः ॥ का० इन्द्रस्य वारुणमिति धनुरातनोतीति । अध्ययुर्धनुरधिज्ज
 करोति । धनुर्देवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सख्यन्धि वारुणं हतोऽनेन हन्वतइति वारुणं हतनाशकं धनुरसि तदातनोमीति
 श्रेयः ॥ का० मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाह्व विमार्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्वाभ्या मस्य धनुषो बाह्व मन्तौ करेण प्रत्येकं
 विमार्ष्टि । बाहुदेवते यशुषी । हे दक्षिणकोटे त्वं मित्रसख्यौ भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसख्यौ भवसि ॥ का० धनुः

आविर्भूयार्थाऽग्निर्गृहपतिरावित्तइन्द्रोऽष्टश्रवाविन्नौमित्रावरुणौ हतव्रतावावित्तः

प्रयच्छति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्देवतम् । हे धनः अयं यजमासस्त्वश धनुषा कृत्वा हव्रं शत्रुं वधेत्
 इच्छात् ॥ का० इवासीति प्रतिसन्ध मादाय तिस्र इषः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिसन्धमिति । इवासीत्यादिमन्त्रवयेण वाचव-
 मादाय पातैनमित्रादिमन्त्रवयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षड्राजं षि इन्द्रो देवत्यानि । हे इषो त्वं इवासि इ विदारणे दृषाति
 शब्दं विदारयति इवा । हे इषो त्वं राजासि राजो भङ्गे रुजति शत्रुं न भनक्ति राजा । हे इषो त्वं क्षुमासि क्षायौ विधनने क्षायति
 शत्रुं न क्षमयति क्षुमा । यजमानाय ददाति । हे इषवः प्राञ्चं प्रागश्चनं पुर्यद्विष्टवस्थित मेनं यजमानं ययं पात पातयत ।
 प्रत्यञ्चं प्रत्यगश्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगश्चनमितस्ततोवस्थित मेनं यजमानं पात । दिस्मग्निं दिस्माग्नि-
 ऽपि दिस्माः सकाशादेन पात रजत ॥ ८ ॥

आविर्भूत इति वक्ष्यतीति । इतुसमर्पणानन्तर माविर्भूत इत्यादीन् सप्त मन्त्रानां विस्मयज्ञानं यजमानं वाचयति । प्रजापतिदेवत । सर्व इति मनुष्यनामसु पठिम् । हे मर्त्य मनुष्या ऋत्विजो ययमाविः । प्रकटा भवयेति शेषः । सम्यक् कर्मोन्निष्ठ-
तेत्यर्थः । यद्वा हे मर्त्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः । प्रकटीयकसमच्चं कथ्यते इति शेषः । आविक्तो अग्निर्गृहपतिः । अतुल्य-
विभक्तित्वयैर्थास्त्रायते । गृहपतये गृहपालकायाम्नेयेयं यजमान आविक्तः आवेदितः स्नापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं
चतुर्थे ॥ उच्चं स्वो धनं कीर्तिर्वा यस्य सः तद्वत्त्वाः तस्मै इन्द्राययं यजमान आविक्तः ॥ व्रतमिति कथ्येनाम । धृतं व्रतं कथं
यस्यान्तो धृतव्रतौ । ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामाविक्तौ । आविक्तः आवेदितः । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूषेऽयमाविक्तः ॥

पषाविश्ववेदा आविक्तेद्यावापृथिवी विश्वशम्भुवावाविक्तादितिरुशर्मा ॥ ८ ॥

अवेष्टादन्दशुकाः प्राचीमारोहगायत्रीत्वावतुरथन्तरुसामविष्टतस्तोमोवसन्तः पतुर्ब्रह्माद्रविष्णुम् ॥ १० ॥

विश्वस्य सर्वस्व शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामाविक्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आविक्तः ॥ उक्तं महत्-
शर्म शरत् सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आविक्ता आविक्तेऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरन्वि-
राविक्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ८ ॥

का० । अवेष्टा इति लोहायस माविध्यति कैशवास्थे सदोत्त उपविष्टायेति । सदः समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य सुखे ताभ-
च्चिपति । अतुमानाशनं यशुः । अपूर्वो यजिनोऽशनार्थः । दन्दशुका अत्यर्थं दशनशोला ऋतुहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो
१—१५, ५, २१ । २—निव० २, ३, ११ । ३—५, ३, ५, ३१-३० । ४—निव० २, १, ७ । ५—१५, ५, २२ ।

राक्षसादयोऽवेष्टा नाशिता भवत्विति शेषः । तद्यो स्तुतार्यो वधस्तुमेतदतिनयतीति श्रुतिः ॥ का० सुवन्त माक्रमयन्दिशः प्राचो भारो-
हेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिश्यं यच्चालिङ्गमिति । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिश्यं दिश्य आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च
यजूंषि यजमानदेवत्वानि । हे यजमान त्वं प्राचीं दिश्य भारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वां कृत्स्नां मध्ये गायत्री ष्वन्दोऽवतु रचतु । पञ्च
सार्वा मध्ये अग्नि त्वा शूर नोनुमः इत्यस्यास्तुत्यत्र रथन्तरं सामं त्वां रचतु । स्तोमानां मध्ये विहृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये
वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रचतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वा भवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधन-
त्वाद्भूतत्वं सुच्यते । निहृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणेऽप्युच्यते । तिष्ठन्त्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिष्ठन्त्या हिङ्करोति स उत्तमयोऽयनी
निहृतो विधुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपरस्मै गायतेत्यादीनि टवात्मकानि तीर्णि सूक्तानि सन्ति तेषु तिष्ठभिर्हृदिभिर्यायेत । कामि-

दक्षिणामारे हलिष्टुमाववृहत्यामपञ्चदशसोमोग्रीष्मऋतःक्षत्रविविधम् ॥ ११ ॥

स्तिस्त्रिभिः । प्रथमया । त्विष्यि सूक्तेषु या प्रथमा तथा स उद्गाता गायेत् तथा सति तिस्रभिर्गीतं भवति सोयं प्रथमपद्यायः । द्वितीये पर्यादे सूक्ततृयगतयोसमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिह्रस्वसोसम्बन्धिनौ विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते येयं स्तुतेत्यतीति नाम्ना सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्च द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं दक्षिणं दिश माक्रम । त्रिष्टुप् कन्दः । त्वामिह्वामहे० इत्यस्यासृष्ट्युत्पन्नं ह्रस्वाम्-
पञ्चदश स्तोमः शेष ऋतुः द्रविणरूपं 'क्ष्वं' भतियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्' तव द्रविणं भवत्विति वा पञ्चदशस्तोमस्त्वेव-
माकातः । पञ्चभ्यो हिं करोति स तित्थभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति वा पञ्चदशस्तोमस्त्वेव-
१-१,१,१,१,१ । २-१,१,१,१ । ३-१,१,१,१ । ४-१,१,१,१ । ५-१,१,१,१ । ६-१,१,१,१ । ७-१,१,१,१ । ८-१,१,१,१ । ९-१,१,१,१ । १०-१,१,१,१ । ११-१,१,१,१ । १२-१,१,१,१ । १३-१,१,१,१ । १४-१,१,१,१ । १५-१,१,१,१ । १६-१,१,१,१ । १७-१,१,१,१ । १८-१,१,१,१ । १९-१,१,१,१ । २०-१,१,१,१ । २१-१,१,१,१ । २२-१,१,१,१ । २३-१,१,१,१ । २४-१,१,१,१ । २५-१,१,१,१ । २६-१,१,१,१ । २७-१,१,१,१ । २८-१,१,१,१ । २९-१,१,१,१ । ३०-१,१,१,१ । ३१-१,१,१,१ । ३२-१,१,१,१ । ३३-१,१,१,१ । ३४-१,१,१,१ । ३५-१,१,१,१ । ३६-१,१,१,१ । ३७-१,१,१,१ । ३८-१,१,१,१ । ३९-१,१,१,१ । ४०-१,१,१,१ । ४१-१,१,१,१ । ४२-१,१,१,१ । ४३-१,१,१,१ । ४४-१,१,१,१ । ४५-१,१,१,१ । ४६-१,१,१,१ । ४७-१,१,१,१ । ४८-१,१,१,१ । ४९-१,१,१,१ । ५०-१,१,१,१ । ५१-१,१,१,१ । ५२-१,१,१,१ । ५३-१,१,१,१ । ५४-१,१,१,१ । ५५-१,१,१,१ । ५६-१,१,१,१ । ५७-१,१,१,१ । ५८-१,१,१,१ । ५९-१,१,१,१ । ६०-१,१,१,१ । ६१-१,१,१,१ । ६२-१,१,१,१ । ६३-१,१,१,१ । ६४-१,१,१,१ । ६५-१,१,१,१ । ६६-१,१,१,१ । ६७-१,१,१,१ । ६८-१,१,१,१ । ६९-१,१,१,१ । ७०-१,१,१,१ । ७१-१,१,१,१ । ७२-१,१,१,१ । ७३-१,१,१,१ । ७४-१,१,१,१ । ७५-१,१,१,१ । ७६-१,१,१,१ । ७७-१,१,१,१ । ७८-१,१,१,१ । ७९-१,१,१,१ । ८०-१,१,१,१ । ८१-१,१,१,१ । ८२-१,१,१,१ । ८३-१,१,१,१ । ८४-१,१,१,१ । ८५-१,१,१,१ । ८६-१,१,१,१ । ८७-१,१,१,१ । ८८-१,१,१,१ । ८९-१,१,१,१ । ९०-१,१,१,१ । ९१-१,१,१,१ । ९२-१,१,१,१ । ९३-१,१,१,१ । ९४-१,१,१,१ । ९५-१,१,१,१ । ९६-१,१,१,१ । ९७-१,१,१,१ । ९८-१,१,१,१ । ९९-१,१,१,१ । १००-१,१,१,१ ।

स एकया स तिस्रभिः पञ्चपञ्चिनौ पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति पूर्वोक्तस्मिहस्तोम एक एव सूक्तद्वयनिष्पाद्यः । अथ्ये तु स्तोमा
एकेनैव दशाक्षरैः सक्तेन निष्पाद्यन्ते ततायां क्रमः प्रथमपर्याये आष्टिभिः पञ्चभिस्तृतादौ तिस्रभिश्च निभर्गयेत् इतरे द्वे
सकृदक्षरद्वये । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिस्रभिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये प्रायो द्वे सकृत् तृतीयां तिस्रभिर्भरिति
पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनौ विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनौ त्रिभूयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजनान त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती हृन्द् त्वा मवतु । यद्दगाव इन्द्र ते यतः मित्यस्यास्युत्पन्न
वैरूपं साम । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विष्टु वैश्वजातिजघणं द्रविषम् । एते त्वा मवन्तु । यद्वा वैश्वजातिस्ते द्रविष मवन्तु ॥ सप्त-

प्रतीचीमारोहजगतीत्वावतुवैरूपसामसप्तदश स्तोमोवर्षाऋतुर्विष्टुद्रविषम् ॥ १२ ॥

उदौचीमारोहानुष्टुप्तावतुवैराजुसामैकविंशस्तोमः यद्दगुः फलन्द्रविषम् ॥ १३ ॥

दशस्तोमस्त्वेवमोर्द्धातः । पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स तिस्रभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिस्रभिः स एकया सप्तभ्यो
हिङ्गरोति स एकया स तिस्रभिः स तिस्रभिर्दशसता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गयेत् मध्यमोक्तमे सकृत् ।
द्वितीयपर्याये प्रथमोक्तमे सकृन् मध्यमां त्रिर्गयेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां सकृद्विष्टुतिं मध्यमोक्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा
स्तुतिर्दशसमेव त्रिभूयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान त्वमुदौचीं दिशमारोह । अनुष्टुप् हृन्द् । पिबा सोममिन्द्रः मन्दतु त्वा एतस्यास्युत्पन्न
१—ह० स० ३, १, ५, ६ । २—नास्ति २, ७ । ३—ह० स० ३, १, ५, ६ ।

[illegible]

० श्रुतिः ॥ १३ ॥
अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान ऊर्ध्वो दिश मारोह । प्रो वक्ष्मै पुरोरथमिष्ये तस्याः मुखं त्वन्नं प्राकारं सामं

कच्छीमारोहप्रङ्तिस्त्वावतुशाक्षरैर्वतेसमनीविणववयस्तिष्ठोशोसोमौहमन

शिशिरादृतवचोर्द्रविष्णुप्रत्यस्तनमृचःशिरः ॥ १४ ॥

रेवतीर्नः रुधमाद इत्येतस्या^१ सृष्ट्यत्पन्नं साम रैवतम् त्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमौ । हेमन्तशिथिराहतू । वर्चस्तोजो ब्रह्मवचसं वा । द्रविष्मन् । एते स्वा भवन्तु । यद्वा वर्चस्तोजोभिमानो देवस्ते घनं रजतं ॥ त्रिणव स्तोम एवमाह्नातः नवभ्यो हिङ्करोति स तिष्ठभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिष्ठभिः स पञ्चभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिष्ठभिर्वज्रो वै त्रिणव इति^२ । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिगोत्रेकाध्यमां पञ्चकुलः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्द्वयोत्रेकाध्यमां विरक्तमां पञ्चकुलः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकुलो मध्यमां सकृदुत्तमां विगायित सोयं चिरादुत्तनवसङ्कोपितत्वान्निएवनामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशोस्तोमः ।

१—ता० ब्रा ३, ४ । २—ट० भा० ८, १, १४, ९ । ३—ह० भा० २, ३, १, ६ । ४—ता० ब्रा० २, १ ।

१—ता० प्रा २,१४।

२-८० भा० ८, १, १४, १५ ।

३-६० आ० २, २, १, ३ ।

४-ता० ब्रा० ३,२।

एवमाज्जातः । एकादशस्थो हिङ्गरोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकैकादशस्थो हिङ्गरोति स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशस्थो हिङ्गरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिर्नवो वै चयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिगोण्याध्यमां सप्तकत्व उत्तमां सप्तक द्वितीय पर्याये प्रथमां सप्तकाध्यमां त्रिभक्तमां सप्तकत्वो मध्यमां सप्तदशमां त्रिगोयेत् सोऽयं चयस्त्रिंशः स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ का० आक्रम्य पादेन सौप्तं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्वागे निहितं सौप्तं माक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । असु क्षेपणे प्रतिगृह्य चित्तं सौप्तरूपेण ॥ १४ ॥ का० व्याघ्रचर्मोरोहयति सोमस्य त्विविरिति । अभिविकार्यं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् (५) ॥ का०

सोमस्य त्विधिरसितवेवमे त्विभिर्भूयात् । सृत्योः पाक्ष्यो जोसि स होस्य सृतमसि ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपाउषसो विरोकलुभा विन्द्रा उदित्यः स्वर्गस्य । आरोह तं वरुणमिच गते

रक्तामधः पदं कुरुते सृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रक्तादेवत्यम् । हे सुवर्ण सृत्योः सकाशात्कां पाहि पादय ॥ का० शिरसि च नवतन्त्रं शततन्त्रं वैजोऽसौति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् ॥ रक्तादेवत्यम् । हे हिरण्य त्वमोजोऽसि असुं जेषामिति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शरीरं बलं सहस्रद्रूपमसि । असुतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

का० बाह्व उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति । यजमानबाह्व ऊर्ध्वो करोति । मित्रावरुणदेवत्या विष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसौति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखित्वालक वामबाहो तौ युवां गते पुरुषमारोहत मारोहणं कुरुतम् । बाह्व वै मित्रा-

१—सा० २, ३ ।

२—१५, ५, २४ ।

३—१५, ५, २५ ।

४—१५, ५, २६ ।

५—१५, ५, २७ ।

६—१५, ५, २८ ।

वरुणो पुरुषो गर्त इति? अतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे। पुरुषारोहणानन्तरं मदिति मखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां चक्षाणां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीचेयाम् तौ कौ यौ युवा सुभौ हौ उपसौ विरोके रात्रेः समासौ उदिथः उदयं कुरुथः। एतेर्लटि मध्यम-
द्विवचने इथ इति रूपम्। सूर्योदयानन्तरं स्वस्व्यापारे प्रवर्तये इत्यर्थः। सूर्यश्च उदेति यथोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः। किञ्च तौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलङ्कारेण हिरण्यवद्वासनानौ। तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्या-
त्ममर्थः। अधिदैवं त्वयमर्थः। हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ युवां गर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृशं भारोहतम्। परवासेभ्यो रचितुं चर्मकोलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागी गर्तसदृशो भवति। रथोऽपि गर्तं उच्यते स्तुतिकर्मण इति?

न्ततश्चक्षाथामदितिन्दिञ्चमित्रोसिवरुणोसि ॥ १६ ॥

सोमस्यत्वादुग्रहे नाभिषिञ्चाप्यग्नेर्भोजसाख्येस्यवच्च सेन्द्रस्येन्द्रियेण । क्षत्राणाञ्चपतिरेद्धातिदिद्युग्माहि ॥ १७

यास्कोक्ते गर्तो रथः। यौ युवा सुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उद्वच्छथः सूर्यश्चेत्तदा उदेति। किञ्च तौ हिरण्यरूपौ अति तेजस्विनौ। इन्द्रौ परमेस्वरौ। ततो रथारोहणानन्तरं मदिति दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठानारं दिति दीनं नास्ति कहतं च पश्यतम् अयं पापो अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः। असुमर्थं अतिराह ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्वे-
वेतदाहेति? का० मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा०। अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति। हे वामबाहो मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्त मिमं
राम मसपत्नं शत्रु रक्षितं कृत्वा महते चक्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते ज्ञानराज्यायेन्द्रस्त्रैश्वर्याय यूयं सुवच्चं मेरयध्वम् । हे भूमौ कोशला
एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सीमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो ऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ राज-
स्यातुमन्त्रमाह । अन्ने भर्जासामिषिञ्चामि चत्राणामिथादिदृष्ट्वेन्द्रिययेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान अन्ने वै खानरस्य आजसा
तेजसा त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादेः पूर्ववद्वाक्या ॥ राजमिवमन्त्रमाह । सूर्यस्य वचं सामिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।

प्रपवतस्यष्टपभस्यष्टाब्जान्नावध्वरन्तिस्वसिचइयानाः । ता आवावटवन्तधरागुदक्ता अहिबुध्नमनुरौयमाणाः ।

विष्णोर्विक्रमणमसिविष्णोर्विक्रान्तमसिविष्णोःक्रान्तमसि ॥ १८ ॥

हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्त्रेन्द्रियेणामिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्व-
वत् ॥ अतुल्या तु दुग्ध्वादियन्त्रैर्वीर्येणैव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

काः कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिनिभ्यते प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृष्णविषाणया स्रत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलम्बेन स्वाङ्गं लिभ्यति ॥
अध्वेवत्या त्रिष्टुप् । मेतुगपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते । नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्रूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति । नावः यद्वा
शुदन्ति मेरयन्ति क्रममाप्तौ ता नावः । आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । स्वातुदित्यां डेरिति शुदते-
नामव्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरन्नेः पृष्ठान्पृष्ठप्रदेशात् उल्लायेति शेषः । किम्भ तस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वणि पौर्षमास-
१-—८४०४००० । २-—१५५५० ।

मावास्थाचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य । पर्वमरुभ्यां त इति तप्रत्यय । किम्भूता नावः स्वसिचः स्वनैवात्मनैव सिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंश्रीलाः । इयानाः एतेस्ताच्छीलवयोवचनशक्तिषु चानश्रिति चानप्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम् । गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् । तदुक्तम् । अन्नो प्रास्ताहुतिः सत्यगादिद्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्हृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आवहन्तुन् अथस्तादावर्तन्ते वृतेर्षिजन्ताल्लुङ्गि रगागमश्छान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः कृष्ण मक्ताः । अन्न गतिपूजनयोः । कृष्ण गताः सत्यः । अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूतमहिं बुध्नां बुध्न मन्तरिजं तत् भवो बुध्नः अन्तरिजे वर्तमानम् ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्दे नादित्य उच्यते वृषभस्य वर्धितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निगच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्ताः आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते । तथा च श्रुतिः । नाव्या आप एव यजुभ्य इष्टका इतुरपक्रस्य षष्ठिच वै त्रीणि च श्रतान्यादित्यं नाव्या अभिचरन्तीत्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न मन्तरिचस्य महिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आवहन्तुन् श्रावर्तन्ते प्रागच्छन्ति ॥ यद्वायमर्थः ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो नावो नौतार्यो महानद्यो गङ्गयाः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमालीयं यजमानचेन्न सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आवहन्तुन् राजसूययाजिनोर्थाश्रावर्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः अभिवेकपात्रेषु उत्तिचन्ताः प्रचिन्ताः । तथा बुध्न बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्तुभवं बुध्न प्रधानमित्यर्थः । अहि महन्तारं शत्रून् यजमान मनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिचमानाः ॥ का० चर्मणि तिर्विक्रमयति विशोरिति प्रतिमन्त्रमिति । अथयुर्थजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यजूषि यजमानदेवत्यानि । हे मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं

विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य निर्विक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय प्रक्रम त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्वन्तुयं लोकतृयजये हेतुभृतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वे मांलोकानभिजयतीति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ॥ १८ ॥

का० शालाहारेणं जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतइति१ । ततः सदसः शालाया मागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाहार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्जुर्मथ्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयमस्येतियजुर्गता । हे प्रजापते त्वत्पुत्रः अग्नौ देवताविशेषः तानि एतानि

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विष्वा रूपाणि परितावभव । यत्कामास्तेजुमस्तन्वो अस्त्वयममध्यपितासावस्य

पितावयुः स्यामपतयोरयीणां स्वाहा । रुद्रयत्ने क्रविपरन्नाम तस्मिन्दुतमस्य मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

विष्वा विखानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभृतभविष्यत्कालविषयाणि न परिवर्तयन् परिभूवत् समर्थो नाभूत् । परिभूवः स्त्रष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्त्रष्टुं संहतुं चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽन्नाकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयमस्य पितेति पुत्रं पित्रैकत्वं तयोर्नाम दृक्कति अयं रामोऽस्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा अग्नौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सप्तुता वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का० आग्नीध्रीये पालाशिन शेषान् जुहोति रुद्र यत्तदुत्ताराधइति१ ।

पासाशेनाभिषेकपात्रे बाभिषेकोदकशेषानामनौघ्रियाभ्येकस्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्वम् । हे रुद्र यत्ते तत्र क्रिये कष्टं हिंसित
वा पर सुत्कष्टं नामास्ति । क्रिये हिंसाकरणयोः इत्यर्थः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह । हे हविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हृत
मसि अमेष्टं वासि अमाशब्दो गृहवाचौ । मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ २० ॥

का० वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेदे इव रथमावृणाद्रथ-
मिन्द्रस्य वज्रीसीति मन्त्रेण भूमिपवतायं मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वर्जयेवदेव युनक्ति प्रत्यक्षं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रीसी-
त्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धौ सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गहोतं दक्षिणश्रोणिदेशं वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं

इन्द्रस्यवज्रीसिमित्रावरुणयोस्त्वाप्रशास्त्रोःप्रशिषाययुनक्तिम । अथथायैत्वास्वधायैत्विरिष्टो

अर्जुनोमरुताम्भसवेनजयाप्राममनसासमिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

तत उत्तरं ततो दक्षिणप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिर्देशास्तयाणां योजने प्राप्तं चतुर्भिरितुक्तमिति सूतार्थः ॥ रथदेवत्वम् । हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रीसि । युनक्ति । रथदेवत्वम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशाननेन हे रथ त्वं युनक्तिम योजयामि ॥
का० अथथायै त्वेति सुन्वकारोहतीति । यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्वम् । अरिष्टोऽनुपहंसितः अर्जुनोऽर्जुन-
तुल्य इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः । एवमूतोहं हे रथ त्वा त्वामव्यथायै । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय भयचलनाय
वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधिष्ठामि ॥ का० मरुता मिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति । यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणार्धं कथया
१—निघ० ३, ४, ११ । २—१५, ६, १५ । ३—१५, ६, १७ । ४—१५, ६, १८ । ५—१५, ६, १८ ।

प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्यं मरुतां देवानां प्रसेवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनि शेषः ॥ का० गवां मध्ये स्थापयत्यापोमिति । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्वम् । वयं मनसा सह आपाम पातवन्तो यदुपक्रान्तां तत्कर्म ॥ का० धनुराढ्योपसृशति गां यजमानः समिन्द्रियेनेति । धनुःकोटायां गां सृशेत् ॥ यजमानदेवत्वम् । वसमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्म ॥ २१ ॥

का० तावद्भूयो वा गोस्त्वामिने दत्वा पूर्वेण उपं परीत्यान्तःपात्वेदेशे स्थापयति मातइति । स्थापितगवां पतये स्त्रज्जाले तावत् प्रथमधिकं वाय्वहस्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्वेदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्तं वज्रं मातइन्द्रतेवयन्तुराषाडयुक्तासो ब्रह्मताविदसाम । तिष्ठारथमधिगंवज्रहस्सारश्मौन्देवयमसेस्वखान् ॥ २२ ॥

अन्मयेगृहपतेस्वाहासोमायवनस्यतयेस्वाहामरुतामोजसेस्वाहेन्द्रस्त्रेन्द्रियायस्वाहा ।

इहो यस्य तत्त्वम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लब्धे लोट् अधितिष्ठसि । हाचोऽतस्त्रिष्टुप् इति दीर्घः । यस्य क रश्मौन् प्रवहानायमसे आयच्छसि । किञ्च तान् रश्मौन् स्वखान् शोभना अस्त्रा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रून् अभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्विद्वाः सन्तो मा विदसाम दस उपसृशये विविधसुपक्षीणा मा भवान् । तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्मा विज्ञानानन्दलभावमनखरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता भक्त्यता यथा ब्रह्मभावादव्यदस्तु विदस्ते देव वयं मा विदस्मिहोत्वर्थः ॥ २२ ॥

१—१५,६,१८ ।

२—१५,६,१९० ।

३—१५,६,१९२ ।

का० अन्नये गृहपतयदति चत्वारि रथविमोचनोयानि सुहोति प्रतिमम्भमिति । रथविमोचनोयसज्जायतस्य आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूर्भिः किङ्कोक्तदेवत्यानि । गृह्याग्रमपालंकायान्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्र-सम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का० भूमिमवेक्षते पृथिवि मातदिति । रथस्य एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्वम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे तं मा मां मा हिंसोः हिंसां मा मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मा मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

पृथिविमातर्माहिंसीर्मा अहन्त्वाम् ॥ २३ ॥

हंसः शुचिप्रदसुरन्तरिक्षसहोतावेदिप्रदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृशसद्गोमसदजागोनाऋतजा अद्रिजाऋतम्बृहत् ॥ २४ ॥

का० अवरोहति हंसः शुचिपदिति । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभियानि सूर्यदेवत्वातिजगतौ वामदेवदृष्टा । इत्यहङ्कारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरानीति वाक्यशेषः । किञ्चित् शूची दीप्तौ सोदतीति शुचि-वत् आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वसयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सोदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् वेदो सोदतीति वेदिपत् अन्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सोदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । ऋषु मनु-

१—१५,६,२३ ।

२—१५,६,२४ ।

३—१५,६,२५ ।

अेषु प्राणभावेण सौदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सौदति वरसत् । ऋते यज्ञे सौदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डल-
रूपेण सौदतीति व्योमसत् । एवं सर्ववस्थितत्वे न सुख्वा सर्वव्योत्तिहारिण सतीति यः अज्जाः असु, उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपे-
त्यज्जाः। गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधमृतग्रामरूपेति गोजाः। ऋते सत्ये जायते ऋतजाः। अद्वौ पाषाणे अन्निरूपेण जायत इत्यद्विजाः।
अद्विर्मवो वा अद्वौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् । बृहत् महत्यरिबृहत् मर्पन्तम् परब्रह्मरूपो यो हंसस्त्वं
प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत् प्रौढसूतं यज्ञं सम्पादयत्विति
शेषः । किञ्चित्तो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सौदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत्
हव्यगुल्मायनवश्चेऽन्तरिक्षे सौदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सौदतीति । अतिथिः अतिथियत

इयदस्यायुरस्यायुर्मायिधिह्युधुःसिवचोसिवचोमयिधिह्युगंस्वूर्जस्मयिधिह्यइन्द्रस्यावीर्यार्थ्यक्रतोवाह्यअथपावहरामि ॥ २५ ॥

पृथ्व्याः दुरीषसत् दुरीषे यज्ञगृहे सौदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सौदतीति । वरसत् वरे अष्टे राजगृहे सौदतीति । ऋतसत्
ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सौदतीति । व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमव्याकाशे सौदतीति । अज्जाः अप्सुयोनिर्वाग्रज इति अन्तेरज्जो जाते-
रखैरपेतत्वादजाः । गोजाः गोशब्दवाच्याहजाज्जायत इति गोजाः । इन्द्रो बृवाय वज्रं ग्राहरत्नं देवा व्यभवत्तस्य स्मासूतीयं रथ-
सूतीयं यूपसूतीयमिति तैत्तिरीययुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादतजाः । अद्विजाः अद्विभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जात-
त्वादद्विजाः ॥ २४ ॥

का० उपस्थति शतमानवियदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरत्निकनिर्मितौ

सौवर्णं मणी यजमानः सृजति ॥ हे हादमाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रक्षा त्वमियदसि एतावत्परिमात्रं शतरत्निका-
परिमितमस्मिन् आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि चेहि यो हि यदात्मकः स तदातु सुखं हते यतस्त्वं शतमानमसि
ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युष्कसि युनक्ति यज्ञं सभारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युष्कं वचस्तेजस्वी भवसि शततो
जे क्रम वर्षः तेजो चेहि ॥ का० तौ ब्रह्मणे दत्तोऽंगसौति शाखा सुपस्यतीति १ । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तं यथाहने
एवोपगृहितारौ दुस्वरौ शाखा सुपस्यन्ते । शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरि शाखे त्वमृगसि शक्ररूपा भवसि तत उत्तमं मयि चेहि
स्वापय ॥ का० इन्द्रस्य वामित्ववहरते बाहू पयसायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति १ । अक्षयुं यजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां

स्योनासिसुषदासि जलस्ययोनिरसि । स्योनामासौदसुषदामासौद जलस्ययोनिसासौद ॥ २६ ॥

मैत्रावरुणां पयसायां नीचौ करोति । बाहुदेवत्यम् । वीर्यं कृतौ वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ
हे बाहू अहं वां युवा सुपावहरामि मैत्रावरुणौ पयसां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

का० प्राक् स्विष्टकृतः खादितौ मासन्दीं रज्ज्वां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासौतीति १ । पयसायाः स्विष्टकृतौ मातृप्राक्
रज्ज्वाभिर्युतां खादितौ मच्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणविष्णास्य पुरो निदधाति । मासन्दीदेवत्यम् । हे मासन्दि त्वं स्योना
सुखरूपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सौदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० अधीवासमस्या-
मासृणाति जलस्य योनिरिति १ । मासन्त्यां वल्ल माच्छादयति । अधीवासदेवत्यम् । हे अधीवास त्वं जलस्य जलस्य योनिरिति
वह्नारकले न कारयमसि ॥ का० सुन्वन्ता मस्या सुपवेशयति स्योनामासौदेति १ । मासन्त्यां यजमानं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् ।
१—१५, ६, २१ । २—१५, ६, २३, २४ । ३—१५, ७, २ । ४—१५, ७, २ ।

हे यजमान स्त्रीनां सुखकरी मासन्दौ मासौद शरीरं सुखोपवेशनयोग्या मासन्दौ मासौद चतस्र योनिं स्थान मासन्दौ मासौद ॥ २६ ॥

का० निषसादेत्सुरोऽस्त्रात्तभतइति० अथयुं यजमानहृदयं स्मृशति । वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपट्टा अष्टषट्सप्तवर्षपाद-
त्वाद्धमना गायत्री । असौ यजमानः पस्त्वा सु विष्णु प्रजासु आ निषसाद० विप्रो वै पस्त्वा इति० अतः० प्राधिपत्येनोपविवेश यदासन्धां
निषसः स प्रजासु निषस इत्यर्थः । व्यवहितोऽसि आङ् उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किञ्च तौ यजमानः धृतव्रतः
धृतं व्रतं यज्ञसम्पन्नं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा ।
किमर्थं निषसाद सास्त्रात्याय सन्नाजो भावः साम्राज्यम् सम्नाड्भावाय राज्यायेति० अतः० ॥ २७ ॥

निषसादधृतव्रतोवरुणः पस्त्वास्त्रा । साम्राज्यायसुक्रतुः ॥ २७ ॥

अभिभूरस्तेतास्तेपञ्चदिशः कल्पन्तास्त्वह्नांसि सवितासित्यप्रसवोवरुणोसिसत्यौजाइन्द्रोसिविश्वौजा

का० अभिभूरित्यसौ पञ्चोक्तान् पाशात्राधायेति० । यजमानहस्ते स तसाधनभूतान् पञ्चाङ्गाः सोमवर्षकपदोऽविदध्यात् । सचा यजमानो
वा देवता । चतुर्धामन्त्राणां कृतसञ्ज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यसा एकस्या पतन्ति उत्ताना सवाङ्गो वा तदा देवितुर्जवः
तत्र कक्षिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्कल्प्येन यजमानं प्रति वा । हे अथ यद्वा हे यजमान त्वमभिभूरसि अभिभविता
अभितो आसासि । एताः कपर्दिकोपलब्धिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र जर्ष्णां ज्ञेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वय्योजन-
१—१७,७,४ । २—५,४,४,५,५ । ३—५,४,४,५,५ । ४—१५,७,५ ।

समर्था भवन्तु । कलेः सर्वाच्चाभिभावकत्वात्सुतोऽपि जयपेक्षित्वात्पञ्चव्यापकत्वमिति भावः ॥ का० वरं हुत्वा ब्रह्मन्नित्या-
मन्वयते पञ्चकत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासौत्यादिभिरादिनैवास्त्वमिति । यजमानो राज्यं मेऽस्त्व
त्यादि द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्वेण ब्रह्माणामन्वयते एवमामन्वितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासौत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि
इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसि त्वैतैर्मन्वेर्व्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्वाणा मादौ त्वं ब्रह्मासौसि प्रयोगः । व्यत्यासमित्यादौ
यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणामन्वयते ब्रह्मा
त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्वो जा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विश्वो जा
इत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अत्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव

रुद्रोऽसि सुशेवः । ब्रह्मकारश्चेत्यस्त्वरभूयस्करे नृस्यवजोसितेन मेरुद्व्या ॥ २८ ॥

त्वं ब्रह्मासौत्वेतावतैव कार्यं ब्रह्मन्नेति सूत्रार्थः ॥ ब्रह्मान् ब्रह्मदेवतम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माणामन्वयते हे ब्रह्मान् ऋत्विक् त्वामा-
मन्वय इति शेषः । त्वं ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्वानि । ब्रह्मामन्वितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान त्वं ब्रह्मासि महान्
भवसि सविता मेरुकथासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवो ऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्वो
जाः सत्वमोजो यस्य अमोचवौयोऽसि सत्वे वा श्रोजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विश्वो जाः विश्व
प्रजासोऽसि जो यस्य विडो जा इति प्राप्ते विश्वो जा इति ह्यान्वस मतएव पदकारो नावग्रहं चकार । चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि
रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्ररूपोऽसि यत्रुणां रोदनाद्रावणाच्च । सुशेवः शेव इति सुखनामः शोभनः शेषः सुखं यस्मात् शोभनं

२—निक० ३, ६, १० ।

१—१५, ७, ७-८ ।

सुखयिता । त्वं बुद्ध्यावीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का० बहुकारेति च ह्यत्येवं नामानमिति । यजमानं बहुकारं त्वादि-
सुमङ्गलनामानं नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार बहु कार्यं करोति बहुकारः अर्थः करोति अर्थस्तरः भूयी बहुतरं
करोति भूयस्तरः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वयइति शेषः ॥ का० स्फामसौ प्रयच्छति पुरोहितो-
ऽध्यर्षु वेन्द्रस्य वज्रं इति । अस्मै यजमानाय स्फां ददाति वा तभूमिकारणाय । स्फादेवतम् । हे स्फा इन्द्रस्य वज्रस्त्वयसि इन्द्रो
हं वत्तं हवाय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फास्मृतौयमिति अर्थः । तेन हेतुना मे मम यजमानं रक्ष्य रक्ष्यतिवशममे वयवतिनं

अग्निः पृथुर्बुध्मणस्यतिज्जुं प्राणो अग्निः पृथुर्बुध्मे वास्यति राज्यस्येव तु स्वाहा

स्वाहाकृताः सूर्यस्य राशिसमिधं तद्धस्सजातानाम्ब्रह्ममेष्टाय ॥ २६ ॥

शुक्ल । यो हे राजा वाङ्मणादवलीयानमिदं भ्यो वै स वलीयान् भवतीति अर्थः । यद्वा तेन मे रक्ष्य यस्मात्स्व वज्ररूपेन आरभेन
मम रक्ष्य वा तभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

का० द्युतभूमौ हिरण्यं निधायामिजुहोति चतुर्द्वैतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्युतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि
पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्मं जगती धारणस्य धर्मस्य वा स्नामी । जुषाणः प्रीयमाणः ज्ञयमानः
इतिः सेवमानो वा । अग्निः पृथुर्बुध्मणस्यतिरिति पुनः पाठ आदराच्चः ॥ का० अचान्विवपति स्वाहाकृता इति । पृथैति कृष्णा-
१—१५,७,१० । २—१५,७,११ । ३—१५,७,११ । ४—१५,७,१५ । ५—१५,७,१५ । ६—१५,७,१६ ।

वाच्यततभूमौ क्षिपति । अक्षदेवत्यम् । हे अक्षा यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
किर्यैतच्च कांश्च कुरुत सजातानां समानजनानां आतृणां क्षत्रियाणां मध्यमेष्टाश्च मध्यमप्रदेशे यजमानावस्त्वानाय च यतश्च
यत् कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्टः तस्य भावो मध्यमेष्टं तस्मै ॥२८॥

का० पितामहदशकं सोमपानां सङ्ख्याय सर्पणं सक्विंति वायुवाकसुक्तीति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते ।
ऋत्विजोऽन्वे विप्राश्च भिक्षिताः श्रतसङ्ख्याः सन्तो दशपेययोगे सौत्वेऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् खं खं सोमयाजिनां पित्रादीनां
दशानां गणं गणयित्वा असुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसौत्यादि

सवित्राप्रसवित्रासरस्वत्यावाचात्वष्टारूपैः पूष्यापशुभिरिन्द्रेणास्त्रैर्वहस्यतिनाम्रद्धायावहणेनौ

जसाम्भिनातेजसासेमेनराज्ञाविष्णुनादशम्यादेवतवाप्रसूतः प्रसर्पामीमि ॥ ३० ॥

सर्पणं विष्णोपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पचान्तरमोह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेति कण्डि-
वाक्यक मनुवाक् पठित्वा श्रतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनां मसभवादयमेव पञ्चः श्रेयानिति सूचार्थः । सवि-
त्रादिदेवत्वान्कण्डिः । एतमिदं श्रमिदं वतभिः प्रसूतं श्राद्धसोऽहं प्रसर्पामीमि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादिकवचनं सर्पामीति
कामिदंशभिः प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुष्ठानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वायूपया सरस्वत्या । रुये रुपक्षविद्येन
लघ्वा देवेन लघ्वा रुपाशामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभिरुपक्षजितेन पूषा देवेन । असौ अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-अदेशः वृद्धस्य

देवयाने वृद्धत्वकर्त्ता बृहस्पतिना । तेजसा ओजस्विना वरुणेन । तेषस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपिन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसङ्ख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ * इति राजसूयः समाप्तः ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणोमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहितता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणाम-
श्चिनाह्वयी । का० पक्त्वौदनं विरुढाद्यूर्णिकत्याश्चिभ्यां पच्यस्येति संसृजतीति । विरुढा जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च ब्रीहयः
चोमै बद्धाः सन्ति तन्मन्त्रे अजाताङ्कुराणां ब्रीह्याणां मोदनं पक्त्वा विरुढान् ब्रीह्यूर्णिकत्यौदनेन मिश्रयति । ब्रीहियञ्चूभि
सुरदेवत्वानि । हे सुरे त्वमश्चिभ्यां पच्यस्व अश्चिनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्चेष्टता । सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व ।

अश्चिभ्यामपच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वैन्द्राय सुत्रामणे पच्यस्व । वायुः पूतः प्रविविण प्रत्यङ्ग सोमो भो अतिस्मृतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ३१

सुष्ठु दायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्रामणे शोभनद्वारेण कर्त्तुं सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति ॥
का० वपामार्जानान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति । पशूनां वपामार्जानान्ते कर्मणि कृते दैर्भः सुरां कर्त्तुं क्षित्यात्रे
पुनाति । सोमदेवत्वा गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः
पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधीमुखः सन् अतिस्मृतः अतिक्रम्य गतः । किञ्चूतः इन्द्रस्य युज्यो योगाहः सखा सखि-
भृतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरक्तस्त्वं सोमं सुगन्धं कुर्वति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धं मपहृत्य सुगन्धः कृत इति
यु त्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१—१५, ८२५ । २—१५, १०, १० । ३—१५, १०, ३१ ।

का० यहं गृह्णाति कुविदङ्गतिं ब्रीत्वा प्रतिदेवतमेतयेवेति । पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गत्येकं यहं वैकङ्कत-
पात्रेण गृह्णाति । यद्वा कुविदङ्गत्यैव व्रीत् प्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्ग० उपयाम गृहीतोऽस्त्रिभ्यां त्वेति प्रथमम् ।
कुविदङ्ग० उपयाम गृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् । कुविदङ्ग० उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुचारुण इति तृतीयम् । हृत्वं
काचौवतसकौर्तिं दृष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता तिष्ठन् । कुविदिति बहुनाम् । अङ्गेति क्षिप्रनाम् । चिदिति वितर्कं । हे
सोमं यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यः इति यवादीनां निषेधाभ्युपगमोऽकारस्य वकारा-

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्वनपुर्व्वं वियय । इहेहैषाङ्गुहिभोजनानियेबहिर्घोनमउक्तिं यजन्ति ।

उपयाम गृहीतोऽस्त्रिभ्यात्वासरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वासुवाग्णे ॥ ३२ ॥

भाष्य । बहुयवसम्पन्नाः क्षौबलाः । कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वं मानुपूर्व्येण विययं शुभकृत्यं
चङ्गं क्षिप्रं दान्ति कुनन्ति । दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सस्वन्म्यौनि भोजनानि भोक्त्यानि वसूनि इह इह यज्जिमेव यज-
माने क्षणुहि कुव । एषां केषां ये यजमाना बहिर्घ उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्युक्तनामः । उक्तिर्वचनम् । इविलं चनमक
मादाय उक्तिं याज्या मभिधाय यजन्ति । यागं कुर्वन्ति । हे सोम त्वमुपयासेन गृहीतोऽसि अस्त्रिभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां
गृह्णामि सुताग्ने रचकायेन्द्राय त्वा गृह्णामि ॥ ३२ ॥

का० ग्रहाणां युवं सुरामं पुनर्मिवेति । युवं सुरामं पुनर्मिवेति हे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये पृथमानुवाक्या पुनर्मिवेति याज्या ॥ अतुष्टुप् अश्विसरस्वतोन्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्र मावत मपालयतं स्वकर्मचम मकुवत मित्यर्थः । अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम् । किंभूतो युवाम् असुर एव आसुरस्मिन्नमुचौ नमुचिसज्जे आसुरे असुरे देवो स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सखा सह एकीभूय विपिपाना विपियानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्लङ्येन ह्रादिस्वे शानच्प्रत्यये रूपम् । तदर्थं श्रुतावितिहासः । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य

युवसुराममश्विनानमुचावासुरेसखा । विपिपानागुभस्वतोन्द्रङ्कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

पत्नमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावयुःकाव्यैहसनाभिः । यत्सुरामंयपिबःशचौभिःसरस्वतोत्वा मघवन्तभिष्णक् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पयौ तत इन्द्रेऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरसिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पौत्वा शुक्ल इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र मश्विनावरचतामित्यर्थः । पुनः कौटुह्यौ शुभः पती शोभनं शुष् शुभ दीप्ताविलम्बात्म्यदादित्वाद्वावे किं तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना पतित्यब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

निष्टुप् अश्विसरस्वतोन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वा मावयुः अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनं पुरुषस्यत्ययः आवयुः

पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्दद्रष्टॄणां सख्यन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनामा दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति यिचि जाते ख्यासयस्यो युजिति युचप्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुनर्भिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यथास्यात्कारणार्त् हे इन्द्र त्वं यचौभिः कर्मभिर्नमुचिबधादिकर्माणि कृत्स्नेत्यर्थः सरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विश्वेभ्यो पौतवानसि पिबतेल्लिङ् मध्यमैकवचने रूपम् हे मधवन्धनवन्दिन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिणक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वा मावतुरिति ज्ञायतइत्यर्थः । भिणञ् उपसेवार्थाः कण्डूदिः अस्मात्कण्डि कण्डूदिभ्यो यमिति प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङावभ्यो दीर्घात्सुतिस्यष्टकं हलिति तितपो लुक् लुङ्लङ्ङल्ङुदात्त इति षड्भागमः वावसानइति जकारस्य ककारः अभिणजिति रूपम् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ श्रीमन्महोदधिरुक्ते वेददीपे मनोहरे । अगमहृद्यमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

युञ्जानः प्रथमस्म नस्तत्वायसवितार्धियम् । अग्नेर्ज्योतिर्निर्निचाथ्यपृथिव्या अद्वाभरत् ॥ १ ॥

रमाकास्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां शुभम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तं मन्त्रिचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिकृषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिकृषिः द्वितीयचितिर्देवा ऋषयः तृतीयचितिरिन्द्राग्निविश्वकर्मण ऋषयः चतुर्थचितिकृषय एवर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठो ऋषिः । तथा च ऋतिः । प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन्तेवा एव तस्या आर्षं मिन्द्राग्नी च

१—तिस्र ० १, १, ३ ।

विश्वकर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयस्य यश्चतुर्थो चिति मपश्यद्वय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत्
 परमेष्ठिव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाखगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं
 कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचितावपनार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशेषं च सृद्युक्ते तङ्गादिजले प्रासेत्
 उखाधमिष्टकार्थं च सृदं जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णष्टम्या सुखासभरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणानीउडृत्याहवनीयात्
 प्राक् कृते चतुष्कोषे गते ततस्तङ्गागाक्षृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयात्तराले सच्छिद्रां वल्लोकसृदं निदध्यात् आहव-
 नीयाद्विषदेशेऽखगदंभाजाः प्राक् सुखाः प्रागपरा सुक्षरमनावह्वाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्यभयतस्तौक्ष्णा कल्पायी हिरण्ययी
 वाहिः स्थाप्या ततः कर्माह का० अष्टाष्टहीतं जुहोति सन्ततमुदुह्वयुञ्जान इति २ । अत्रार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्तृत्व जुह्वं स्तु वं
 च संस्तृत्व स्तु अष्टाष्टहीतमाज्यमाहवनीये परिक्षरणसमिदधानपूर्वकं सन्तत मविच्छिन्नधारया स्तु चमुध्वीं कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युञ्जान
 इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्तत्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः समाच्चरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि
 सविता । अथ मन्वार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चौयमानस्य वक्त्रेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं
 निधिलोपलभ्य यद्वा सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चल्य । पृथिव्याः पशुशरीराव्विताया भूमेः सकाशादध्याभरत् अथाहृतवान्
 द्रष्टकाः कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन अतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति २ अतः । किञ्चितः प्रथममन्वारम्भे
 मनो युञ्जानः सम्रादधान युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयार्ण ज्ञानानि तलाय तनित्वा विस्तार्य मनसा
 पथ्यालोच्य बुद्ध्यावधारयत्यर्थः । तनु विस्तारे समानकण्डकयोः पूर्वकाल इति ज्ञाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितौडागमाभावः अनु-
 दात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः क्तो यगिति ज्ञाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

भायत्रौ तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्खुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्खुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे षास्त्रायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्ताया स्वसायर्थे न प्रयत्नं कुर्वे इति शेषः ॥ २ ॥

षष्ठ्युप द्वितीयः समार्णस्तेनैकोना । सविता ताम् प्रसिद्धान् देवान् प्रसूवति । षू प्रेरणे सुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः प्रसूति सव्यशुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं कत्वा युक्ताय युक्ता । क्तो यक् भन्निर्कर्मणि संयोज्य । किञ्च तान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा

युक्तेनमनसावयन्देवस्यसवितुःसवे । स्वर्ग्यायशक्ताया ॥ २ ॥

युक्तायसवितादेवान्स्वर्ग्यतोधिवादिवम् । बृहज्जोतिःकरिष्यतःसविताप्रसूवानितान् ॥ ३ ॥

युक्तेमनसुतयुक्तेतेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविर्माश्चितः । विहोत्वादधेवयुनाविदेकद्रन्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिः॥४॥

अन्वे न दिवं दीव्यति प्रकाशतइति दिवम् इगुपधिति कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इषः शवन्तस्य यत इति रूपम् । युनः क्रीडमान् बृहत् महत् ज्योतिः द्यादित्यलक्षणं मालत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । क्रीडशः सविता सविता प्रेरयिता अन्वे न कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवान्निर्कर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान्युक्ता । विषयेभ्यो नियम्य प्रसूवति प्रकर्मणा निम्नकर्माणि प्रेरयति क्रीडमान् स्वर्गतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः सौयमानस्यान्वेखेजः धिया दिवं करिष्यतः तदादिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुं मुद्यतान् ॥ ३ ॥

जगतौ व्याख्यातापि विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्रति पूरयति दक्षिणात्रदानादिनेति विप्रस्य सन्धिनो विप्रा ऋत्विगो मनो युञ्जते प्रथमं सकीयं मनो विशेषेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते । उत अपि च धिय दृष्ट्वादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति कौटुशस्य विप्रस्य ब्रह्मः प्रभोः अग्निचयनोद्योगिनाभिष्टुप्स । तथा विपरिद्धतः विदुषः प्रयोगाभिष्टुप्स । विप्राः कौटुशः होवाः होमशीलाः जुह्वतीति होवाः चप्रत्ययः कार्यस्थालस्वरहिता इत्यर्थः । मन्विदृत्स्विग् यजमानादिकं जुतो जातं तवाह एक इत् एक एव सविता विद्धे सर्वमिदं निर्भितवान् कौटुशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनावित् अग्न्येषामपि दृश्यत इति दौषः विपरिद्धत ऋत्विज्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सविद्धवस्य परिष्टुतिर्भहौ परितः सर्ववेदेषु अयमाणा सुतिर्भहती अचिन्त्यः सवितुर्भहिमेत्यर्थः ॥ ३ ॥

युजोवाहब्रह्मपूव्यन्नमोभिर्विष्णोकेतुपथ्ये वसुरे ॥ इष्टुल्लन्तुविश्वे अष्टतस्रपुत्रा अयेधामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥

त्रिष्टुप् आद्यहितैयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानो वामिति पदेनोच्यते । हे पत्नीयजमानो वां युवयोरर्थे नमोभिरज्ञैः इदानीं हुतेष्टुतैः सहितं पूव्यं पुरातनैर्भहभिर्भिरतुष्टितं ब्रह्म परिष्टुठ मन्विचयनाख्यं कर्माह युजे युनञ्जि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाख्यः यद्वा ब्रह्मण्यब्दे न प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाचीचन्ते वामर्थे पूव्यं पुरातनं ब्रह्म वाङ्मणजातिं नमोभिरत्रैर्युजे योजयामि अत्रै विप्रांस्तपयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सुरैः परिष्टुतस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तयितुं विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहितानेति वि एतु अनयोर्व्यवधानम् तत दृष्टान्तः पथाहव पशोऽनपेता पथ्या यज्ञभागपृष्टता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एव यजमानस्य श्लोक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः । किञ्च ऋतस्य मरणधर्मरहितस्य पूजापतेः पुत्रा विश्वे सर्व देवा

यजमानस्य श्लोकं नृपुण्यम् । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वस्य कीर्तिं नृपुण्यत्वं लभन्तः ॥ ५ ॥

सावित्री जगतौ प्रथमस्य व्यूहं पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः पूयाणं प्रवृत्तिं मनुयुरितुं भवस्य मनुगच्छन्त्येव यत्प्रवृत्तिं मनु-
वर्त्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च भोजसा बलेनानुययुः यस्य सविता पार्थिवानि रजंसि विममे पृथिवीपृथ्वीं
स्त्रीन् लोकास्त्रिभूतिं । लोका रजंस्तु यन्त इति यास्कः । स देव महिम्नना स्वकीयेन महाभागेन एतश्चः एतज्जगन्नयं स्थावरजङ्गमं प्राब-
भवेन श्रुते व्याप्नोतीति ततः महेष्मिन् इति भावो महिम्नं तेन । भावे ह्यन्तःस्वप्नप्रायः । यद्वा एतश्च इत्यखनामसुः पठितम् । स देव

यस्य प्रमाणमन्वव्य इदं यद्देवस्य महिमानमोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतशोरजां सि देवः सविता महिम्नना ई-

देवसवितः प्रसुवयन्नस्य सुवयन्नपतिस्मागय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्मः पुनातु वाचस्यतिर्वाचन्नः खदतु ॥ ७ ॥

एतयः सखरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः । उषा वायस्यस्य मेघस्य शिर इति श्रुतेः । सूर्यादखं वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ६ ॥
त्रिष्टुप् व्याख्यातापिः वाच्यते । हे देव सवितः यन्नं प्रसुव प्रकर्षण पुरय यन्नपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किञ्च
दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्यः केतपूः केतं परवित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति
गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मादीयां वाचं
खदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्त्वस्मै रोचतामिति अर्थः ॥ ७ ॥

१—विट् ० ६, १८ । २—नित ० १, २७, १० ।

३—१०, ६, २७, १ ।

४—२८, १०, १३, १० ।

५—२८, १०, १३, १० ।

अवसानपयन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती ऋन्दः । हे सवितदेव नोऽस्माक मिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवात्म्यं देवा अर्थ्यन्ते तथ्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अत्र प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं स्खिण्यादकं यजमानं वेत्तौति तम् विदं ज्ञाने सखौटृत्वजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिविजम् विदल्ल लामे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विदं सत्तायाम् । सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चीयमानं मग्निं मपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाचोः सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जितं

इमन्नो देव सवितर्यज्ञस्त्राणय देवाव्युः सखिविदुः सत्राजितन्धनजितुः खर्जितम् ।

ऋचा स्तोमं समर्द्धं यगायत्रेण रथन्तरस्वृहन्नाय च वर्त्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसेवे श्विनोर्बीजुभ्याम्यणो हस्ताभ्याम् । आददे गायत्रेण च्छन्दसाङ्गिरस्वरपृथिव्याः

स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम् । किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहितता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं विहृदादिकं समर्द्धं यस्मिन् कुरु गायत्रेण साक्षा सह रथन्तरं साम समर्द्धं ब्रह्मत् साम च समर्द्धं कीदृशं ब्रह्मत् गायत्रवर्त्तनि गायत्रं सामैव वर्त्तनिर्मागी यस्य तत् ब्रह्मत्साम्नी गायत्रं साम वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ ८ ॥ का० देवस्य त्वेत्यभि मादाय हस्तप्राधायित्वेना मभिमन्त्रयेत् । अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकादथात्मकमन्त्रेण वैष्णवौ मन्त्रि मादाय

२—१६, २, ८

१—निष० ३, १०, ३

हस्तप्रापयेति^(११) ऋचा एना मन्त्रि मभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् ॥ आददे
अग्निर्देवता अतिष्ठतिच्छन्दः । हे अन्ने सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अग्निर्देवः सखन्विभ्यां मयिबन्धयन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूषाः
सखन्विभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहयभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि । तत्तु दृष्टान्तः
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्य मङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्त्रयादीनि छन्दसोति भसज्ज्ञाया मङ्गिरस्वदिति कृत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं
यथा त्वा मयङ्गन् तद्वत् । हे अन्ने त्वं गृह्णीता सती पृथिव्याः सधस्यात् सहस्रानादुसङ्गात् अग्नि माभर आहर ह्वयसोभिच्छन्द

सधस्यादग्निगुरोष्यमङ्गिरस्वदाभरत्वष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ८ ॥

अभिरसिनार्थसित्त्वयावयमग्निं शुकेमखनिनितुसधस्यथा । जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

सोति हस्य भः । नैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्नि माजङ्गुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थान्तिशयार्थः अन्धावि
भूयांसमर्थं मन्त्र्यन्तइति यास्त्रोक्तेः । किन्भूतमग्निं पुरोचं पशवो वै पुरोषमिति श्रुतेः पुरोषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरोषसं पशव्यम्
यद्वा पुरोषशब्देन पांशुरूपा शुक्ला सृष्ट्यते तदर्हतीति पुरोषोऽग्निः सृष्ट मादायोक्षां कृत्वा तस्या मग्निः स्थाप्यते यतोऽतो सृष्टन्वोर-
भेदोपचारेण सृष्टाहरणमेवान्वाहरण मित्यभिप्रायेण पुरोष मग्नि माहेरतुच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वतानुवर्तिष्यते ॥ ८ ॥
त्वमभिरसि उक्षां निर्मातुं सृष्ट्वननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारो असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रु रक्ष्याः सा

नारो ईप् छान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कुण्डोभावा नास्त्यर्थः किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या उत्सङ्गे वतमान मग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शक्तेम शक्ता भवेम शक्नोतेव्यत्ययेन यप् अङ्गिरस्त्रिदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

अगुष्टुव्यशुरन्ताः आगुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्छन्दः । तृतीययुग्यपादयोर्व्येहूनेन पूर्तिः । अग्निदेवत्वात् सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्पर्शरूपा मग्नि माधाय स्थापयित्वा विभ्रत तामिव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निर्वाय निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अग्नि भूमिः सकाशात् आगुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहूतवान् अङ्गिरस्त्रिदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० अश्वप्रथ्यतींश्च प्रह्याचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे योगइति । ऋद्धयेण प्रह्याच सखगर्दभजानभिमन्त्रयतेऽभिहस्त उपविष्ट एव ॥

हस्त आधाय सविता विभ्रदग्निं ण्हिरण्ययौम । अग्नेज्योतिर्निर्वाय्यपृथिव्या अङ्घ्राभरदानुष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरस्त्रिद ॥ ११ ॥

प्रतूर्तैर्वाजिन्नाद्रववरिष्ठात्मनसंवतम् । दिवितेजन्मपरमसत्तरिञ्चेतवनाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

अखदेवत्या आस्वारपङ्क्तिः नभानेदिष्टदृष्टा यस्या अन्त्यो हादशकावाद्यावष्टकौ सास्वारपङ्क्तिः । वन सभक्तौ संवत्यते सम्बन्धव्यते च्छन्द ह्यर्थः सेव्यतइति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्षिप्येतद्गुणम् सृष्टखननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तत्वाद्दृष्टे तुगच्छते । हे वाजिन शीघ्रगामिन्ब्रह्म वरिष्ठा सुक्लृष्टां संवतं भूमि मनुजस्य प्रतूर्तं शीघ्र माद्रव आगच्छ न सत्तनिषत्तेत्यादिना ज्ञानो निपातस्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि दुर्लोके परम सुक्लृष्टं जकादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिवायुरूपेण प्रसिद्धम् । अत्तरिञ्चे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुक्तामकवायवस्था अत्तरिञ्चे सञ्चरन्ति तद्गुणेणास्यात्तरिञ्च-

वर्त्तित्वम् नाभियच्छेदं प्रकृष्टं शरीरं सुपलच्छते । पृथिव्या अपि उपरि तव गोनिः स्थानमिति एव मादवेवेत्यर्थः भूमौ ते निवास-
स्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड् रूपेणाश्वः स्तूयते एवं महिमा त्वं शीघ्रं मागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुञ्चिदृष्टा । गर्दभं मन्त्रयते । अर्धयुजमानावुच्येते । हृषा वेत्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ हवषस्व
वर्षतीति हृषा कनिन्यु इत्यादिना वर्षतेरौणादिकः कनिन प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा हवष फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ
नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे हवषस्व अर्धयुजमानौ यजमानदम्भतो वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्ज्वाथां वक्षीतम् युजे-
लोपि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्ज्वाथामिति । क्व अस्मिन्नभिनिकर्मणि यद्वा यामो सृद्धहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्नभित्तभूते

युञ्ज्वाथा रासभं युवमस्मिन्यामे हवषस्व । अग्निस्मरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

योगे योगे तव स्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्र मतये ॥ १४ ॥

सति । कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयु मत्मान् कामयमान मस्मद्वितैषिण मित्यर्थः । इदं युरिदं कान-
यमान इति यास्तः अस्मानिच्छतौत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् प्रत्ययः अस्मदष्टे रत्वं क्वाच्छन्दसौति उपत्ययः ॥ १३ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनः श्रेपदृष्टा । अजं मन्त्रयते ॥ सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विज्यजमाना वय मिन्द्र मिन्द्रियवन्तं वीर्य-
वन्त मिन्द्रियप्रदं वा अज मृतये अवनय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः श्रपि सम्प्रसारणम् । क्व सति वाजे तत्तद्वत् मनुष्याणां
देवानां च दातव्यं सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा किञ्च तमजं योगे योगे तव स्तरं युञ्जतेऽनुष्ठीयतइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्

कर्मणि तवस्तरं बलवत्तर सुखाहवन्तम् । तव इति बलनाम तवो बलमसाक्षीति तवलो अस्मायेत्यादिना विन् अत्यन्तं तवलो तवस्तरस्तरम् अतिशये तरप् विञ्जितोर्लुगिति तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

का० अनुपसृश्वत्क्रामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन् प्रतूर्वन्तरिचं पृथिव्याः सधस्यादिति । स्वर्गमकुर्वन्नादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड् रूपं त्रिष्टुप् यजुर्मथा उर्वन्तरिचं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थी अष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड् रूपं अत्र हितौयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याखो देवता । हे अख त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मां शत्रून् हिंसन् । अयस्तीः आढ्यैः क्रियमाणा अपकीर्त्तोरवक्रामन्पादैरवष्टभ्यद्विवारयदित्यर्थः । आगमने को शुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरेदेवस्य गणवतो गाणपत्यं

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्यगाणपत्यमयोभूरेहि । उर्वन्तरिचं वीहिस्वस्तिगव्यतिरभयानिष्ठाखन्पृथ्वा सधुजासह

गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः ॥ उर्वन्तरिचम् यजुः सहितोत्तरार्धस्य रासभोक्तृक्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ अभयानि कखन् ऋत्वियजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सधुज्जम समानयोगिन्या पृथ्वा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णं मन्तरिचं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी पृथेति श्रुतेः । सह युङ्क्ते सा सधुक् तया । किम्भू तस्वत् स्वस्तिगव्यतिः स्वस्तौत्यविनाशनाम० स्वस्ति विनाशरहितो गव्यं तिमार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । नैकी ऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात्पृथ्वा सहेतुक्तिः ॥ १५ ॥

अजोत्क्रमणे विनियो गः । यजुः । आसुरी गायत्री आनेयी । हे अन्ने पृथिव्याः भूमेः सधस्यान्नाहस्यानात् पुरीषं पशव्य-

१—निघ० १, ११ ।

२—१६, १२ ।

३—६, १३, १८ ।

४—निघ० १, ११ ।

मग्नि मङ्गिरस इवाभर आहर ॥ का० अग्निषु प्रज्वलत् पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीथमिति । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मा-
यजमानाध्वर्यवस्तुष्कोषस्त्रयं सृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छत्यध्वर्यदभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री छन्दः । पुरीथं पशव्य
मग्नि मङ्गिरस इव मच्छेदः अष्ट अभिमुख मिमः गच्छामः । अक्काभेराम्मिति शाकपूषिरिति यास्तः ॥ का० अन्नङ्गापुष्य-
मौक्षते देवपितृमनुष्यान् अन्नमग्निं पुरीथमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्पृथोजनोऽन्नङ्गापुष्यसं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः
आसुर्वनुष्टुप् । पशव्य मग्नि मङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥ १६ ॥

का० वल्मीकवपा मादाय छिद्रेण पिण्डं भौक्षतेऽन्वन्निरिति । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वे नाभिद्वयः सा वल्मीकवपा पिण्डा-

पृथिव्याः सवस्थादग्निमुरीष्यमङ्गिरस्वदाभराम्निमुरीष्यमङ्गिरस्वदक्केभोमिगुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वग्निरूपसामग्रमख्यदन्वङ्गानि प्रथमो जातावेदाः । अन्वसूर्यस्य पुरुषत्वाच्चरस्मै ननु द्यावापृथिवी आततन्य ॥ १७ ॥

इदानीं बान्तराले स्थापितारिस्त तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् पुरोधो हृष्टा
प्रजमस्य व्यङ्गनम् । अम्बिरवा सुषः कालाना मय सुपक्रम मन्वस्यत अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेति वेदयति वा जात-
वेदाः अन्नमग्निः प्रथमः सुखाः सन् अहानि दिनानि अन्वस्यत् किञ्च सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुषा बहुधा अन्वस्यत् । किञ्च द्यावा-
पृथिवी उभे अपि अग्रे कृते आततन्य आतेनिष्ठ आततान सर्वतो व्याप्तवान् । व्यत्ययो बहुल मिति पुरुषव्यत्ययः वभूयाततन्वे त्यादिना
निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्तथा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

का० भागर्थे त्वभिमन्त्रयतेऽखमिति१ । इत्यिच्छास्ते तिष्ठन्नखमभिमन्त्रयते ॥ अखदेवत्यानुष्टुब्मयोभूदृष्टा । वालो वेगवानय-
मखः पञ्चानं मार्गं मागत्य प्राप्य सर्वां सृधः सर्वान् सङ्गृह्णान् पाप्मनः त्रामन्विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगत-
त्रमः सन् महति उत्कण्ठे सधखे सङ्ख्याने पृथिव्यां वर्तमान मन्नि मन्निहेतुं सृदं बहुषा निचिकौषते पश्यति पश्यत्यर्थं श्लाघ्योऽयं
धातुः ॥ १८ ॥

का० आक्रव्ये स्थितेन इत्यिच्छमधिष्टापयतीति२ । एतेनाखे न गर्तखं इत्यिच्छ मधिष्टापयति क्रमयति इत्यिच्छापयंश्चस्य सख्यं पदं
मागत्यवाज्यध्वानं सर्वां सृधोविधूनुते । अग्निं सवस्ये महति चक्षुषानिचिकौषते ॥ १८ ॥

आक्रव्यवाजिन्पृथिवीमन्निमिच्छरुचात्वम् । भूयादृत्वायनोब्रूहि यतः खने मतं वयम् ॥ १९ ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सवस्यमात्मान्तरिक्षं सप्तद्रोयोनिः । विस्थाय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ प्रतन्यतः ॥ २० ॥

स्वापयतीत्यर्थः स्रस्य ॥ अखदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अख पृथिवीं भूमि माक्रव्याधिष्ठाय धादस्येन परीक्ष्य रुचा दीप्ता कृत्वा
त्व मन्नि मिच्छ अन्नेरत्वे धणं कुरु अन्निहेतुं सृदं निविध्वित्यर्थः । किञ्च भूया इत्वाय इतु वर्तने क्ताप्रत्ययः क्तो यक् भक्त स्मरणार्थः
धातूना मनिकावत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि स्यं प्रदेशो अन्निहेतुं कृद्योष्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदेशादयं तमन्निं
खनेन खनेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशीं कृद्याप्यते तं प्रदेशो वयं खनेन विदारयाम ॥ १९ ॥

का० द्योस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्थन्निति । पिच्छोपरि पदं दधत मख मस्य शंसिष्ठकध्वयुर्दक्षिणकर मध्वपृष्ठे धारयन्मखं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्वो हृदतौ अख देवत्या । हे अख द्यौः दुर्लोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्यं सहस्रानं पादौ भस्तरिच मस्तरिचलोकस्तवाक्का शरीरान्तर्वर्ती जीवाका समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थान मपस्योनिर्वाभख इति श्रुतिः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां सृदं विलोक्य पृतन्यतः सङ्ग्रामं कर्तुं मिच्छतः शत्रून् राजसादौ सखां सृदि गङ्गं स्त्रितानभिषिष्ट षादैराक्रम्य विनाशय । पृतना मिच्छन्ति सुप आत्मनः क्वच कव्यञ्जरपृतनस्यचिं लोप इति क्वचि परे पृतनाशब्द-स्यान्तलोपः ततः ग्रीढप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राममहतेसौभगायास्त्रादास्थानाहविणोदावाजिन । वयस्यामसुमतौपथिव्याअग्निह्वनन्तउपस्थेअस्याः । २१ ॥

उदक्रमौहविणोदावाज्यवर्कः सुलोकं सुकृतमृथिव्याम् । ततः खनेमसुप्रतीकमग्निस्त्रादास्थानाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

का० उत्क्रामेतुगत्क्रमयतीति । सृत्विच्छादख सुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडखदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्य नैकाधिका । हे वाजिन महते सौभगाय महाभाग्याभिहृदये ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगवाद् ऐश्वर्यवाची शोभनं भग मैख्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कौटुहल्यं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददतीति द्रविणस् शब्दः स्यात् । त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे चित्ते स्याम भवेम कौटुहा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्नि मन्वर्थं मत्पिच्छं खनन्तः खनितु सुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

का० उदकमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते ॥ आश्वी त्रिष्टुप् । आश्वी अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धन-
दाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशदुदकमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तु सलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यवन्त मक्रः कृतवान् करो-
तेर्लङ्घि बहुलं छन्दसीति श्रणोलुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः प्रदेशादय मग्नि मग्निहेतुं रुदं खनेम कीदृश मग्निं सुप्रतीकं शोभनं
प्रतीकं सुखं यस्य तं कीदृश वयं स्वः स्वर्ग मधिरहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीतुपरिभवि
ऐख्ये वा । किञ्च तं स्वः नाकं नास्यकं यत् तं कं सुख मकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तम सुतकष्टम् ॥ २२ ॥

का० उपविश्य रुद मभिजुहोत्या त्वा जिघर्मोति व्यतिषक्ताभ्या रुग्भ्या माहुतौ सुविषाश्वपदे । अस्याथः । आज्यं संस्त्रय पिण्ड-
समीपे उपविश्य रुदमभि अश्वपदे रुत्पिण्डेपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विखत इति ऋभां व्यतिषक्ताभ्यां सुवेणाहुतौ हे

आत्वाजिघर्म्मि मनसाष्टेन प्रतिजिघ्यन्स्त्वुवनानि विष्वा । पृथुन्तिरश्वावयसावृहन्तं व्यचिष्टमन्त्रैरभसन्दृशानम् ॥ २३ ॥

सुहोति व्यतिषद्भवम् आ त्वा जिघर्मोति पूर्वस्थाः पूर्वार्धं मयशीरितुत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वे काहुतिः आ विषवत इतुत्तरस्याः
पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्था उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ रुत्समददृष्टे आमेखौ हे विष्टुभी । हे अग्ने मनसा
अद्यायुक्तेन चित्तेन षतेनाज्येन कृत्वा त्वा माजिघर्म्मि आसिञ्चामि दीपयामि वाष्ट चरणदीप्तोः ह्वादिः । कीदृशं त्वं विष्वानि
भुवनानि प्रतिजिघ्यन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं चि निवासगत्योः तुदादिकादक्राच्छतप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽश्नुतीति
तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तौर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । इतो वाऽअयमुष्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुद्रा
दृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः । वयसा वय उपलब्धितेन कालेन बृहन्तमिति

२—१६, २, ३२ ।

१—१६, २, ३० ।

वपुःकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्मादस्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्टः अतिशयने तमवच्छिन्नमिति इष्टन् विभक्तौर्लुगिति इष्टनि परे मनुषो लृक् । अक्षैः रभसं रभ राभस्ते चतायवैः सोऽस्मादहम् प्रनेकाचैर्दुर्तैरप्यस्व शक्तिचयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनैश्च दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशः दृशान् प्रत्ययः ॥ २३ ॥

अहं मग्निं माजिघर्मिं समस्ताक्षिन्नामि दौपयामि च किञ्चित् विश्वतः प्रत्यक्षं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररक्षसा क्रौञ्चैरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् छतं जुषेत जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ् । क्रौदृशोऽग्निः मय्यश्वैः मय्य-

श्वविश्वतः प्रत्यङ्मञ्जिघर्ष्यैरक्षसामनसातज्जुषेत । मय्यश्वीस्युहयद्वर्णोऽग्निर्नान्नीभिस्त्व्येतन्वाजर्भुराणः ॥ २४ ॥

परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधदृह्लानिदाशुषे ॥ २५ ॥

मनुष्यैः श्रीयत आश्रीयते सेव्यते इति मय्यश्वैः मनुष्यैराश्रयणीयः । स्युहयद्वर्णः स्युहयन् स्युहयौघो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्युहयौघरूप इत्यर्थः । अभिमृश्यत इत्यभिमृष्टं न अभिमृश्यते न अभिमृष्टं तस्यै न अभिमृष्ट्ये चतुर्थी ततोर्विशेषणं नाभिमृष्ट्या अभिमृशन् कर्तुं मय्योग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जर्भुराणः जर्भुराणः जुभौ गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जुभेरीणादिका उराणप्रत्ययः । ईदृश मग्निं माजिघर्मिंति योज्यम् ॥ २४ ॥

का० अश्वगा पिच्छं त्रिः परिलिखति परि बाजपतिरिति वहिर्वह्निबत्तरोत्तरयेति । अस्वार्थः । अश्वगा वारचयं कृत्यिच्छं परि-

लिखति परया परया वहिर्वह्निःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि खेति तद्वह्निर्द्वितीयं त्वमग्न इति तद्वह्निस्तृतीयमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री सोमकट्टा । अग्नमिह्व्यानि नानादेवत्यानि हवीषि पर्यक्रमीत्यरिक्रान्तवान् परिक्रमन् भस्वार्थं स्वीकारण मित्यर्थः । कौटुशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदग्नेनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशु दाने अस्य धातोर्दाश्वान्साह्वानित्यादिना त्रसप्रत्ययाक्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि इधाज् विधारेण पुष्टौ दान इति कल्पद्रुमोक्तेः ॥ २५ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुष्टा । परीतुगपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमान

परित्वान्ने पूर्वयन्विप्रसहस्यधीमहि । धृषद्वणेन्द्वेदिवेहन्तारम्भङ्गरावताम् ॥ २६ ॥

त्वात् तत्त्वो धनं हे सहस्य हे अग्ने वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं ह्यन्तस्य भित्तुक्तम् । कौटुयं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रचकत्वात् यद्वा पिपतिं पालयतीति पूस्तम् पृ पालनपूरणयोः क्लिप् उदोष्ठपूर्वस्थिति उदादेशे प्रीतिरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वणं जिष्टुषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छृङ् प्रसवः धृष्यतीति धृषन् प्रगल्भी वर्णो यच्छ तम् असृष्टरूप मित्यर्थः । द्विवे द्विवे प्रतिदिनं भङ्गरावतां हन्तारं भङ्गुरं मञ्जनीयं पाषं तलोषा मसिस्ते ते भङ्गुरवक्तो विघातका राजसोऽदयः यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो वेधां ते भङ्गुरवक्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तीक्ष्णं विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः ॥ २६ ॥

आग्ने यो विष्टु बगृह्यमददृष्टा प्रथमात्वावेकादशाणो द्वितीयतृतीयौ दशाणो पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशाणो यदा तदा विराट्स्थाना विष्टुप् द्वौ वा वैराजो नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे ऋपते ऋषां पात्रक हे ऋग्ने त्वं ऋभिरहोभिर्मित्तभूतेर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मर्थसद्व्यथः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्त्रय तत्र यागशास्त्रासु जायसे त्वं माशुशुचिभिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दोषागं क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशु-
त्वमग्नेदुग्भिस्त्वमाशुशुक्षिप्स्वमङ्गस्त्वमश्वमनस्परि । त्वं न ध्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वन्नुणा न्नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

देवस्य त्वासवितुः प्रसेवे श्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निम्युरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि ।

जोतिष्मन् त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवस्य जाभ्यो हि सन्तम्यु धिव्याः

सधस्थादग्निम्युरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥

शुचिभिः । त्वमङ्गो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्वनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो ऽरबिकाष्टेभ्यो जायसे त्वं मोषधिभ्यो वशादिभ्यो जायसे वंगद्वयसङ्घर्षेण त्वं ऋषां मनुष्याणां मणिहोत्रिणां ऋहे जायसे पुल्लो ह्येष सन्तस् पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनः पात्रकान्हीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

का० अश्रया पिण्डं खनति देवस्य त्वेति । अश्रया कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकाया । देवस्य त्वा व्याखातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात्परोक्षं पथव्य मग्नि मद्भिरस इव खनामि कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्त्वं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्यानात् अद्भिरस इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुसुखम् । अजस्तेषां तु-पक्षीयेन निरन्तरं वतमानेन भानुना रश्मिना दीयत दीप्यमानं कान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्त मत एवाहिंसन्तं हि सा मकुर्वन्तम् पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

का० कृष्णाजिन मास्त्रीयौत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं मपां पृष्ठमिति । अस्यार्थः । कृत्विण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीव सुत्तरलोम कृष्णाजिन मास्त्रीयं तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयाककमन्त्रेण कमलिनोपत्र मास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्या खराटपङ्क्तिः आद्यो दशकावन्त्योवे-

अपां पृष्ठमसियोनिरग्नेः समुद्रमभितः पितृमानम् । वद्धमानो महा आचपुष्करे दिवो मावयावरिण्या प्रथस्य ॥ २९ ॥

कादशकाविति द्वाचराधिकां पङ्क्तिः खराटपङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्वार्थः । हे पुष्करपर्णं त्व मपां जलानां पृष्ठ मसि उपयवस्थानात् अग्नेः अन्त्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्र मभितः उदकस्य परितः पितृमानं प्रीतिकरं यद्वा पितृमानमिति समुद्रविशेषणम् पितृमानं सिञ्चन्तं समुद्र सुदक मभितः वद्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः वद्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्यय-श्चान्दसः पुष्करे जले आ सीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वद्धमानं दृढियुक्तं त्वमसि ॥ का० विमाट्टनद्विव इति । एनत्युष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्ण दिवो मावया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिण्या उरत्वेन त्वं प्रथस्य विस्तृतं भवं उरोर्भावी वरिमा तेन प्रसस्तीत्यादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

का० बालभतलभे शमे च ख इति । अग्नयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः । कृष्णाजिनपुष्करपर्णद्वये हे कसुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे उभे युवा शं च खः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः वमं च खः कवचवद्रज्जके अपि भवथः यौ ससुचये । कौहये युवा मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यवस्यती व्यचनं व्यचः असुन् प्रत्ययः तद्वती अवकाशवती । तथाविधे युवा पुरीषं पयस्य मग्निं संवसायां सम्यगाच्छादयतम् यस्य आच्छादने अदादिः शाच्छाद्य चाग्निं मृतं विधत् धारयत विभर्तेः बहुलं कन्दसौति शपो लुक् ॥ ३० ॥

शर्मचस्योवर्मचस्योच्छिद्रेवज्जलेउभे । व्यचसतीसंवसायाभ्युतमग्निपुरीष्यम् ॥ ३० ॥

संवसाथाच्छविदासमीचोउरसात्मना । अग्निमन्तर्भेरिष्यन्तीज्योतिष्मन्तमजस्रमिति ॥ ३१ ॥

पुरीष्योविस्वभराचधर्वात्वाप्रधमोनिरमन्यदग्ने । त्वामग्नेपुष्करादध्यथवोनिरमन्यत । मूर्ध्नोविस्वस्यवाचतः ॥ ३२ ॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ण्योतिषत्तं तेजस्विन मजस्र मित् निरन्तर मेवाग्नि मन्तसदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवा मुरसा जना उरीरूपेण भवद्वीयशरीरेणाग्निं संवसायां सम्यगाच्छादयतम् कौहये युवाम् खविंदा विभक्ते राकारः खविंत्त इति खविंदो यन्नसुयदेवाहर्वाचो स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः तथा समीचौ सम्यगश्चने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० पिण्डं पुरीषोऽसौतिर । प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिण्डलोकोः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने त्वं पुरीषः

पयव्योऽसि विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद्विभति धारयति पुष्पाति वा विश्वभराः असुन् प्रत्ययः । हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः
 पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमयत् निःशेषेण मधितवान् ॥ का० पाणिभ्यां परितृष्णात्वेन दक्षिणोक्तराभ्यां
 दक्षिणः सांख्यस्वामनइति षड्विभः सर्वं सकृदृत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाभिं छलोभाभ्यां काराभ्यां सर्वं पिण्डं
 त्वांमयइति षड्विभेन सकृदृत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्तिस्त्री गायत्री भरद्वाजदृष्टः । हे अग्ने अथर्वा
 प्राणः पुष्करादधि उदकाक्षकाशस्त्वां निरमयत् निःशेषेण मधितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽन्ववति श्रुतेः । वाघत इति ऋत्विङ्गा-
 मन्तुः पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नेऽर्थादरण्ये धिरसो निरमन्वतेति व्यत्ययः यद्धा विगृह्येति
 तमुत्वादध्यदुःषिःपुनर्द्वेऽथर्वणः । एतद्वहस्यपुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तसुत्वापाथ्योदघासमीधेदसुहन्तमम् । धनञ्जयपुरन्दरस्ये ॥ ३४ ॥

षष्ठोक्तवचनं प्रथमावहुवचनार्थे विरहे सर्वं वाघत इत्यर्थः । यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्त्रोपरि
 त्वां निरमयत् कौदयात्पुष्करात् मूर्ध्नेः जतमाहुवत्प्रयत्नात् विगृह्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णे मग्निमन्वयन्ननिष्पादन
 करिष्य सर्वं जगद्विभइति ॥ ३२ ॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषेः पुनः दध्यङ्गामक ऋषिः तसु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रत्वास्तितवान् कौदृयं त्वां हवक्ष्यं हवस्य
 पायमन्तो हन्तारं ब्रह्मभूषणवे शु क्त इति क्रिप. पुरन्दरं इद्रूपेणासुरसम्बन्धिनो कथाणां पुराणां विदारयितारम् । वाचंयमपुरन्दरो
 चेति सर्वाणि निपातः ॥ ३३ ॥

प्रांश वतमानः पाथ्यः सम्भागवती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां छास्ति पाथः शब्दात्
छाण प्रत्ययः टिलोपः । हृषा सेक्ता मन्तः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्मपत्न्या उपलभ्यते अतः पाथ्यः ।
मनसैवानुद्वृष्टमिति श्रुतेः मनसैवाभिलक्ष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चतीति हृषा हि मनः । मनो वै पाथ्यो हवेति श्रुतेः । कीदृशं
त्वां दक्षु हन्तमम् दक्षुन् हन्तीति दक्षुहा अतिशयेन दक्षुहा दक्षु हन्तमसम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति नलोपे दक्षु हन्तम् इति
प्राप्ते नाहस्येति तमपो युडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

प्राग्भूयौ चिष्टुप् देवश्वोदेववाताभ्यां हृष्टा । हे होतः देवाना माह्वतः हे अग्ने स्वे च लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने

सौदहोतः खचलोको चिकित्वांत्सादयायज्ञा सुकृतस्त्रयो नौ । देवावो देवाग्हविषाय जास्यग्ने बृहदाजमानेव योषाः ॥ ३५ ॥

निहोता होतृषदने विदानस्त्वे षो दौ दिवा अ्सदत्सु दक्षः । अदधव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रस्मरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

कृष्णाजिनाख्ये त्वं सौद उपपिष्य कोदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य
यो नौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । अन्येषा मपि दृश्यत इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषण-
सोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः । हे अग्ने
यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् जासि यजसि लेटोऽडाटा वित्याजगमः पूजयसि
अतो यजमाने बृहद्व्याहृत्य आयुरक्तं वा धाः धेहि दधातेर्लोहः मध्यमैकवचने अघा इति प्राप्ते बहुलं कन्दसमाहो गेऽगिमीत्य

२—६२४२२६ ।

१—६२४२२३ ।

उभावः ॥ ३५ ॥

आग्नेयो त्रिष्टुप् मुखमददृष्टा । नीत्युपसर्गाऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसोदत् होता यस्मिन् सोदति तद्दोषद्वयम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदरूपे सम्यगुपविष्टवान् । कौटुगोऽग्निः होता देवाना माहाता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । त्विषः त्विष दीप्तौ पचायच्च त्विषतीति त्विषः दीप्तिमान् । दीर्दिवान् दीव्यतीति दीर्दिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्कसः तुजादीनां दीर्घोऽप्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपोऽप्योवलीति वलोपः होतृषिणादौ गमनवान् । सुदचः साधु कुशलः चिपूकारी । अदध्वव्रतपूमतिः दध्नु बधे अदध्व मनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदध्वव्रतः पूजुष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स पूमतिः अदध्वव्रतश्चासौ पूमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थानइति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तुतमः तुरिष्ठे मेयः स्त्रिति इष्टनि परे त्वचो लोपः ।

संसौदस्वमहाऽअसिगोचस्वदेववीतमः । विधूममग्ने अरुधमिन्द्राष्टजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ३७ ॥

सहस्रधरः सहस्रं सर्वजनं विभर्ति पुष्पाति सहस्रधरः । शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नाना देवत्यानि हवींश्चम्यदहरकप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

आग्नेयो बृहतो प्रस्फुटष्टा ततोयो द्वादशार्णोऽन्ये ऽष्टार्णाः । मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध मेध्य यस्त्रिय यज्ञाहं हे प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने त्वं संसौदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेककृतुहेतुव्यान् स त्वं शीघ्रस्व शुच दीप्तौ दीथस्व । कौटुशस्त्वं देववीतमः देवान्ति तर्पयति देववीः वी कामव्यादौ क्षिप् भतिशयेन देववीः देववीतमः । किञ्च दर्शतं कर्षकौय मरुष मरोचनं धूमं विश्वज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृज्यनेन सम्बध्यते इतो वाभ्य मूर्ध्नु रेतः सिञ्चति धूमं सायुज इष्टिर्भवतीति कृतिः ॥ ३७ ॥

का० अपः शब्देऽवनयत्यपो देवीरिति१ । सृत्विण्डगते जलं सिञ्चति ॥ अर्धेवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा द्वितीयो द्वादश्याणीऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्वोर्चोऽग्ने इति सम्बोधन मध्याह्नियते द्यौरध्वशुर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने यद्वा हे द्यौः यद्वा हे अध्वर्गो देवीः देवनशीला अपः उपसृज अग्निं खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशोरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदीनोः । किमर्थं प्रजाभ्यः अयच्छाय पञ्चमी षष्ठ्यर्थं यच्छाणोऽभावोऽयच्छा तस्मै प्रजाना मारोग्याय । तासां सिक्ताना मपां स्थानासुचैवरूपादस्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहता मुद्गच्छन्तु । कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥ का० सन्तर्हति वात मपञ्चिपति२ । पिण्डगते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्द्धं पृथिवीदेवत्य मङ्गं वायुदेवत्यम् । हे पृथिवि

अपोदेवोरपसृजमधुमतीरयच्छायप्रजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥

सन्नेवायुर्मातरिश्वादधातूत्तानायाहृदयं द्विकस्तम् । योदेवानाञ्चरसिप्राणयेनकस्तेदेववषट्स्तुतुभ्यम् ॥ ३९ ॥

उत्तानायाः उर्ध्वभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्भृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण विकसितम् इडभाव आर्षः तत्स्थानं वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण दृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यकरोतु । कीदृशो वायुः मातरिश्वा मातयन्तरिक्षे सर्वप्राणिना मवच्छेदकारिणि खयति गच्छति मातरिश्वा । एवं पृथिवी मुक्ता वायु माह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त वायो यस्त्व देवाना मन्वादीनां प्राणधेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणधर्म भावि छान्दसस्यस्युत्पत्त्ययः । कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्य मियं पृथिवी वषट्स्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्याहुतिरस्ति यथैवेति३ श्रुतेः ॥ ३९ ॥

का० आसौर्ण्योऽरन्तादुद्भूतिः सुजात इति१ । अर्थः । आसौर्ण्योः कणाजिनपुष्करपर्णयोः प्राप्तान्ध्रमादत्तइति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयोऽनवारः । सुजातः सुष्ठुत्वन्तोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह ग्रमं सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरुणं वरुणीयं गृहं कणाजिननिर्मितं मासदत्तं आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० त्रिवृता सुष्ठुयोक्तेणोपनहति वासोऽग्न्यदिति२ । उद्गृहीतान् कणाजिनपुष्करपर्णयोऽरन्तान् सुष्ठुयोक्तेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसुधनं यस्य स विभावसुः तत्त्वन्वीधनं हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कणाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिवस्त्रं त्वेच्छं संवरणे अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

सुजातो ज्योतिषा सह ग्रमं वरुण्यमासदत्तः । वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

उदुतिष्ठस्वद्धरावानो देव्याधिवा । दृशे च भासा वृहता सुशुक्लानिराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० उत्तिष्ठति पिण्डं मादायोदुतिष्ठेति१ । तं पिण्डं गृहीत्वा उत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहतो विश्वमनोदृष्टा ढतीयो द्वादशार्णः अन्त्ये अष्टार्णाः । हे स्वध्वर शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सः, यागनिर्वाहक हे अग्ने उत्तिष्ठ उत्तिष्ठैव उथाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय द्वाचोऽतस्मिन् इति संहितायां दीर्घः । किञ्च हे अग्ने सुशस्तिभिः शोभनकौर्तिभिः सह यद्वा साधुशिट्टैरखैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विश्वे चेति पश्यतेऽस्तुमर्थी निपातः । कौदृशस्त्वं सुशुक्लानिः साधु शुचो रश्मौन्वन्ति सम्भजति सुशुक्लानिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ सग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

का० अर्धबाहुः प्राञ्चं प्रष्टुञ्चात्यर्धं ज पु ण इति । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवलोपरिष्ठाद् दृष्टो कखट्टुष्टा
 पुर्णः पादो द्वादशाङ्गोऽन्वे चोष्टाणां सोपरिष्ठाद् दृष्टो । हे श्रमने नोऽस्माक मृतये रक्षणाय अर्धं उ सु तिष्ठ अर्धं एव सुतरा
 यच्छित्तो भव द्वादशोऽतिस्फुट इति द्वादशोऽतिस्फुट इति न इत्यस्य शत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्थे
 विता देव इव यथा सविता देव अर्धः सन्नमानवति तद्वत् स त्वमर्धः सन्नाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवति शेषः षण् दाने
 यस्मात्स्मरणात् अस्मिभिरमन्त्राभिर्यज्ज्वैर्वाग्निः हव्यवाहकैर्हविर्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविध माह्वयामः तस्मादूर्ध्वं एव तिष्ठेति
 वचस्त्वयः । अस्मिन्त्य व्यक्तौ कुर्वन्तीत्यस्मिन्नस्यैः यद्वा अस्मिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे कौटुशैरस्मिभिः
 षड्विभिः हविषां वोढुभिः ॥ ४२ ॥

ऊङ्ङुं ऊप्रुण ऊतयेतिष्ठादेवो न सविता । ऊङ्ङुर्वाजस्य सनिता यदस्मिभिर्वाग्निर्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

जातो गर्भो असिरोदस्योरग्ने चान्विष्टतपोषधीषु । चित्रः शिशुः परितमात्स्यत्नून् प्रमादभ्यो अधिकनिक्रदङ्गाः ॥ ४३ ॥

का० अथ दृष्ट्योपरिनाभि धारयन्नखप्रभृतौ नभिर्मन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति । पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि
 हस्ताभ्यां धारयन्नखगर्भजान् स जात इत्याहुत क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अखदेवत्या
 निष्टुप् त्रितदृष्टा । अख मन्त्रोक्त्य स्तोति हे श्रमने स त्वं रोदस्योः खावाष्टय्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि । कौटुशस्त्वं चारुः
 शोभनः पूज्यः । ओषधीषु पुरोडाशादिजक्षणासु दातव्यासु विभृतः । चित्रः नानातर्णभिज्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानी

सुत्यक्त्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्षून्निति लिङ्गव्यत्ययः अक्षून्नित तमांसि रात्रौपलक्षितानि अन्यकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो ष्वि औषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् अनिकृद्त् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छेणो गा लुङ्गोति गादेशः ऋडभावाच्छान्दसः कन्दसि कुङ्क्षिङ्ग इति सर्वकाले लुङ् प्रत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते । दार्धर्तदर्थतौत्यादिना कनिक्कददिति यङ्लग्नो निपातः ॥४३

राशभदेवत्यामुष्टुषुषिष्या । इयति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा राशभः हे अर्वन् गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीडङ्गः
दृढकायो भव वीडङ्गञ्चो दृढार्थः वीडन्यङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अत्रहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः

स्थिरोभववीडुङ्गश्चाशुर्भववाज्यवन् ।
पृथुर्भवसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाह्मणः ॥ ४४ ॥

शिवो भवप्रजाप्योमानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । माद्यावापृथिवौ अभिशोचौर्मान्तरिक्षमाग्नस्तौन् ॥ ४५ ॥

प्रेतवा जीकिनिक्रदन्तानदद्रासभः प्रत्वा । भरन्नग्निस्फुरीष्यन्मापाद्यायुषःपुरा ।

सुखान्नः स्वास्त्रेयो भव सुखेन सद्यते स्थायते यस्मिन् स सुषट् । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा सदुच्यते तां वदतीति परीषं पश्यन् यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कथ्यपुरीषपुरीषेषु आहति ज्ञात्प्रलयः ॥ ४४ ॥

अङ्गिरसो भिन्नः । अङ्गिरा यन्मिः तस्माद्योगनं हे अङ्गिरः
जनदेवता यथा ब्रह्मती । अङ्गिरोभिष्टविभिः पूर्वं सम्यादितत्वात् अङ्गसोष्ठवाहा अङ्गिरा यन्मिः तस्माद्योगनं हे अङ्गिरः
अङ्गिरस्य अज माशुषीभ्यः मनोः सखन्विभ्यः प्रजाभ्याश्चैवं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वासग्निराम्ने योज इति ऋते । विष्णु
॥ ४५ ॥ १ — ६, ४, ३, ३, ९ ।

का० धारयत्येषा सुपरि पिण्ड मनुपसृग्यन् प्रैतु वाजो हषाम्नि मित्यश्वखरयोस्ति । अश्वोदीना सुपरि पिण्डं धारयति तानसृग्यन् प्रैतु वाजोत्यश्वोपरि हषाम्निमिति खरोपरौति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्रयसना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावधर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चा रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यङ्ग्यौ । वाजो अश्वः प्रैतु प्रकर्षण गच्छतु किं कुर्वन् कनिकदत्त श्रुत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् यच्छुगन्तम् । रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् नानदत्त सोपहारासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यच्छुगन्तम् । कौटुयो रासभः पत्वा पतनशीलः पतल्य गतावित्यस्मादेव्योऽपि दृश्यत्सदिति कनिष् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहारांसाथम् तथा च श्रुतिः यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति । किञ्च अय मश्वः पुरीष्यं पशव्य मग्निं भरन्धारयन् आयुषः पुरा कर्षणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्षसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्व-

हषाम्नि हषणस्मरन्पङ्क्तिर्भस्समुद्रियम् । अग्नश्चायाहिवीतये ॥ ४६ ॥

दीनां स्तुतिः क्रियते ॥ अथ रासभमन्त्रः हषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन् सन् प्रैतु इति शेषः । कौटुय मग्निम् हषणं सेक्तां फलोभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः । अर्पां गर्भम् जलमप्येवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युदूषं वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् वयो ह वै रुमुद्रा अग्निर्यलुषां महाव्रतं साक्षां महदुक्त्व सृचामिति श्रुतेः ॥ का० अग्नश्चायाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यजं सत्यमित्या निधानात् । अग्नइति मन्त्रेण रासमात् पिण्ड माहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परब्रते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे शग्ने दौतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

१—१६,३,१० । २—६,३,३० । ३—१६,३,११ ।

अग्निदेवत्वं यजुः प्राजापत्या गायत्री ऋतसत्यश्रद्धाभ्या मादित्याग्नी विवर्चितौ ऋत मादित्यः सत्य मग्निः तादृशभयरूप मग्निं
मध्याहरामीति शेषः। ऋतं सत्य मिति पुनर्वचन मादरार्थम् ॥ का० अनन्नापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीषमिति । देवपितृकार्यविमुखो-
ऽनन्नापुरुषस्तमध्ययुरीक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयास्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री ।
पथव्य भग्नि मद्भिरसो मुनय इव भरामः हरामः ॥ का० उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोचिते सिकतोपकीर्णे परिहृते प्राग्द्वारे पिण्डं
निदधात्योषधय इति । उखासभरणार्थं मुहुतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं
स्थापयति । कौटुशे परिहृते उद्धते कृतोक्ते खने अवोचिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ति एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥

ऋतं सत्यमतः सत्यमग्निमपुरीषमङ्गिरस्वहरामः । ओषधयः प्रतिभोदङ्गमग्निमेतच्छिवमायन्तमभ्यवयुष्माः ।

व्यस्यन्विष्वाअनिरात्रमीवाग्निषीदन्नोअपदुर्मतिञ्जहि ॥ ४७ ॥

चिदुबुधुभावोषधिदेवस्य व्यसन्नित्यङ्गर्चोऽग्निदेवतः । हे ओषधयः यूय मेत मग्निं प्रति भोदङ्ग मभ्युत्थानादिभिः प्रतिहषंयत । कौटुय
मग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिसुखीकृत्य आयन्त मागच्छन्तम् । एव मर्द्धेनौषधीरुक्तायाग्निमाह
हे यग्न त्व मत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिका मपजहि अपनय । किं कुर्वन्
विष्वाः सर्वा अनिरा ईतीः भमीवा व्याधीच व्यसन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम^२ अतिहृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥
हे ओषधयः एत मग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कौटुशः पुष्पवतीः वाच्छन्दसौति पूर्वसवर्षदेवैः पुष्पवत्यः

१—१६,३,१२ ।

२—१६,३,१४ ।

३—निघ० २,७,१२ ।

प्रशस्तपुष्पोपिताः। सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः किञ्च ऋत्विजः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्नोऽस्य ऋत्विजः घस् इति कालप्रामौ
 वस्युत्थयः ऋतुक्कालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूलायमग्निं प्रत्नं पुरातनं सधस्यं सहस्रानं गर्भयोर्व्यरथान मासदत् आसीदतिष्ठ
 क्तः। वि पाजवेति प्रमुच्येन मजलोमान्वादाय प्रागुदीचः पशून्तृजतिः। वि पाजमेति मन्त्रेणैतं पिण्डं क्षणाजिनवद्दं विसंस्थ
 ज्जागरोर्माणि गृह्णीलाष्टादीनैश्चानां दिशं प्रत्युत्थजतीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या विष्टुबुक्तीलदृष्टा वीत्युपसर्गी वाधस्ये ग्रनेन
 समन्वये वे षग्ने द्विषः शत्रून् रक्षसः राजसान् अमीवाः व्याधीष त्वं विवाधस्य विशेषेण निवस्य। कौटुगस्त्वं पृथुना विसृष्टेन

शोषधयःप्रतिगृह्णीतपुष्पवतीःसुपिप्पलाः। अयं बोगर्भं ऋत्विजः प्रत्नं सधस्यमासदत् ॥ ४८ ॥

विपक्षसापृथुनशोशुचानोवाधस्वद्विषोरक्षसोअमीवाः। सुगर्भाणोबृहतःशर्माणिस्वामग्नेरहसुहवस्यप्रक्षीतो॥४९

// आपोहिष्ठामयोभुवस्तानज्जदधामन । महेरत्नायचक्षवे ॥ ५० ॥

पाजसः प्रलेन शोशुचानः क्षत्वात्तं दीप्यमानः पाज इति बलनामः शोचतेर्गृहः क्षात्त्वानच् प्रत्ययः। एवं प्रत्यक्ष सुक्ता परोक्षमाह अग्ने
 प्रक्षीतो प्रषयने अन्वशुक्लायां धरिष्वर्थायां सत्या महं शर्माणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः। कौटुगस्याग्नेः
 सुगर्भाः सापृथुरपस्य शोभनं शर्मा सुखं यस्मात्स सुगर्भा तस्य। बृहतः प्रौढस्य। सुहवस्य सुखेनाह्वानं शक्यस्य। अस्तौर्विद्धि
 उत्तमैकवचने स्थामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

का० आपो हि छेति पथैकवायपक्कमुदकमासिञ्चति पिच्छे । पलाशत्वक्कथितं जलं पिच्छे ऋक्तयेण चिपेदिति सूत्रार्थः ।
 षण्डेवतासिक्तो गायत्राः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिमवद्व्यः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादेशो वा । हे आपो या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भाव-
 विधाः स्व भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणान् मयोभुवः स्वेति वा स्नानपानादिहेतुलेन सुखोत्पाद-
 कत्वं मयां प्रसिद्धम् तास्मादृश्यो ययं नोऽस्मान्ने रसाय भवदीयरसानुभवाथे दधातन स्थापयत तप्तनप्तनयनाच्चेति लोकमध्यमवह-
 वचनस्य तनवादेशे दधातनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भ्योग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तद्वास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते
 रसाय रमणीयाय चक्षसे दशनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत भस्मान्

// योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः । उग्रतीरिवमातरः ॥ ५१ ॥

// तस्मात्परङ्गमामवोयस्यक्षयायजित्वय । आपोजनयथाचनः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारयोष्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः । महपूजायां मञ्जते पूज्यतइति मट् क्षिप् प्रत्ययः
 तस्मै महे । रष षण्डे रस्यते स्मयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन् प्रत्ययः तस्मै चक्षसे
 यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ज्ञातं स्यादिति कान्दीयग्रन्थः ॥ ५० ॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य
 भाजयत भाजिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उग्रतीर्मातर इव उग्रन्ति ता उग्रतः वा छन्दसीति

१—१६,३,१०।

दीर्घः वयं कान्तौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति ङीप् उग्रत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्वन्वरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

अस्त्विति प्राप्तौ लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपो वो युष्मत्स्वन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वेदस्य सदाढ्यतिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठाश्च । यस्य चयाय जित्वथ चयो निवासइत्यादुरादात्तत्वात् चयशब्देन निवासः चयायेति चतुर्थी षष्ठाश्च यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् चयस्य निवासस्य जगता माधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्त्रैकदेशेन ययं त्रयार्द्धिस्तत्त्वपयस्तं जगत जित्वथ तर्पयथ जित्वतिः प्रीतिकर्मा पश्चाद्हुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किञ्च हे आपः नोऽस्मान् तत्र मित्रः स० सुज्यपृथिवीभूमिञ्चज्योतिषासह । सुजातज्जातवेदसमयक्ष्मायत्वास० सुजामिप्रजाव्यः ॥ ५३ ॥

रुद्रः स० सुज्यपृथिवीभूमिञ्चज्योतिःसमीधरे । तेषांस्मानुरजस्व इच्छुक्रोदेवपूरोचते ॥ ५४ ॥

भोज्यत्वेन जनयथ उत्पादयत आग्निं लेट् तद्रसभोजनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाश्रास्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यत इति संदितायां दीर्घः । यद्वास्या ऋचोऽयमश्वः यस्य चयाय चयेन निवासेन ययं जित्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसासये वो युष्मा-
नरसत्त्वार्थं वयं गमाम प्राग्र मः किञ्च हे आपो ययं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामिति रूपम् अहभाव आर्षः बहुल छन्दस्येति शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

आ० अजलीमभिः संसृजति मित्रः संसृज्येति । आजाद्यानि पूर्वं लोमानि सृहीतानि तैः पिण्डं मित्रयतीति सूत्रार्थः । मित्र-
१—१६,१८

देवत्वोपरिष्ठाद् दृती चयोऽष्टांशतुर्थी द्वादशार्धः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं दुर्गलोकं भूमिं चेमां सृत्विच्छरूपां ज्योतिषाजलो-
मभिः सह संसृज्या एकोक्त्य मन्त्रा मन्त्रयवे प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीयब्दे दुर्गलोकान्तरिचवाचो इह दुर्गलोकवाचो यच्छते
अजस्रान् यत्नाज्जगतिः शब्दे नाजलोमानुशब्दे । अहमपि सृजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञान मज्जलोमाख्य मन्त्रिं ला-
त्वां संसृजामि पिच्छेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठार्थं प्रजाना मयस्याय यस्मिन् रोगस्वाभावोऽयस्मिन् तस्मै रोगभावाय ॥ ५३ ॥
का० शर्करायोरसास्त्रचूर्णे रूद्राः संसृज्येति । सूक्ष्मासिकतालोहकिटपाषाणचूर्णैः पिच्छं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्वानुष्टुप् ।
ये रूद्राः पृथिवीं पार्थिवं पिच्छं संसृज्य शर्करायोरसास्त्रचूर्णैः संयोज्य सहज्जगतिः प्रौढ मग्नं समीधरे सम्यक् दीपितवन्तः उखाख्य

संसृष्टां वसुभीरुद्रेर्द्विरेः कर्मण्यास्मृदम् । हस्ताभ्यामद्वौ कृत्वा सिनीवालीकृतोत्तमम् ॥ ५५ ॥

मग्नं सम्यक् पातितवन्तः ॥ तेषां फलमाह । तेषां रूद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपवीण एव देवेषु मध्ये भानुः
दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

का० संसृष्टमिति संयौति । सृक्तयेण सृत्विच्छे सम्यक् मिश्रयति । हे सिनीवालीदेवत्वे तृतीयादिति देवत्वा तिस्रोऽनुष्टुभः ।
सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता सृदं हस्ताभ्यां सृद्धौ कोमलां कृत्वा पुनस्तां सृदं कर्मण्या सुखाकर्मयोग्यां
कृणोतु कर्म सम्पद्यते यथा सा कर्मण्या ताम् कौटुशीं सृदं धौरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां
वा वीरस्त्रि तेषां ते धौराः मन्त्रेण रः ॥ ५५ ॥

अद्वितिरदौना देवमतेति शास्त्रः । हे अद्विते अदोने देवमातः हे माहि महति सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखा
१—१६, ३, १८ । २—१६, ३, १० । ३—निर० ४, २३ ।

मादधातु स्थापयतु । कौदुशो सा सुकपदी कपदील्ल स्त्रीणां सुचितः केशवन्धविशेषः शोभनः कपदी यस्याः सा सुकपदी ।
सुकुरीरा स्त्रीभिः सुकुरारोः शिरसि धायमात्रं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुसुकुटा । स्त्रीपथा
सम्बन्ध उपपद्यते यजनं कुरुते यैरवयवविशेषेस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः शोभनः शयनविदग्धो विद्यासचतुर औपशोऽव-
यवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

चदितिः यत्ना सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यां सुखां लभोत करोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे वा
समस्तात् अग्निं विभक्तुं धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपलब्धे पुत्रं विभक्तिं तद्वत् ॥ का० यजमान उखां

चिनीवालीसुकपदीसुकुरीराखौपथा । सातुभ्यमदितेमह्योखान्दधातुहस्तयोः ॥ ५६ ॥

उखाङ्कुरोतुशक्तावाङ्भ्यामदितिर्द्विधा । मातापुत्रंयथोपस्थेबाग्निस्विभर्तुगर्भश्चा । मत्स्यशिरौचि ॥ ५७ ॥

करोति रुद मादाय मत्स्य शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्बृद मादाय द्वादशाङ्गुलित्थानलिखिताषाढसञ्चक्रेष्टकायां कृतायां
यजमानः पिण्डाभृद मादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपदे प्रादेशायामविसारोर्ध्वं चतुरस्रां पशुपशुपदे त्रिभागीनत्रयोविंशत्यङ्गु-
लायामविसारामूर्ध्वं प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः । मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य शिरौचि आहवनीयो
यज्ञस्य शिरःसदुद्धरणादिहवि सन्नयया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

का० वसवस्त्विति प्रथयति । यजमान आस्तां रुद मुखाललाय प्रादेशमात्रं विपुलां करोतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् आहो

अथुष्टुप । हे छखे वसवः देवविशिषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्तु अङ्गिरस इव तां तां कृत्वा कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः
कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा खिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थो सप्तम्यर्थे भवतीति सामाना-
धिक्यरक्तात् हे छखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय औपत्यं गोपतित्वं
धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्तमान् आतृच्यधि धारय ॥ का०

वसवस्त्वाकाशन्तुगायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वहुवासिपृथिव्यसिधारयामयिप्रजां रायस्योषङ्गोपत्यं सुवीर्यं सजा

तान्यजमानायद्रास्त्वाकाशन्तुगैष्टुमेन छन्दसाङ्गिरस्वहुवास्यन्तरिक्षमसिधारयामयिप्रजां रायस्योषङ्गोपत्यं

सुवीर्यं सजातान्यजमानायादित्यास्त्वाकाशन्तुजागतेन छन्दसाङ्गिरस्वहुवासिधारयामयिप्रजां राय

पत्तानुवीर्यं सवतः प्रथमं धातुं मादधाति दद्रास्त्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिका मन्त्रः
संयोजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् पार्श्वनुष्टुप् । हे छखे दद्राः द्रैष्टुमेन छन्दसा तां कुर्वन्तु त्व मन्तरिचरूपासीति विशिषः ।
जैत्रं पूर्ववत् ॥ का० संबिष्य सत्सं कालोत्तर मादित्यास्त्वेति । तां सुखां शिथिलस्यदा सिरत्वा वारिणा सृदुं कालोत्तरं धातुं
चित्तेतिपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् ब्राह्मी षनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन कन्दसा त्वां
१—१६,३,२७ १—१६,३,२८

कुर्वन्तु त्वं योरुपासीति विशिषः । शेषा व्याख्या प्राची ॥ का० विश्वे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ।
 योऽस्य मास्त्री उच्यते । विश्वेनैरेनीयन्ते विश्वापराजयन्ति वा विश्वेषां नराणां सत्त्वन्विनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा
 देव्यामराः एवम् । ता विश्वे देवाः हे उखे त्वां कुर्वन्तु पातुष्टु मेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिव्यो दिग्युपासि शेषं पूर्वोक्तम् ॥ ५८ ॥

का० विश्वनीयउत्तरे वर्ति सर्वतः करोत्यदित्यै राक्षेति । उखोऽर्धमानं चेवा विभक्त्योपरि तृतीयभागे सर्वतु सप्तमी

स्योपकृतेपत्युसुवीर्यं सजातान्यजमानाय विश्वेत्वा देवा वैश्वानराः कृत्वा त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरस्वद्बुवासि

दिव्योषिधवारयामधिप्रजात्वायस्योपकृतेपत्युसुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥ ५८ ॥

अदित्यै राक्षसास्यदितिष्टे विलङ्घन्मातु । कृत्वायसामहीमुखामृन्मयीयेनिसमन्वे

पदेभ्यः प्रायच्छददितिः प्रपयानिति ॥ ५८ ॥

शेषसां करोति तत्वाभिरुक्तास्तमपि प्रतिदियं चतुर्हं तोरणे स्वनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः । राक्षसदेवत्वम् यजुर्गायत्री । हे
 रेखे त्वमदित्यै अदितिरुपाया उखाया राक्षसा कक्षीगुणस्थानीयासि ॥ का० विलं कृत्वात्यदितिष्ट इति । उखाया मुख मालभते ।
 उखादेवत्वम् यजुर्हं इती । हे उखे अदितिः देवमाता ते तव विलं मध्यं कृत्वा मातु कृत्वातु ॥ का० कृत्वायेति निदधाति ॥

एव सुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूतार्थः । अदितिदेवत्या उणिगनुष्टुप्वा उणिकपञ्चे तृतीयपादश्चतुर्दशाक्षस्ते न ह्यधिकी प्रतुष्टुपावे दृतीयः षडशी व्यङ्गाः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय न् यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्तो प्रायश्चित्तं इति किम् अपयान् अपन्तु या पाके बिजन्तः हे पुताः इमा सुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेति पत्नीत्यस्मैकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यङागमे अपयानिति रूपम् । कौटुह्यौ सुखां महतीं विद्यासां सुखयोः कृत्वायभूताम् पत्नये अन्वर्थं मन्त्रे वां योनिं स्थानभूताम् ॥ ५८ ॥

वसवस्त्वाधूपयन्तुगायत्रेण क्कन्दसाङ्गिरस्वदुद्रास्त्वधूपयन्तुलेष्टुभेन क्कन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वधूपयन्तु

जागतेन क्कन्दसाङ्गिरस्वद्विधे त्वादेवौश्वानराधूपयन्त्वानुष्टुभेन क्कन्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वधूपयन्तु

वसवस्त्वाधूपयन्तुनिष्पुस्त्वधूपयन्तु ॥ ६० ॥

का० सप्तभिरश्वशकृन्निबन्धां धूपयति दक्षिणान्यादीप्तैरैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणान्यौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्व-
शक्रेण प्रतिमन्त्रं धूपयत्यश्वयुः धूमायमानं मैकैकं मखलकृ मादयैकेन मन्त्रे षोडशायां मन्त्रे षड्विधं भ्रामयेदिति सूतार्थः ।
सप्त यक् कृत्वादेवत्यानि त्रीणि कृत्वायन्तुः त्रयं सामजनती पञ्चमसप्तमे यशुबन्धिहो षष्ठं यशुरनुष्टुप् । हे उखे षष्टौ वसवः
गायन्तु व दन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृन्त्वैनं धूपेन संस्मरन्तु । रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन कृन्दसा अङ्गिरस इव
१—१६,३,८।

त्वां धू० । आदित्या जागतेन छन्दसा । वैखानराः सर्वेष्टिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च । शिवं पूर्ववत्सु गमम् ॥ ६० ॥

का० पञ्चगा शब्दश्च चतुरस्रं खनत्वादितिहेति । अषाढीखाविष्वक्कोतिषां पाकाय चतुरस्रं गत मन्त्राया खनतीति सुतांशः । अषट्देवत्वम् भाषापत्त्या त्रिष्टुप् । हे अषट् गतं अदितिदेवो पृथिव्याः सधस्ये सहस्राने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस

अदितिद्वादेवीविष्वदेव्यावतीपृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्खनत्ववटदेवानन्वापत्नौदेवौविष्वदेव्यावतीःपृथिव्याः

सधस्येअङ्गिरस्वहृदतुखेविषयास्त्वादेवौविष्वदेव्यावतीःपृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वटभौन्वतामुखेवहृचीद्वा

देवौविष्वदेव्यावतीःपृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्मुखेनास्त्वादेवौविष्वदेव्यावतीःपृथिव्याः सधस्ये अङ्गिर

स्वत्पचन्मुखेजनयस्त्वाच्छिन्नयत्वादेवौविष्वदेव्यावतीःपृथिव्याः सधस्येअङ्गिरस्वत्पचन्मुखे ॥ ६१ ॥

एष स्वाङ्गिरोभिरस्रं स्वातकाङ्कत । कौटुस्थदितिः विष्वदेव्यावती विष्वेषां देवानां समूहो विष्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विष्वदेव्यावती मन्त्रे सीमास्त्वितिदिना दीर्घः सर्वदेवैः सहिता । विष्वेषु देवेषु साधवो विष्वदेव्याः तेषां सन्तीति का ॥ का० देवानां तेष्वेषां त्रुडाम् । अधीमुखा सुखा मषाढीत्तरतो गतं स्थापयतीति सुतांशः । पञ्च यजुंषुखादेवस्यानि हे भ्राजापत्न्ये

त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्नीो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्ये
 उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा त्वां दधतु खापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः अत्युक्ताः तथाच श्रुतिः ओषधयो वै देवानां पत्न्या
 इति१ ॥ का० अपणेनावच्छाद्य दक्षिणाम्बुमिना दीपयति धिषणास्वेति२ । उखास्यापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं शब्देनैवधाय
 अपरैः सर्वं माच्छाद्य दक्षिणाम्बरातीतेन वङ्गिनोखां दीपयतीति सूतार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमनिन्यो देव्यः पृथिव्याः
 उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा मभीत्यतां समन्तादीपयन्तु ॥ का० वरूढौष्टेतीक्ष्माणो जपति३ । सामर्थ्यादुखोपरिस्थअपरे
 किङ्करं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि गजं पि जपतीति सूतार्थः ॥ ऋगृह्यती । विश्वदेवयुता वरूचयो देव्योऽहोरात्राभिमनिन्यो
 देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वां अपयन्तु पचमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरूचयोऽहोरात्रैर्हीदं सर्वं

मिलस्य चर्षणीधृतोवोदेवस्य सानसि । द्युन्मञ्चित्रथ्यवस्तमम् ॥ ६२ ॥

हतमिति४ श्रुतेर्वरूतिशब्देनाहोरात्राणि ॥ मास्त्वा । सामजगती । कृत्वासि ह वै म्नाश्चन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति५
 अतर्न्नाशब्देन कृत्वासि । विश्वदेवयुता म्ना देव्यश्चन्दोऽभिमनिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु ॥
 जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय इति६ श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमनिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कौटुह्यो जनयः
 अक्लिषपत्राः अक्लिषं पत्रं वतनं यासां ताः सन्ततयायिष्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

का० आचरति मित्रस्येति० । पाकान्तं अपणं चिपतीति सूतार्थः । मित्रदेवत्वा गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य
 सवो रक्षणं द्युन्मं यमोऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचिमेहीति वा । कौटुह्यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति
 १-६,५,४,४ । २-१६,४,४,२ । ३-१६,४,४,१४ । ४-६,५,४,६ । ५-६,५,४,७ । ६-६,४,४,८ । ७-१६,४,१५ ।

चर्चिष्यत् तस्य संदितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृश मयः सानसि सनातनं सानसीति
पुराचनानां कलदानयोसं वा षण्ण दानहत्वस्य प्रयोगः । कीदृशं युक् चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्र मनैकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः
शु श्रवणेऽस्मात्कर्मास्तुनं यतिश्रूयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तम मलान्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामिति भावः ॥ ६२ ॥

का० उद्वपति अपचं देवस्त्वेति । भव्योभूतं अपच सुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सविष्टदेवत्या ब्रह्मती । हे उद्वे
सविता देवः शक्ता ससामर्थेन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वा मुहपतु अपचाच्छादनात् काशीकरोतु उतशब्दाद्ब्रह्मरध्याहार्यां ।
कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणौ हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वहुरिः शोभना अङ्गुलयः कारत्या यस्य स स्वहुरिः लकारस्य

देवस्त्वासवितोद्वपतुसुपाणिः स्वहुरिः सुगाङ्गकृतशक्ता । अव्ययमानाष्टयिव्यामाशदिश्रुपूष ॥ ६३ ॥

उतथायनृहतीभवोद्वितिष्ठध्रुवात्वम् । निवैतान्तउखाम्परिददायभित्याएषामभेदि ॥ ६४ ॥

रेफन्वान्दसः । सुबाहुः शोभनौ बाहू मुनौ यस्य स सुबाहुः मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः ॥ का० उखा मुत्तानां
करीत्यव्ययमभिति । अपच मपाकत्यावाढां बहिर्निष्काशोखा मुत्ताना मूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उद्वे सवित्रा उदुमा
सती भव्यवमाना यवसन्ती व्यया मनाग्र वन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्व मायाः भाव्यादिदिशः दिशः आग्नेव्यादिविदिशश्च अंगुष्ठ
आपूरय आदुतिरवेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

का० उयच्छत्युत्थायेति परिगृह्य । हस्ताभ्या सुखा मादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ ब्रह्मती पूर्वोऽर्ध्वं उखादेवत्यः
१—निघ० ३, १०, ४ । २—१६, ४, १८-१९ । ३—१६, ४, २१-२२ ।

उत्तरार्धां मित्रदेवतः । हे उखे त्वं मुखायैतस्मादवटाद्विरागत्य बृहतीं महतीं भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं भूवा
स्विदासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का० पात्रे करोति मित्रैतान्नादति । हस्तग्रहीता मुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते
कक्षां चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विखज्योतिषां तूष्णीं सुदपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव एता सुखां ते तव
परिददामि परिपाषाण्य प्रयच्छामि किमर्थं मभित्तौ भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया ग्रहीता
सती मा भिद्यतां विदोषां मास्तु ॥ ६४ ॥

का० अजापयसावसिष्ठिति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्भन्वै चतुर्वारं मजादुग्धं मुखायामवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उखा-

वसवस्त्वाकृन्दन्नुगायत्रे साङ्गिरस्वदुद्रास्त्वाकृन्दन्नुवैष्टमेनकृन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाकृन्दन्नुजागतेन

कृन्दसाङ्गिरस्वद्विष्टेत्वादेवैश्वानरा आकृन्दन्त्वानुष्टुभेनकृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

देवत्वानि चत्वारि आद्या ऋणायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण कृन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वा माच्छृन्दन्तु समन्तात्विश्वन्तु । उच्छृदि-
दोप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र रेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा कृन्दसा त्रैष्टुभेन आच्छृन्दन्तु ॥ आदित्याः ।
ऋणायत्री । आदित्याः जगतीच्छृन्दसा त्वां कृन्दन्तु ॥ विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्कृन्दसा
त्वां कृन्दन्तु । श्रेष्ठं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

का० प्राज्ञतात्वीन्द्रभयानि इत्वा सप्तान्निकान्वाकृतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एव मुखसम्भरणं समाधायान्वा अपौष्टकाः कृत्वा

फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कत्वौद्भ्रमणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकृत्यै प्रयुज्येऽग्नये स्वाहेत्यादीनि^(७,९) पक्षौद्भ्रमणानि
द्व्यम्बिचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्भ्रमणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्भ्रमणसञ्ज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकृत्यै यजुः-
पङ्क्तिः । आकृतिरस्मदीयः सङ्ख्योऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक्तं सङ्ख्येप्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा
सुहुत मस्तु आकृतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यां वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अगुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः अतयोर्मान्तन्त्र-
योर्धोरणयक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं

आकृतिमग्निस्मयजुस्स्वाहाहामनोभेधामग्निस्मयजुस्स्वाहाचित्तंविज्ञातमग्निस्मयजुस्स्वाहावाचोविष्टति

मग्निस्मयजुस्स्वाहाप्रजापतयेमनवेस्वाहाग्नयेवैश्वानरायस्वाहा ॥ ६६ ॥

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्त्तोवृत्तौतसख्यम् । विश्वोरायद्रुद्धातिद्युन्मृष्टौतपुष्यसेस्वाहा ॥ ६७ ॥

चित्तं तेन चित्तेनावयत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य सुहुत मस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्र-
पाठरूपाया विष्टतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा सुहुत भिद मस्तु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
मन्त्रस्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥ विश्वेष्वां नराणा मनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाम्नये स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ६६ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च^(४,५) । विश्वो मर्त्तो सर्वो मनुजो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभाव

दुरीत दृष्टते प्रार्थयते । विद्वः सर्वे जनः राये धनाय इषुयति देवं प्रार्थयते । याच्ञाकर्मसु पठितः^१ । किञ्च पुण्यसे पोष्टं पोषणाय
यत्नं यथोऽन्नं वा दृषीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै मे रकाय सुदुत मस्तु ॥ ६७ ॥

का० दण्डोच्छ्रयणान्तं कलाध्वर्युजमानयोरन्यतर उखा माहवनीये ऽधिग्रयति सुञ्जकुलायशणकुलायावस्तोर्णां मन्तरेशणां
मा सु भित्ता इति तिष्ठद्दण्डं प्राङ्^२ । औद्भयहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं
कर्म कलाध्वर्युजमानो वेशानभिसुखः प्राप्त्वा तिष्ठद्दण्डयेन समिद्धे आहवनीये उखा मारीपयति कौटुशी सुखां सुञ्जलणनिर्मितः
पविनीहं सुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये क्वादिता मादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्ये

मासुभित्तामासुरिषोम्बधृष्णुवीरयस्वसु । अग्निश्चेदङ्कुरिष्यथः ॥ ६८ ॥

दण्डस्वदेविपृथिविस्वस्त्यआसुरीमायास्वधयाकृतसि । जुष्टन्देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टात्वमुदिद्विद्यज्ञोअस्मिन् ॥ ६९ ॥

हे गायत्रीनिष्ठुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदेवतः । हे अस्त्र मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्ताः भित्ता विदौर्षा मा भव इदं
मभिन्नत्वं सुष्टु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्दिसाकर्मा मा हिसिता भव मा विनश्यस्व इदं मस्फुटनं सुष्टु विधेयम्
सर्वात्मना हैवीभावो भेदः लेगस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किञ्च हे उखे पृष्णु प्रागल्भं यथा सुतरां
वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेदं मन्त्रदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

कांशौ कारणोपचारी वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि सृक्षार्थेनात्पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे

कस्यये यजमानस्य त्रेमाय दं हस्य दृढा भव कस्यात्त्व मिदं सुखये स्वधयात्रेन निमित्तेन त्व मासुरी माया प्राणसम्बन्धिनो प्रश्ना कर्तारिष असनां प्राधाना मित्र मासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनो माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु मूला बह्व्यतिभाति तद्वत् त्वमपि अनुरूपनामुक्ता निष्कवासीत्वर्यः । किञ्च हे उखे इदं इत्थं सुखेऽन्वो होष्यमाणं देवेभ्यो छुष्टं मित्र मस्तु त्वत्प्रादादोदेवेभ्यो रोचता मित्वर्यः । त्वमपि अरिष्टा अनवस्थिष्ठिता सती अस्मिन्वशे वर्तमाने उद्विष्ट उद्विष्ट उद्विष्टा भव ॥ ६८ ॥

का० अस्माचारुडे नयोदयास्तां प्रादेशमात्रोः समिध आदधाति । हृतोत्रां कासुंकीं द्रुत्र इति^(१५) । अभितापादुखायां वज्रो जाति प्रादेशमिताअयोदयसङ्क्रान्ताः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह हृतक्रिन्नां कसुक्कसमिध मादौ कसुक्को धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अन्वि-

द्रुत्रः सर्पिरासुतिः प्रलोहोतावरेण्यः । सहसस्यलोचद्रुतः ॥ ७० ॥

प्ररस्याअधिसंवतोवराअथातर । यत्राहमस्मिताअत्र ॥ ७१ ॥

देवत्वा गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽन्विः कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कौट्टयः द्रुत्रः पलायिद्रुद्रु मागमा इति कौशोक्त- ईदृशो हवा एवान् मदनीयं यस्य स द्रुत्रः सर्पिरासुतिः सर्पिर्दृष्ट मासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सुखेन प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः । प्रत्रः पुरातनः । होता देवाना माह्वता । वरेण्यः वरणीयः । सहसो बलस्य पुत्रः मन्वनहेतुना वस्त्रेनीत्ययमाजलात् । अद्रुतः आसुर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

का० वैकङ्कती परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अन्विषो गायत्री विकृपदृष्टा । इत अथायास्त

माल्मेयः । संवत् इति सङ्क्रान्तमनु पठितम् । संपूर्वस्य वयुतेर्गत्वर्थस्य क्तिप् संवत्वे संयच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रु-
सत्त्वधित्वाः संवतः सङ्क्रान्तात् अवतरान्तरादीयान् जनानव्यातर अभिसुख मागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किञ्च यत्र जनपदे अह मक्षि
भवन्ति तानव पाशव तपय वा ॥ ७१ ॥

का० औदुम्बरी पर मस्या इति । उदुम्बरतृक्षसमिधं दतोया मादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्कार्षिदृष्टा । हे अग्ने परमस्याः
परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिष्ठाग्निन् कर्मणि त्व मागहि मागच्छ गच्छतेः यपि सुप्ते श्रुत दातोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत
इति दूरनामसु पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामत्व मासम् परमा उक्तृष्टतिययिता या परावत् अतिदूर मित्यर्थः । प्रागल्ब च कृधः

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि । पुरीषः पुरुप्रियोन्मेत्वन्ताराश्वयः ॥ ७२ ॥

यदग्ने कानि कानि चिदति दारुणिदग्नि । सर्वं तदस्तु तेष्टतन्तज्जुषस्वयविष्ठा ॥ ७३ ॥

सङ्क्रान्तात् तर अतिवृक्षय शत्रून् विनाशयेत्यर्थः द्रष्टोऽतिवृक्ष इति दीर्घः । कौटुम्बस्त्वं रोहिदश्वः रोहिदोऽग्नं हरित आदित्यसेति
निचष्टून्ते (१०५) रोहिदोऽग्ने रथाः रोहितः तज्जुषा अस्मा यस्स स रोहिदश्वः । पुरीषः पशव्यः पुरुप्रियः पुरुषां बहूनां प्रियो
वज्रमः ॥ ७२ ॥

का० अपरसुहृन्वां यदस्तइति । कुठारं विना द्विन्वां वातादिना भग्नां यज्ञियतरसमिधं वतुर्थी मादधातीति सूत्रार्थः ॥ हे
अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठाः स्वार्थे यत् प्रत्ययः हे यविष्ठा हे युवतम हे अग्ने कानि कानि
१—निघ० १, १७, १
२—१६, १, २७, ४० ।
३—निघ० २, २६, ५ ।
४—१४, ४, ४८ ।

चि त् यानि कानि दारुणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थं षष्ठौ त्वयि यत् आदक्षसि आदक्षः शरीरपयामः इदन्तो मसि तक्षव' काष्ठजातं ते त्वदर्थं दृतं दृतवत् प्रिय मस्तु तद्दारजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

का० अधःशया यदस्तीति१ । अधो नीचे देशे शेते तां भूलानां समिधं पञ्चमी मादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिका सहशः क्षुद्रजीवः यद्धार अपि भक्षयति अधःशयत्वादेव । वस्त्रो वस्त्रोक्तश्च यद्धार अतिसर्पति अतिथ्याप्नोति अतीत्यनुवर्तते तक्षव' ते दृत मस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

का० पालाशोः प्रत्यृच महरहरिति१ । अष्टविभंः प्रत्यृच मष्टौ पालाशोः प्रादेशमिताः समिध उख्येऽन्वावादधातीति सूत्रार्थः ॥

यदत्युपजिह्विकायद्गन्धो अतिसर्पति । सर्व्वेन्द्रस्तुतेष्टतन्ताञ्जुषस्वयविष्ट ॥ ७४ ॥

अहरहरप्रयावन्नरन्तोष्ठायेवतिष्ठतेवासमस्मै । रायस्त्रोषेणसमिधामदन्तोम्ने मातेप्रतिवेशारिषाम ॥ ७५ ॥

हे विष्टुभौ नाभानेदिष्टदृष्टे । हे अन्ने तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्वासन्नास्वदान्नयाः सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यृच' सन्तत मप्रयाव मप्रमत्त' यथा तथा अस्मै अन्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मित्रणे घञ् प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादेन यक्षां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः अष्टादेव तिष्ठते वालियालाया मवस्थितायाश्चाय यथा प्रत्यृच मप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः रायः पोषिष धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालम्बनेन इवा अन्ने न च सम्पादन्तः हर्षं कुर्वन्तः त्वामुक्ताहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्नेष एतत्समिध्यतइतिः श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्ते राकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये
समिधाने दीप्यमाने अम्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं ब्रूहते रायः पोषाय
प्रौढाय धनपोषणाय । कौटुष्य मग्निम् इरस्मदम् इरया अग्नेन मायति लप्यति तुष्यतीति इरस्मदस्म उग्रस्मख्येत्यादिना ख्यि
विषातः । ब्रह्मदुष्कथं ब्रूहन्ति महान्ति उक्त्यानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । एतनासु संयामेषु जेतारं जय-
शीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारं मत्सच्छत्रूणां मभिभवितारम् । अरनावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः
जेतारं मग्निं मित्यधिष्ठावग्निविषयः । ७६ ॥

नाभापृथिव्याः समिधाने अम्नौ रायस्योपायब्रूहते हवामहे । इरस्मदस्म ब्रह्मदुष्कथं यजत्रं तारमग्निम् तनासु सासहिम् ।
— ७६ ॥

याः सेना अभीत्व रौराव्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करा स्तां स्ते अग्ने पि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

षडशुभः । याः काचित्परकोयाः सेनाः अभीत्व रौरभीत्वर्थः अभियायित्वाः अस्मदाभिमुख्ये नागमनशीलाः अभियन्ति ता
अभीत्वर्थः इक्ष्णुशजिसर्पितभ्यः कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं पितृतीति तुक् टिङ्ठाणञ्द्वयसंज्ञित्यादिना ङोप् । उत अद्योऽप्यर्थे उतापि
च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मां स्ताड्यत्वाः । उगणाः उद्गर्गणाः पृथोदरादिपाठान्नाथमपदलोपः
उद्यतायुधमणोपेताः बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्वापकमिति
नैरुक्ताः (१, १४) । हे अग्ने ताम् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपि दधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेद्यन्नः ॥ ७७ ॥

शुभाः प्रकटाश्चेति द्विविधाचोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरखे मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यह मेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यति-
प्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिक्खु च उच्यन्ते मलं पापाधिक्य मेघा मस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा
होवन्ति जने वने वा अट्टस्या भवन्तीति मलिक्खुवः । दत्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसी-
मृज्जम् । ततः पुरोवर्तिनो वहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भाः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भाः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिक्खुन्
दंष्ट्राभ्यामभिलिक्खन्मौसस्कारा ७त । हनुभ्यां स्तेनान् भगवन्तांस्त्वह्नादसुखादितान् ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिक्खुवस्तेनासस्कारावने । ये कक्षेष्ववायवस्तांस्ते दधाभिजम्भयोः ॥ ७९ ॥

यो अस्मद्भ्रमरातीयाद्यश्च नोदेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्निष्पाद्य सवन्तस्मात्साम्भुक् ॥ ८० ॥

पौडयित्वा जम्भोसस्कारानपि पौडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पौडयित्वा हे भगवः भगवन्माहदैख्ययुक्त पूजनीय तान् सर्वान् पूर्वोक्तान्
सुखमदितान् सुष्टु, खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान् कर्त्तव्येति वा ॥ ७८ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिक्खुवः पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्ञासेरसुक् गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः
ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अवायवः परेषां पापाभिलाषुक्ताः हे अग्ने तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि
भक्षयामित्यर्थः । अद्य परस्मैकृन्ति ते अवायवः कृन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यमिति अवगम्यात् क्यच् क्वाक्कन्दसीति उपलब्धयः ॥ ७९ ॥

पूर्व' चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयो द्वे द्विणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति सो द्वेषो वाय्दौर्जन्यभावं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य ममदर्थं अरातोयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्व मिच्छति आचरे इच्छायां वा क्वच प्रत्ययः । यश्च जनो नोऽस्मान्दूषते कार्यनाशेनाप्रोति सुत्यादयति द्विष्य अप्रोतो बहुलं कृन्दसोति शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यथापरोऽस्मान्निषात् धिष्यति दम्भितु मिच्छति जिघांसति दम्भेः सनत्स्य दम्भ इवेति

संश्रितमोन्नह्यसंश्रितं वीर्यं बलम् । संश्रितं ज्ञं च जिघृष्युयस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

उदेषाम्बाहू अतिरमुद्वेष्टो अथो बलम् । क्षिणो मित्रह्मणा भवानुन्नयामि स्वाग्रहम् ॥ ८२ ॥

अथासलीप इकारश्च । इतश्च लीपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः लेटोऽडाटादिवति आडागमोरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्रे तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा क्षुर चूर्णैश्चिरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसायुधो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दात्तुकरश्वाचौ ॥ ८० ॥ का० उपोक्तमां चतुर्यस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य । चतुर्ययजमानस्य द्वादशीं संश्रितं मित्रिता मिच्छया दधाति पुरोहित-यजमानस्याम्बा मुदेवा मित्रेता मिच्छया दधाति एकादशं नित्याः सर्वासा मृचा मन्ते स्वाहाकारश्चेति सूतार्थः । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मणं संश्रितं सम्यक् तौत्सीकृतं शास्त्रोपमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे क्तान्तः । वीर्यं मिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संश्रितं स्वकार्यचमं कृतम् । तथा यस्य चतुरस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं कृतं च व्रजातं जिघृषु जयनशीलं यथा भवति तथा संश्रितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

एषां कौयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाह्वभुजौ उदतिरमुक्तवर्णं वर्धितवानस्मि तिरतिहृद्गार्धः लोकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्षः कालः तामयुदतिरम् अथो अपि व बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अभिताम् शब्दं चिन्तयामि स्त्रीयान् करोमि । स्नानं स्त्रीयान् पुरुषान् पुष्पौतादीनह सुवयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्धन्वा उक्ताः ॥ ८२ ॥

का० व्यत्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतइत्याधानम्^१ । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत् समिधं मभ्यज्य दौक्षितउख्येऽग्नावाद्ध्यात् प्रत्ते इति वीषा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्तार्था इति सत्तार्धः ॥ आग्नयी उपरिष्टाद्बृहतो अष्टार्धेतिपादा चतुर्थो द्वादशार्धः ।

अन्नपतेन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुभिणः । प्रप्रदातारन्तारिषज्जन्तोघेहिद्विपदेचतुष्पदे ॥ ८३ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्माभ्य मन्नस्य देहि कर्त्तव्यं षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वात्रस्य स्व मंशं देहि । कौटशस्यान्नस्य अन्नमो-
वस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुभिणः शुष्ममिति बलनाम^२ शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुषि तस्य ।
रोगनाशकं बलहेत्वन्^३ प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्षय प्रसमुपोदः पादपूरणइति पादपूर्व-
प्रोपसर्गस्य हिलम् अतिशयाय^४ वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांस मंशं मन्वन्तइति यास्कोक्तेः^५ । तृ प्रवनतरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं
सिब्बहुलं लेटीति सिप्पत्ययः आर्धधातुकस्थितौट् क्वात्सी धातोर्देहिः लेटोऽडाटाविति अडागमः इतश्च लोप इति लेट इकार-
लोपे कल्मविसर्गौ तारिष इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादी च जर्ज मन्नं घेहि धारय यद्वा

१ — १६, १८ ।

२ — निब० १०, ४२ ।

हो पादो यस्य स द्विपात्तकौ द्विपदे चलारः पादा यस्य स चतुष्पात्, तस्मै पादः पत् पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य इति ऋत्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पादे गवादये अत्र घेहि देहि जाताविकवचनम् सर्वभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

॥ श्रीमन्नहोघरकते वेददोषे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

एकादशाध्याये उखासभरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशोऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिसमखल मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यत् लोमसु युक्लकणेषु ग्रणसूते त्रिविध्योत्सुपरिनाभि वह्निष्विण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो ग्रीवायां रुक्मं खणनिर्मितं फलकाकार माभरणविशेषं वध्नाति । कीदृशं

दृशानोरुक्मसलब्धौ व्यदौ दुर्मर्षमायुः त्रियैरुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयो भिर्यदेन त्वोरजनयत्यु रताः ॥ १ ॥

वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत् । ग्रणकदलतुल्याः स्वरूपाद्विर्भूता उन्नतविन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखले स्नेत-
कृष्णरोमस्त्वानि स्यूतम् त्रिगुणग्रणसूते प्रोतम् नाभिरुद्धं वर्तमानम् पिण्डा वह्निर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्वा
त्रिष्टुप् वक्ष्यग्रीहृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः ध्रुयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्यां महत्या दीप्ता व्यदौत् विद्योतते द्युत द्योतने
व्यत्ययेन शपि स्यूते षड्वौ लङ्गि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यच सुपलभ्यमानः । त्रियै
जनेभ्यः त्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षेण मनवस्वर्णितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतइति रुचानो वाञ्छन्
रोचतेः शानचि बहुलं कृन्दसौति शपो लुक् । सोऽय मर्तिनर्वयोभिरुक्मैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यदास्मात्

परमात् द्यौर्लोकवासी देवगण एन मग्नि मजनयत् जनितवर्तो । कौटुशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा
आदृष्टतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

का० परिमण्डलाभ्या मिण्डाभ्या सुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति । वर्तुलाभ्या सुखाधारणसाधनरूपाभ्या मिण्डाभ्या सुखां गृह्णा-
ति सतृतीयः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुलदृष्टा अर्धं सुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः
द्वितायां द्वौषः नक्तं रातिः उषा अहः नक्तोषसौ रातिदिवसौ एक मग्निं धापयेति पाययेति सायम्यातरग्निहोतादिकर्मभिः
पयेतेत्यर्थः । तत् लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव । घट् पाने हेतुमति चेति णिच् आदेव उपदेशेऽग्नितौति
आकारे अतिङ्गित्वादिना पुक् । कौटुश्यौ नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्ते परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः ।

नक्तोषासमनसाविरूपेधापयेतेति शिशुमेकं समीची । द्यावाचाामाकम् अन्तर्विभातिदेवाश्च भिन्वा रयन्द्रविणोदाः ॥

रूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृणा रातिः शुक्त महः । समीची सन्ध्यावृत्तस्ते समीची सन्ध्यावृत्तने समन्विते संक्षिष्टे
पूर्वसवर्णे विभक्तेः । ये इत्यभूते रात्राहनौ ताभ्या मिण्डारूपाभ्या सुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का० हरति द्यावाचासिति ।
गृहवनीयोपरिस्था सुखा मेव मिण्डाभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दौ प्रति तां हरतीति सूतार्थः ॥ द्यावाचामा द्यौश्च चाामा
शिवी च द्यावाचामा द्विवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावाष्टयिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते
हरामीति शेषः ॥ का० आहवनीयस्य पुरस्ताद्गृह्णातासन्दैवदासन्द्यां चतुरस्राङ्गां शिक्वत्या मादधाति देवा अग्नि मिति ।
गृहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापिताया मासन्द्या सुखां निदधाति देवा इति पादेन उक्तासन्दैवदिति प्रादेशमातृपाद्या मौदुब्ध्या

मरद्भिमातृङ्गां सुस्तरज्जा व्युताया मिति लभ्यते तथा चतुरस्त्राङ्गां चतुरस्त्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीपोपलपादरूपाणि यस्यास्त्रायां सशिक्षायां चेति सूतार्थः । देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एत मग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आषः । कौटूशा देवाः द्रविणोदाः यागहारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारमामीति शेषः । अग्निं धारयन्-विणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीययुतेदेवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

का० शिक्षपाथं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विष्ठा रूपाणीति । उत उध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्ते दृश मासन्दोस्त्रं शिक्षपाथं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूतार्थः ॥ सविष्टदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा ।

विष्ठा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावौ ह्यद्रन्दिपदे चतुष्पदे । विनाकमस्यस्यवितावरं ख्योनुप्रयाणे मप्रसो विराजति । ३ ।

सुप्रखोसि गवत्मांस्त्रिष्टोति शिरो गाय चञ्चलुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । सोम आत्मा छन्दः सङ्गानियज्जुषिनाम ।

कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः अष्टः सविता सर्वस्य प्रसविता स्येः विष्ठा विष्ठाणि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति राक्षितोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यच्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्वाद्यतुष्पाङ्गो मनुष्यपक्षादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहार-प्रकाशनरूपं अर्थः प्रासावौ त्व प्रसौति प्रेरयति । यच्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् इति चुरङ् । यच्च उषसः उषः कालस्य प्रयाणं गमन मनु पश्चात् उषः काले व्यतीते सति विराजति विग्रेषेण दीप्यते । उषाः सवितुः पुरोगमिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिख्यं प्रतिमुञ्चति शेषः ॥ ३ ॥

का० सयिक्कं प्राचं प्रष्टुहति सुपर्णोऽसीति पिच्छवत् । शिक्कसहितं सुख्याग्निं पाथा मूर्ध्वं धारयति पिच्छवदित्यर्थं बाहुः
 अनेनोख्याग्ने रभिमन्त्रणं भयं कृत्वा कैचिदिति सूतार्थः ॥ गरुडदेवत्या विषहन्ती चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं
 पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्षाकारेण चितत्वात् तत् दृष्टान्तः गरुडान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते
 त्रिहत् ते तव शिरः त्रिहत् स्तोमस्तव शिरः स्थानीयः । गायत्तं चक्षुः यद्वायताख्यं सामं तत्तव चक्षुः नेतृस्थानीयम् । बृहद्रथस्तरे
 पक्षौ बृहद्रथनाराख्ये सामगौ तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा प्रन्तःकरणस्थानीयः । कृन्दांसि अङ्गानि
 गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव बृहदयावत्स्थानीयानि । यजं वि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजं वि तव नामस्थानीयानि ।

सामतेतनून्त्वामिदेव्यं यद्वायज्जियस्य च्छन्विष्णागाः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुडान्दिवङ्मुच्छस्वः पत ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्र्यच्छन्दश्चरौ हृष्टयिवीमन विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि भामतिहा वैष्टुभ

वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यद्वायज्जियस्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । विष्णागाः शफाः हीतादिषिष्णा-
 खिता भन्मयस्तव शफाः क्षुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवम्भूतस्त्वं यतो गरुडान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिव माकाशं
 प्रति गच्छ ततापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं मन्व्युद्गृहणं च तस्मिंस्तस्मिन् । विष्णुकमसञ्ज्ञानं पादव्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन्
 क्रममेव च स्थस्थानेरुध्वं ग्रहणं कार्यं मिति सत्तार्थः ॥ चत्वारि यजं चतुर्ग्याग्निदेवत्यानि ऋग्वृहतीच्छन्दस्त्वानि त्रीणि चतुर्थं प्राजा-

पत्या सहती । विशुशब्दे नागिरुच्यते स यः स विशुयज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योयः मगिरुखाता मितिः श्रुतेः । हे प्रथम पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्थान्नेः क्रमोऽसि सपदहा सपदान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्दः आरोहन् अनुगाहकत्वेन स्वीकुरु ततः प्रथिवी मनु विक्रमस्य भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एव मन्त्रेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । - हे द्वितीय पादव्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्वातकः पारमा वा तं हन्तीति चैष्टम् छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्ष प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादव्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तु मानन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः आरोह दिवं युलोक मनु विक्रमस्य युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादव्यास त्वं

ञ्छन्दश्च आरोहान्तरिक्षमनुविक्रमस्य विष्णोः क्रमोऽस्य रातीयतो हन्ता जागतञ्छन्दश्च आरोह दिवमनु

विक्रमस्य विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तान् शुभञ्छन्दश्च आरोह दिशो नुविक्रमस्य ॥ ५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रून् हन्तुं त्वं मिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्वजन्ताच्छतप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता शत्रुष्टुभं छन्दश्च आरोह । अत्र चतुष्टयं पि पादव्यासेषु यजमान आकानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रममाणां प्रदेशान् प्रथिव्यादिसौकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० दिशो वीचते दिशोऽनु विक्रमस्येति । सर्वो दिशः पश्यतीत्यर्थः । यल्लुक् णिक् । हे अग्ने त्वं दिशोऽनु विक्रमस्य प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

का० पिण्डवत् प्रागुदचं प्रयच्छात्यकन्ददन्मिरिति । जघ्नं बाहुः प्रागूर्ध्वमङ्गं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वक्ष्यतीदृश । अग्निरकन्दत् कन्दसि लङ्ङुङिः कन्दति विस्फूर्जति । कोदृशः क्षौरिव स्तनयन् क्षोशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः क्षौमेव इव

१—६, ७, ११ । २—६, ५, १३ । ३—६, ५, १४ ।

स्नानयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाचः स्नान गद देव शब्दं सुरादिरदन्तः । मेघसाधय्य माह कामा रेरिहत् सुपां सुलुमिति विभक्तिलोपः
 चामिति पृथिवीनामसु पठितं । चामां पृथिवीं रेरिहत् लिङ् आसादने यङ् लुगन्ताच्छटप्रत्ययः रेफश्चान्दसः अत्यन्तं लेटोति
 लेटिञ्चत् नाय्यस्त्राच्छटुरिति तुमभावः भूमि मति आस्वादयन् व्याप्रुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेटि । वीरुधः
 समञ्चन् स्वस्त्रीयज्वास्त्रासमुद्गेन ओषधीर्व्याप्रुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानौ मेव इङ्
 दीप्तश्च सन् व्यस्यत् विख्याति अन्तर्भूतपिजन्तो अत्रैयः अत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति ।
 पञ्चस्र योऽस्मिन् रोदसी व्यापपृथिव्योः अन्तर्मध्ये भावुना रक्षिना स्वय माभाति समन्तात्प्राकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युदपेण
 व्यापपृथिव्योरन्तर्भाति एव मन्त्रिः पर्जन्यवत् स्तूयते । ईम् निपातः षादपूरणे ॥ ६ ॥

क्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौः कामारेरिहद्वीरुधः समञ्चन् । सद्योजज्ञानोविहीमिद्वो अत्यदारोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

अग्नेध्यावर्तिन्नभिमानिवत्तस्मायुष्मावच्च साप्रजयाधनेन । सन्यामेधयारय्यापोषेण ॥ ७ ॥

आ० अथहरत्यन्नेऽध्यावर्तिन्निति । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारं मुख्याग्नि मात्मसमीप मानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वोर्ध्व-
 इङ्गतौ षादशार्णव्रिपादा । अग्नि आभिसुख्ये नार्वातितुं शील मस्यात्सौत्यध्यावर्ती तत्त्वम्बोधनम् अस्मदभिसुखागमनशील आयुरा-
 दिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व यौघ्र मागच्छ आयुषा जीवनेन वर्वसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना
 सन्या इष्टकामेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णलिङ्गारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

१—मिच० १, १, २ ।

२—१६, १५ ।

आग्नेयी महाहृती एकः पादो द्वादशार्णसत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्घ्रिः अङ्घ्रिनां रसभूत अङ्घ्रिसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शत माहृतः सन्तु शतसङ्काका आहृतिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्र सुपाहृतः सन्तु सहस्रसङ्काका उपाहृतिशक्तयः सन्तु, सखैवावर्तन माहृतं त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चार्तन सुपाहृतिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः पुनरावर्तल्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्ता मित्यर्थः । अधेत्यव्यय मधार्थम् निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथापि शतसङ्ख्यसङ्काकाना माहृत्युपाहृतिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्वः पोषोऽयुतलचादिसङ्काकाभिर्वाङ्घ्रिस्तादृशेन पोषेण अग्ने अङ्घ्रिः शतन्तेसत्त्वाहृतः सहस्रन्त उपाहृतः । अधापोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधिपुनर्नोरियिमाकृधि ॥ ८ ॥

पुनरुज्जीनिवर्त्तस्वपुनरमनइषायुषा । पुनर्नः पाह्यहंसः ॥ ९ ॥

सहरथ्यानिवर्त्तस्वाम्ने पित्वस्वधारया । विश्वण्स्त्राविश्वतस्परि ॥ १० ॥

नोऽस्मादीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आहृतं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मादीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा अयुष्पृच्छहभ्यन्कन्दसीति हेर्धिः व्यत्यये शपोलुक् ॥ ८ ॥

आग्नेय्यौ हे गायत्री । हे अग्ने त्वमूर्जां चीरादिरमेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अग्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादहंसः पापात्याहि रक्ष ॥ ९ ॥

हे अग्ने रथ्या धनेन सह निवर्तस्व किञ्च धारया जलधारया हृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां द्रवधान्यलतापादपाना मुपरि

पितृस्व सिद्ध पितृतिः सेवनार्थः । कौटुल्या धारया विस्वपन्ना सा भक्षणे विस्वः स्थायते भक्ष्यते पीयतइति विस्वपन्नी तया यदा विस्वपन्ना सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थः पूर्यमाणया पितृस्व सिद्ध अनवच्छिन्नधनदानेन पुनः पुनराध्याः स्वैरर्थः ॥ १० ॥

का० उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षं मिलभिमन्वयेत् । नाभेरुपयुख्याभिन् धारयंस्त मभिमन्वयतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय-
बुध् भुवदृष्टा । हे आग्ने त्वा माहार्षं माहृतवानस्मि आहुः पूर्वस्य हरतेलङ्घि उप्तमेकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उखामध्ये
ऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो भूवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यद् उन्तादिन् । किञ्च सर्वा

आत्वाहार्षमन्तरभूवस्तिष्ठविचाचलिः । विशस्त्वासर्वावाञ्कन्तुमात्वद्राष्ट्रमधिममशत् ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुणपाशमस्मादवाधमं विमह्यमश्नयाय । अथावयमादित्यव्रतेतवानागमो अदितयेस्याम ॥ १२ ॥

विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु यदा सर्वा विशः सर्वाणि त्वां वाञ्छन्तु, अन्नानि तवीपतिष्ठन्तु, अन्नं वै विश इति? अतः । इदं
राष्ट्रं त्वत् लप्तः सकाशात्का अधि अशत् अयं जनपदस्वत्तो मापभश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहोत्वर्थः ।
यदा और्वे राष्ट्रं मा त्वच्छीरधिभश्यदिति? अतः और्वीः त्वत्तो मा भश्यतु अंशु अधःपतने पुषादित्वाश्चैरङ् न माह्नोगदिति
अहभावः ॥ ११ ॥

का० पाशाउन्मूच्योदुत्तममिति । रुक्मपाशशिखपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सर्वाः ॥ वरुणदेवत्वा त्रिष्टुप्
१—१६, ५, १६ । ३—१६, १३, १३ । ४—१६, ५, १३ ।

युनः शीघ्रदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि अथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण उत्तम सुतमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाय मन्त्रात् अस्मत्तः सकाशात् उत् अथय रत्नं विनाशय अथम मधमाङ्गं पादपदेशे स्थापितं त्वत्पाय मन्त्रयथय अवकथास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यमपदेशे स्मितं पायं विनाशय विच्छेदय अथ बधे मित्वास्माच्च द्रुतः लोहित मध्यमैकवचने रूपम् यथायेति सं हितायां दीर्घादसः यद्वा अथ क्रार्गादः लोहित मध्यमैकवचने कन्दसि शायजपीति आप्रत्ययस्य शायजादेशे यथायेति रूपम् । अथ पायवधविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वय मदितये अदीनतायै स्नाम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति दीर्घः अथा इत्यतु ॥ १२ ॥

का० पिच्छवत्याग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यथे लहन्ति । पूर्वमन्त्रेण पाशावुष्योर्ध्वं बाहुराम्नीयौ दिगं प्रत्युत्थाम्नि सूत्रं धारय-

अथेष्टहनुषसामूर्ध्वो अस्थानिज्जगन्वान्तमसोज्योतिषागात् । अग्निर्भानुनाकयतास्त्रुङ्गाजातोविश्वसन्नान्यथाः १३ ।

तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवता त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनः स्मृतिः क्रियते । लहन् प्रभावात्कहानय मन्त्रिणसामये प्रातःकालानां मुखे जघ्मो अस्मात् जघ्मः स्मृतः यद्वाग्निर्होतादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति जघ्मो अस्यादित्यु प्रकृत्यान्तःपादमध्यपर इति एकः प दाक्तादतीति सूत्रप्राप्तसम्बन्धभावः । यथ तमसो रातिलक्षणावर्जगत्वाद्भिर्गतः सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आभ्यात् दृष्टागतः सोऽग्निर्जाति उत्पन्नमात्र एव विश्वा विख्यानि सर्वाणि सन्नानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आभ्याः स्वतेजसा सवत् पूरितवान् प्रा पुरषे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विख्या सन्नानीति श्रुतिः कोदृशः कथता कथ हिंसायाम् कथतीति कथन् तेन कथता तमो हिंसता भागुना रश्मिना सङ्कः शोभनात्पदानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

का० अवहरति हंसः शुचिषदिति । उल्याग्निं भवतारयति । जयती अग्निप्रोक्षणे इय सुक्ता यजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इय मतिज्जयतयुक्ता इह तु जयती भन्ते ब्रह्मदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० आसव्या करोति ब्रह्मदिति । ब्रह्मदिति यजुषा उल्याग्निं आसव्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्य व्याख्यातः ॥ १४ ॥

का० उपविष्टते सौदृत्वमिति । आसव्योनिधानानन्तरं सुल्याग्निं सुपतिष्ठते ऋचां तृयेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् ।

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरि जसद्भोतावेदिषदतिथिर्द्विरोवासत् ।

नृषद्वरसदृतमद्वगेमसदजागोजाकृतजाचद्रिजाकृतस्वहृत् ॥ १४ ॥

सौदृत्वमातुरस्याउपस्थे विश्वान्यन्नेवयुनानिविद्वान् । मेनान्तपसामाचिषाभिषोचौरन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्विभाहिः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सौद उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदौ सक्रित्यर्थः । किञ्च एना सुखां तपसा सन्तापेन माभिषोचोः मा सन्तापय अचिषा ज्वालयथा च माभिषोचोर्माः दौपय तपः कार्यं मर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्या सुखाया मन्तमध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विश्वेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

१—१६, १८ । २—१६, १८ । ३—१६, १८ ।

अग्निदेवत्वे हे अशुष्टुसौ । हे अग्ने त्वं सुखाया अन्तः मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्ता युक्तः सन् सौदेति शिवः ।
 किञ्च ज्ञातं जातं विन्दतौति जातवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वज्ञ जातं वेदो ज्ञातं यस्मैति वा जातविज्ञान तस्या
 उखायाः शिवः कल्याणकारो शास्त्री भव किं कुर्वन् हरसा ल्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने मङ्गं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा प्रथो अनन्तरं शिवः सौद सर्वालना शान्तः सन्न पविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः
 कृत्वा इहास्मा सुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः आसौद आगल्योपविश छन्दसि लुङ् लङ् क्लिट इति लोट्थे लुङ् ॥ १७ ॥

अन्तरग्ने रुचात्वमुखायाः सदने स्वे । तस्यास्व ० हरसातपञ्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मङ्गमग्ने अघोसौद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

दिवस्सर्पिप्रथमञ्जज्ञे अग्निरस्माद्वितीयम्यरि जातवेदाः । तृतीयममुनमबा अजस्व भिन्यान एनञ्चरते स्वाधोः ॥ १८ ॥

का० वासपेण च दिवस्सरोत्येकादशभिरनुवाजेनैके । दिवस्सरोत्येकादशेन वासपेणोत्य मग्निं सुपतिष्ठते एकं आचार्यो अनु-
 वाकेन द्वादशेन सदतौति सूनार्षः ॥ अग्निदेवत्वा द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवस्त्रप्रोदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः स-
 कायात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणादु वा ऽएष प्रथममजायतैतिर श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवार मस्मत्परि अस्मत्तः
 सकायात् आञ्जयो जज्ञे जातः यदेन मदी द्वितीयं पुरुषविधो ऽजनयदिति र श्रुतिः स सुखाच्च योनेहस्ताभ्यां चान्नि मष्टजतेति च
 १—१६, १७, १८, १९ ।
 २—६, ७, ८, ९ ।

श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । तृषु मनो यस्य स तृमणा पूर्वपदाच्चेति शालम् । तृमणाः प्रजापतिः अजस्र मनुष्योऽपि मनि मणु
 लोऽप्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारं मज्जनयत् यदेन मदस्तृतीयं मज्जोऽजनयत् । अथ यो गर्भाऽन्तरासीकोऽस्मिन्मृज्यत । प्रजा-
 पतिर्वै तृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि । अतः । एवम् बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एतं बहुजन्मान-
 मनिव मिथ्यानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्धात्तरे हन्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परित्यज्योऽस्मिन् जज्ञे स यं
 रूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमग्न्युलोकस्थोपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवक्त्ररूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अथ
 सप्तुद्वे तृतीयं जज्ञे बहुजानरूपेण तृतीयवारं सुत्यन्नः । अजस्रं विष्वपि जन्मसु तृमणा तृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धिगुणः
 एव मोहिम मग्निमिन्धानः पुरोडायादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिवर्ततेत्यर्थः ॥ १८ ॥

विज्ञातेऽग्ने त्वेधा त्रयाणि विद्मते धामा विभुता पुरुषा । विज्ञातेनामपरमङ्गुहायिद्विज्ञातमुत्सृज्यत आजगम्य ॥ १९ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्सुरीत्यादिना तेषां स्वरूपास्तु ज्ञानि आदित्वाग्निवदवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसङ्ख्या-
 कानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि त्रयं विद्म जानीमः इत्युक्तं इति संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति मसो मादेशः । यद्वा
 त्रिधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि त्रयं विद्म । किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुषा बहुषु
 प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयास्वाहवर्षचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विभृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि त्रयं विद्म विभृतेति
 विभक्तेराकारः धामेभ्य इति विभक्तिलोपः । किञ्च ते तव परम सुल्कं गृहा सप्तमीलोपः गृहायां यद्वावस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि
 मन्त्रमसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किञ्च यत उक्तात् अत्र पाठस्थानात्त्व माजगम्य वैद्य तुरूपेणागतोऽस्ति तं सुखं सुरस्यन्दनं
 जलरूपं स्थानं त्रयं विद्म । गमिर्लिट् ॥ १९ ॥

हे अग्ने तृषु मनो यस्यासौ तृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वहवानलरूपेण तस्मिन् वतमानं त्वा त्वामौघे दीपयाञ्चकार इन्धि-
भवतिभ्यां वेति कित्वात्रलोपः । तृचचाः तृषु पठस्व, पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विसृष्टं वक्तोति तृचचाः प्रजापतिः अस्म, वृष्टिरूपासु
अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामौघे दीपितवान् । तथा दिवः शुलोकस्य ऊधन् ऊधः स्थानौघे तृतीये समुद्रवृष्टपेक्षया तृतीय-
समुद्रेत्वानमणा आस्वन्तनृचचाईधेदिवो अग्न ऊधन् । तृतीयेत्यारजसितस्थिवा ुसमपा मपस्थे महिषा अग्नवर्द्धन् ॥ २० ॥

अकन्दग्निस्तनयन्निवद्यौः जामारे रिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानोविह्विमिद्धो अख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः ॥ २१ ॥

श्रीणामुदरोधरुणोरथीणामनौषाणामप्राप्यणः सोमगोपाः ॥

वसुः मनुः सहस्रो अश्वसुराजा विभात्यग्र उग्रसामिधानः ॥ २२ ॥

स्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्मिन् वतमानं त्वा तृचचा एव ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपा सुपस्थे
उत्सङ्गे नाट्याना मपां मध्ये स्थितं त्वा मवर्द्धन् कन्दस्यभयेति शप आर्धधातुकत्वाखिलोपः । प्राणा वै महिषा इतिः अतिः ॥ २० ॥
व्याख्याता (६) ॥ २१ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रीणां गवाखादिसम्पदा सुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतीरिति कोशः
१—६, ७, ८, ५ ।

रयौषां धनानां धरुणो धारयिता । मनौषाणां मनसा इषिताना मभिलषितानां प्रापणः प्रकषेणापयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकण्टकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यहा वसुः धनरूपः यथाव्यानि शयनासनरथादिधनान्यपकुर्वन्ति तथाय मपि तापपाकप्रकाशैर्जनाना सुपकर्तावो वसुः । सहस्रः सन्तुः बलस्य मयनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मन्थमानो जायतेऽत एव सृज्यते । असु, राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यहा असु, वृष्टिरूपासु राजा विद्यद्रूपेण दीप्यमानः । उषसा मये प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायागनयः प्रादुक्षियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विष्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आरोदसीं अष्टणाज्जायमानः । वीडुञ्चिदद्रिमभिनत्यरायञ्जनायदग्निमयजन्तपञ्च ॥ २३ ॥

उषिक्पावकोचरतिः सुमेधामन्तः पृथ्विर्निरस्यतो निधायि । इयत्तिं धूममरुषम्भरिभदुच्छुक्रं णयोचिषाद्यामिनञ्चन २४

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसीं यावापृथिव्यौ आ अष्टणात् सर्वतस्ते जसा पूरयति । कोदृशः विष्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽन्त्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वायात्मना स हि प्राणभावेन भूताना मन्तः सञ्चरति । किञ्च यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढं भूमिं अद्रि मदारयितव्यं मेघ मभिनत् भिनन्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः य मग्निं पञ्चजना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादयेति पञ्च यहा चत्वारो महर्ग्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

योऽग्निर्मल्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं कन्दस्य माण्डोगीयल्लभावाः । स अरुष मरोषं चक्षुराद्युपद्रवहित मरोचनं वा धूमं सुदियतिं उद्गमयति व्यवहितान्नेति उपसर्गक्रियोर्व्यवधानम् इतो वा अयं मूध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुचा हृष्टिभंवतीति श्रुतेः । कौटुशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशीरौणादिक इक् प्रत्नयः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्राय-धारणसमर्था मेधा बुद्धियस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधतीत्यादिना दृशानोरुक्कउर्व्याव्यद्याहुर्मर्मसायुःश्रियेरुचानः । अग्निरमृतो अमवद्वयोभिर्यदेन्दुगौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

यस्ते अद्याक्षणवद्गशोचिपपन्देववृत्तवन्तमग्ने । प्रतन्वयप्रतरं वस्यो अच्छामिसुन्देवभक्तं व्यविष्ठ ॥ २६ ॥

निपातः । शुक्रेण शोचिषा निमंलेन तंजसा प्रभारूपेण द्या माकाश मिनचन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितजसा द्यलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्वि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥ व्याख्याता^(१) ॥ २५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्त्वब्योधने हे भद्रशोचि हे देव अग्ने अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं हृतवन्तं हृतयुक्तं सुपस्तरणाभिधारणोपेतं क्षणवत् क्षणोति करोति क्षब्दं करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकार-लोपे छेदोऽडाटाविति अडागमे नोर्गुणे क्षणवदिति रूपम् स आल्यस्योपस्तीर्य हिहंविषोऽवदायायोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयतीत्ये तच्छब्दमभिप्रायम् । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयिष्ठतम तं यजमानं प्रतर मतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च कन्दसीति

अथयात्यरात् घादमुप्रत्ययः प्रकष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्छाभिमुखेन सुखं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कौटूथं सुखम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तदस्तु तद्वत्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुच्छन्दसौति ईयसन् तुरिष्ठमेयः स्विति त्वचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोक मागच्छत्यशोक महिमं तस्मिन्वसति शाश्वतौः समा इति^१ श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति वस्योअच्छेत्यत्र सन्व्याभावः ॥ २६ ॥

शोभनं श्रवः कौतिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धोनि कौतिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने त्वं यजमान माभज सेवस्व निरन्तरं कर्मोनुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्त्ये उक्त्ये निष्के वल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति आत्मज्ञसौश्रवसेष्वमलकथउक्त्यत्राभजशस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियोअग्नाभवात्पुञ्जतिनभिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमानाअनुद्रुन्विष्वावसुदधिरैवाथ्यैरिणि । त्वयासहद्रविष्मिच्छमानावजङ्गोमन्तमुगिजोविववुः ॥ २८ ॥
त माभज सवतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवति भवतु लिङ्ङर्थ्ये लेट् लेटौऽडाटौ । अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो ङादेशः । तथा जातेनोत्यन्नेन पुत्रेण उद्भिन्नदत् उद्भेद सुदयं वृद्धि माप्रोत इलोपेऽङागमे चोद्भिन्नदर्शित रूपम् तथा जनित्वैः जनिथमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिन्नदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदथ औषादिक इत्यप्रत्ययः ॥ २९ ॥

हे अग्ने यजमानास्त्वा मनु वतमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाचो कालाध्वनोरिति द्वितीया दिनेषु सर्वदा

१—इ, आ, मा, २, १५ ।

वार्याणि वरणीयानि प्रार्थानि विष्णा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभृहिरखादीनि दधिरे धारयन्ति यषेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुबलोपः । किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलं मिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्ती गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं द्वेवयानमार्गं विवव्रुः बिभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तं ते यऽएव मेतद्दुरितुपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

ऋषिभिः यजमानऽर्चिभिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण् । कौटशोऽग्निः नरां नराणां सुशवः शोभनं सुखयिता नृढागमा-

अस्ताव्यन्निर्नराऽसुशोवोविष्णानरऽऋषिभिः सोमगोपाः । अहेषेद्यावाष्टयिवीज्जवेमेवाधत्तरथिमस्सुवौरम् ॥ २९

समिधाम्निन्दुवस्यतष्टैर्वोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥ ३० ॥

भावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शवः सुखं यस्मात् । वयानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रचिता । अहेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे हेषरहिते व्याख्याष्टयिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्मभिः । हे देवा अम्यादयः अस्मे अस्मासु सुवौरं शोशनपुत्रयुतं रविं धनं ययं धत्त स्यापयत ॥ २९ ॥ अथ वनीवाहम् ॥ का० प्रागनः कृत्वोत्पत्योत्तरतः समिधाधानं समिधाग्निरिति । सव्याग्रे उत्तरदिशि प्रागोषं शकटं संस्थाप्य

यजमान उख्ये ऽगौ वनीवाहने समिध माधत्तदति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टागौ श्री गायत्री व्याख्यातायुच्यते(३,१) । हे ऋत्विग्यजमानाः समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथि मेन मग्निं बोधयत । अस्मिन्नगौ हव्या हवीषि भ्राजुहीतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥ का० सासन्दौक सुखम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तर मुदु त्वेति मन्त्रे शासन्दोसहित मुख्याग्नि सूत्रं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टागौ ख्यगुष्टु । हे अग्ने विखे सर्व देवाः प्राणरूपाः

उदुत्वाविखेदेवा अग्ने भरन्तुचित्तिभिः । सनोभवशिवस्त्वु सुप्रतीकोविभावसुः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरञ्चिभिद्रम् । बृहद्विर्मानुभिर्मासन्माहि सीस्तन्वाप्रजाः ॥ ३२ ॥

अक्रान्दमिस्तनयन्निवद्यौः क्षामारे रिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानोविहमिहो अख्यदारोदसीभानुनाभात्यत्तः

— १३३

चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धोवृत्तिभिः त्वा त्वासुङ्गरन्तु जष्व धारयन्तु भुजः शप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्व नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव । किञ्चूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

का० अनङ्गहो युक्ता प्रेदगृहति प्राङ् गत्वा यथाश्रमम् । शकटे तूष्णीं हवीं संयोज्य प्रोदति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथाश्रमं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्वानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिरञ्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिव्यर्तेतिमान् प्रकाशयुक्तस्त्व प्रयाहि गच्छ । इत्यादपूरणः । किञ्च बृहद्विर्मानुभिः प्रौढैः रस्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन श्रीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

१—१६, ६, १६ । २—१६, ६, १६ ।

का० अचे ख जलकन्ददम्भिरिति जयति । अचे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता(६) ॥ ३३ ॥

का० वामेऽवहरतु गङ्गातावोच्चित उत्तरतः समिदाधानं प्र प्रति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धृतावोच्चिते प्रदेशेऽग्निम-
वहरतु गङ्गातरयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टान्नेयौ लिष्टुप् । प्रसमुपेदः पादपूरण इति प्रोपसर्गस्य हिलम् अय मग्निः
विभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वान मिति शेषः यजमानकृत माह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः ।
यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते ब्रह्मन्तं दीप्यते । योऽग्निः प्रतनासु

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वियतरस्योर्नरोचते बृहद्भाः । अभियः परम्यृतनासुतस्यौ दीदायदैव्यो अतिथिः यिवोनः ॥ ३४ ॥

आपो देवीः प्रतिगृणीत भस्मै तत्सुगोने कणुद्धं सुरभाउलोके । तस्मै नमन्ताञ्जनयः सुपत्नो मातेऽपुलम्बिभृता पस्वेनत् ॥ ३५ ॥

सङ्ग्रामेषु पूरं राक्षस मभितस्तौ सम्मुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धौ अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते
दौहं स्वये धातूना मनैकार्थत्वादत्र दौमध्यः लिटि रूपम् तुजादोनां दौर्वीभ्यासस्येति अभ्यासदोषः कृन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त-
माने लिट् ॥ ३४ ॥

का० पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सका-
शादुद्धृतं यज्ञस्मास्ति तदेकया कृत्वा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अद्वैतं त्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं
१—१६, १७, १८ । २—१६, १७, १८ ।

प्रतिष्ठभूयैत स्वागतादिभिः प्रति गृह्णीत । किञ्च स्थाने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपदिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्वस्त्र कण्ठुञ्च कुवञ्च कञ्ज कृतो स्वादिः उ पादपरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो योसां ताः सुपत्न्याः आपो वरुणस्य पत्न्यश्चासन्निति श्रुत्यन्तरात् जनयस्य म्नि सुत्यादयन्ति हृद्योत्पत्त्यादिद्वारं जनयः सुपत्नीजनयो भवयस्तु कै भस्मरूपायान्नये नमस्तां प्रह्वीभवन्तु । किञ्च हे आपः एनत् भस्म परसु स्वात्मनि यूयं विभूत धारयत माता पुत्र मिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

का० ततो हाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां हाभ्या मण्डने गर्भे असीत्ये ताभ्या मृगभ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवार सुख्याम्निभस्माप्य

अण्डमनेसधिष्टवसौषधीरनुरुद्ध्रसे । गर्भे सञ्ज्ञायसे पुनः ॥ ३६ ॥

गर्भे अस्थोषधीनाङ्गर्भोवनस्यतीनाम् । गर्भे विश्वस्यभूतस्याग्ने गर्भे अपामसि ॥ ३७ ॥

प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टान्ने शी गायत्री पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य हाभ्या मन्त्रेः सर्वव्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरण मपङ्कते । हे अग्ने अस्मि जलेषु तव सधिः स्थानं स त्व मोषधीः यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाम मनु विपरिणामसे सोऽसि लोपे चेत्याद-
परण मिति स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्त्रीकरोषि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

विस्त्रोऽनुष्टु भोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने त्व मोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुपयमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्यतीनां

१—१६, ६, १० ।

तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विष्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडवैदुतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

का० अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति^१ । अमु, चित्ताद् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्हर्भिः ॥

प्रसद्यभस्मनायोनिसपञ्चपृथिवीमग्ने । स^२सृज्यमाहभिद्वज्ज्योतिष्मानपुनरासदः ॥ ३८ ॥

नरासद्यसदनमपञ्चपृथिवीमग्ने । शेषेमातुर्यथोपस्येन्तरस्या^३शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनरूर्ज्जानिवर्त्तस्वपुनरग्नदूषायुषा । पुनर्नर्ःप्राच्या^४हसः ॥ ४० ॥

सहरथ्यानिवत्तस्वान्नेपिन्वस्वधारया । विष्वक्स्त्रयाविष्वतस्यरि ॥ ४१ ॥

हे अग्ने त्वं भस्मना हत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपञ्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकौभूय ज्योतिष्मान् तेजसौ सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानं सुखा मासीद ॥ ३८ ॥

हे अग्ने अपञ्च पृथिवीं च सदनं मासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्या सुखाया मन्तमध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातृरूपस्थे उत्सृङ्क्ष्व यथा शिशुः श्रेते किंभूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥ ॥ द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१—१६, १८ ।

का० प्राश्नो० ॥ १ ॥ उपतिष्ठते बोधा मऽइति । तडागादागत्यानामिकथा गृहीतं भस्म तूष्णौ सुखायां प्रास्य बोधा मऽइति द्वा चेनो-
ख्यान्ति उपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टान्नेयौ निरुप । स्वधान्न मस्यास्तौति स्वधावान् तत्सम्बोधने स्वधावः मतवसौ कः सन्नुद्धौ कन्द-
सौति बलम् हे अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम् अन्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः यदा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानी-
हीत्यर्थः । किञ्च तस्य वचसः संहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु संहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आद-
रोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वग्रब्द एकग्रन्थार्थः सर्वाद्विः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अन्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः
बोधमे अस्यवचसोयविष्ठमर्हिष्ठस्यप्रभृतस्य स्वधावः । पीयतित्वोच्चनत्वो गृणातिवन्दारुष्टेतन्वन्दे अन्ने ॥ ४२ ॥

समोधिस्वरिर्म्मवनावसुपतेवसुदावन् । युयोद्यस्मद्देवाः सिविश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

एकः त्वा मनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अन्ने अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं
वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशौलः श्रुवन्त्योराकुरिति आरुप्रत्ययः श्रौलायः ॥ ४२ ॥

सोमाहुतिदृष्टान्नेयौ यजुरत्ना गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा
प्रातो मनिविति कनिष् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यते शपि लुप्ते हुभलभ्यो हेर्धिरिति
धिः गुणान्वयोपौ ह्यन्दसौ । कीदृशस्त्वं सरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धन मस्यास्तीति । समुष्टः सन् हे वांसि दौर्भाष्यानि
अस्मदुयोधि अस्मात्तः पृथक्कुरु । का० प्रायश्चित्तिः समिशोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मण इति जुहोति । स्तुवस्थानोयया समिधा दृत

२—१६,७,९ ।

२—१६,७,३० ।

मादायोख्येनो जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति सज्ज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्पृथिव्यादिकर्मकत्वं तुभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ४३ ॥

का० उत्यायादधाति समिधं पुनस्त्वेति^१ । एतदहोमानन्तरं सुत्याय तामेव समिधं सुख्येऽन्नावादधाति ॥ आग्नेयी विष्टुप् आद्य-
पादश्चतुर्दशार्थसूतोयो दशकस्तेन द्वादधिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतां सुपशान्तं दीपयन्तु । हे
वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नोथा स्तुतिर्यस्य यदा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विज्यज-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं एतेनास्मद्देतेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु ॥ ४४ ॥

पुनस्त्वादित्याकृद्रावसवः समिन्धताम्युनब्रह्माणो वसुनीथयज्ञैः । एतेन च तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

अपेतवीतविचसर्प्यतातोये च स्थपराणायेचनतनाः । अदाद्यमोवसानम्यथिव्या अक्रान्तिमभ्यतिरोलोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनं सूचते ॥ का० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यदूह्यते वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम् । अत्र
भाविन्याहृत्तया शालद्वयो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थो चितिश्चितेः स्थानं मपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं
व्यदूहति जहिरत्त मेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्वहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशं भादौ प्राच्या
मपेत वीति येऽत्र खेति दक्षिणे अदादिति पद्या दक्षिणतुत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या विष्टुप् अर्द्धे चैनं तत्स्थानसर्पिण
उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूत्यधिपतित्वान्नज्ञत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रतुग्यते । हे यमभत्याः
१—१६, १७, ३ । २—१७, १८ ।

ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूय मत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूय मतः स्थानादपेत अपगच्छत वोत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्मादय मप सर्पमित्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पश्चिन्था अवसानं स्थान मिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चैवं लोकं स्थान मस्मै यजमानायाकन् कृतवन्तः करोतेः शपि लुते लङ्ङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतद्वयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूय मपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

का० उदैची० शाखा सुदस्योषान्निवपति सञ्ज्ञानमिति^१ । यया व्युद्गहनं कृतं तां शाखा सुदक् च्छिन्ना गार्हपत्यचितिस्थाने चारुदो विदधाति ॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्ररूप त्वं सञ्ज्ञान मसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधन मसि पशवो हि ऊषदेशं ब्राह्मा मञ्जु ज्ञानमसिकामधरणं स्मर्यते कामधरणं भूयात् । अग्ने भस्मास्यग्नेः पुरीषमसिचितस्थपरिचित ऊर्ध्वचितः त्रयद्वम^{४६}

लिहन्ति । तथा कामधरणम् कामाकनोरथान्तरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यदा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञापक मसि उल्लसन्भवात् पशवो वाजघाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूया-
सुरिति श्रुतेः उल्हाभिप्राय मेकवचन मुल्लस्योद्योतवत्त्वात् ॥ का० सिकताश्चान्ने भस्मे त्युषवत् । ऊषवत्सिकता निवपति ॥ सिकता-
देवत्यं यजुः । हे सिकतास्वरूप त्वमग्ने भस्म भासक मसि सिकतास्थोऽग्निरतुगो भवति । अग्रे च पुरीषं पूरण मसि पूरयतीति पुरीषं पिपतेरीषक् प्रत्यये औणादिके उदोष्ठापर्वम्येति उदादेशः । भस्माभिप्राय मेकवचनम् । न वाअग्निः स्वं भस्मातिदहति ।

अग्नेरेतद्देवानरस्य रेतो यत्सिकता इति^१ च श्रुतिः ॥ का० परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः श्रुतिः^२ । एकत्रिंशति-
परिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिण मूर्ध्वास्ताः खननौया इति ॥ परिश्रिद्धेवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा ययं
चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रविष्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ जङ्घं चीयन्तइति
जङ्घं चितः जङ्घं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्व मिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

का० मध्येऽर्धबृहतीषतस्त्रो दक्षिणोत्तराः प्राचोरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङुयः^३ सोऽग्निरिति प्रत्युचम्^४ । ततोऽध्वयुर्मण्डला-
दक्षिणे उदङ्ङु ख उपविश्य मध्ये चतस्त्रोऽर्धबृहतीसञ्ज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्रागलक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्तोत्तर मारभ्योपदधाति श्रम्याळं
चयन मितुगतेः । ऋक्चतुष्कणैकैकाम् । हस्तदौर्वास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धबृहत्य उच्यन्तइति

अयं सोऽग्निर्गन्धर्वस्त्रिंशोऽमभिन्द्रः सुतन्दधेजठरे वावगानः । सहस्त्रियं वाजमत्यन्तसमिं सुसवान्स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विष्णुमित्रवृष्टा आग्नेय्यस्त्रिंशत्तुर्थेनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्मिनयेन दययति अयं गार्हपत्यः सः
अग्निरिष्टकाभिचीयतइति शेषः । यस्मिन्नमौ चिते सति इन्द्रः सुत मभिषुतं सोमं जठरे स्त्रोदरे देवे धारयति वर्तमाने लिट् ।
किञ्च त इन्द्रः वावगानः वष्टोति वावगानः बहुलं कृन्दसौति शपः स्त्री सति द्विलिङ्ग्यासदीर्घं शानचि रूपम् कामयमानः । कौदूयं
सोमं सहस्त्रियं सहस्त्रार्हम् । वाज मन्त्रं बहूनां तृप्तिकर मित्यर्थः । अयं न नकारः सम्प्रत्यर्थः । भक्षणादेव मदकरम् । सप्तिं
सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ चिते न केवल मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि
ससवान् हवीषि सभ जमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण् स ऋक्तौ कसुप्रत्ययः । उत्तराङ्गस्यायं वाशः हे जातवेदः सप्तिं सरणं
^१—७, १, १, ६-१० । ^२—१७, १, ७ । ^३—१७, १, ८ ।

गमनकुशल मय्यं न अस्थमिव सहस्रियं सहस्रसङ्काकेन धनेन सम्भितं वाज मन्त्रं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानस्त्वं स्तुयसे सहस्रेण सम्भितौ व इति वप्रत्ययः षष्ठु दाने कस्यः ससवान् ॥ ४७ ॥

हे आयजन् मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि दुर्गलोके वर्चा दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्या मन्निरूपं यच्च ओषधी-
ष्वन्तः स्थितं यक्षासु जलीषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णं मन्तरिक्ष माततम्य आतनोषि विस्तारयसि बभूव्याततम्येति इह-
भावः । सं भातुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषग्रति प्रकाशयति सङ्गलं विखलमिति त्वेषः त्वेष दीप्तौ पचादित्वादच् अर्णवः अर्णमि उदकानि

अग्ने यत्सेदिवि वच्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वायजत्र । येनान्तरिक्षमव्यर्ततत्यस्त्रेषः सभानुरर्णो न चक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगास्यच्छादेवाण्जचिद्विधिष्यणाये । यारोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादु पतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

सन्ति यत्तेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । वृचक्षाः नूनं चष्टइति वृणां शुभाशुमकर्म द्रष्टा ।
इदृशी यस्ते भातुस्त्रमेवष्टकारूपं सुपदधामीति शेषः । अग्नेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

हे अग्ने दिवो दुर्गलोक्तस्य सम्बन्धित्वं अर्णं सुदकं त्व मच्छजिगासि आभिसुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योद्गादिः अभ्यासेत्वं ह्यान्दसम्
अच्छाभिराप्तमिति शाकपूणिः^१ निपातस्य चेति अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वाअस्य दिवोऽर्णस्ता एष धमेनाच्छेतौति^२ श्रुतिः ।
किञ्च ये देवा विष्णुगा जचिषे जचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरेन्द्रियाणि इच्छन्ति प्रेरयन्ति विष्णुगाः प्राणरूपा देवास्तान्देवांश्च त्व

^१—०, १, २, ४ ।

^२—निक० ५, ३९ ।

मच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूजः कर्मणि लिट् पुरुषवचनशोब्यत्वात् । प्राणा वे देवा धियागास्ते हि सर्वो धिय इच्छन्तीति श्रुतेः । किञ्च रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्ठाया आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्विरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपच त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतै रूपैः परिणमसौति भावः ॥ ४८ ॥

अनुष्टुप् । बहुवचन मिष्टकापेचम् अन्वयः एते इष्टकारूपा यज्ञ मन्मदोय भिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमोवा नास्ति अमोवा व्याधिरथनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमोवा खुधाटणानिवर्तिकाः महौः मरुहौः बहुला इषः अन्नभक्षीयाम्नयो जुषन्ताम् । कौटुशा अग्नयः पुरीषासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीषाः आज्ञावेरसक् । तथा प्रावणेभिः प्रवसैः प्रकर्षेण वनन्ति सभजन्ति विषयानिति

पुरीष्यासोअन्नयःप्रावणेभिःसजोषसः । जुषन्तांयज्ञमद्रुहोनमोवाद्रुहोमहौः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदुसु सनिङ्गोःशखत्तमं हवमानानायसाध । स्यान्नमनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिभूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि इष्टतइति संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसौत्थिल्यम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

का० इडामग्नइति पयिमे प्रतिमन्त्र मुत्तरतः । इडामग्नइति ऋग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पयिमे हे पादमाचम्यो पयो तिरश्चो उदम्बचणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तद्रुगन्तरामिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नेयौ विष्टुवनष्टुभौ । हे अग्ने हवमानाय यजमानाय इडा मन्त्रं साध साधय सम्पादय छन्दसुभयथेति श्रप आधधातुकष्टिषोपः ह्वयति आह्वयति देवान्

जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पथवो वाद्देति । तदहलीवदेरन्नस्योत्पाद्यामानत्वान् किञ्च ता मिडां पुरुदंसं दंस इति
 कार्यनामसु पठितं ? पुरुणि बह्वनि दंसार्सि कर्माणि यथा सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपपञ्चादसः । बहुकर्मसाधन-
 भूत मन्त्रं देहीत्यर्थः । तथा शखत्तम मय्यत्तम विच्छेदेन वर्तमान मनपायिनं गोः सर्नि धेनुसम्बन्धि स्मनं पयोदधिष्टतादिकं
 सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सतुः पुत्रः स्यादसु । कौटुभ्यः सतुः तनयः श्रौरसः पुत्रस्य सतुशब्दे नोक्तत्वाद्दत्त-
 पुत्रादिव्याप्तौ तत्रयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारेति
 विजावा प्रजावान् विह्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । हे अग्ने ते तव सात्रगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना

निर्मन्त्रियोगो जातो श्रोत्रयाः । तज्जानन्नमन्मन्त्रारोहाथानोवद्वयारयिम् ॥ ५२ ॥

चिदसितयादेवतयाङ्गिरखदधुवासौद ।
परिचिदसितयादेवतयाङ्गिरखदधुवासौद ॥ ५३ ॥

बुद्धिरनुग्रहेणास्मि भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मि विभक्तौ शेषादेशी
 लदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥ व्याख्याता^(१,१४) ॥ ५२ ॥

॥ व्याख्याता (३, १४) ॥ ५२ ॥

॥ व्याख्याता ॥ ५२ ॥

का० चिदसौति पूर्व दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् ३ । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसौति प्रतिमन्त्रं पूर्वं तिरश्चो उदङ्मुखो दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसौतुत्तरां परचिदसौति दक्षिणाम् ॥ दृष्टकादैवत्ये हे यजुषो । चौयत्तमिति चित् । हे दृष्टकै त्वं चित्वा स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तथा प्रसिद्धया चित् । हे दृष्टकै त्वं ।

३—१०, ११ ।

२—निघ०२,१,३।
३—१०,१,१२।

देवतया वाशूपयः सादिता सती अङ्गिरस्यतप्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सौद निविशस्व तथा देवतयेति वाक्त्वे सा देवताङ्गिरस्यदिति प्राणो वाक्काङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीया सुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः बीयते परितो भोगाचिनोतीति वा परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

का० तिष्ठषु लोकम्पृणास मन्वो दशसु च द्योर्वा दशस्वे कक्षां च । आदौ तिष्ठषु लोकम्पृष्टकासु तुष्णीं सुपदितासु लोकं पृष्ठेत्यभिमतत्वनम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्व्योर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एव मेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये

लोकम्पृष्टकाङ्गिरासोसीदध्रवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वानृहस्यतिरस्मिन्योनानावसौषदन् ॥ ५४ ॥

ताश्चस्यसूददोहसःसोमंशूयैणान्तिष्ठन्नयः । जन्मन्देवानांविश्वस्तिष्वारोचनेदिवः ॥ ५५ ॥

स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकम्पृष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पुरय । तथा छिद्रं पृष्ण किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संज्ञीया भवेत्यर्थः पृष्ण दृष्टौ तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सौद तिष्ठ । किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्यतिष्ठते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वा त्वा मसौषदन् सादितवन्तः सदेवङ् न हि मातृबो-
ध्वर्युक्षां सादयितुं शक्नुवन् इति भावः ॥ ५४ ॥

का० नित्ये सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तथा देवतया ता षस्येति । तथा देवतयेति सादनम् ता षस्येति सूददोहसाधि-
१—१०,१,१० ।

सख्याभिदेवत्योष्णिक् श्राव्यं काधिका अनियताच्चरपादलात् । हे शम्भे त्वं पुरीषः पञ्चव्योऽसि रयिमान्धनवान् पुष्टिमान् शोष

युक्त्यासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इष्टास्मिद्यनं स्वं यानि स्वकाय स्थान नावदः आमुष १२२

आर्षी पङ्क्तिः अनियताचरपादत्वात् ह्यग्निदेवत्या । पुनर्व्याख्यायते (५, ३) । हे जातवेदसौ अग्नी यन्न ममदौयं कस्य युवां मा

ह्रिसिष्टं मा विनाशयतम् यन्नपतिं यजमानं च मा ह्रिसिष्टम् प्रद्यांसन् कसादेन नाऽस्मभ्य श्रवा यान्ता युवा नभतः । । ॥ १॥

शान्ते॒त्व॒ग्नौ॒तौ॒ष्यो॒र॒थि॒मा॒न॒पु॒ष्टि॒मा॒ं॒ अ॒सि॒ । शि॒वाः॒ कृ॒त्वा॒दि॒शः॒ स॒र्वाः॒ खं॒यो॒नि॒मि॒हा॒स॒दः॒ ॥ ५६ ॥

भ॒वत॒न्मः॑ स॒मन॑सौ स॒चेत॑सावरे॒पसौ॑ ।
मा॒य॒ज्ञां॒ ह्रि॒ष्ट॒म्या॒य॒ज्ञा॒प॒ति॒ज्ज्ञा॒त॒वे॒द॒सौ॒ मि॒त्रौ॒ भ॒व॒त॒म॒द्या॒नः॑ ॥ ६० ॥

मातेपुत्रस्य यिवौपरीष्यमन्निस्खेयानावभारुखा । तांविष्टुदेवैर्हृद्यैर्भःरुंविदानःप्रजापतिर्विश्वकर्माविमञ्चतु । १९ ।

शुभां नोऽस्मदर्थं समनसो सचेतसौ अरे पसौ च भवतम् । मनसा सद्धितौ समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रह-
द्वाभिसुखलं समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराद्धित्यं सचेतस्त्वम् । अरे पसौ निष्ठापौ अस्माकं ग्रामादिकापराधसत्वे कोप-
पात्तौ निष्ठापत्वम् ईदृशावकाशं भवतु मित्यर्थः ॥ ६० ॥

का० सिक्तताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्वादिमुष्णान्निवन्निधायसिद्धिं पयोमध्ये तूष्णीम् । शूल्या मुखं सिक्ता-

9-90,9,291

निकृतिः कृच्छ्रापत्तिः स्यादलक्ष्योस्तु निकृतिरित्यभिधानात् भूमिर्वा निकृतिर्दिग्भिमानिनी देवता वा । अलक्ष्यमादिक्पत्तौ चापि निकृतिर्निरूपद्रवे इतिर कोशात् । तिस्रं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिस्रविधाः तस्याः सख्योपने हे तिस्रविधाः हे निकृतिरिति ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अथस्मय मयोमयम् । अथस्मादादीनि ऋदसीति सत्यम् । कोऽप्यग्रवद्दु मेतं बन्धं क्षीयत्वेन लब्धव्यतिरूप मज्जनं त्वं विष्णुत विच्छिन्नि नाशय चतौ यन्त्रे तु दादिः द्वात्रिंशत्सिद्ध इति संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन भनिना यस्या पृथिव्याश्च संविदाना ऐकमत्यं गता सती लक्ष्मि सत्त्वुष्टे नाके सर्वं सुखीयते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमान मधिरोहय स्वापय ॥ ६३ ॥

नमः सुतनिकृतेति तिस्रमेतजोयस्त्रयं विचृतावन्धमेतम् । यमेनत्वं यस्यां संविदानोत्तमेनाके अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

यस्यास्तेघोर आसक्त्योऽप्येवाम्बन्धानामवसर्ज्जनाय । यात्वाजनोभूमिरिति प्रमत्ततेनिकृतिं तत्त्वाहमपरिवेदविश्रुतः ॥ ६४ ॥

हे घोर विषमयोके क्रूररूपे निकृतिर्देवि यस्याः ते तव आसक्त्य सुखे सहं जुहोमि आहुतिवदिष्टका सुपदधाभि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गातिप्रतिबन्धकानां पापानां भवसर्जनाय । किञ्च जनी जन्तुभावो या त्वा त्वा भूमिरिति प्रमत्तते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् । मदिरु स्वपने चाष्टम मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं तु निकृतिः । सहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशी त्वा त्वां विश्रुतः सर्वथापि निकृतिमेव परिवेद सम्यग्ब्रह्मनामि । निकृतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणादेव यजनाधिक्यं सततकदेव विदोर्षादो कृतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निकृतिरिति । इदं प्रकारक्यं वेदिति विश्रुत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

का० शिवस्वरूपपाशेषासन्द्योः परेणास्मति यन्तइति । शिवं स्वरूपपाशं दृष्टुं भासन्त्यै च नैर्ऋतीष्टकातः पश्यातिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप । यजमानं प्रतुग्यते । हे यजमान निऋतिर्देवी ते तव यौवाचु कक्षावयवेषु यं पाशं शिखरूप मातृवस्यै पा समस्ताववती कोदशं पाशं मविबुल्यं चतौ छेदेन सख्येयं दृढं तं श्रीवस्यं ते तव पाशं मनेन मन्त्रे पाशं विष्वाग्नि विबुल्यभि स्मृतिरपस्थतो विमोचनार्थः । अस्मात् स्नानादिसुक्ष्माणि आयुर्वेज्येभ्यश्चाहंपत्यवितिस्नानात् न सम्पत्ति इष्टानीतेषु पाशं इदीकरो भौत्यर्थः । नकारः सख्यत्यर्थः अमिकां पातुस्त्वैतन्नाथं यन्त्रितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति । शुतेरायुःगर्देकाचमिदं भवति । यत्र पाशविमोचनान्तरं ग्रसतः निऋत्यायुज्जोतः सन् अमिरूप मात्रित्व हे यजमान एतं पितु मत्र अहि भक्ष्य ॥ का० उदपाशं

यन्तेदेवीनिर्ऋतिराववस्वपाशङ्गीवाखविचृत्यम् । तन्तेविष्वाग्यायुधो नक्षत्रादृष्टैतन्पितुमहिप्रसूतः ॥

नमोभूत्यैयेदञ्चकार ॥ ६५ ॥

निविद्यान्तराजं दृक् सुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्याइति । शिखादिनिरसनानन्तर मात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये लक्षपूणे चमसं तृष्णी निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्यै कपदा विराट् । या देवी इदं मन्त्रिसाधनं कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीरुपिख्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

का० अनपेच मेत्य शालाहार्योपस्थानं निवेद्यन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋतुपधानेदेशात्पश्चादपस्थानः आकां गच्छन्ति यक्षयुरेत्य शालाहारि भवं गार्हपत्यचितिरूप मग्नि सुपतिष्ठते ॥ विष्वागसुगन्धर्वदृष्टे देवत्या त्रिष्टुप । अय मग्निः विष्वा विष्वाग्नि

रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आदिवनीयातिप्रणीतानीध्रिधिष्णादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि शरीरैः खैः स्वैः कर्मभिर्गुणानीति शेषः । कीदृशोक्तिः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वयङ्गे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वयनां धनानां सङ्क्रमनः सङ्क्रमयति प्रापयतीति सङ्क्रमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविप्रकीर्णितो धर्मेऽग्नि-
होनादिलक्षणे वस्यसौ सत्यधर्मा । क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे । यजानिः पथीनां विमन्त्रित्वयः पथिभिः परिपत्यिभिः सह समरे सङ्ग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्यौ स्थातवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं क्षुम इति शेषः । पथिन् शब्दस्य परिपत्यिवाचकत्वाद्वा इति टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घं पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

निवेशनः सङ्क्रमनो वसूनां विश्वारूपाभिचष्टे शरीरैः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

सौरायुञ्जन्ति कवयो युगावितन्वते द्यक् । धीरा देवेषु सूजया ॥ ६७ ॥

का० दक्षिणा मन्त्रिशोऽपि मपरं न तिष्ठन् युज्यमान मभिमन्त्रयते सौरा युञ्जन्तीति । चितेर्दक्षिणशेषः पथिमे तिष्ठन्वत्युः प्रति प्रस्थानोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा हरेर्युज्यमान भौदुस्वरं इक्षं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सौरदेवत्वे सोमपुत्रबुधदृष्टे हे गायत्रीविष्टभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निचेव विदः कवयः क्षणिकर्माभिष्टाः सौराः सौराणि इक्षानि युञ्जन्ति इवैवैजयन्ति युगा युगानि प्रयक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सूजया सूजमिति सूज नाम ते ततो द्वितीये कवचवत्तच्छ रूपां सुसूतिमिन्द्रादेशः सूजः सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुखं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्यां आदेशो वा देवानां सूज्याय युञ्जन्ति । सौरदेवविष्टयोर्वैदुल्यं प्रजापतिं तयोरेकत्वात् युगानि ब्रह्मन्ति सन्ति ॥ ६७ ॥

हे कर्षकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योजयत । तप्तनप्तनथनाथेति यस्य तवादेशे असोरभोपाभावे युनक्तेति रूपम् । युगा युगानि विततुष्व' शय्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह प्रस्मिन्वनौ खाने वीजं श्रीछादिकं शयं प्रवजातिव्रीछादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः श्वर्षोऽसुन् प्रत्ययः भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा वस्तु । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽङगमेऽसदिति रूपम् । पक्कं धान्यं' नेदोय इत् अतिययेनान्तिकं' नेदोयः प्रत्तिकवाढयोर्नेद-
युनक्तसीरावियगातनुद्धङ्कुतेयोनौवपतेह्वोजम् । गिराचयुष्टिः संभरा असन्नो'नेदोयइत्सुखः पक्कमेयात् ॥ ई८ ॥

युन० सुफालाविष्कषन्तभूमि० युनक्कौनागाचभियन्तुवाहेः ।

युनासीराहविषातोयमानासुपिप्पलाओषधीःकर्तनास्मे ॥ ई९ ॥

साधाविति प्रत्तिकस्येवमुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवाद्यं नेदोय इत् प्रत्तिकतम मेवात्यत्यकाल मेव पक्कं धान्यं' सुखाः सुखाः सुखिण्यब्देऽत्र दातार्यः सुखा लवनसाधनेन दात्रेण जनमिति शेषः । दात्रेण खिनं सत् नः प्रस्मान् प्रति या इयात् प्रागच्छत् प्रत्यकालेन पक्कं मेसङ्कटं भागच्छवित्यर्थः ॥ ई८ ॥

का० धाकनि कषयत्यनुपरिविच्छुन० सु फाला इति प्रत्ययभर । वितित्थाने परिविच्छमोये चतुक्तं निर्दिचिषपदिभोसरपूर्वसु
१-९, २, ५ ।
२-१९, २, ११ ।

चतस्रः सौताः हवति ॥ कुमारहारितहृष्टाः सौतादेवत्याश्चतस्रः द्वे विष्टभौ हतौया पङ्क्तिः चतुर्थयुष्टम् । सुशोभनाः फालाः सौरायणा लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विज्ञायन्तु विलिखन्तु । शुनमिति सुखनाम । फालः सौरीपकरयोत्पन्नवयोः फाल-
मंशुके इति कोशः । कीनाया हस्तिनः शुनं सुखेन वाहेः हवमः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासौरा शुनासौरी हे
वायुदित्यौ यस्य अस्माकं मोषधीः प्रोद्धादिकाः सुपिप्लवाः शोभनफलाः युवा कर्तनं कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः अस्व तनवादेशे
अपि बुद्धे गुणे कर्तने कर्तनेति रूपम् । कीनायः कर्षके सुद्रे कृतान्तोपांशुवातिनोरिति कोशः । शुनश्च सौरश्च शुनासौरी देवता-
हन्तुं चेति पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सौर आदित्यः । शुनो वायुः शु इत्यन्तरि सौर आदित्यः सरणादिति यास्कोक्तेः । कीदृशो
हृतेनसौतामधुनासमज्यतांविश्वेदैवैरनुमतामरुद्धिः । अर्जुनखतौपयसापिन्वमानास्मान्सीतेपयसाध्यावष्टस्व ॥ ७० ॥

शुनासौरी हविषा जलेन तोयमाना तोयतिर्बभकर्मो भूमिं घ्नन्तो जलेन भूमिं सिञ्चन्तो सन्तावोषधोः सफलाः कुरुत मिति भावः ।
पिप्लवं फलम् ॥ ६८ ॥

सौता लाङ्गलपट्वतिर्मधुना मधुरेण हृतेनोदकेन समज्यतां संसिञ्चतां सिक्ता भवतु । कीदृशो सौता विश्वेदैवैरनुमता
अनुज्ञातां प्रज्ञीकृता वा । एवं परोक्ष मज्जा प्रत्यक्षमाह हे सौते कर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघट्टादिभिः पिन्वमाना
दियः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अस्यावष्टल अस्मादभिमुख मावृता भव अस्माकं मनुकूला भवेत्यर्थः । हृतेर्बहुलं हृन्द-
सौति शपः स्त्री सति लोटि बहुत्वस्तेति रूपम् ॥ ७० ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनु मविं ह्यागविशेषं रथवाहनं रथवाहक मज्जादिकं च उद्वपति उद्वमयति प्रापयति ॥ ७१ ॥

वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसदृश्वैव गवादिकं यजमानस्य सुलभं मिति भावः । अत एव लाङ्गलं गवादिप्रापकम् ।
 कौट्यं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीर मस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् । तथा सुश्रेवं
 श्रेवमिति सुखनामं शोभनसुखकरं शोभनं श्रेवं यस्मात् । तथा सोमपितर सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि
 यजमाननिमित्तं स्मरति भूमिं स्मरतीति सोमपितर यद्वा सोमपि यजमाने स्मरति नाशयति पापमिति सोमपितर । स्मर ह्यगता-
 विवति धातोर्ब्रह्मत्ययः शीलार्थः हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्ते रलुक् आतो धातोरिति आलोपे हलन्तत्वात् । यद्वा सोमः पौयतेऽनेति
 सोमपिचमसः तस्य स्मर निष्पादकं न हि लाङ्गलकमे विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कौट्यो
 लाङ्गलस्य पवीरवत्सुश्रेवं सोमपितरसु । तदुद्वपतिगामविम्रफ्रव्यञ्चपौवरोऽस्यावद्व्यवाहनम् ॥ ७१ ॥

कामङ्गामदुघेधुक्षामिनायवरणायच्च । इन्द्रायश्विभ्याभ्यूष्णेप्रजाभ्यश्चोषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

गा मविं च प्रफ्रव्यं कर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फ्रवति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफ्रव्यं । वा हृन्दसीति अग्नि पूर्वरूपाभावे यथादेशः
 युवतित्वादतिवेगवती मित्यर्थः । तथा पौवरीं खूलां पुष्टाङ्गीम् । कौट्यं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था गतिरस्यास्तीति
 प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थं युवत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामाकामोरधान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । दुहः कवचयेति कण्ठ्ययो धान्तादेशश्च तस्याः सन्तुष्टौ हे कामदुघे लाङ्गलपवते
 मित्रादिपुषान्तदेवाना मथे प्रजाथ मोषधिनियत्यर्थं च काम मपिञ्चते भागं धुक्ष सस्मादय ॥ ७२ ॥

॥ १२ अ० ॥

॥ क० ७४ ॥

॥ २१८ ॥

का० अनङ्गुहो विमुच्य विमुच्यर्ध्वमिति पशुवदुत्खल्य दक्षिणाकालोऽध्वर्यवे ददाति । उपान् हलाहियोज्य पशुवद्वितीयानौ दिश्य प्रति विवृजतध्वर्युः यजमानश्च सत्यायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः उपदेवत्यार्षी गायत्री पादा-
नियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारणः देवार्थे यानं कथादुःखमो येषां ते यद्वा देवयानमगृहेतुभूतः कर्मद्वारा तत् प्रापकाः । हे अङ्गया अङ्गन्त्या गावो वलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकन्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं क्वचि मेव' निषाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवन्त्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयं भगवन्माप्ताः भङ्गतेर्लङ्ङि

विमुच्यद्भूमघ्नादेवयाना अगन्तुतम सस्यारमस्य ।
ज्योतिरपाम ॥ ७३ ॥

स ज र न्दो च य वो भिः स ज रु पा अ रु णी भिः । स जो ष सा व श्वि न द सो भिः स जः सृ र ए त श न स ज्ज्व श्वान र इ ड या ष्ठ ते न स्वा हा

अपि लुप्तं रूपम् तदुक्तं योऽशनायापिप्रासि शोक्कं मोहं जरां मृत्युं मय्यतीति^२ । दुःखपाप मेव स्मर्यति । वयं ज्योतिरायाम परमात्म-
लक्षणं यन्नरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लङ्घि पृषादीत्यादिना अङ्कः प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

का० पञ्चगृहीतेनोद्भूतं ब्रह्मभुजोति सजूरब्ध इति । तदानीं संस्तेन जहा पञ्चगृहीतेनान्येन कष्टानामभ्यस्यापितकुशस्त्व
स्तु व मूर्ध्नां कुर्वन् जहोति । लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्रह्माण्डं । शब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरः
धियातो देवता आस्मिना आस्मिनौ देवभिषलौ सूरः सूर्यः वैखानरः अग्निश्च एभ्योऽष्टादिदेवभ्यो हृतेन स्वाहा इदं हृतं तेभ्यः
सुहुत मस्त । तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कौटुघोऽब्दः अयवोभिः सजुः यवशायवाधार्षमासामासाशोचन्ते जोषश्च जुट् प्रीतिः

9-90, 2, 20-291

२-४० भा० मा० २, २, १।

३-१७, ३, ३।

सह जुषा वर्तते समाना जुष्ट वा यस्य सज्जः जुषतेः सम्प्रदादिवाद्वावे क्तिप् मासार्धमासेः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कौटुष्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णीभिः गोभिः सज्जः प्रीतियुता । कौटुष्यावखिनौ दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सजीवसौ प्रीतौ । कौटुशः सरः एत-
श्रीनाम्नेन सज्जः तुष्टः । कौटुशोऽज्जः इडया पृथिव्या सज्जः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आत्मेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गोवर्गं च
चोच्यते ॥ ७४ ॥

वा० या ओषधीरिति त्वेवंपत्युदपाववत । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वोषधं वपति उदपाववदिति चतुष्टयः सीताम् यथा
छष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषगदृष्टा ओषधिवदेवत्या यो अस्मान्मिदासतौत्यन्ताः (१०५) समविशतिरनुष्टुभः सुष्टुन्तु मेत्याद्या (२०) द्वादश वस्तुदृष्टाः
कुत्रापि कर्षस्थानियुक्ताः । पादानां नृनाधिक्ये व्युद्वाधिक्ये कर्षे । युगशब्दः कालवाची वयाणां युगानां सत्राहारस्त्रियुगं

याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगस्य रा । मनेनवभ्यशामहृष्टतन्वामानिसप्तच ॥ ७५ ॥

त्रिकाशं वसन्ते प्राहवि शरदि च । पुरा सुध्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधौभ्यः आद्याः जाता
उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋतवो वै देवा इतिर श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । वभ्यशां जगज्जन-
भरवसमर्थानां णकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासा मोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्यएव जाने मन्यतं षटि आत्मनेपदे
उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति रूपम् । संवत्सरीपल्लवित मेकैकं स्थानं शतायुर्व पुनश्च इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि
शिरःस्थानि सुखदृङ्गासाकर्णस्थानि सप्त स्थानानि च यएवेमे सप्त शीर्वन् प्राणास्तानि तदाहेतिर श्रुतेः नराणां शतवर्षेपर्यन्त मिन्द्रः

याणां मोषधिभिस्तय्यमाणत्वादोषधीनां तदस्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानरुद्धान् विशेषतश्च सप्त भेदान्
धाम्यानां रक्षांश्च त्रीन्नादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

हे शुक्ल मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि क्षान्तिभेदाः क्षेत्त्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति सप्त अपि च वो युष्माकं
रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहः अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यां मपरिमितत्वं सूच्यते । अथ अथ निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्तां शतक्रतवः जांसि चेति प्राप्तगुणस्याभावे क्वाप्स्यो यथादेशः । अथैवं सति हे शतक्रत्वो यूयं
ने मम इमं यजमानं मगदं क्षुत्पिपासादिषट्कर्म्मरोगरहितं कृतं कुरुत करोतः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

शतं वोऽस्रधामानि सहस्रमुतवोरुहः । अथाशतक्रत्वो यूयमिममोऽग्रदङ्कृत ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वम्पुष्पवतीः प्रसूवरौः । अश्वा इव सज्जित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णुः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदध्वं दृष्ट्वा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेतः । प्रसूवरौः फलप्रसववत्वाः
प्रसूवन्ते जनयन्ति फलानतीति प्रसूवरौः अन्वभ्योऽपि दृश्यन्त इति स्तेर्वानपि प्रत्यये वनो र चेति छीप् रान्तादेशश्च । अश्वा इव
सज्जित्वरीः रुहं जनयन्ति तच्छौलाः इण्णनयजोति क्कारप् टट्छ्छाणञ्चिति छीप् । यथाश्वः सङ्ग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तलाज्यय-
शीलाः । वा क्वाप्स्योति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रन्त्यन्ति निवारयन्ति व्याधिर्नामिति वीरुधः न च्छिद्वतिष्ठधीत्यादिना
उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्षौ धाम्नादेशो वेदीर्घः इति धाम्नादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णुः

पार तौर कर्मसमाप्तौ पुरादिददन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकात्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणश्रीलाः पारविष्णवः श्रेष्ठम्-
सौति श्रीलार्थे इष्टुच् प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः ओषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्राः भोजनदानव्याप्यगमादिभिरुपकन्त्राः हे देवीः देव्यः वो यस्मान् प्रति इति सन्तुना
वस्त्रमाषविधिना तत् पसिहं मदभीष्ट सुपव्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्रसादादखं हयं गां
धेनुं वासी वस्त्र मालानं शरीर महं सनेयं सम्भजेयम् । वन घन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति भया यदखादिकं प्रार्थयति तदोष-
धिभिरनुमन्तव्य मित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

ओषधीरितिमातरस्तद्देवीरुपव्रुवे । सनेयमश्वङ्गावासआत्मानन्तवपूरुष ॥ ७८ ॥

अश्वत्येवोनिषदनम्यसुवोवसतिष्कृता । गोभाजइत्किंलासथयत्सुनवथपूरुषम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः वो युष्माक मखत्ये आश्वत्या सुपथ्यति सुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे
पलाशे पर्णमय्यां जङ्गां वसतिः स्थितिः कृता अश्वयुगा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्यपर्णग्रह्याभ्यां तद्विप्रत्ययलोपस्थान्दसः ।
अथापि तद्विप्रतेन कत्स्नवन्निगमा भवन्तीति । यास्तोक्तोः । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते । किंलिति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता
ओषधयो यय मन्मो इताः सद्यो गोभाजः असथ भवथ गा मादित्य भजन्तीति गोभाजः । अन्मो प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठतइति
श्रुतेः ॥ यद्वा अश्वत्ये वो निषदन मखत्ये फलिते सर्वोषधीनां फलवत्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां

फलितत्वात् । अत एव यूय सुप्ताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासश्च भवथ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे मूखमेदविभंद्योः ।
स्त्रियां स्थादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोषात् । किमर्थमिदं मित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुंस्त्वयजमानं यूयं
सनवथ सेवस्व मन्त्रदानेन पोषयथ तस्मादृश्यादिस्थान मित्यर्थः । अश्वत्ये पलाशी च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादृशयो लोके नति-
प्रदक्षिणादिना पृज्यते पलाशस्येक्षादिरूपेण । एव मन्त्राद्यादिरूपेण यूयं भूभाजः कथं शेषं पूर्ववत् । अस्तेः अपि अस्येति रूपं
लटि सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७८ ॥

हे शोषधौः शोषधयः यत्न विम्रे मेघज्यकर्त्तरि ज्ञाष्ट्राण्यूयं समस्तत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः
यत्नौपधौः समग्नतराजानः समिताविव । विप्रः सलुच्यते भिषगृजो ह्यहोमोवचातनः ॥ ८० ॥

अश्वान्वतो सोमावतो मूर्ज्जयन्तौ मुदोजसम् । आवित्सुसर्व्वो ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

समितौ युद्धे शठून् जेतुं समागच्छन्ति । गर्मेर्बुद्धिं मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङ्घ्रिं गमहर्नेति लपधालोपे ह्यान्दवेऽत्मनेति रूपम् ।
स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कौटुशो विप्रः रक्षोहा रक्षसि हन्तीति रजोन्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्त्या
रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमौवचातनः अमौवान् रोगान् चातयति नाशयति अमौवचातनः शोषधदानं रोगनाशकः चात-
यतिर्नाशनार्थः धातूना मनेकाथत्वात् ॥ ८० ॥

अस्मै अस्स यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेवणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करण
मरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर इति ताति प्रतायः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधौरहमा

अविस्मि समत्ताद्विज्ञि जानामि वित्तेर्लुङ्घि आत्मनिपटे उत्तमैकवचने इडभावे अविस्मितीति रूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेद्वीति वा । तद्विशेषणम् परिष्टं शुभं करोति तनाति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह अखवती मखा अस्यां सन्तोत्यखवती ताम् अख-
सम्यादिनीं काश्चित् श्रोषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाखलाभात् । अस्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्या मक्षीति सोमवती तां सोमसम्या-
दिनीं मन्त्रे सोमाखेत्यादिना अखसोमयोर्द्विर्धः । कर्जयन्ती मूर्जं बलप्राणनयोः बलसम्यादिनीं जीवयन्तीं वा कर्जयतीति । उदोजस-
सुद्धत मोक्षो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्यादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणोः सर्वा श्रोषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा अखावतीमित्या-
दौनि बहुवचनान्तानि कार्याणि श्रोषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छ्रुध्माश्रोषधीनाङ्गावोगोष्ठादिवेरते । धनुःसनिष्यन्तीनामात्मानन्तवपूष ॥ ८२ ॥

इष्कुतिर्नामवोमाताथोगयस्यनिष्कृतौ । सौराःपतविक्षौस्थनयदामयतिनिष्कृत्य ॥ ८३ ॥

हे पुष्य यज्ञपुरुष तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षण्णु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शुभा
बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् सस्यानाद्भागोऽरस्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् ।
इर कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

हे श्रोषधयो वो शुष्माक मिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः । निशब्दो बहुलमितिः
प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गकदेशनकारलोपः । अथो अगि च यूयमपि निष्कृतौः निष्कृतयः स्य व्याधिनिष्क्रमणकारिणो भवन्ति निष्कृति-

माहकत्वात् । किञ्च सीराः सह हरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च ह्याम्बसः । यद्वा सीराः क्षुधादीना
मपसारयित्वाः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणोः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरण-
शोभाश्च स्युन भवथ वाच्छन्दसौति दीर्घः तप्तनवित्यादिना यस्य यनादेशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगी शुरादिः यत्नतः सजति
आमयापिनि नरे स्थितं रोगं निष्कृष्य नाशयथ । यद्वा यत्आमयति यत् क्षुधादिकं रोगवद्वाधते तद्गुणं निष्कृष्य करोतेः शपि ब्रू-
कटि रूपम् ॥ ८३ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विष्ठाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा प्रत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः

अतिविष्ठाः परिष्ठास्तेन इव व्रजमक्रमुः । ओषधीः प्राचुच्यवृथ्यत्किञ्च तन्वोरपः ॥ ८४ ॥

यदिमावाजयन् ह्रमोषधीर्हस्त्यादधे । आत्सायन्मस्यनश्वतिपुराजीवशुभेयथा ॥ ८५ ॥

सत्त्वो देहं व्यायुर्वान्त क्रमतेर्लङ्घि अन् उग्र ह्याम्बसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् यथा राक्षो स्तेनश्चोरो गोह माक्रमते गोयाक्षायां
गा मपहतुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोग मपहतुं देह माक्रमन्ते तदा तत्त्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरो-
व्याशगुलमातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्कर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति शु गतौ लुङि णश्चिदुक्त्यः कर्तरि
बङ् इति बहुप्रत्यये रूपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनौ भवत इति यास्तः ॥ ८४ ॥

यत् यदा ह्रमा ओषधीः वाजयन् पुजयन्मानयन् समं अहं हस्ते स्त्रकरे आदधे स्थापयामि तदैव यस्मात्स्याधिरामा स्वरूपं पुरा भव-

यात्प्राग्भीव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते प्रावातस्थानं मौयते स जीवगृभो वचात् प्राग्गीवातिविषादात् ऋतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधी हस्ते धृतायां व्याधिरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

हे औषधीः औषधयो यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि पश्यन् पश्यन् सर्ववचनः प्रतिपद्यः सर्वान् पर्वान् यन्मौनं ययं प्रसर्पेथ प्रगच्छथ व्यापृथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यत्नं रोगं ययं विबाधञ्चे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुष्वे । तत्र दृष्टान्तः उयो मध्यमशौरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमशोः श्रु हिंसार्थां किप् ऋतद्वानोरिति इदादेशः उरण् रपर इति

यस्यौषधीः प्रसर्पेथाङ्गमङ्गमप्यरुणः । ततो यत्नं विबाधञ्चेतुगोमध्यमशौरिव ॥ ८६ ॥

साकं यत्नं प्रपत चाप्रेण किं किदौ विना । साकं वातस्य घ्राज्या साकं नश्यति निहाकया ॥ ८७ ॥

रफः मर्मघातकः उय उतङ्गशो बहुगोधाङ्गुलिघ्राण उर्हूयग्रः चित्रियो यथा शत्रुं बाधते । यद्वा उयो रुद्रो मध्यमेन विशूयसमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशोः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद्बाधयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधञ्चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

हे यत्नं रोगं त्वं चाप्रेण पचिषा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ । किञ्च तेन चाप्रेण किं किदौ विना किं कीर्ति शब्दानुकरणं किं कीर्ति शब्देन दौव्यति क्रीडतीति किं किदौ विद्वे न । चापस्तु बोधितः सार्थः । वातस्य घ्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्स-
लायस्तेत्यर्थः । किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निहन्तिः कच्छापत्तिस्तथा सह नश्य । यद्वा

शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया शोषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यस्मिन् त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुहकगुहोऽय-
ध्वनिरनुकरणार्थः किंकिशब्दः किंकिना कण्ठध्वनिना दौव्यतीति किंकिदीर्घः स्नेहरोगः । सप्तवधे सपति व्याकुलं कृत्वा हन्ति
वायः पित्तरोगः । वातस्य भ्राजिर्वातरोगः । हे यस्मिन् रोगराजत्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया
रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तथा साकं हे यस्मिन् त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

हे शोषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्या मोपधिव्यक्ति मवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्या रक्षिकाया
अन्यावो अन्यामवत्वन्यान्यस्यानुपावत । ताः सर्वाः सर्विदाना इदमेव प्रावतावचः ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्थाश्च फलाश्रपुष्पायाश्च पुष्पिण्योः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानो भुञ्चत्व हसः ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु माशपथ्यादथोवकण्यादुत । अथो यमस्य पट्टीशात्सर्वस्माद्देवं किल्बिषात् ॥ ९० ॥

उपावत उपावतु सप्त समीप मागत्य पालयत पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभाव मवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा शोषधयो यूयं
सर्विदानाः परस्परैकमत्वं गताः सत्यो मे ममिदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

या शोषधयः फलिनीः फलिन्यः फलनयुक्ताः याद्याफलाः फलरहिताः याद्यापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिण्योः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः
ताः सर्वा शोषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापादोगरूपात् सुखम् पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधवापार्थानि पञ्च दृष्टानि समाप्तानि ॥ अथानारभ्याधीताः ॥ अथानिमित्तात्किल्बिषात्पापादोषधयो मा मां सुञ्चन्तु
 पृथक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुणं तस्माद्दृष्ट्यापराधनिमित्तात्पापान्मां सुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सुख-
 निधनः पङ्क्तौशात् पङ्क्तौशब्दो बन्धनवाचो यमबन्धननिमित्तात् पापान्मां सुञ्चन्तु । अथो अपि च सर्वस्माद्देवकिल्बिषाद्देवापराधनिमि-
 त्तात् पापान्मां सुञ्चन्तु ॥ ८० ॥

दिवः परि दुर्लोकाल्पकाशादवपतन्तोरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनं सुक्तवत्यः । किम् तदाह

अवपतन्तोरवदन्तिवओषधयस्परि । यञ्जीवमश्वामहैनसरिष्यातिपुरुषः ॥ ८१ ॥

याओषधौःसोमराज्ञौवह्नौःशतविवक्षणाः । तासामसित्वमुत्तमारङ्गामायश्हृदे ॥ ८२ ॥

जीवतीति जीवस्तं यं जीव मनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वय मश्वामहै अशूङ् व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न मर्यति
 रिष्यतीत्यत्र लोटोऽडाटाविति आडागमः पुरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ८१ ॥

सोमो राजायासां ताः सोमराज्ञाः बह्नीः बह्नोऽनन्ताः शतविवक्षणाः शतं मसङ्गां विवक्षणाश्चतुराः बहुवीर्यां सा शतं विव-
 क्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवञ्चूता या ओषधौः ओषधयः सन्ति तासा मोषधीनां मध्ये हे ओषधे त्व मुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि
 भवसि अतः कामायेष्विताय अर मलं पथ्यासा भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ८२ ॥

सोमराज्यो या ओषधयः पृथिवीमनु विहितः विविधं स्थिताः बहुस्मृतिप्रभृताः बहुस्मृतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्य ओषधौ
मङ्गलीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ८३ ॥

या ओषधय इदं महचनं प्रार्थनारूपं सुप समीपस्थाः नृखन्ति यावान्वाः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिताः व्यवहिताः सत्य ईषत्
नृखन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्मै ओषधौ ययं वीर्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ८४ ॥

या ओषधौः सोमराज्यौ विहितः पृथिवीमनु । बहुस्मृतिप्रभृताः सस्ये सन्दत्त वीर्यम् ॥ ८३ ॥

याश्चेदमुपपृच्छन्ति याश्च दूरम्परागताः । सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्ये सन्दत्त वीर्यम् ॥ ८४ ॥

मावोरिषत्खनितायस्मै चारुहङ्गनामिवः । द्विपाञ्चरुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनावुरम् ॥ ८५ ॥

हे ओषधयः वो युस्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यत यस्मै च सगुणाय
चिकित्सायै वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलं मादातुं खननं करोमि स च मा रिषत् । किञ्च इनास्माकं सख्यस्य द्विपात्
स्त्रीयुं सं चतुष्पादवादिप्राणिजातं सर्वमनावुरं रोगरहितं मनु । हो पादो यस्य चत्वारः पादा यस्य सङ्गासुपूर्वस्येति पादशब्द-
स्यान्तलोपः ॥ ८५ ॥

राज्ञा सखाभिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादे' कृतवत्यः । कथं संवादस्तेमांश्च ब्राह्मणा यस्मै रग्न्वाय इदन्तो मांसं सोमसंवादो व्याधिनाराशदार्ढ्यार्थः ॥ ८६ ॥
 हे ओषधे त्वं ब्रह्मासस्य चयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि बल मस्यति क्षिपति ब्रह्मासः भयः । अयं सो गृहव्याधेय नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् खयणगृह्णीपदादयः तेषां च नाशिकासि । अथो अपि च पारयामसि पारयामः

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन पारयामसि ॥ ८६ ॥
 नाशयित्री बलासस्यार्थं उपचितामसि । अथो शतस्य यज्ज्वाणाभ्याकारो रसिनाशनो ॥ ८७ ॥

त्वाङ्गन्वर्वाग्रखनस्त्वामिन्द्रस्त्वाभ्यृहस्यति । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यज्ज्वादमुच्यते ॥ ८८ ॥
 शतस्य यज्ज्वाणां ब्रह्मणां व्याधीनां पाकारोः दुःखपाकघतादेव नाशनो नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको सुखपाकः अरः सतसुच्यते पाकेनारः पाकाररस्तस्य यज्ञा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारव्यथा मन्दाम्लत्वं तस्य नाशनो त्वमसि ॥ ८९ ॥

हे ओषधयः शत्रुर्वाः देवविशेषाः त्वां मखनन् स्वेष्टकार्यं सिद्ध्यार्थं खननं मकुर्वन् इन्द्रस्य त्वां मखनन् दृष्टव्यस्य त्वां मखनन् हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन् सन् त्वां सुपशुल्य यज्ज्वातुं महाव्याधिरुच्यत रुकोऽभवत् ॥ ९० ॥

हे ओषधे यतः त्वं सहमानासि शत्रून् अभिवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुघ्नेनाः सहस्र अभिव न्नास्ति रतिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । श्रुतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्र श्रुतनां संग्रामं कामयन्ते ते श्रुतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः क्वजित् क्वजन्ताच्छत्रपत्ययः । किञ्च सर्वं पाप्मानं मशुभं सहस्रं सहतिरभिभवार्थः ॥ ६८ ॥

हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खेनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो

सहस्वमे अरातीः सहस्वष्टतनायतः । सहस्वसर्वम्याप्मानं सहमानास्थोषधे ॥ ६९ ॥

दीर्घायुस्तओषधे खनितायस्मै चत्वाखनाय्यहम् । अथो त्वन्दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्गुशाविरोहतात् ॥ १०० ॥

त्वमत्तमास्थो षधेतवष्टत्वा उपस्त्यः । उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं त्यो अस्मांश्च ॥ १०१ ॥

अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्गुशा बह्वङ्गुरा सती विरोहताहिरोह बह्वङ्गुरोत्पत्यस्य तद्धोस्तातङ् इति तातङ् बल्गुशब्देऽङ्गुरवाची शतं बल्गुशाः यस्याः सा शतवल्गुशा ॥ १०० ॥

हे ओषधे त्वं मुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि हृच्छाः शालतालतमालादयस्तु वीपस्तयः सन्तु स्तौ शब्दसङ्घातयोः उपस्त्ययन्ति उपकाराद्योप द्रवनिराकरणाय च समीपे संहृतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः हृच्छाः त्वां सेवान्तामित्यर्थः । किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकं सुपर्शः समीपस्थ उपपासकोऽस्तु दासति हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

का० लोगीष्टकाः स्फोरनाहत्य वह्निर्वैरनूत्कान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिंसीदिति प्रत्युचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽ-
ध्वयुः स्फोरान वेदिवहिः प्रदेशालोगीष्टकाद्यतुरो मृत्खण्डान् पयाप्रमाणानानीयाकानो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसवप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन्
मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूतार्थः । हिरण्यगर्भहृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्सदकः
जनिता मन्त्रइति शिषो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् दुर्लोक ममृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा । श्रुतौ तु सृजतेरर्थे
व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः । यश्च चन्द्राः आह्नादिका जगत्कारणभूता अप्सो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जलानो-

सामाहिंसीज्जनितायःपृथिव्यायोवादिवं सत्यधर्माव्यानट् । यश्चापस्वन्द्राःप्रथमोजजनकस्मै देवाय हविषाविधेमाऽ

अभ्यावर्त्तस्वपृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वपान्ते अग्निरिषितो अरोहन् ॥ १०३ ॥

त्यदितर्वान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्यादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपस्वन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्रवृन्ति चन्द्र-
लोकं पिष्टमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपस्वन्द्रा इति श्रुतेः कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरो सत्यधर्मा सत्यं धरतीति
सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिंसीत् मा हन्तु यूतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दत्तः । हविर्दानाया
हन्तु । कथब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मै-आदेशः क्वान्तर्मा । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधति धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥
अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि यज्ञेनासृजि कौर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभिर्गेन च सह अभ्यावर्त्तस्व अभिमुख्येनागच्छ ।

१—१७, ३, ११ ।

२—निघ० २, १८, ४ ।

३—७, ३, १० ।

४—७, ३, १, २० ।

का० अग्ने तवेति विक्रता न्युय्य ह्यादयत्यात्मानम् । षडृचनोत्तरवेदौ सिक्रताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपञ्च विनात्मानं ह्यादयेत् ॥ पावकानिदृष्टं षडृच मग्निदेवत्यम् । आये हे विष्टारपङ्क्तौ यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यवष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन तव वयो धूमः अर्चयो दोमयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीर्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् । वौ कान्तासनखादनव्यामिषु । धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणावहेतुत्वादयोऽत्र धूम उच्यते । कौटूथं वयः श्रवः आवयति दुर्लभे कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनादिवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येन मसुष्मिन्लोके आवयतीति श्रुतेः । किञ्च बृहत्तो महात्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो हे कवे

अग्ने तवश्रवोवयोमहिम्नाजन्ते अर्चयोविभावसो । बृहद्भानोशवसावाजमुक्थ्यन्दधासिदाशुषेकवे ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाःशुक्रवर्चा अननवर्चा उदियर्षिभानुना । पुत्रोमातराविचरन्तुपावसिष्टणिज्जिरोदसीउभे ॥ १०७ ॥

क्रान्तदर्शिनं विहन् यजमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलीन सह वाज मन्त्रं त्वं दधासि ददासि । कौटूथं वाजम् उक्थाम् उक्थः शस्त्रादुपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्त मन्त्रं ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥ १—१७, ३, १५ । २—७, ३, १२८ ।

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः । कौटूथस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तियस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चो यस्य । अननवर्चाः अननू महौनं वर्चो यस्य प्रपूर्णशक्तिः । किञ्चाहे अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रवरन्मन् उपवासि उप सङ्गमा पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि । तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रशरमे वयसि मातरा माता-

पितरौ उपावतौ तद्वत् पितरामातरा च हृन्दसौति निपातः । किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यो पृथञ्च पूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः । इमे वै द्यावापृथिवौ रोदसौ ते एष उभे पृथङ्नि धूमेनामृं वृष्टेयमिति^१ श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

तिस्रः सतोवृद्धयः । यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोवृद्धती । ऊर्क् जलं नपात्वौत्रः हे ऊर्जो नपा दपां पौत्र अङ्ग्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽम्निर्जायतइत्यपां पौत्रत्व मन्नेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्निजन्तात् क्षिप् हे अन्नस्याविनाशक । हे जातवेदः जातप्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्त्रिभिः शोभनाभिः शस्त्रिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । किमिति हर्षः

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुयस्त्रिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः । त्वेदृषः सन्दधभूरिवर्ष्यसंक्षिप्तोत्तयोवामजाताः ॥ १०८ ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मै रायो अमर्त्ता । सदर्थतस्य वपुषो विराजसि दृग्निमानसिङ्गुत्तुम् ॥ १०९ ॥

कार्यस्ववाह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृशा यजमानाः भूरिवर्षसः वर्ष इति रूपनाम भूरीणि वर्षांसि येषां ते नानारूपाः । चिन्तोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा जतयो रचा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजाति-कुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

^१—७, ३, १, ३० ।

हे अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अस्मै अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तरय । कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःपदैरध्वयुप्रभ-

तिभिः इरज्यन्दीयमानः । किञ्च यस्त्व मोह्यो धनप्रघयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनोयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तित्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पूषचि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

हे अग्ने अक्षरस्य यज्ञस्य इक्ष्वाकर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः^(८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्ठादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्त-युक्तं चयन्तं च निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्त मोह्यं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं

इक्ष्वाकर्तारमङ्गरस्यप्रचेतसङ्कयन्तं राधसो महः । रातिं वामस्य सुभगाम्महो भिषन्द्वाधसि सानसिं रयिम् ॥ ११० ॥

सृष्टवानममहिषं विश्वदर्शतमग्निं सुक्नायदधिरेपुरोजनाः । अुत्कर्णं सप्रथस्तमत्वागिरादैव्यम्मानुषायुगा ॥ १११ ॥
दानं त्वं दधासि ददासि । किञ्च सुभगं सुष्टु भजनार्थं महो महतो भिष मन्त्रं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धनं मन्त्रयमाणं विषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥
उपरिष्ठाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराद्यर्चुर्धोऽष्टाक्षरः सोपरिष्ठाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मानुषा जना मानुष-जातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यामावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेद-वाचा कृत्वा सुक्नाय यज्ञाय त्वा त्वामन्त्रिं पुरो अग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किंभूतं त्वासृत्वानसृत मस्या-स्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं कान्दसो दीर्घः कृन्दसीर्वानपौ वाचौ वंश्च मतुप् चेति अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं विश्वदर्शतं सर्वस्य

दशनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्षिप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथमं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने ब्रह्मादसुगन्धत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्त मतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव देवास्तं स्वार्थं यत् यद्वा देवैर्यो हितम् ॥ १११ ॥

का० आप्यायस्वेति सिकतालम्बनं मृग्भासः । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गीतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्त्री गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः । आप्यायस्व मदिन्तमेति^(११४) तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति । हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्णां वीर्यं

आप्यायस्वस्मेतुतेविश्वतःसोमदृष्णाग्रम् । भवावाजस्यसङ्कथे ॥ ११२ ॥

सन्तेपयाःसिसमुयन्तुवाजाःसंष्टण्णान्यभिमातिपाहः । आप्यायमानोऽमृतायसोमदिविषवाःसुत्तमानिधिष्व ॥ १३

सर्वभूतोत्पत्तिद्वीजं ते तव स्मेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्व माप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किञ्च वाजस्यावस्य सङ्कथे सङ्गमननिमित्तं भवाव मस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

१—१७, ३, १९ । २—७, ३, १९ ।

हे सोम पर्यासि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु, सङ्गच्छन्ता सुत अपि च वाजा ब्रह्मानि संयन्तु, वृष्णानि रतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिपाहः अभिमाति पाप्मानं सहतेऽभिभवतोत्यभिमातिपाट तस्याभिमातिपाहः षलं छान्दसम् । हे सोम पयोऽन्नवृष्णीराप्यायमानः वर्धमानः सन्, अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिदृष्ट्वै यजमानस्य भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिव्याख्याता । तथा च श्रुतिः प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति^१ । किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि अर्वांसि ब्रह्मानि

आहुतिपरिणामजनितानि धिक् धारय सम्पादय लोकहयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं व
कान्दसं बहुलं कन्दसीत्युक्तेः सुधितवसुधितेति सुत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्वेत्यर्थः ॥ ११३ ॥ १—१७३, १०, ११ ।

हे मदन्तम मदयति तर्पयतीति मदौ शब्दादित्वास्त्रिप्रत्ययः । यद्वा मदस्तुतिरस्यास्तीति मदी अत इनुठनाविति इन् अतिशयेन
वृद्धः सबोऽस्माकं वृधे वधंनाय सखा सहायो भव द्वाचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । कौटुम्बस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः
सकौर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आध्यायस्वमदित्तमसोमविश्वेभिर्युभिः । भवानः सप्रथस्तमः सखादधे ॥ ११४ ॥

आतेवत्सोमनोयमत्यरमाच्चित्सधस्थात । अग्नेत्वाङ्गमयागिरा ॥ ११५ ॥

का० श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वामावेऽनुबुद्धान्निभ्यः प्रङ्घियमाणेभ्योऽनुवाचयति । श्वे तवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे
वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रङ्घियमाणेभ्योऽनुबुद्धौति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति त्वच मनुवक्तौति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्त्रिस्तो
गायत्र्याः आद्यावत्कारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टेव । हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्दत्तसमस्तत्वि यो यजमानः
परमाच्चित् चिदप्यर्थं उक्तृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् युलोकात् मन आह्वयेति शेषः । आयमत आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करो-
तीत्यर्थः । इतश्च लोप इति इकारलोपे यमर्दित रूपम् । इषुगमियमां छ इति कृत्वाभावश्छान्दसः । काया गिरा वेदवाचा मन आह्वये-

त्यर्थः । कीदृश्या गिरा त्वाङ्गामया त्वं कामयते स्वीतु मिच्छतीति त्वाङ्गामा तथा अलुक् । देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्यं
द्युलोकाः सध माद इति सहस्य रुधादेशः ॥ ११५ ॥

हे अङ्गिरस्तम अन्वते जीव्यते ज्येनेत्यन् अन्वम् अन् प्राणने किप् अन् अद्गं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अङ्गिरस्तमः हे अन्वे पृथक् नाना-
भूताः विद्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामयाभिलाषपूर्णांय सुभ्यं त्वयि देमिरे निययन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि चिट् ।

तुभ्यन्ता अङ्गिरस्तमविश्वः सुचितयः पृथक् । अन्वे कामाययेमिरे ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसुकामो भूतस्वभव्यस्य । सम्बाडिको विराजति ॥ ११७ ॥

॥ इति साध्यन्विनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कीदृशः सुचितयः शोभनाः चितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानपूदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूत्यं द्युलोकास्यै च मन्त्रै-
स्त्वामीव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्णेषु एकोऽसहायभूतः सन्विराजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशोऽग्निः भूतस्त्वो-
दस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सम्बाट् सभ्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्बाडोऽखर इति वा ।
काम्यते सर्वेषां मिथ्यत इति काम इति वा ॥ ११७ ॥

॥ श्रीमत्सहोदरकृते वेददौपे मनोहरे । रक्तादिवाचनाक्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १२ ॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयन क्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्तास्त्वयोदशे पुष्करपर्णोद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । का० उत्तर-
वेदि मपरेण तिष्ठन्वजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पञ्चान्तिष्ठन्वजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप, यस्या मध्यपाक्षो
द्वादशक आद्यद्वतौयावष्टकौ सा ककुप अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्वादशिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि
धारयाभि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्टार्थम् ॥ सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो
भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्चान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उकारेऽध्यर्थे देवता
अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ एवार्थे वा देवता मासेव सचन्ताम् ॥ १ ॥ १—१७, १८, १९ ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्यो प्राय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मामुदेवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

अपांशुष्टमसि यो निरग्नेः सुदृमभितः पितृमानम् । वदमानो महौ ॥ २ ॥ आचपुष्करे दिवो मा चयावरि म्णा प्रयस्य ॥ २ ॥

का० पुष्करपर्णं सुपदधाति स्तस्ये पर्वतः । ततोऽध्यर्थः कुशस्तस्मैपरि कमलिनीपत्र सुपदधाति पर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां
शुष्टमिति मन्त्रेण पुष्करद्वयन्ते नोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातः (१५, २८) ॥ २ ॥ १—१७, २८ ।

का० तस्मिन् रक्कमधः पिण्डं ब्रह्मजज्ञानमिति । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्व कण्ठद्वतं रक्कमधः पिण्ड सुपदधाति । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् ।
वील्युपसर्ग आव इति क्रियापदेन सम्बध्यतं व्यवहिताच्चेति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म ब्रह्मत् रक्कमप्योऽय मादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां
भूगोलमध्यभाग मारस्य सुबहः सुष्टु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकानि आवः विवृतानकरोरस्त्रप्रकाशेन । कौटुशं ब्रह्म

प्रथम मादौ पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि ज्ञानं जायमानं दृश्यमानं । जनेः शान्तिश्च यपः क्षौ सति ज्ञानमिति रूपम् । किञ्च देनः काम-
नीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्ना बुध्न मन्तरिचं तत्र भवा बुध्ना दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटा-
देर्येति स्थान मसतोऽमूर्तस्य वायादिषु योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति हृणोतेः शपि लुप्ते लङ्ङि गुणे च व इति रूप मङ्गभाव आर्षः
बहुलं छन्दस्यमाङ्गिगीऽपीति वचनात् । कौटुशौर्बुध्नाः उपमाः उप समीपे सन्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः ।
अत एवास्य जगता विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अस्मात्स्योगाभूमौत्यादिना षत्वम् । आदित्य एव लोकान्दिशो
भूतानि चाभिव्यञ्जनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मजज्ञानस्मयमभ्यु रस्तादिसीमतः सरुचोवेनआवः । सबुध्नाउपमाअस्यविष्ठाः सतश्चयोनिमसतश्चविवः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्यजातः पतिरेकआसीत् । सदाधारपृथिवीन्यामुतेमाङ्गसैदेवायहविधाविधिम ॥ ४ ॥

का० उत्तानं प्राञ्च ७ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन्नुक्ते प्राञ्च सुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारं सृग्द्वयेनोपदधाति ॥
हिरण्यगर्भेण प्रजापतिदेवत्या विष्णु । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माख्ये गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणि-
जातस्याग्रे समवर्त्तत प्राणिजातोत्यन्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्तस्यमानस्य सर्वस्य जगतः
पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवी मन्तरिचं वां द्युलोकं सुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
स्वेति अभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्पृथिवीशब्दे नान्तरिक्षलोकोऽन्येति । कस्मै काय प्रजापतये
देवाय वयं हविषा विधिम हविर्देवः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

देवश्रवोदृष्टादित्य देवत्या विष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रुप्त आदित्यः पृथिवी मन्तरिच मनुवस्तन्द मनुवस्तन्द गच्छति सिञ्चती-
 ल्यः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनिं स्थानं भूलोक-
 मनुवस्तन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रय मनु सञ्चरन्तं द्रुप्त मादित्यं सप्त होत्रां श्रु-
 जुहोनि विभक्तित्वत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यगुरुषूपेण सर्वदिक्षु सर्गमेव स्थापयामीत्यर्थः । असौ वाऽऽन्नादित्यो
 द्रुप्तसञ्चस्तन्दपृथिवीमनुद्यामि मञ्चयोनिसनयस्र्पूज्वः । समानं योनिमनु सञ्चरन्तन्द्रुप्तसञ्चु होव्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

नमोस्तु सर्पेभ्यो ये केचपृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवितेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

या इह प्रतोयातु घानानां विवावनस्यती १ ॥ रनु । ये वावटे पृथोरतेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

द्रुप्सो दिग्गः सप्त होत्रा अमु मादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति १ अतः । पूर्वदि चतस्रो दिग्गः अथ एका उपर्यंका मध्ये चैकेति सप्त दिग्गो
 त्रैयाः ॥ ५ ॥
 १—७, ४, १, २० । २—१०, ४, ६ । ३—७, ४, १, २५ ।

का० उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति १ । यजमानो हिरण्यगुरुषु पञ्चब्रह्मण्यं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्ति स्त्रीऽनुष्टुभः । ये के च दे
 केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवी मनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च
 दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा इति १ अतः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो वाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्द-
ना दिवृचाननुवेष्टु स्थिताः ये वा ये वान्ये भवटेषु विलेपु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नमैष लोको यतैष एतत्सपत्नीति श्रुतिः ।
तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणां मण्डपेषु सद्यः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

का० उपविश्य पञ्चगृह्योतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रवृत्तं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं संस्तुत्य पञ्चगृह्योत मादाया-
न्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिष्ठप्य पुरुषोपरि पञ्चगिर्भुजोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा राज्ञोघ्नाः प्रतिसराः

ये वामो रोचने दिवो ये वासूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्यसदृशकृतन्त्रेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

कृणुष्वपाजः प्रसितिन्नपृथ्वीयाहिराजेषामवा ॥ इमेन । तृष्णो मनुप्रसितिन्द्रुणानोस्तासि विद्वारजसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

अन्निदेवत्वाः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विद्यालां प्रसितिं
न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तत्तुर्वा जालं वेति यास्कीर्त्तः । पित्र् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यथा सा
प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षियहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजिव दृप इवामवाग्महाय-
वानिमेन गजेन यार्ह शत्रुन प्रति गच्छ । अम् गतो भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमरः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्य-
जन्तादमशब्दात्प्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां क्षेमासि अतो रक्षसः राक्षसान्विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादिवाक्कान् शब्दादि-

२—विध० १३, ६, २ ।

१—१०, १, १ ।

त्वात्सम्यसारणम् । कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तपूणि अतितप्तृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेभ्यः स्त्रिति इष्टनि परे ढचो लोपः । कौट्यस्त्व' ढष्वौ प्रसितिं विभक्तित्वययः ढष्वग चिप्रया प्रसित्वा जालेन अशु द्रूणानः शत्रू कारयन् द्रू हिंसायां क्रयादिः शानच् प्रत्ययः द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा वातीढता ज्वालासमृष्टाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कौट्यश भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशशब्दात्परस्य जसः सुपांसुलुगित्वादिना यादेयः । तैर्भूमैः तपूषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूषि तापयितृहिणि रचांसि पत-
ङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्त्रांशानुसृत्य ज्वालाभिस्त्रान्देह्यर्थः । कौट्यस्त्व' धृषता धृष्णोतीति धृषता प्रगल्भेन
तव भ्रमास आशुयापतन्त्यनुसृत्य धृषताशोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वापतङ्गानसन्दितो विसृजविष्वगुल्काः ॥ १० ॥

प्रतिस्सशो विसृजतूर्णितमो भवापायुर्विशो अस्या अद्बधः । योनोदूरे अघग्ं सो यो अन्त्यग्ने मा किष्ट्यधिरादघर्षीत ॥ ११

धृष्टेन ज्वालौवेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुचतइति शोशुचानः शुच दौर्भावित्यस्माद्यङङ्-न्ताच्छानच् प्रत्ययः । तथा जुह्वा सुचा ह्यमान इति शेषः । असन्दिनतः अखण्डितः । देह्यः सन्विषक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वं मधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रचोधाताय सुष्ठेत्यर्थः ॥ १० ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघग्ं सः अवं पापं शंसतीच्छति अघग्ं सः अस्मद्ग्रीही यो दूरे वसति यशान्ति समीपे अघग्ं सः हे अग्ने तं प्रति स्सशः स्सश बन्धने स्सशयन्ति बध्नन्तीति स्सशो बन्धनकृतः प्राणवीन्विसृज मेरय । अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पालकी

भव । कौटुम्बस्त्व' तूष्णितमः तूष्णं वेगोऽस्यास्तीति तूष्णीं कृत्यन्तं तूष्णीं तूष्णितमः वेगवन्तरः । अदब्धः अनुपहिंसितः । हे शम्भे एव-
मनुपहं प्रवृत्तस्य ते तव मां किः मां कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मां करोतु । दूरसमीपज्ञानस-
म्बन्धं प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वं प्रति घृष्टा मां सन्निव्यथः । धृष धातो लुङि
हित मडभावश्च मायोगत् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमिवाँ ॥ ओषतात्तिग्महेते । यो नो अरातिः स मिधानचक्रेनो चातन्व्यत्यतसन्नमुष्कम् ॥ १२ ॥

ऊर्द्धो भव प्रतिविद्वाद्वासादविष्कृणुष्व देव्यान्यग्ने । अत्र स्थिरातनुहियातुज्जनाज्जामिसजामिप्रसृणोहि शूलून् ॥

अग्नेष्टोतेजसासादयामि ॥ १३ ॥

हे शम्भे त्वं सुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्सारय तिम्रा हेतयो यस्य स तिम्रहेतिः तिम्रं तेजतेरुत्पादकर्मणः तत्कर्मो धनं
हे तिम्रहेते उक्ताहवदायुधं च मिवाव्यवृत्तं त्वं न्योषतात् नितरां दह । एष दाहे तुष्टोऽस्मात्तद्धिं कृति तातच्छादिशः । हे समिधान
समिग्ने दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं शोऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः
कृत्वा धचि दह । दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धर्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न । न
इवाधः अतसो वचः शुष्कं वच मिवादातारं निदहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

हे अग्ने जध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माक सुपरि वर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतितोडय । देव्यानि देवसम्बन्धैर्ना कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय । किञ्च यातुजनानां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनं वि भवतनुहि भवतारय । किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनरुक्ताङ्गित मताङ्गितं वा शत्रून् प्रमृणोहि मृणातिमरणाशः रिपून् मारय ॥ का० दृष्टपूर्णाभगनेष्टेति । कार्त्तयमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां दृष्टपूर्णां प्रागयां सुच मरनेष्टेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ आग्नेयं यजुः । हे सुक् अग्नेः सम्बन्धिनो तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥ १—१०४, १२ । २—१०५, १३ ।

अग्निर्मूर्धोर्द्वादिवः ककुत्पतिः प्रथिव्या अयम् । अपां रेतां सिजिन्वति इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥ १४ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यवानियुद्धिः स च से शिवाभिः । दिवि मूर्धोर्द्वा नन्दधिषे स्वर्षां विह्वामग्ने वदधे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता (३, १२) । का० एव मौदुस्वरी सुत्तरतो दधिपूर्णां मिन्द्रस्य त्वेति । एवंविध मेवौदुस्वरीं दधिपूर्णां सुच सुत्तरे उप-
दधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्वं यजुः । हे सुक् इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥
त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतोति हव्यवाट् तां हविषो वाढीं जिह्वां ज्वालां च क्रिषे
करोषि लब्धये लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम्
भवतेति मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति इकारलोपे लेटाऽऽडाटावित्यङागमे अचि अधात्विति सवङ्ङादेशे च हते भुव इति
रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्निशुद्धरखाभिः त्वं सवसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो

एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्भनिप्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । किम्भूतां त्वां व्यचखतीं
 व्यचनं व्यचखदस्या अस्तीति व्यचखती ता मभिव्यक्तियुताम् । प्रथखतीं प्रथनं प्रथः पृथुलं तदस्या अस्तीति प्रथखती तां विस्सार-
 युक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्य अस्याबिदेः प्रथनं कुरु यत्स्वत्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥
 प्रसारपङ्क्तिः । आद्यो वेत्प्रसारपङ्क्तिरित्युक्ते यन्वायो हादयकावन्वावष्टकौ सा प्रसारपङ्क्तिः अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीय-
 भूरसिम्भूरस्वदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्तौ । पृथिवीयच्छ पृथिवीन्दृष्ट पृथिवीन्माहिंसोः ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानयोदानय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निङ्गाभिप्रातुमद्या स्वस्याच्छद्दिपाशतन्मेनतया देवतयाङ्गिरस्वद्धुवसोद ॥ १९ ॥

स्वयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चको पञ्चमः षड्चरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातस्ते त्वं भः सुखानां भावयित्रसि । मग्निः पृथि-
 व्यसि भग्न्यभिमानिनौ देवतासौत्यर्थः । अदितिदेवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः विश्वं निर्दित
 मस्या मिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतयामस्य धर्त्तौ धारयितौ तादृशौ त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृष्ट दृढीकुरु
 पृथिवीं मा हिंसोः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥
 यजुः एकाधिकार्थवृष्टुम् । हे स्वयमातस्ते विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायपानाय व्यानयोदानाय प्राणायपानव्यानोदानाख्यवयुहति-

लाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरितुय शाल्मीयाचरणाय च । प्राणिना मेतत्सर्वसिध्यर्थं त्वां सादयामीति श्रेयः । किञ्च भद्रा महत्वा स्वस्त्वा योगचेमसम्पत्त्या शक्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा कृदिषा गृह्येण चाग्निस्त्वा त्वा मभिप्रातु सर्वतो रक्षतु । तथा देवतयानु गृहीता त्वं भद्रा खिरा सती सौदीपविश अद्विरस्वदद्विरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं खिरखिता तद्वदिहोपविश ॥ १८ ॥

का० मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति । तस्यां स्वयमातृषायां काण्डादिति ऋग्वेदेन पुरस्ताद्भू-
मिगतायं मूलाग्रयुतां दूर्वां सुपदधाति ॥ अग्निदृष्टे दूर्वैष्टकादेवत्ये हे अगुष्टभौ । मूलैर्भू सस्वष्टं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परः । हे दूर्व दूर्वैष्टके काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशादाथा त्वं परि

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषःपरुषस्यरि । एवानोदूर्वप्रतनुसहस्रेणशतेनच ॥ २० ॥

याशतेनप्रतनोभिसहस्रेणविरोहसि । तस्यास्तेद्वीष्टकेविधेमहविषावयम् ॥ २१ ॥

समस्तात् प्ररोहन्ती अङ्गुरवती वर्त्तसे । नित्यवीर्ययोरिति वीर्यार्थे काण्डपरुषोर्द्विलम् । एवेत्यव्यय मेवमित्यर्थे निपातस्य चेति संहि-
तायां दीर्घः । हे दूर्वे एवं स्नाङ्गुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसङ्गार्थो असङ्गीः पुन्रपौतनपत्वादिभिर्नोऽस्मान्
प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोभि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्गुराणां विरोहसि विविधं प्ररुढा
भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

का० यास्तइति द्वियजुषं द्वितीये^१ । दूर्वेषकापुरस्ताद्वितीये पद्यालोके यास्तइति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसञ्ज्ञां पद्येषुका सुपदधातीति स्वार्थः ॥ इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये हे अनुष्टुभौ । हे अग्ने याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्यं सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोक मातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभृतैः किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रश्मिः नोऽस्माग्रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्दारवि कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तोः पुत्रांशसम्भ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तित्वत्थयः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रश्मिभः रुचे शोभायै कुरु जगत्पुंसिदं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥ १—१७, ४, १० ।

यास्ते अग्ने सूर्यरुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभौ रुचे जनाय न स्कुधि ॥ २२ ॥

यावो देवाः सूर्यरुचो गोष्वभ्युपया रुचः । इन्द्राग्नीताभिः सर्वाभौ रुचन्नो धत्तवृहस्यते ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् स्वराड्ज्योतिरधारयत् । प्रजापतिद्वसाद्ययुष्टं पृथिव्याज्योतिष्मतीम् ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्यते वो युष्माकं सम्बन्धिनो या रुचः दीप्तयः सूर्यं सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अखिषु तुरगीषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रश्मिभः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्क्षमप्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ १—१७, ४, ११ ।

का० विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वं अव्यवहिते रेतःसिचौ हे पद्येषुके प्राग्लक्षणे अनूक मभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्र सुपदधाति विराडितुत्तरां स्वराडिति दक्षिणाभिति स्वार्थः ॥ हे यजुषी इदं लोकादेलोकदेवत्ये क्रमात् यजुर-

नुष्टुभौ । विशेषेण राजतइति विराट् अयं लोको ज्योतिरभिलक्षणे मधारयत् धारयति । खेनैव राजतइति खराट् असौ लोको ज्योति रादिल्लक्षण मधारयत् धारयति । विराडयं लोकः स इमं मग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः खराट् सोऽशु मादित्यं ज्योतिर्धारयतीति । का० प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिरसञ्ज्ञा मिष्टकां पद्यां प्राग्वक्षणा सुदक्षु सोऽनूके उपदधाति ॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शक्नोच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिषां ज्योतिषोपेतां ला त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु किमर्थं विश्वस्मै प्राणायापनाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके त्वं विश्वं

विश्वस्मै प्राणायापनायव्यानायविश्ववृन्तोतिर्यच्छ । अग्निष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वदधुवासीद ॥ २४ ॥

मधुसुमाध्वञ्चवासन्तिकाष्टतुअने रन्तः श्लेषोसिकलेपेतान्यावापृथिवीकल्पन्तामापञ्चोषधयः कल्पन्ताममनयः

सर्वं ज्योतिर्यं निगृह्णीष्व देहि वा अग्निं ते तवाधिपतिः स्वामी तथा देवतयामिलक्षणा ध्रुवा स्थिरा सती सौद उपविश अङ्कि-
रखदङ्किरसां वयने यथा स्थिरा सौदः तद्वदवापीत्यर्थः ॥ २४ ॥ १—०,४,१,२२ । २—१,४,४,२२ । ३—१,४,४,२४ ।

का० ऋतव्ये मधुष माधवयेति । विश्वज्योतिषः पुरो हे पद्ये प्राग्वक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकं मभित उदङ्मुख उपदधाति ॥ ऋतु-
देवतं यजुः ऋतोत्तरयताक्षरलाच्छन्दो नास्ति । मधुचैवो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतु अत्यवो
यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः हिवचन भेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चौयमानस्यान्नेरन्तः श्लेषोऽसि
अन्तर्भक्षे व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुडास्यान्तर्दोर्गाय काष्ठपाषाणादयः स्निग्धन्ते तद्वत् । ममान्नि चिन्वतो यजमानस्य

ज्यैष्ठ्याय जगृष्टत्वायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पन्तां खोचितं सुपकारं । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमौ तयोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपसौषधयश्च तत्र ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयानस्य कर्मस्य त्रिस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमावसाद्या इष्टकाः तव जगृष्टाय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्ता ये अग्नयः अद्वैरपि चिताः तेषुपि

पृथङ्मज्जैष्ठ्यायस्रजताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तराद्यावापृथिवी इमे । वासन्तिकाष्टतुश्रभिकल्पमाना

इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतया द्विरस्व दध्रुवे सौदतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि स हमाना सहस्रपृतनायतः । सहस्रवीर्यासिमाबिन्व ॥ २६ ॥

वासन्तिकाष्टतु वसन्तं ऋतुं मभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्मोच्यन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एव मन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति तथा देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवा मद्भिरसां कर्मणैव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सौदतं सुपविशतम् ॥ २५ ॥

का० अषाढासौत्यषाढाम् । अषाढासप्तम्यका मिष्टकां पत्नीकतां पथां प्रागल्भ्येणा ऋतव्याभ्यां पूर्वां संलम्बा मनूके उपपद्यति ॥ सविष्ट-
दृष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके त्व मषाढासि शत्रुं स हते इत्यषाढा । यथा च ऋतिः ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्मषाढाभिमा-

नैव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादरुहन्त तस्मादधोदेति^१ । कीदृशी त्वं सहमाना सहतइति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्त्राभिभव । पृतनं सङ्ग्राम मिच्छन्ति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्ताः क्वजन्ताञ्छटप्रत्ययः तान् पृतनायतः सङ्ग्रामेच्छन् शत्रून्सहस्र । किञ्च त्वं सहस्त्रवोर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जित्वा प्रीयौहि ॥ २६ ॥

का० ऊर्मं दधिमधुष्टतैरनक्ति मधु वाता इति^२ । मिथितैर्दधिमधुष्टतैर्ऋतयेण कच्छप मनन्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यासिस्त्रो गायत्राः ऋतं यज्ञ मिच्छन्तीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र

मधुवाताऋतायतेमधुचरन्तिसिन्धवः । माध्वीर्नःसन्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवर्जः । मधुद्वोरस्तुनःपिता ॥ २८ ॥

क्वचि चेति प्राप्तस्त्रेस्वस्त्र न कन्दस्त्रपुत्रस्त्रेति अभावः अश्वावस्थादिति अश्वावयोरेव क्वाचालविधाना दृक्कावधातुकयोः इत्यालमपि न । संदितायां तु क्वान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे^(१८) मतुपुत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुग्रन्थेपि मतुब् ज्ञेयः । सिन्धवः स्वन्दमाना नद्याः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं चरन्ति स्ववन्त्वित्यर्थः । तिङ्गं तिङ्ङ इति छोटो लङादिशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसीपिताः सन्तु ॥ २७ ॥

^१ — ७, २, ३३ । ^२ — १०, ३, १७ ।

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसीपित मानन्दकरमस्तु । उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसीपित मस्तु । पिता पित्रभूतो व्योः दुर्लभोको मधु मधुमाक्काधुररसीपितोऽस्तु ॥ २८ ॥

वनस्यतिरखत्यादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यस्रधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमागसन्तापरादित्यलक्ष्मणमार्धुर्यरसोपेतिऽस्तु गावः यज्ञ-
साधनभूता रस्मयः नोऽस्माकं माध्वौः मधुमत्यो भवन्तु । रसो वै मध्विति^१ श्रुतेः । दातादीनि रसवन्तरस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति
सर्वोऽर्थः ॥ २८ ॥

का० अरबिमात्रे षाढां दक्षिणेनावकासपरिष्टाच्च पुरुष मभिसुख मपां गभन्निति तिष्ठभिः^२ । अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्या-
लोकद्वय मन्तराले सुक्ता ढतीये पदगालोके पूर्वमेव स्थापितास्त्वकासु गेवालेषु पुरुषसम्बुद्ध मृत्क्षयेण कूर्मं सुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ खराट्-
पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा ढतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । ढतीया दगावापृथिवीया । हे कूर्मं अपां

मधुमान्नोवनस्यतिमधुभा^३॥ अस्तुसूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥ २८ ॥

अपाङ्कमन्तोद्दमात्वासूर्योमिताप्सोन्मान्निर्वेश्वानरः । अच्छिन्नपद्माः प्रजाश्चनुवीक्षन्तानुत्वादिव्याष्टिः सचताम^४ ॥ ३० ॥
जलानां गभान् गभानि गभोरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपविश । एतद्वापां गभिष्ठं यदैष एतत्तपतीति^५ श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा-
त्वां सूर्यो माभिताप्सोत् अभितो मा सन्तापयतु । वैश्वानरः सर्वानरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-
रूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य । कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्नपद्माः अच्छिन्नावनवखण्डितानि पत्राणि अत्रयथा यासां ताः अखण्डिता
इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनान्तां अनुवीक्षस्विति^६ श्रुतेः । किञ्च दिव्या दिवि भवा इष्टिः
त्वा त्वामनु सचतां सेवता सुदकेन नित्यं सितो भवित्यर्थः ॥ ३० ॥

^१—७,५,१,४ । ^२—१०,४,६,८,५,१ । ^३—७,५,१,८ । ^४—७,५,१,८ ।

का० घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्यमया तीन्तसमुद्रानिति ऋचा हस्तस्यतीति सुतार्थः । कूर्मदेवत्या विष्टुप । हे कूर्म यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सस्यक् प्राप्तो भवति । समृ गतो पुषादीत्यादिना चैरङ् । समुद्रवन्ति स्वकारणात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां हवभः वर्षिता । किञ्च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः कूर्माः पन्थेष्वाभियुपहितः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्यास्मिन्सुतस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ । किं कुर्वन् पुरीषं इतान् पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥ व्याख्याता(५,२२) ॥ ३१-१०,५,२ ।

तीन्तसमुद्रान्तसमसृपस्वर्गानपाभ्यतिर्हृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्त्वगच्छयन् पूर्वपरेताः ॥ ३१ ॥

महीद्वयैः पृथिवीचन इमं यज्ञाभिमिच्छताम् । पिष्टतान्नोभरीमभिः ॥ ३२ ॥

विधणोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यथे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० उलूखलसखे स्वयमाढया मुत्तरेणारक्षिमात्रे औदुम्बरे प्रादेशयति, चतुरस्रं सुलूखलं मध्यसङ्गृहीत मूर्ध्वं हत्तं दक्षिणं सुलूखलं दक्षिणोः कर्माणीति । चतुष्कोणं मध्यसङ्गृहीतं खातहीनं सुदुम्बरतरुजं मूर्ध्वं सुलूखलम् हत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमाढयोत्तरे देशे तस्माद्भाङ्गस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपपद्यतेति सुतार्थः ॥ व्याख्याता(६,३०) ॥ ३३ ॥ २-१०,३,२ । ३-१०,५,४ ।

का० उलूखल उखां क्व लोपशयां पिष्टा मृष्य पुरस्ताद् भ्रुवांसौ लुखाम् । पूर्वं सुलूखलोपर्युखां रक्षणीं कंवा तत उपशयां सुदं पिष्टो-

खापुरस्ताद् भू प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रहृयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे धरुणा जगता धारवित्री त्वं ध्रुवा
स्विरासि अधाग्निकनकत्वे नोखा स्तूयते । योऽग्निरितिऽत्याः उखायाः सकाशात् प्रथम मादौ जातवेदाः जातपुञ्जानोऽग्निरधिजग्ने तत
एव्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽधिजग्ने जायते । योऽग्निः पूजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेच्च जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभाशुष्टुभेति ऋन्द
कयेच देवेभ्यो देवार्थं इत्या मन्त्राद्विविदतु ॥ ३४ ॥

उखादेवत्या इहती । हे उखे त्वं रमस्व भव कौङ्ठां कुब किमर्थम् इ से अवाङ् रावे धनाङ् सहसे वसाय युक्ते युक्ताय यमोऽष्टं म् ।
दुक्कं योततेयमो वाचं वेति यास्तः । अर्जे उपसेचनाय पयोदधिष्टतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः ।

ध्रुवासिधरुणे तो जग्ने प्रथममेव्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः । सगायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभाच्च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३५ ॥

इषे राये रमस्व सहसे दुग्मज्जं अपत्याय । सम्राडसि खराडसि सारस्वतौ त्वौ प्रावताम् ॥ ३५ ॥

किञ्च सम्प्रयाजत इति सम्राडसि स्तेनैव राजत इति खराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वती सम्बन्धिनौ उत्स्यन्दनौ
कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेच्च पालयताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । ग्रास्त्रजानाय कूपद्वेवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्पुति-
पादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुक्ताविति श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋन्वेदसामवेदौ त्वां
रक्षताम् । तथाच तित्तिरिच्युतिः ऋक्माम वै सारस्वतावुक्ताविति ॥ ३५ ॥

१—निर० ५, ५ । २—७, ५, १, १३ । ३—१७, ५, ५ ।

का० अन्ने युक्ता इति प्रत्युच्य स्तुवाहती सुहोत्र्यायाम् । ऋग्द्वयेनोखामन्त्रे हे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्वे हे मायन्नो

भावा भरहाजहृष्टा द्वितीया विरूपहृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दातास्ते तवाखासः इया अर मल मन्यर्थे मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापन्ति देवानिति शेषः तानखागुस्स हि सोजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

अग्ने त्वमखागुस्स योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ । कोदृशान् देवहृतमान् देवानाह्वयतीति देवहृवः अतिशयेन देवहृवो देवहृतमाः तान् देवाना मतिशयेनाह्वानन् । अचोऽस्तस्मिन् इति संहितायां युक्तेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्तमाह रथौरिव रथोः रथस्वामी यथास्वान् योजयति तद्वत् । रथोऽस्वासीति रथोः ईग् मत्वर्थः । किञ्च त्वं पूर्वभूवः पुरातनो होतामानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्रो भूत्वा निसदः

अग्ने युद्धवाहि येतवाग्वासो देवसाधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

युद्धवाहि देवहृतमा ॥ अग्ने रथौरिव । निहोतापूर्यः सदः ॥ ३७ ॥

अस्मिन्वागे होतृषद्ने निषीद । छन्दसौति सोदर्थे लुङ् । देवहृतमानखानित्यन्तातोऽर्ति नित्यमिति आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घाद-
तीति नस्य वः ॥ ३७ ॥

का० सुखे करोति सम्यक् स्ववन्तीति । सम्यगिति मन्वेण पञ्चपशूनां सुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ किङ्कोक्त-
देवता विष्टुण । हिरण्यपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्ने मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना
अन्नानि सम्यक् स्ववन्ति अरन्ति ह्ययमानानि हवीषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं वै धेना इतिर्युतेः । कोदृश्यो धेनाः मतसा
पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कोदृशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्युतिष्ठितेन विषयव्याहृतेनाव्याकुलेनित्यर्थः । अङ्घ्रा-
युक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्तर्व हृदयेन मनसा सतानं पूतं य ऋजुरिति युतेः । तच्च दृष्टान्तः सरितो ब नकार इत्यर्थः

सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं घेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । तास्य घेना
घृतधाराश्च हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

हिरण्यशकलदेवतार्थी ब्रह्मती पादार्णनियमाभावात् ॥ का० नासिकयोः ऋचे त्वेति । मन्वाभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासन
मित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौवादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि । ऋचे दोस्ये शोभाप्राप्तये त्वां दक्षिणसि
प्रास्यामि । का० शिराऽसि प्रत्यञ्चौति । आदौ वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० अख्योर्भाषे त्वेति । भाषेत्वेति मन्वाभ्यां नेत्रयोस्तद्विद्विरण्य-
शकलप्रासनम् ॥ भाषे कान्त्यै त्वां वामनेत्वे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्वे प्रास्यामि ॥ का० ओन्नयोरभूदिदमिति ।

सृष्ट्यक् स्रवन्ति सरितो न घेना अन्तर्हृदामनसापूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययोर्वेतसो मद्भेदने ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वाकचे त्वाभासे त्वाज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदं भग्नज्योतिषेति मन्वाभ्याम् ॥ इदं ओन्नं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भुतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो
नरेभ्यो हि तस्मान्मे च वाजिनं वाचो ज्ञात अभूत् सर्वप्राणियब्दा वक्त्रे च शब्दोऽपि ओन्नं चैव ज्ञायतेऽतः ओन्नं हिरण्यं प्रास्यामीति
शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनं । वाचपूर्वदेतैरौणादिको नक्तप्रलयः क्वान्दसः कुलाभावः भलां जशोऽन्त इति जगत्त्वम् ।
अथ मन्विर्वैश्वानर इत्युपक्रमस्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णविधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं ओन्नं
मानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्ने च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकं मभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

हिरण्यशक्लदेवत्योष्णिक् द्वौ पादावष्टाङ्गौ ततोऽथो हादशको व्यहेन । दक्षिणश्रोत्रे शक्लं प्रास्ति । अथमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थित-
हिरण्यतेजसा ज्योतिषान् तेजस्वीं पशुं रक्तो रोचमानोऽन्विर्वचसा हिरण्यकास्यां वर्चसान् कान्तेमानान् वाङ्मात्रभा ज्योतिः शरीरगत-
कान्तिर्वच इति ज्योतिर्वचसोर्भेदः । यथा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषानि रिव ज्योतिषदन्तं हिरण्यवर्चसा च वर्चसदन्तं
रक्तं इव उभयले बाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनीत्यर्थः ॥ का० सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्धृत्य मध्ये १ । पुरुषशिर आदायो-
क्तमध्यं वक्त्रमात्रमन्वेषोपधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसङ्कास्य दातासि भूतः सहस्राय सहस्रधनकाभाय

अग्निज्योतिषा ज्योतिषान् रक्तो वर्चसा वर्चस्वान् । सहस्रदा असि सहस्रायत्वा ॥ ४० ॥

आदित्यं गार्भस्य शसमङ्घ्रिं सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् । परिदृष्ट्विहरसामभिमुखः शायुषङ्कुण्डिचीयमानः ॥ ४१ ॥

त्वा त्वा सुभृन्नामौति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शक्लप्रासनं ततोऽङ्गगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपञ्चे सुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त
पञ्चकत्वं एकैकमित्यन्वये २ ॥ ४० ॥ १—१०, ५, १४ । २—का० १०, ५, ११; शतपथ० ७, ५, १० । ३—१०, ५, ११ ।

का० आदित्यं गार्भमिति प्रतिमत्वं क्रमेण १ । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमत्वं क्रमेणैकं सुपधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्या-
लिङ्गद्वयः । आदौ पुरुषशिर उपधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्व मादित्यं चित्वाग्निं पयसा समङ्घ्रिं संस्मरय । ऋचोर्लोपि मध्यमेक-
वचने रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूना मित्यादित्यचित्तोऽग्निः । कीदृश मादित्यं गार्भं
चक्ष्णाति पशूनि गार्भः पचाद्यच्च ह्ययहोर्भग्न्वदसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्व-

रूपं सर्वरूप मादित्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च हरसा सर्ववैश्यापहारक मनेज्योतिरस्तेना-
स्मितजसा यजमानं परिवहन्धि-परिवर्जय । हजो वर्जने रुधादिः लोट् । मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेलुङ् अभि-
पूर्वो मन्यतिङ्शार्थः । किञ्च वीर्यमावः उपधौयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कषुर्दि कुब ॥ ४१ ॥

अथशिर ईशानि उपदधाति । हे भवन्ने वित्यान्ने त्व मश्व पिमं मा हिंसीः ज्वालाया मा दह । कौटशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः
प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेयस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा
नरेण स्वगर्भमिवस्वावरन्ध्रिना पाण्ड्यं तद्वद्वरणेनानतिप्रियत्वात्प्रात्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । जन्
जनने द्वादिः शानच् गमहनेत्युपधाऽलोपः अणुयोनिरवोश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां यिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः

वातस्य जूतिर्वरुणस्य नाभिमश्वज्ज्ञानं सरिरस्य महे । शिशुत्वदीनां हरिसद्रिबुध्नमन्ने मा हिंसीः परमेव्योमन् । २

पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम् । हरिं हरितवर्णं यद्वाकृष्टं नरं हतीति हरिस्त्वम् । अद्रिबुध्न मद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं
यासां ता अद्रिबुध्ना आपसाज्जात मद्रिबुध्न मपत्यप्रत्यलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकारः उपजनञ्छात्सः । अद्रिबुध्न मद्रिभिर्बुध्नं ज्ञातम्
पथि तत्कुरः बुध्नान्द्रौन् याषाणान् दृष्ट्वा नरैश्चाति यदवाशो गत इति उत्थाष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निबिदन्तमिति
शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमेति' अतः । यद्वा विविध भोग भवनं रजसम् परम सुतकष्टं यद्भोग नानापद्रवेभ्यः प्राप्तं तच्च
स्वापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

१—७, ४, १८ ।

नाशिर आग्नेया उपदधाति । अह मग्निं मीढे सौमि ईड स्तुतौ । कौटश मजस मनुपशौचम् । इन्दुमिदि परमेखर्व इन्दुतीतीन्दुः

ऐख्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उमन्ति क्लेदयति जनमनासीतीन्दुः उन्धे रिचादेरिति कुप्रत्ययादीकारौ अरुवं रोषरहितं यद्वा अरुर्ममं ममस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वमहर्षिभिः चित्तिं चेतस्यम् । नमोभिरत्रैभुरखुं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने एवं स्तुयमानः स त्वं गा सुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कौटशी मदिति मखण्डिता मदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानादौ विराट् । तस्यै नृतं तस्यै शर इति दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कौटशः त्वं पर्वभिः पण्डित्काभिरमाकाश्यादिपर्वभिर्वा कृतशः कृतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

अजस्रमिन्दु मरुपम्बुरुण्युमग्निमीडेपूर्वचित्तन्नमोमिः । सपर्वभिर्कृतशः कल्पमानो गाम्माहिंसीरदिति विराजम् ॥ ४३ ॥

वरुत्तौ त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविष्णुज्ञानां रजसः परस्मात् । महीं साहस्यीमसुरस्य मायामग्ने माहिंसीः परमेव्यो मनः ॥ ४४ ॥

वयव्योविधिरेव पदधाति । हे अग्ने परमेव्योमन् उरकष्टे रजस्यस्थाने स्थापिता मर्बं मा हिंसीः । कौटशी त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्थानुग्रहाकरुक्षीं हृषीति कव्यत्वादिना ह्यादयति लोकानिति वरुक्षी ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभस्थानौयां नाभिवद्रचणोयाम् वाक्वक्षी लाष्ट्री चानिः । परस्माद्रजसः दिगुपाप्नोत्काज्ज्ञानं जायमानम् । ओत्रं वै परमं रजो दिशो वै ओत्रं दिशः परमं रजः इति श्रुतेः । यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं महतीम् । साहस्यीं सहस्रमूल्याहं सहस्रापकारश्चमा वा । असुरस्य माया मसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मौयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिना प्रज्ञापदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नैर्ऋत्येऽज सुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निरपृथिवीदिवं शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्याक्ता । यद्वै प्रजापतेः शोका दजायत तद्विवसृष्टिर्द्वौ च शोकादजायतेति । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायुपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य वायुपूवं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । वाग्वाअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति । हे अग्ने चित्य ते तव ह्रिडः क्लोषः तमजं परि-
हृणक्तु परित्यजगुः त्वयाजो कोपो च कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यदा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दौप्तौ वज्रजन्तः दौप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून्

यो अग्निरग्ने रद्वजजायत शोकात्पृथिव्या उत्तवादिवत्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने ह्रिडः परितेष्टयक्तु ॥ ४५ ॥

चित्रन्देवानां मुदमादनीकञ्च जुभिर्वस्यवकस्यग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूयथात्मा जगतस्तस्युषश्च ४६

जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तेतिरोयश्रुत्योक्तम् । ततोऽजस्तपरः समभवत्तु स्वायै देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥ १—७,५,२,२१ २—७,५,२,२१ ४—१०,५,१८ ४—१०,५,१८ ।

का० चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः सुवाहुतौ मध्यमे । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (७,४२) ॥ ४६ ॥ का० वाह्वेद्युदङ् तिष्ठद्रुपतिष्ठतउत्सर्गैरिमं मा हिँसो रिति प्रतिसन्तः । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्वहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्त्रिद्विमं मेत्यु-
त्सर्गसञ्चैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः पञ्च विष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे

यजुषो तिष्ठन्मा मन्ते नीचि-नीचि यजुषि । हे अग्ने सहस्राक्षः सहस्रमचीचि यस्तु सः हिरण्यकलकपसहस्रनीमो मेधाव यज्ञाय कोय-
मानः यवनेन संस्तुयमावः सन् त्वमिमे द्विपादं ययुं पुरुषकपं मा हिंसीः मा दृष्ट । हिरण्यकलैर्वाएव सहस्राक्षः द्विषाहाएव पयु
यंत्युष इति । न न्युतेः । यदि खादनेच्छा तर्हि मेघं ययुं मयुं पयुं तुरङ्गवदनं किम्युदवं पयुं जुषस देवस्य मयवेत्तवः । किम्युषो वे
मयुरिति न्युतेः । मयुं कण्वस्य वा जुषस मयुर्गुणैः खवदन इति कोयोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तव्यः स्वाकारुपास्तनः चिन्मात्रः पोषय-

इमस्माहिंसीद्विपादं ययुं स ह स्वाहो मेधावचौयमानः । मयुम्ययु मेधमन्ते जुषस्वतेन चिन्मानसग्वोनिषीद ।

मयुन्तेयुगृच्छतुयन्दिशस्तन्तेयुगृच्छत ॥ ४७ ॥

इमस्माहिंसीरेकशफम्ययुङ्क्वनिष्ठादं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनुतेदिशामितेन चिन्मानसग्वोनिषीद ।

किंच निषीद द्वितीयार्धे तव्य इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किलरं स्वर्गं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च यं
पुरुषं प्रति वयं हिंसः देवं कुर्मः ते तव शुक् तच्छच्छतु ॥ ४७ ॥ १—७, ५, १, २८ । २—७, ५, ३, २२ । ३—७, ५, ३, २२ ।
अथास्तस्य । हे अग्ने इम मेकशफ मेकखुरं पयु भक्षं मा हिंसीः । एकशफो वाएव पयुर्यदृष्ट इति न्युतेः । कौटुश्यं कनिकद मत्स्यन्त-

क्रन्दितारं हेममाणम् । क्रन्देर्दधितीत्यादिना यङ् लुकि निपातः । वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिना वेगवन्तः । अन्वर्थे इन्प्रत्ययः ।
तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुस्य मारुख्यं वनखं गौरं गौरवर्णं सृगं दिशामि दशमि तेन तत्त्वः चिन्वानो निषीदेति पूर्व-
वत् । ते तव शुभौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

अथ बोः । अत्र विशेषवद्भयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव सूचते । हे अन्ने परमे व्योमन् उरुक्कष्टे
स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः । कौट्यं साहसं सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारधमं वा । शतधारं शतसङ्ख्याकचौर-

गौरन्ते शुगुच्छतुयिद्विभ्रसन्ते शुगुच्छतु ॥ ४८ ॥

इमं साहसं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं सरिरसमध्ये । दृढतन्दुहानामदितिज्जनायान्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ।

गवयमारुख्यमनुतेदिशामितेन चिन्वानस्तन्योनिषीद । गवयन्ते शुगुच्छतुयिद्विभ्रसन्ते शुगुच्छतु ॥ ४९ ॥

धारयुत मतपयोक्तस् उक्तः रूपः तत्कट्टयम् उरुस इवोरसस्तं बहुलोतस मित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं अनेर्वि-
विधं मन्थमानं सुपजौड्यमानम् । इमे वै लोकाः सरिरमिति श्रुतेः । जनाय सर्वलोकाय दृढं दुहानां दृढतकारणं चौरं चरन्तीम् । अदिति
मखण्डिताम् । ते तवारुख्यं गवयं गोरुदृढं पशुविशेषं मनुदिशामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥ १—७, १, १, १४ ।

अथावेः । हे अन्ने परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिमं सर्वं मा हिंसीः । कौट्यं मूर्णाय मूर्णाय मूर्णाय युष् । वरुणस्य नाभिं नाभि-

पश्यन्तीयं प्रिय मपत्य मित्यर्थः । द्विपदां मराणां चतुष्पदां शवादीनां सुभयरूपाणां पशूनां त्वष्टम् त्वष्टमिव त्वष्टम् त्वष्टमन्तः कम्बूलोः
 छादकत्वात् मनुष्याः श्रौतमिहस्त्रै कम्बूलं दधते पशुगोखवाद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बूलैराच्छादयन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां
 मध्ये प्रथमं जनिषं प्रथमोत्पद्यमानम् । एतच्च त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकारेति श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददाभिः । साष्टमव्यत् ॥ ५० ॥
 अथाजस्यः । द्विपदादपूरुषः । योऽजोऽग्नेः प्रजायतेः शोकात्कृतापादजनिष्ट उत्पन्नः । शोकादीष्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति
 वा । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति श्रुतेः । आत्मनो वपासुदखिदस्मा मन्त्रो प्रष्टुद्वास्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति
 इममूर्णायुं वषणस्यनाभिन्वचस्पशूनान्दिपदाञ्चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमञ्च निचमग्ने माहिंसोः परमेव्योमन् ।

उष्ट्रमारख्यमनुतेदिशामितेन चिन्वानस्तन्वोनिषीद । उष्ट्रन्तेष्टुगुच्छतुयन्दिष्टस्तन्तेष्टुगुच्छतु ॥ ५० ॥

अजोऽग्ने रजनिष्टशोकात्सोऽपश्यज्जनितारमग्रे । तेन देवादेवतामग्रमायँस्तेन रोहिमायन्तु पमेद्व्यासः ।

तेनितरोयेऽपि । स उपमन्त्रोऽजोऽग्ने प्रथमः सुत्यन्नं नरमेव जनितारं खोपादकं प्रजापति मपश्यद्वष्टवान् । किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो
 देवा इदानीन्तना अथ पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृतेति शेषः देवतां देवभाव मायन् प्राप्ताः तस्य भावस्तूलो । किञ्च मेधासाः यज्ञ-
 योष्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति । छन्दसि परेऽपि । अरभोऽष्टापदे स्रगविशेषः सिंहवाती । शेष

का० एतत् च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् । बहिर्वदेरागत्यागिनसमीपेऽर्धचिद्यमुपतिष्ठते । उग्रनोदृष्टानिरुक्तागनेयो गायत्री ।
 हे यविष्ठ युवतम यद्वा मित्रयिद्धतम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि । शृणु अशुखित्वादिना हेर्धिः शन्येषामपि दृश्यते इति
 संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नृक्षयुथान् पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नृन्

शरभमारण्यमनतेदिशामितेनचिन्वानस्तथोनिषीद । शरभन्ते शृगुच्छतृयन्दिष्ठा स्तन्ते शृगुच्छतृ ॥ ५१ ॥

त्वं ययविष्ठदाशुषो नृः पाहिष्टृषधी गिरः । रक्षातोक्तमुत्तमना ॥ ५२ ॥

अपान्वेसन्त्साद्याभ्यपान्त्वोन्नत्साद्याभ्यपान्त्वामन्त्साद्याभ्यपान्त्वाज्योतिषिसाद्याभ्यपान्त्वायनेसाद्याभ्यपान्त्वा

वेत्वासदनेसाद्याभिसमुद्रेत्वासदनेसाद्याभिसरित्वासदनेसाद्याभ्यपान्त्वाज्येसाद्याभ्यपान्त्वासधिषिसाद्या

पाहीति । दाश्वान्वाद्यादौर्द्विषति निपातः । किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष दाशुषोऽस्तिक इति संहि-
 तायां दीर्घः । मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मन इति आकारलोपः । तोकमपत्यमुतात्मानं च रचेति विभक्तिव्यत्ययो वा ॥ ५२ ॥

का० उपरेण स्वयमादृशमित्यापस्याः पञ्च पञ्चान्कान्तेष्वर्षा त्वेमन्त्रिति प्रतिमन्त्रम् । तौषेनानिमारुह्य स्वयमादृशामपरेष पूर्व-
 नूकानामेत्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपान्त्वे मन्त्रिति प्रतिमन्त्र पञ्च पञ्चापसासञ्ज्ञा इष्टका उपधातीति सूत्रार्थः । विंशतिरिष्टकादेवत्यानि

यजुर्वि पञ्चदश्यापस्यादेवत्वानि पञ्च कन्दस्यदेवत्वानि । हे इष्टके अथस्ये अपामेसन् एमनि वायो त्वा त्वा सादयामि स्थापयामि ।
इण गतौ मनिन् प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामेसन्निव्यादीनां श्रुत्वोक्तोऽर्थो ब्राह्मः । वायुर्वीथपामेस वायो
त्वाऽ सादयामीति श्रुतेः । अपामोसन् चोद्गानि ओषधियु त्वां सादयामि । उद्धौ क्लो दे मबलोपञ्च गुणः सप्तम्या लुक् । ओषधयो
वाचपामोस^(१०) एवमपेऽपि तुल्यम् । भस्मान् भस्मानि भस भस्मनदीयोः सन् । अन्ने । अन्नं वाचपां भस्म^(१०) । अपां ज्योतिषि विद्युति ।

व्यपान्त्वाऽदने सादयाव्यपात्वा सधस्ये सादयाव्यपात्वा योनौ सादयाव्यपात्वा पुरोषे सादयाव्यपात्वा

पाचसि सादयाभिगायत्वे यात्वा क्कन्द सासादयामित्वे दृभेनत्वा क्कन्द सासादयामि जागतेनत्वा क्कन्द सा

सादयाव्यान दृभेनत्वा क्कन्द सासादयामि पावत्तेनत्वा क्कन्द सासादयामि ॥ ५३ ॥

विद्युद्वाचपां ज्योतिः^(१०) । अपामयन्ने भूमौ । इयं पृथिव्यपासयनम्^(१०) । अर्षवे सदने स्थाने प्राचरूपे सा० । प्राचो वाचर्षवः^(११) । समुद्रे
सदने सा० । मनो वै समुद्रः^(१२) । सरिरे सदने वाचि सा० । वाचै सरिरम्^(१३) । अपां ऋदे वक्षुवि त्वां सा० । वक्षुर्वीथपां चयो निवासः^(१४) ।
अपां सधिवि योवे त्वां सा० । योव वाचपाऽ सधिः^(१५) । अपां सदने दिवि त्वां सा० । योर्वा अपाऽ सदम्^(१६) । अपां सधस्ये अन्तरिक्षे त्वां
सा० । अन्तरिक्षं वाचपाऽ सधस्यम्^(१७) । अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वाचपां योनिः^(१८) । अपां पुरोषे विकतासु त्वां सा० ।

सिकता वा अपां पुरीषम्^(५८) ॥ अपां पाथसि अत्रे त्वां सा० अत्रं वात्रपां पाथः^(५९) ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुभिः । गायत्रेण गायत्री व गायत्रं तेन हृन्दसा त्वासुपदधामि । त्रैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा० । जागतेन हृन्दसा त्वां सा० ॥५३॥ १-१०५, ६, १ । १-१०५, १, १५१ ।

का० व्याघारणवदग्राचभृतः कर्णसंहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्^(१) । प्राचभृतभृञ्जका इष्टका व्याघारणवद्विषे अंसे उत्तरत्रोष्ठा दक्षिणत्रोष्ठासुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अक्षया संलम्बाः सयमाष्टशापर्यन्तं दश दक्षेधदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाययजूं वि प्राचभृदिष्टकादेवत्वमनि प्रतिकृष्टिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्विश्रामपजापतेः प्राचा देवा भूस्त्रोऽकाशाः तदा तान् प्रजापतिकृचे किमिच्छुलकस्यते मासुपगच्छतेति ततः प्राणासुसूचुर्वयमन्नं विना स्नातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया हवन्ति चेति षामस्ततः

अयं पुरीषः स मासोमौ वावनो वसन्तः प्राणायनो गायत्रौ वासन्ती गायत्रौ गायत्राङ्गायनादुपायुः कृपां यो

खिष्टत्विष्टतोरयन्तरं वसिष्ठः प्रजापतिश्चैतया त्वया प्राणङ्गुलामि प्रजापत्यः ॥ ५४ ॥

प्रजापतिनीलं वयमुभयेऽन्नं सृजामिति तत्रेच्छुक्ता प्राचाः प्रजापतिश्चैतदन्नमहवन्सेन प्राचान् पुण्यन्तीति इष्टकानां प्राणभृतभृञ्जकान् त्रुत्वा प्रजापतेर्विस्त्रेस्ताम्नास उपकामन्नित्यादिकया^(२) ॥ अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरीष इत्यन्विर्भवति ते इष्टके त्वं तद्रूपांसि प्राण इवान्निर्भूत्वा पुरस्त्रिष्टति अतोऽग्निरूपां त्वासुपदधामीति शेषः एवमयेऽपि । पुरस्तादुपबोधयेत प्राणुद्विधेन प्राङ्मुह्येयवयतइति पुरोऽग्निः । भवति क्वरूपेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका धीयेति भावः । तदुक्तं अत्रा । अयं पुरो भव इत्यन्विर्भव पुरस्तात्समाह पुर इति प्राचः अन्विमुहरन्ति प्राचमुपचरस्यन्नं यद्रुव इत्याहान्विर्भुवोऽग्नेर्हीदः सर्वं भवति प्राचा इति भूत्वा

तस्मादेव ध्विष्येव श्रुयिषं वाति तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः। तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम्। तस्ये-
 दमिति शब्द इत्यख्यनपत्यइति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनस्वसाद्रूपादायोनिरभिमीतेति[८] श्रुतेः । मनसोऽपत्यं योष ऋतुसद्रूपां
 सा० । योषसद्रुं मनसो निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । योषस्येयं योषो योषोत्यत्रा विष्टुप् ऋतुसद्रूपां सा० । विष्टुमं ऋन्दो योषादृते-
 निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । विष्टुभ उत्पन्नं यत्सारं साम तद्रूपां सा० । विष्टुभश्चन्दसः स्वारऽसाम निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । स्वासा
 लाव उत्पन्नो वोऽन्तर्यामि यष्टसद्रूपां सा० । स्वारात्साकोऽन्तर्यामं यष्ट निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । यन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश
 स्तोमसद्रूपां सा० । यन्तर्यामाद्वात्पञ्चदशऽस्तोमं निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यष्टृष्टृष्टं तद्रूपां सा० । पञ्च-

स्तोमसद्रूपां सा० । यन्तर्यामाद्वात्पञ्चदशऽस्तोमं निरभिमीतेति[८] श्रुतेः । पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यष्टृष्टृष्टं तद्रूपां सा० । पञ्च-

प्रयस्य श्राद्धिर्वय्य वांस्तस्य च क्षुब्धव्यचसंवर्धा श्राद्धिष्यो जगती वार्धजगत्या ऋक्सा मष्टक्वमाच्छुक्राः शुक्रात्सप्त

दशात्स्तोमाद्दृष्टृष्टं निरः[८] ॥ भरद्वाज ऋषिः विभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नघर्तो मनः मनसि स्वस्ये यन्नादेन-
 च्छीत्यन्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपसद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो विभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्माच्चनो
 भरद्वाज ऋषिरिति[८] श्रुतेः । प्रजापतिरष्टहोतया धाढ्यष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्वेमैन एव
 गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पञ्चदित्यादिमन्त्रे द्वितीयं दशकमुत्तरत्रोविरेरारभ्योपदधाति । पञ्चात् प्रतीचीं दिशमश्नति गच्छतीति पञ्चात् प्रतीचीयमन-

शीलो विष्णुं विषति उदितः सन्प्रकाशयतीति विषव्यवा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । यसौ वाग्नादित्यो विषव्यवा यदा उदे-
त्यवेदऽऽखं व्यसौ भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यत्तं पश्यन्तीति युतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव
विषव्यवसं विषव्यवसो रवेरत्यत्र तद्रूपां सा० । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमौतीति युतेः ॥ वासुधः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतु-
स्तद्रूपां सा० । गमोदित्वाद्यन् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमौतीति युतेः ॥ वर्षीय्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं छन्दो वर्षीय्य
ऋतोमिर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमुत्समसज्जं यत्नाम तद्रूपां सा० । जगलौ छन्दस ऋक्समऽ साम निरमि० ॥ ऋक्समादु-

दयः सप्तदशाद्वैरुथस्तदन्निऋषिः प्रजापतिर्यही तयात्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजापत्यः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तमतस्वस्तस्यो नष्टसौ वरुण रच्छी चक्षुःशुभ्राशुभ्रानुभूयेडमैजामन्योमस्त्यनएकविंशएकविंशद्वैराजं

त्यसौ यः चक्षुषस्तद्रूपां सा० । ऋक्समास्तस्यः युक्कं ग्रहं निरमि० ॥ युक्तादुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां सां । युक्ताद्वा-
क्सप्तदशऽऽखोमं निरमि० ॥ सप्तदशास्तोमादुत्पन्नं यद्वै रूपं ग्रहं तद्रूपां सां । सप्तदशास्तोमाद्वै रूपं ग्रहं निरमि० ॥ जमदग्निर्द्वैविः
जमति जमत्पञ्चोतीनि जमन् यद्वति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृश यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० । चक्षुर्वै जमदग्निं ऋषिर्वेदे-
न जमत्पञ्चोती भवति तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्द्वैविर्निरतिर युतेः ॥ प्रजापतिश्चष्टया त्वयेष्टकया प्रजापि चक्षुर्गृह्णामि दशमन्तैश्चक्षुरेव
गृह्णामि । सप्तकोदयत्वेतच्चक्षुः करोतीति युतेः ॥ ५६ ॥

दशमन्तैश्चक्षुर् दशमुत्तरांशदारभ्योपदधति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्या

दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक् स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषानां नपुंसकतमेकत्वं चेति घचनादिदसुत्तरादि-
त्युक्तम् । दिशो वाउत्तरायत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्पूर्वस्मादिशोऽथ यस्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूलो-
त्तरं तस्मै तदेतद्रूपमुपधातीति श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवमः स्वः इदं सौवं तस्येदमिति अण् हारादित्यादे-
जागमः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपादिगुण्यो निरभिमीति श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शर-
त्तद्रूपां सा० । शरदस्तुऽ श्रोत्रादिरभिमीति श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं यदनृपृच्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरदं ऋतो-
निरभिः ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदेहं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस एहं साम निरभिः ॥ ऐडाब्बात्स्व उत्पन्नो यो मन्त्रो

विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतयात्वयाशोचद्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

इदमुपरिस्रस्यैवाङ्गात्वा हेमन्तोवाच्यः पङ्क्तिर्हेमन्तोपङ्क्तौ निधनवन्निधनवत् आग्रयण आग्रयणात्त्रिणवचयस्त्रि-
ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडाब्बात्स्वो मन्त्रिनं गृहं निरभिः ॥ मन्त्रिगृह्णादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्त्रिनो गृह्णादिकविश-
स्तोमं निरभिः ॥ एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वै राजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंशं शात् स्तोमाद्वै राजं पृष्ठं निरभिः ॥ विश्वामित्र
ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रं चर्षाविति दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रव्यान्ववाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रविंरूपं
यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषियदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र
ऋषिरिति श्रुतेः ॥ प्रजापतिरुष्टया लयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव समुद्रयति ये नानाकामाः श्रोत्रे
तांस्तु हधाति सल्लखादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

दयमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्ध्यामुत्तरां प्रथमां खत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम् । उपर्युपरिष्ठादिति निपातः उपरि ऊर्ध्वदेश-
स्य चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपं सा । चन्द्रमा वाऽपरि तद्यत्
गङ्गायाम् त्वपरि हि चन्द्रमा अथ यत्सतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदृशं सर्वं मनुते वाग्ध चन्द्रमा भूलोपरिष्ठात्स्थौ तदेव
तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः । तस्मै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेऽन्त्यजातएव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपं सा । वाचं तस्मा-
द्रूपाश्चन्द्रमसो निरमिमौतिरिति श्रुतेः । वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपं सा । हेमन्तस्तु वाचो निरमि ।
हेमन्तस्यैयं हेमन्ती या पङ्क्तिश्चन्द्रस्तद्रूपं सा । पङ्क्तिश्चन्द्रो हेमन्तादृतो निरमि । पङ्क्तिरत्यन्तं यन्निधनवत्सज्जं सप्त तद्रूपं

शौविणवचयस्त्रिंशाभ्यां शक्तरैर्वतेविश्वकर्मा ऋषिः प्रजापतिर्युहीतया स्वयावाचङ्कृत्स्नाभिप्रजाभ्यः ।

लोकम्पुण्ड्रिद्रम्पुणाथोसीदध्रवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वानृहस्यतिरस्मिन्योनावसीषटन । ताञ्चस्यसूदोहसः सोमः ।

सा । पङ्क्तिर्यु वतर्थो पञ्चम्यर्थः । पङ्क्तिर्यु चन्द्रसो निधनवत्साम निरमि । निधनवतः सप्त उत्पन्नो य आगूयणो गृहस्तद्रूपं सा ।
निधनवतः सप्त आगूयणं गृहं निरमि । आगूयणादुत्पन्नो यो विणवचयस्त्रिंशौ हो सोमो तद्रूपं सा । आगूयणाद्गृहा
विणवचयस्त्रिंशौ सोमो निरमि । विणवचयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शक्तरैर्वते पृष्ठे त्वां तद्रूपं सा । विणवचयस्त्रिंशाभ्यां
सोमाभ्यां शक्तरैर्वते पृष्ठे निरमि । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्ध
त्वां सा । वाग्वै विश्वकर्मा ऋषिर्वाचा हीदृशं सर्वं दत्तं तस्माद्वाग्विश्वकर्मा ऋषिरिति श्रुतेः । प्रजापतिस्तथा लयेष्टकया प्रजाभ्यः

वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सङ्कतसादयत्येकां तद्वाचं करोतीति श्रुतेः ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचो
प्रजाभ्यो गृह्णमित्यस्वार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजाय प्रजादीनां गृह्णं पञ्चाशदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमाना-
पत्यपञ्चादीनां प्राचादयः पुष्टा भवन्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीर्गृह्णामि नदश-
मान् कारोमीति प्राणस्यतामुपधानेन सर्वाः प्रजा महशगा भवन्वित्यर्थः ॥ का° लोकस्यृणा दक्षिणासाध्या मध्यात् । भाक्तानो

धीवन्तिपञ्चयः । जन्मान्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वाश्रवीष्टवत्समुद्रव्यचसङ्किरः ।

रथोतमर्षुरथीनां वाजानां सत्यतिस्मृतिम् ॥ ५८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अर्धं स्वयमाख्यसापर्यन्तं लोकस्यृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमत्यणम् । ता अत्येति सूद-
दोहः सञ्ज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का° मध्ये पुरौषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमाख्योपरोन्द्रं विखेति
मन्त्रेण स्रुतत्वे पः । तिस्रः ऋचः प्रतीकाङ्गाः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ५८ ॥

श्रीमन्नहोधिषरुक्ते वेददीपे मनोहरि । पुष्कराद्यादिचिलन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

१—१०,६,३५ ।

२—१०,६,३८ ।

३—११,०,५४-५५,५६,५७ ।

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिविति-
चयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादवर्गभागा द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमुपस्थान्यद्रुहं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष
लोकः इति श्रुतेः । देवैरखिनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपस्थितिं ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः
फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्युं भविष्य इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽखिनावब्रुवन्नि-
त्यादिकेयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाखिन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्वा देवदेवत्याः ॥ का० आखिनौध्रुवचितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्च-
कण्डिकाभिराखिनौसष्षज्ञा इष्टका रेतःसिम्बेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाखिनोदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्र
किंष्टुको यजुरन्ताः । अखिनाध्वर्युं इत्यादि यजुः । आदित्यास्तावौ त्रिष्टुकेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा

ध्रुवचितिर्ध्रुवयोर्निर्ध्रुवासिध्रुवयोर्निमासीदसाधया । उत्स्यस्यकेतुमग्रयमञ्जुभाणाखिनाध्वर्युसादयतामिहत्वा ॥१॥

स्विरासि पत्नौ ध्रुवं स्खिरं यानि स्थानं रेतःसिम्बेलाक्षयमासीद अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं अष्टं सपां सुलुगित्यमो
यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवचितिः ध्रुवा स्विरा चितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उत्स्य-
स्यान्वेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथ वाअन्निरुत्स्यस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिर्यां जुषाणेतिस्र
श्रुतेः । इतः परं यजुः किञ्च अखिना देवानामध्वर्युं इह रेतःसिम्बेलायां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम् । केचिद्विदं यजु
चतुर्थपादेन परिकल्प्या चिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

१—५, २, १, १ ।

२—१०, ५, १५ ।

३—५, २, १, १ ।

हे इष्टके पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्वीने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चितिरुक्ता शिवे स्थाने सीद

सदनेइति श्रुतेः॥ कोहणी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अप्तौति गृहाकारा । रतःसिन्धे-
लायमिष्टकोपचिता सा गृहावारा भवति । कुलायामिव वै द्वितीया चित्तिरिति श्रुतेः । अत्र सादृश्यार्थ इति । तथा घृतवती होष्य-
माणाव्ययुता वसोर्धारा छात्र होष्यन्ते । पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरं बहुधा धीयते स्थाप्यतइति वा । किञ्च रुद्रा
वसवोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐङ्ग्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्राग्नौपिहि आया-
कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योनेषीद सदनेऽथिव्याः ।

अभित्वा रुद्रावसवो गुणत्विमा ब्रह्मोपि पिहिसौ भगायाश्चिनाच्चर्यसादयतामिहत्वा ॥ २ ॥

स्वर्द्धेहं च पितृहसीदवानां मुन्नेबु हतेरणाय ।
पितैर्वधिसनत्रआमुशेवास्वविशतन्वा

संविशस्वाश्विनाध्वयसादयतामिहत्वा ॥ ३ ॥

यत्न मन्वाव प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः बहुलं छन्दस्येति शयः स्तुः स्ताविति द्वित्वं तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः ॥ अखिनेत्यादि पुंश्वत् ॥ २॥ १-८, १, ५ ।
 ३ इष्टके त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वदेवैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सच्च दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । स्वेन वीर्येणैव सीदिति श्रुतेः ।

कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तद्वाह रणाय रमणोयाय वृद्धते सुक्ते सुमनस्य सुखाय सममौ चतुर्थाह । देवानां सुखाय महते रणायिति १ श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ समन्ताद्भावेन सुश्रीवा श्रीभनं श्रेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव प्रसारेच्छाविति एकारः । तत् दृष्टान्तः पिता सुनवद्भव यथा पिता जनकः सुनवे पुत्राय सुश्रेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा दृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेश-
वत्या तस्या शरीरेण संविशस्य भवस्थानं कुब । स्वावेशेनात्मना संविशति श्रुतेः । अखिनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

हे इष्टके त्वं दृष्टिव्याः प्रथमचित्तेः पुरीषं पूरकं वक्ष्यति । पृथिवी वै प्रथमा चित्तिस्वस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीयेति श्रुतेः ।

पृथिव्याः पुरीषमस्थसोनामतान्त्वाविश्वेषमिष्टुणन्तदेवाः । स्तोमष्टाष्टतवती हसीद

प्रजावदस्मेद्रविणायजस्वाश्विनाध्वर्युसादयतामिहत्वा ॥ ४ ॥

पृणाति पूरयति पुरीषम् । शृपूभ्यां किदिति पृणातेरीषन् प्रत्ययः किञ्च कित्वादोष्ठागूर्वस्येति षडादेशो रपरत्वं च नित्वादाद्युदाक्तः । अपः सनीति ददातीत्यस्यो नामापां कारणौभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचित्तिपूरिकां जलदरसभृतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिष्टवन्तु सर्वतः क्षुबन्तु । किञ्च स्तोमष्टाः स्तोमास्त्रिष्टदादयः पृष्ठानि रथन्तरादौनि पठिथमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमष्टवती । दृष्टवती षष्ठ्यभाषात्प्रायुता सतीह द्वितीयचित्ते सौद तिष्ठ । ततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्ता द्रविणं द्रविणं धनमस्मे अस्मत्प्रमायजस्य समन्ताद्देहि यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः श्रेष्ठादेशः ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचित्ररूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किञ्च तां त्वां अन्तरिक्षस्य भवलोकिष्य धर्तुं धारयिष्ये । दिशां पूर्वादीनां विष्टभनीं संस्तुभनकर्त्री भवनानां भूतजातानामधिपतीं स्वामिनौम् । किञ्च त्वमपां द्रष्टो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्तुमसि । विग्रहकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामग्निनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

आदित्यास्त्वाष्टसेसादयामान्तरिक्षस्य धर्तुं विष्टभनीन्दिशामधिपतीभ्युवनानाम् ।

ऊर्मिर्द्रष्टो अप्यामसि विश्वकर्मा तं ऋषिरग्निनाध्ययूसादयतामि हत्वा ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्चैष्ठाष्टतृचमेरन्तःक्षेपिकल्पेताद्यावापृथिवीकल्पन्तामपञ्चोषधयः कल्पन्तामन्यः पृथङ्गम

ज्यैष्ठ्यायस्रताः । ये अन्नयः समनसोत्तराद्यावापृथिवी इमे ग्रैष्ठाष्टतृचमिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं

विशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वदध्ववेसी दतम् ॥ ६ ॥

का० शुक्रश्च शुचिश्चैतृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि हे ऋतव्ये पद्ये प्राग्भक्षणे अन्नकममित उपदृष्टुं उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । गृष्ठाष्टतृ इति मन्वशेषो हे अयालभ्य पठा इति सूतार्थः । सत्कतिच्छन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठमासः शुचिराषाढः तौ गृष्ठाष्टतृ ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋतवयवौ । अन्वहगख्यातम् ॥ ६ ॥ १—१०, ५, १६ ।

1-10, 11

आपस्याभिः । आपो वै विधा अग्निर्हीदणु सर्वं विहितमिति^१ श्रुतेः । अपएव ससर्जदाविति^२ स्मृते च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सज् ।
तथा वयो वाय्वादि नक्षान्ति वयन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दौष्यमानास्ते च सज् । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदणु सर्वं वयुनं नष्ट
मिति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधेर्देवैश्चन्द्रेभिः सज् । अथो ह्यन्दाणुसि वै देवा वयोनाधाश्चन्द्रेभिर्हीदणु सर्वं वयुनं नष्टमिति श्रुतेः ।
एवमुत्तरमन्वेष्ट्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सज् । सयुग्मभूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वासुपहितवानेवमहमप्यन्तये त्वासुपदधा-
मीति शेषः । अक्षिनौ चेह त्वां सादयताम् तदतन् प्रजनयदतुभिर्व सयुग्मभूत्वेति श्रुतेः॥ उत्तरचतुर्मेत्वे षु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वे
देवैः सज्जरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणमेवाह्यपानमेवाहिहव्यानमेवाहिचक्षुर्मण्डव्याविभाहिश्रोत्रमेहोक्तय ॥

अपःपित्वौषधौजिन्वदिपादवचतुष्पात्याहिदिवोष्टिमेहय ॥ ८ ॥

का^० प्राणश्चतः प्राणं मद्रति^१ । पञ्चयजुभिः प्राणश्चतसञ्जका इष्टकाः पूर्वादिसुपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजुषि । प्राणो वै
वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्घातैति^२ श्रुतेः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पाजय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं
वायुश्च मे मम पाहि । उर्व्यां विस्तीर्ण्या दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्वर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं
होक्तय सङ्घाते शक्तं कुरु । होक्ता सङ्घाते बहुशब्दश्रवणसमर्थं श्रुतिर्विश्वः ॥ का^० अपः पित्वेत्यपस्याः^३ । पञ्चमन्त्रैरपस्यासञ्चा इष्टका उप-

^१—८, २, २५ ।

^२—समुः १, ८ ।

^३—१०, ८, ०० ।

^४—८, २, ३, ३ ।

^५—१०, ८, २१ ।

दधाति ॥ अद्देवत्वानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके त्वमपो जलानि पितृ सिञ्च पितृतिः सेवनाधिः । ओषधौर्जित्व ग्रीषय जित्वतिः प्रीतिकर्मा । हिमाव्यगुण्यशरीरमव रश्च । चतुष्पात्यश्वशरीरं पाहि पालय । दिवो दुर्लोकान्दृष्टिरेय आ समस्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

का० वयस्त्राः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्ध्नी वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्व तु चतस्रो वयस्यासञ्ज्ञका इष्टका उपदधालेकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजुषि सिङ्गोक्तेदेवतानि । वयःशब्दोपितमन्त्रैरुप-धेया इष्टकाः । यत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सकाशात् दृष्टाः पञ्चवक्त्रन्देवरूपमाख्याय निरगच्छन् ततः

मूर्ध्नीवयःप्रजापतिश्चन्द्रः क्षत्रवयोमयन्दश्चन्द्रोविष्टस्रोवयोधिपतिश्चन्द्रोविष्टुकर्मावयःपरमेष्ठी च्छन्दोवसोवयो

विवलश्चन्द्रोदृष्णिर्वयोविशालश्चन्द्रः पुरुषोवयस्तन्द्रश्चन्द्रोव्याघ्रोवयोनाभृष्टश्चन्द्रः सिद्धोवयश्चन्द्रिश्चन्द्रः

पृष्ठवाङ्मयोबृहती च्छन्दउक्षावयःककुपृच्छन्दःपृष्ठभोवयःसतोवृहती च्छन्दः ॥ ९ ॥

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्यथोऽवस्थया तान् पशूनाभोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतेर्विस्व-स्तात्यश्व उदक्रामंश्चन्द्राऽसि मृत्वा तान् गायत्री च्छन्दो भूत्वा वयसाम्नोदिति श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्ध्नी प्रधानः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा प्रशूनाभोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामौति सर्वत्र शेषः । अग्नेन मन्त्रेण प्रजापतेर्होवयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्ध्नी स वयोऽभवत् प्रजा-

पतिच्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति' अतः ॥ चतान्नायतइति चक्षं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सु खं
 ददातीति मयन्दमनिरक्तं छन्दोऽभवत् । चक्षं वय इति प्रजापतिर्वै चक्षः स वयोऽभवत्तयन्दं छन्द इति । यद्वा अनिरक्तं तन्मयन्द-
 मनिरक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति^(१) अतः ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभूति जगत्सम्भयतीति विष्टभः ईदृशः
 प्रजापतिः वयस्तपशुवयोऽवस्थान् छन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विष्टभः स वयोऽभवदधिपतिच्छन्द इति प्रजापतिर्वाधिपतिः प्रजा-
 पतिरेव छन्दोऽभवदिति^(२) अतः ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठो विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयच्छन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स
 वयोऽभवत्परमेष्ठो छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठो ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठो छन्दोऽभवदिति^(३) अतः ॥
 एवं प्रतिमन्त्रं हो-द्वाववयववित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथाचाष्टसङ्करोपेतत्वात्सर्वच्छन्दः प्रकृतिभूतं गायत्रीच्छन्दो
 भूत्वा वयसा दृतीयया लुक् वयोऽवस्था वस्त्रमाणां पञ्चदश पशून्प्रजापतिरगृह्णात् । तानि वा एतानि चत्वारि वयाऽसि चत्वारि
 छन्दाऽसि तदष्टावष्टाचरा गायत्रीणां वै सा गायत्री या तद्गत्वा प्रजापतिरेतान् पशून्वयसाप्नोदिति^(४) अतः ॥ वस्तु अजः । द्वितीयैकवचनस्य
 सुपां स्थिति सु-च्चादेयः । वय इति दृतीयालुक् । विवर्त्तं विविधं वरमुत्कष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूलोत्क्रान्तं वस्तुं पशुं वयसा
 तत्तद्वयोऽवस्था जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेऽपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमाख्याय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृह्णीत-
 वानिति योक्तव्यम् विशेषस्तु वस्तुते । वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोदिवर्त्तं छन्द इत्येकपदा विवर्त्तं छन्द एकपदा इ भूत्वाजा उच्च-
 क्रमुरिति^(५) अतः ॥ विशालं द्विपदा गायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा दृष्टिं सेचनसमर्थं मेघं वयसा जग्राह । दृष्टिं वयसाप्नोदिविशालं छन्दः
 इति । द्विपदाह वै विशालं छन्दो द्विपदा भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति^(६) अतः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूलोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत् ।
 पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति^(७) अतः ॥ अनाष्टं विराट्छन्दो भूलोत्क्रान्तं

व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहोत् । व्याघ्रं वयसाग्रः दनाष्टट् छन्द इति विराड्नामनाष्टट् वे विराड्भूत्वा व्याघ्रा
 उच्च०^(३) ॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहोत् । सिङ्गं वयसाग्रोच्छदिच्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै
 छदिच्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाऽसि छादयत्यतिच्छन्दा इ भूत्वा सिङ्ग उच्च०^(४) ॥ अथातो निरुक्तानिव पशुं निरुक्तानि छन्दाऽस्य प-
 दधातीति^(५) अतः स्रष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठ-
 वाहं पशुं वयसाग्रहोत् । पष्ठवाहं वयसाग्रो बृहतीच्छन्द इति बृहती इ भूत्वा पष्ठवाह उच्च०^(६) ॥ उचा सेचनसमर्थः पशुः आयन्ता-
 न्नङ्गान्वयः पङ्क्तिच्छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दस्त्रिर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो दिलवाड्यो विराट् छन्दः पञ्चाविवयोगायत्री

छन्दस्त्रिवत्यो वयस्रिष्टिः छन्दस्त्रयवाड्यो नष्टुप् छन्दः ॥ लोकस्मृत्युच्छिद्रस्य णायो सोऽर्धुवात्वम् ।

इन्द्राग्नौ त्वा बृहसतिरस्मिन्यो नावसीषदः । ता अस्मददो हसः सोमं यौगन्तिष्टग्नयः ।

वष्टाचरौ पादौ मध्यमौ द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुच्चारणं पशुं वयसाग्रहोत् । उच्चारणं वयसाग्रोत्ककुप् छन्द-
 इति ककुब् भूलोच्चारण उच्च०^(७) ॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनङ्गान् । द्वादशाक्षरत्रिपादा सती बृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमुष्पभं वयसा-
 ग्रहोत् । ऋषभं वयसाग्रोत्सती बृहती छन्द इति सती बृहती भूत्वर्षभा उच्च०^(८) ॥ ८ ॥

अनः शकटं वहतीत्यनङ्गान्वलीषदः पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनङ्गान् पशुं वयसाग्रहोत् । अनङ्गाहं वयसाग्रोत्पङ्क्तिच्छन्द-

इति पङ्क्तिर्हं भूत्वानङ्गाह उच्च०(९)॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्ता धेनुं वयसाग्रहीत्। धेनुं वयसाप्रोज्जगती-
च्छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च०(१०)॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्राविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं
त्राविं पशुं वयसाग्रहीत्। त्राविं वयसाग्रोच्छिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब्भूत्वात्रायव उच्च०(११)॥ दोऽवखण्डने क्लिप्तप्रत्ययः दितिं खण्डन-
मर्हति दित्यं धाव्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। दित्यवाहं
वयसाग्रोहिराट् छन्द इति विराट् भूत्वा दित्यवाह उच्च०(१२)॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं
पशुमग्रहीत्। पञ्चाविं वयसाग्रोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च०(१३)॥ त्रिवक्त्रः त्रयो वक्त्राः वक्त्रराः यत्र सः त्रिवक्त्रः पशुः

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनेदिवः। इन्द्रं विष्णुं श्रुवीष्टवत्समुद्रव्यवसङ्गिरः।

रथोतमर्षीनां वाजानां सत्यतिस्मृतिम् ॥ १० ॥

उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवक्त्रं जग्राह। त्रिवक्त्रं वयसाग्रोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्व भूत्वा त्रिवक्त्रा उच्च०(१४) तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं
वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत्। तुर्यवाहं वयसाग्रोदनुष्टुप् छन्द
इत्यनुष्टुब्भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रसुरिति(१५) ऋतेः॥ एवं श्रुत्यनुसरण मन्वा व्याख्याताः॥ का० दक्षिणश्रीणे रधि लोकम्पूः ५३-
वत्१। दक्षिणश्रीमारभ्य लोकम्पूणा उदधातिरपूरीयनिर्वापः समर्चोपस्थानं चेति सतूतार्थः॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूणा ॥ १० ॥

अथ तृतीया चितिः। इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्वाणामृषिः। का० तृतीयायां स्वयमाद्यस्वामीन्द्राग्नी इति मध्ये३। तृती-

यायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमाढसासुपदधाति ॥ अननुपपूर्वार्धे इन्द्रान्दिदेवत्यः उत्तरः स्वयमाढसादेवतः । इन्द्रात्मनो युव-
युवामव्ययमानामवलन्तौ भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमाढसाख्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्रात्मनो प्रत्युक्ता इष्टकामाह । हे स्वयमाढसे पृष्ठेन
स्त्रोपरिभागेन द्यावापृथिवौ अन्तरिक्षं च त्वं विबाधये अभिभवसि लोकतृयमल्लेखि ॥ ११ ॥

वायुदेवत्यं विक्रतिच्छन्दस्तं यजुः स्वयमाढसोपधने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमातृसु विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे

इन्द्रात्मनौ अव्ययमानामिष्टकान्दृष्टतृयम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधये ॥ ११ ॥

विश्वकर्मात्वासादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचखतीमग्रखतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षन्दृष्टान्तरिक्षमाहिंसोः ।

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै च रिताय । वायुद्वाभिपातुमह्यास्वस्वाच्छर्हि प्राशन्तमेन

तया देवतयाङ्गिरस्वदधुवासौद ॥ १२ ॥

उपरि त्वा त्वां सादयतु ख्यापयंतु । किन्धूतां त्वां व्यवसूतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रधस्वतीं प्रधनं प्रधो विस्तारस्तुक्ताम् । हे इष्टके त्वा
मन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृष्टं परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मा हिंसोः ।
क्षिमेयं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानाद्यावायुहृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वष्टक्षित्यै च रिताय शास्त्रीवाचरणाय । प्राणिनामेतत्सर्वं

कीकदार्यो सति भवतीति नभोनियमनादि प्राथमत इति भावः । किञ्च मद्या महत्या स्वस्वरा योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनतिशुभ-
कारिणा कर्दिषा तेलोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपासु सर्वतो रचतु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता भूवा
स्थिरा सती सीदोपविश्य अङ्गिरसत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं भूवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

आ० अनेकेषु पञ्च दिक्षा वैखदेवौवद्रात्रासोति प्रतिमन्त्रम् । वैखदेवौवदिति प्रतिदिश्य रेतःसिखेलायामनेकेषु पञ्च दिक्षा-
सञ्ज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणोत्तरेणेति सूत्रार्थः । दिक्षब्देपितत्वात्सङ्ख्यां दिक्षा इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च
रात्रासिप्राचीदिग्विराडसिदक्षिणादिकसम्माडसिप्रतीचीदिकस्वराडस्युदीचीदिगधिपत्न्यासिबृहतौदिक ॥ १३ ॥

विश्वकर्मात्वासाद्यत्वन्तरिचस्यष्टेज्योतिष्मतीम् । विश्वकर्माप्राणायामनायक्यानायविश्वज्ज्योतिर्यच्छ ।

वायुष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वदधुवासौद ॥ १४ ॥

यजूर्वि । हे इष्टके त्वं रात्रौ राजमाना संतो प्राची दिक्पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपसि ॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा
दिक् असि त्रिष्टुब्ध्यासि ॥ सम्राट् सत्यराजमाना प्रतोची दिक् जगत्सि ॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सतो उदीची
दिग्मनुष्टुब्ध्यासि ॥ अधिकं पातीत्यधिपन्नो बृहतौ प्रौढाङ्गं दिक् पङ्क्तिरसि ॥ द्दिक्छन्दोरूपां तां त्वं सादयामीति सर्वतु श्रेयः ।
छन्द्यासिऽ दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्ध्यासि जगतो प्रतीचनुष्टुब्धौची पङ्क्तिरूतिऽ मुनेः ॥ १५ ॥

का० विश्वकमेति विश्वल्योतिषमुपरि पूर्वस्थाः । प्रथमोपहिताया विश्वल्योतिष उपरि विश्वल्योतिषमिष्टकासुपदधाति । वायुदेवस्य प्रकृतिच्छन्दस्त्वं यजुः । हे इष्टके ज्योतिषाती वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठं ज्ञायं ज्योतिषान्वायुरिति श्रुतेः । किञ्च सर्वप्राणादिसाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया भूवा सती सीद भङ्गिरसां चिताविव ॥ १४ ॥

नभश्चनभस्यश्चवाधिंकाष्टतृन्मनेरन्तःस्त्रेधोसिकल्येतान्द्रावापृथिवीकल्यन्तामापञ्चोषधयः

कल्पन्तामन्नयःपृथङ्मज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येअन्नयस्सुमनसोन्तराद्यावापृथिवीरमे ।

वाधिकाष्टतृन्मभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वदधुवेसीदतम् ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्चशारदाष्टतृन्मनेरन्तःस्त्रेधोसिकल्येतान्द्रावापृथिवीकल्यन्तामापञ्चोषधयः

कल्पन्तामन्नयःपृथङ्मज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येअन्नयस्सुमनसोन्तराद्यावापृथिवीरमे ।

का० ऋतव्ये नभश्च नभस्यस्येति । पूर्वतव्ययोः उपरि हे ऋतव्ये उपदधुति ॥ ऋतुदेवस्य सुक्लृतिच्छन्दस्त्वं यजुः । नमः श्रावणः नभस्य भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ १—१७, १८ । २—५, ३, ३, ३ । ३—१७, ८, ४ । ४—१२, ४०, २५, ४० ।

का० इषष्टोर्जस्येत्यपरः । अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यसुक्कृतियजुः । इषः आश्विनः कर्जः कार्तिकः शरदवयवौ ।
शिष्टं प्रोक्तम् (१२, १५) ॥ १६ ॥

का० पूर्वार्धे प्राणश्रुतो दशायुर्मइति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्वभागे प्राणश्रुसज्जा दशैका उपदधातीति सूतार्थः ॥ दश
यजुंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पितृ सिद्ध
कामैः पूरय मे मनो जित्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मङ्गां ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

शरदाष्टतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्ततयेति तयाङ्गिरस्वदध्रुवे सो दतम् ॥ १६ ॥

आयुर्मपाहि प्राणमेपाह्यपानमेपाहि व्यानमेपाहि चक्षुर्मपाहि श्रोत्रमेपाहि वाचमेपित्व मनो मे हि त्वात्मान

मेपाहि ज्योतिर्मयच्छ ॥ १७ ॥

का० छन्दस्या द्वादशद्वादशाप्येषु मा च्छन्द इति । अप्येषु पचपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादशद्वादश छन्दस्यासज्जा इष्टका
उपदधातीति सूतार्थः । षट्त्रिंशज्जुंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयतइति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रू-
पासि । अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति* अतः ॥ अस्मात्सोकात्प्रमीयतइति प्रमात्तरिचलोकरूपासि । अन्तरिचलोको वै
प्रमात्तरिचलोको अस्मात्सोकात्प्रमित इवेति अतः ॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिचे प्रतिमिता । असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिच-

१—१७, ६५ ।

२—१७, ६५ ।

४—८, ३, ३५ ।

लोकं प्रतिमित इवेति श्रुतेः ॥ असौ वयः श्रूयते क्षिप्रत इत्यस्मि अस्मि यतनशीलं वयोऽन्नं यस्मान्न तदस्मि वयः दीर्घश्चान्दसः अस्मी
वयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्मीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तदस्मीवय इति
श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव छन्दसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ श्रयो निरुक्तान्येव छन्दोऽस्युपदधातीति श्रुतेः ॥ इष्टके लं पङ्क्त्या षिण्ग-
हृत्स्वबुष्टं त्विराङ्गायत्रीविष्टं जगतीच्छन्दोरूपसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दो असीवयच्छन्दः पङ्क्तिच्छन्दोऽपि वा कच्छन्दो बृहतीच्छन्दो नुष्ट पृच्छन्दो

विराट्छन्दो गायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुपच्छन्दो जगतीच्छन्दः ॥ १८ ॥

पृथिवीच्छन्दो नरिच्छन्दो द्यौश्छन्दस्सामाच्छन्दो नक्षत्राणिच्छन्दो वाकच्छन्दो मनश्छन्दः क्षयिच्छन्दो

हिरण्यच्छन्दो गौश्छन्दो नाच्छन्दो श्वच्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् । यान्ये तदेवत्यानि छन्दाण्यसि तान्ये वैतदु-
पदधातीति श्रुतेः ॥ १९ ॥

इष्टके तमन्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अन्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निदेवता वातो देवतेत्येता
वै देवताश्छन्दाण्यसि तान्ये वैतदुपदधातीति श्रुतेः ॥ २० ॥

का० बालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्गो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मुहूर्त्तसि राहति प्रतिमन्त्रम् । प्राशुक्तदयंप्राणभृद्गोः पूर्वा अपरा वा सप्त बालखिल्यासप्तज्ञा इष्टका उपदधाति मुहूर्त्तसौत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः सप्त बालखिल्यास्तु द्वादश-
च्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्मैति सप्तमन्त्रैः । बालमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति बालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त-
पुरो हस्तौ बाह्व शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति जरु जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पञ्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्य-
मानत्वान्तानेवोपदधाति । तथा च अतिः । प्राणा वै बालखिल्याः प्राणानैवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम यद्वाउर्वरयोरसभिन्नं

अग्निर्देवतावातो देवतासूर्यो देवताचन्द्रमा देवतावसवो देवता रुद्रा देवता दिव्या देवता मरुतो देवता विश्वे

देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥ २० ॥

मुहूर्त्तसिराड्ध्रवासिधरणा बर्त्तसिधरणौ । आयुषेत्वावर्त्तसेत्वाकथ्येत्वाक्षेमायत्वा ॥ २१ ॥

भवति खिल इति वै तदाचक्षते बालमात्रादु हेमे प्राणा असंभिन्नास्ते यद्बालमात्रादसंभिन्नास्तस्माद्बालखिल्याः^(१) । सप्त वाइमे पुरस्तात्प्राणश्चत्वारि दोर्बह्वाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तमङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः^(२) ॥ सप्त वाइमे पञ्चात्प्राणश्चत्वार्यु वङ्गौ-
वानि हे प्रतिष्ठे यदवाङ्मनाभेस्तत्सप्तमङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पञ्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति^(३) ॥ इति सूत्राद्यः ॥ मुहूर्त्तसि-
अनुष्टुप यन्मैति परोष्णिक् । ऋग्वेदे चतुर्दश यजूर्वि बालखिल्यदेवत्यानि । हे इष्टके त्वं मुहूर्त्तं मूर्ध्नि वदुक्तमा राट् राजमाना

चासि । हे इष्टके त्वं भुवा स्थिरा धरणा धारणहेतुचासि । हे इष्टके त्वं धर्वा धा णं कुर्वतो धरणी भूमिरूना चासि । एव मिष्टका-
चयस्य त्रिलोक्यरूपत्वम् । तदुक्तं श्रुत्वा महर्षिः राड्ढितीमं लोकमरोहन् भुवासि धरणेत्यन्तरिक्षलोकां धर्वासि धरणी त्वसुं लोक-
मिति ॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्धयर्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्ताय त्वामुपदधामि । कथं सस्यनिधत्ते त्वामु० । जेमाय सम्पादित-
धनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्ववः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कथं त्वा जेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेः ॥ १२

यन्वीराड्ढान्त्वगसियमनीध्रुवासिधरिणी । इषेतोर्ज्जित्वा रथैत्वापोप्रायत्वा ॥ लोकम्पृणच्छिद्रम्पृणायोसौदधुवात्वम् ।

इन्द्रामीत्वा बृहस्पतिरसिन्योनावसौप्रदन् । ता अस्य सृष्टदोहसस्त्रोमश्रीणान्तिष्ठन्नयः ।

जन्मन्देवानां विश्वस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वाग्रवीष्टयत्सुमुद्रव्यवसङ्किरः ।

रथीतमर्थीनां वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ १२ ॥

हे इष्टके त्वं यन्वी नियमोपेता राट् राजमाना चासि । तथा यन्वी स्वयमपि सती यमनौ सर्वेषां नियमकारिण्यसि । भुवा
स्थिरा सती धरिणी भूमिरूपा चासि । तिसृणां त्रिलोकसंस्ववः यन्वी राड्ढित्वसुं लोकमरोहन् यन्वासि यमनीत्यन्तरिक्षलोकां
भुवासि धरिणीतीमं लोकमिति श्रुतेः ॥ हे इष्टके इषे, ज्ञाय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामु० । रथे धनाय त्वामु० ।

पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु० । इषे त्वेजं त्वारयै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पञ्चन इति श्रुतिश्चतस्रणां पशुसंस्तवः ॥ का०
उत्तरशोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरशोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरोषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२

॥ इति तृतीया चितिः ॥

का० उत्तरां पूर्वशोरायुस्त्रिहृदिति । पूर्वानकात्तविहितयोर्द्विषोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गमात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंश्चि चतुर्णां स्युभोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरत्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः ।

आयुस्त्रिहृदन्तःपञ्चदशोऽयोमासप्रदशोधरणएकविंशःप्रतूर्तिष्टादशस्तपोनवदशोभौवत्तस्यविंशोवच्चैर्द्वाविंशः

सम्भरणस्तयोविंशोयोनिस्रुतुर्विंशोयगर्भाःपञ्चविंशश्रेजस्त्रिणवःक्रतुरेकचिंशःप्रतिष्ठात्रयस्त्रिंशोब्रह्मस्यविष्ट

पञ्चतस्त्रिंशोनाकःषट्त्रिंशोविवर्त्तोष्टाचत्वारिंशोधर्वज्वरुष्टोमः ॥ २३ ॥

हे इष्टके त्वं त्रिहृत्सोमरूपासि साम्नामाहृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कोट्यश्चस्त्रिहृत् आशुः । अशु व्याप्तौ
अश्रुते व्याप्तेति सर्वाङ्गं स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वासुपदधामौति सर्वत्र श्रेयः । स्तोमानुपदधति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै
ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति श्रुतिः । यद्वा आशुः वायुः त्रिहृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिहृत् किम् । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वा-
युस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः । स पुरस्तादुपदधात्याशुर्ब्रह्म इति य एव त्रिहृत्सोमस्तसुपद-
१-१०,५,१५ । २-१०,१,०,० । ३-५,५,१,३ ।

धार्ति तद्यत्तमाहासुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिहस्त एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहासुरित्येष हि सर्वेषां भवानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का० दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति । दक्षिणान्-
कान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपदयोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यञ्जुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः
पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः वन्दः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं स्त्रीयमाणत्वात्पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रू-
पासि । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तद्रूपमुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः
सः पञ्चदशाहाव्यापूर्यते पञ्चदशापचौर्यते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाहन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपद-
धातीति ॥ नृतेः । का० दक्षिणास्तुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति । उत्तरानुकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपदयोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति
प्रत्यञ्जुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमास-
पञ्चतुं रुद्रसप्तदशावयवत्वं तद्रूपासि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तद्रूपमुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतंवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वा उत्तर-
तस्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ नृतेः ॥ का० दक्षिणामपदयोर्धरुण एकविंश इति । अपरानुकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयो-
र्मध्ये दक्षिणां जङ्गमादौ धरुण इति दक्षिणासुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण
आदित्यः स एकविंशवयवत्वादिकविंशः द्वादश मासाः पञ्चतंवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य ऐकविंश स्तोमस्तं
तद्रूपमुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथोऽसौ वाग्नादित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्च-
तंव इमे लोका असविवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्यैवैप्रोस्तमेत्यथेदं सर्वं प्रियतत्रादित्यो ह भूत्वा
तं १-१०,१०,६ । २-५,५,१० । ३-१०,१०,६ । ४-५,५,११ ॥ ५-१०,१०,६ । ६-१०,१०,६ ।

पञ्चाक्षर्या तदेव रूपमुपपद्यतीति श्रुतेः ॥ का० चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति१ । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपदमा उदङ्ग ख
 उपपद्यति चतुर्दशमन्त्रै रिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपपद्यति । प्रकृष्टा तत्स्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः
 स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः मासाः पञ्च द्वादश मासाः पञ्चतैवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । य एवाष्टादशस्तोमस्तं तदु-
 पपद्याल्यधो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतैवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो
 हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपपद्यतीति^(१२) श्रुतेः ॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सररूपः श्रौतेणवर्षस्तपतीति
 स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपमि । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपपद्याल्यधो संवत्सरो वाव तपो नवदश
 स्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूप
 मुपपद^(१३) ॥ अभिवर्त्यते भावत्येतद्व्यभिर्वातः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्यत्यावर्त्यति सर्वाणि भूतानीत्यभिर्वातः
 संवत्सरः । उपसर्गस्य चक्षामनुषे बहुलमिति दीर्घः । द्वादशमाससप्ततुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः सविंशः । य एव सविंश
 स्तोमस्तं तदुपपद्यातीत्यधो संवत्सरो वाअभौवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्ततैवः संवत्सर एवाभौवर्तः सविंशस्तद्यत्तमाह
 भौवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेतद्रूप^(१४) ॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः
 द्वादश मासाः सप्ततैवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसङ्ख्यापेयत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपमि । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुप-
 पद्याल्यधो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्ततैवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वर्च
 इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप^(१५) ॥ सन्धिभक्तिं सभरणः सम्यक् षोडशस्तयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सभार-
 त्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सभरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्ततैवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशा-

वयवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सभरणस्तयोविंशस्तस्य त्रयोदश म साः सप्तर्तवो
 हि अहोरात्रे संवत्सर एव सभरणस्तयोविंशस्तदात्तमाह सभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सभृतस्तदेव तद्रूपं^(१०)॥ योनिः
 प्रजीत्यादकचतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपञ्चात्मस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंश स्तोमस्तं
 तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमास्तदात्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 योनिस्तदेव तद्रूपं^(११)॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुलं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्यादकत्वाच्चतुर्विंशतिः
 पञ्चा एकः संवत्सर इति अधिकमात्रे भूत्वा ऋतुषु गर्भा भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तदात्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो
 मारु गौ भूत्वर्त्तन् प्रविशति तदेव तद्रूपं^(१२)॥ भोजः मतृकोपः भोजस्त्रो तेजस्त्रो वज्रो वा भोजः तद्रूपस्त्रियवः स्तोमोऽसि यद्वा
 भोजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपञ्चाहोरात्रसंवत्सराल्पत्वात्त्रियवः त्रिगुणा नव यत्न । य एव त्रियव स्तोमस्तं तदुपदधाति तदसमा-
 हौज इति वज्रो वाभोजो वज्रस्त्रियवोऽथो संवत्सरो वाभोजस्त्रियवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा हे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिय-
 वस्तदात्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां भोजस्त्रियवस्तदेव तद्रूपं^(१३)॥ ऋतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सर
 एव करोतीति ऋतुः पञ्चतुं संवत्सराल्पत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ऋतुरेकविंशस्तस्य
 चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव ऋतुरेकविंशस्तदात्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति^(१४)
 ऋतेः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्तयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरो सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात्पञ्चल्लहोरात्रसंवत्सरा-
 ल्पत्वात्तयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृ-
 त्वा हे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तदात्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं^(१५)॥

ब्रह्मः सूर्यः । असौ वाग्नादित्यो ब्रह्म इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रह्मस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं
 तद्रूपं सतत्पदेन यच्चतुस्त्रिंशं स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रह्मस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपञ्चमसत्त्वं होरात्र-
 संवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंशं स्तोमस्तत् तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाच ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तथ चतुर्विंशति-
 रर्धमासाः समतर्को हे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशं एव सतदात्ममाह ब्रह्मस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं हे ब्रह्मस्य विष्टपं
 तदेतद्रूपं^(१२)॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काव्यतदिति कं सुखं न क मकं दुःखं तन्कारित यत्र स नाकः
 षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशं स्तोमस्तत् तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाच नाकः षट्त्रिंशस्तथ चतुर्विंशतिरर्धमासा
 द्वादश मासास्तदात्ममाह नाक इति न हि तत्र गताय कसौ च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाच नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपं^(१३)॥
 विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः
 अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पञ्चाः समतर्कः त्रयोदश मासाः हे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशं स्तोमस्तत् तद्रूप-
 दधात्यथो संवत्सरो वाच विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः समतर्को हे अहोरात्रे तदात्ममाह विवर्त-
 इति संवत्सराह्नि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं^(१४)॥ धर्चः धारकश्चतुस्त्रिंशस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपो समासः त्रिह्रस्वश्चदशस्य-
 दशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्मः जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तत् तदुपदधाति
 तदात्ममाह धर्चमिति प्रतिष्ठा वै धर्चः प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वा धर्मः चतुष्टोमः स आभिष्वत्तस्यभिर्दिग्भिः स्तुते वायुवै सर्वेषां
 भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति^(१५) श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायुपधानेन वायुना सर्वभूतानि दशो करोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या
 सर्वं वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति^(१६) ॥ एतेरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवदिभिः
 स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका सपथेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

का० दक्षिणां पूर्वयोरन्वेर्भाग इति । पूर्वान्कान्ते विहितयोर्जङ्गमामात्रोर्मध्ये दक्षिणामुपदधायुदङ्गुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता ॥ दश
यजुषि चतुर्भिर्द्व्युमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पदयोगधानं दशैष्टकाः स्मृतसञ्ज्ञाश्च । तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सृष्टादौ प्रजा-
पतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भं कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा सृष्टुं रम्यह्मात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सङ्ग्राहमि-
मानि भूतानि पापरूपान्ब्रूयामोचयामौति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को ज्ञातः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोस्तु भव्यैरुक्त-
मस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्तं केभ्यो भागमपरैभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि सृष्टोरसृष्टोत्ततः स्रुत इष्टका इति । तथा

अग्नेर्भागेसिद्धीजाया आधिपत्यं ब्रूह्मास्युतन्विष्टस्त्रोम इन्द्रस्यभागोसिषिष्णोरधिपत्यं ब्रूवत्सुतस्यज्जदश

स्त्रोमो नृचक्षसास्त्रागोसिधातुराधिपत्याञ्जनित्वं स्रुतं सप्तदशस्त्रोमो मित्रस्यभागोसिवरुणस्याधिपत्यं

न्दिर्वोष्टिर्वीतस्युतएकविंशस्त्रोमः ॥ २४ ॥

व श्रुतिः । अथ स्रुत उपदधात्ये तहै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भंभवत्तावत्स्य गर्भएव सन्ति पाप्मा सृष्टु-
रम्यह्मात् स देवानब्रवीदुष्माभिः सहैमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मानो सृष्टोः सृष्टवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणोष्वमित्यब्रवीत्तं
भागो नोऽस्त्वित्ये केऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्ये के स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मानो सृष्टोरसृष्टोद्यदसृष्टोत्त-
स्मात्स्रुतस्त्वैवैतदजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मानो सृष्टोः सृष्टोतीति ॥ अथ मन्वार्थः । हे इष्टके या

त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच अधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया विहृतस्तोमः विभक्तिव्यत्ययः विहृता
 स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्मृतं पापमनो मृत्योरपनीतं रचितं यस्यां त्वयि विहृतस्तोम इति वा तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र
 व्याख्येयम् । स्मृतीतिरक्षाप्राणनेषु स्वादिः । वाग्वै दीक्षेति^१ अतः ॥ का० उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति^२ । उदगनूकान्तविहित-
 योर्दक्षिणोत्तरयोः पययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधि-
 पत्यं पञ्चदशेन क्षतं क्षत्रजातिः स्मृतं मृत्योर्भीक्षितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णवश्चाधिपत्यमकरोदिति^३ अतः ॥ का० उत्तरां दक्षिण
 योर्दक्षिणोत्तरयोः भाग इति^४ । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पययोर्क्षत्रां निदधाति दक्षिणोपहिता ॥ नूनं कृत्वाशुभकतृण
 वसूनाम्भागोऽसि कृद्राणां माधिपत्यञ्चतुष्पात्स्मृतञ्चतुर्विंशस्तोमश्चादित्यानाम्भागोऽसि मरुतामाधिपत्यङ्गर्भास्युताः

पञ्चविंशस्तोमोदित्यैर्भागोऽसि पृष्णश्चाधिपत्यमोजस्य तन्विणवस्तोमोदेवस्य सवितुर्भर्गोऽसि

सच ते जानन्ति ते दृचचसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया समदशस्तोमेन जनितं वैश्यजातिः स्मृतम् । देवा वै दृच-
 चसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धातवश्चाधिपत्यमकरोदितु^१ जनितमिति^२ अतः ॥ का० उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति^३ । अपरानूकान्त-
 विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्गमात्रयोर्मध्ये उत्तरां जङ्गमावीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके त्वं
 मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातस्य स्थतस्तं सादयामि ।
 प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति^४ अतः ॥ २४ ॥

षट् प्र तेन त्वं वसूनां भाग इति^१ । चतुर्देवभ्योऽयमाः षण्मन्त्रैः षट् पदग उपदध्यादिति मन्त्राः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवांश्चादिकं स्यूतं पापात्मा^२ वितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति^(०) श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पश्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः सृत्वोः रक्षिताः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति^(०) श्रुतेः । त्वमदित्यै षडित्या भूमिर्भागोऽसि पूषा आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिषवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्यूतम् इयं वाषदितिरस्यै भागं कृत्वा पूषा आधिपत्यं^(०) ॥ त्वं देवस्य सविशुभर्भागोऽसि

बृहस्पतेराधिपत्यं^(०) समीचीर्दिशस्य ताच्चतुष्टोमस्तोनः ॥ २५ ॥

यवानां च्छागोऽस्य यवानामधिपत्यमजास्य ताच्चतुष्टत्वारिंशस्तोमश्च भूणां च्छागोऽसि विश्वेष्टोमस्तेवानामधिपत्यं

चतुष्टस्य तन्मयस्त्रिंशस्तोमः ॥ २६ ॥

त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीचाः सत्यगच्छन्ति जना यासु ता दिशः स्यूताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा रुद्रस्य तय आधिप^(०) ॥ २५ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि यजमानमपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं चतुष्टत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्यूताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपपरपक्षा यजमास्तौ हीदुः सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वा परपक्षेभ्य आधिप^(०) ॥ २६ ॥ ऋभूणां देवविशिषाणां त्वं

भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्त्रोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्मृतं पापमनो बृह्योः रचितम् तथा
यजमानोऽपि सर्वभूतानि बृह्योः स्मरति । ऋभूयो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति^(१२) श्रुतेः ॥ २६ ॥

का० ऋतव्यो सहस्र सहस्रवेति । अनकमभितो हे पद्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्रः पौषः एतौ
हेमन्तिकौ हेमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् ॥ २७ ॥

सहस्र सहस्रस्य हेमन्तिकाष्टतृचम्बरन्तः क्षेपोसिकल्पेतान्द्रावाष्टयिवीकल्पन्तामाप्रश्नोषधयः कल्पन्ताममनयः

पृथङ्ममज्यैष्ठ्यायसत्रताः । येचमनयः समनसोन्तराद्यावाष्टयिवीरूमे । हेमन्तिकाष्टतृचमिकल्पमाना

इन्द्रमिव देवाश्च भिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवेसीदतम् । २७ ॥

एकयास्तु वत प्रजाश्च धौयन्त प्रजापतिरधिपतिरासौ तिसृभिरस्तु वत ब्रह्माष्टज्यतत्र ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासौ त्र्यञ्चभिरस्तु

का० रेतःसिन्धे लागां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणानक एष्टरीरेकया स्तुवर्तति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेतःसिन्धे लायां स्फटि
सञ्ज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तस्मिन् प्रायनूकं दक्षिणेन नव अर्षादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ सप्तदश यजुं वि स्फटोष्टकादिवत्यानि ।
अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि बृह्योरेव सुक्ता प्रजाः स्त्रजेय प्रजायेरिति विचिन्तय प्राणाधिष्ठाष्टदेवा इन्द्रादीन् च युष्माभिः सह परमा-
१—१७, १०, १८ ।

प्राप्तं स्तुले माः पूजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोत्राभ्यामः सजचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः पूजापतिना चास्तुवतेति ।
 तथा च श्रुतिः तद्वै पूजापतिः सर्वाणि भूतानि पापनो हृत्वीरुक्ताकामयत पूजाः सृजेय प्रजायेयेति^(१) स प्राणानब्रवीदुराष्माभिः
 इहेमाः प्रजाः पूजनयानौति ते वै केन स्तोत्राभ्यामहृति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति^(२) ॥
 जापतिरेकया वाचा सहस्राब्जानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वाएका वाचैव तदस्तुवतेति^(३) श्रुतेः । प्रजा शचीयन्त उद-
 गयन्त प्रजापत्यर्थं मखाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाभ्यभूत् । एवं षोडश मन्वा व्याखेययाः ॥ तिसृभिः
 प्राणोदानव्यानैरस्तीत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्सतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाभ्यभूत् । त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तै रिति^(४) श्रुतेः ॥

वतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्यतिरधिपतिरासीत्प्रभिरस्तुवतसप्त ऋषयोसृज्यन्तधाताधिपतिरासीत् ॥२८॥

नवभिरस्तुवतपितरोसृज्यन्तादितिरधिपत्नरासीदेकादशभिरस्तुवत ऋतवोसृज्यन्तान्निवा अधिपतयत्रासंस्तयोदश

पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाभ्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति^(५)
 श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नीसावायूपैः सप्तशौर्यस्थप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋषयो सृष्टाः धाता जगत्सृष्टाद्यो देवः स्वाभ्यभूत् । य एवेमे
 सप्त शौर्यप्राणास्तैरेवेति^(६) श्रुतेः ॥२८॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तीत् ततः पितरः अग्निस्वाप्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजा-
 पतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपत्नी स्वाभित्वेनाधिकं पालयित्वासीत् नव वै प्राणाः सप्त शौर्यप्राणास्तैरेवेति^(७) श्रुतेः ॥ एकादशभिः

दश प्राणा आलौकादयस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आलौकादय इति^(८) श्रुतेः ॥ तयोदशभिः दश प्राणाः हौ पादौ एक आर्त्तवै तैरस्तौ ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्यमहयामकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति^(९) श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः स्रुतं चतुर्विंशतिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वायम्भूत । दश हस्ताङ्गुलयश्चत्वारिदोर्बाह्वोऽपि यदूर्ध्वः नाभेस्तत्पञ्चदशमिति^(१०) श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जातुनौ पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौ त

भिरस्तुवतमासाश्च सृज्यन्तसंवत्सरोधिपतिरासीत्यञ्चदशभिरस्तुवतक्षत्रमसृज्यतेन्द्रोधिपतिरासीत्सप्तदश

भिरस्तुवतग्राव्याः पशवोऽसृज्यन्तबृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २६ ॥

नवदशभिरस्तुवतशूद्राचार्योऽवसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्तवक्त्राधिपतिरासीत् ॥ २७ ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थिद्रूपा नव प्राणास्तैरस्तौ । ततः शूद्राचार्यो शूद्रवैश्यावसृज्यतां सृष्टौ । अथः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामिनिस्ताम् । दश हस्ताङ्गुलयो नव प्राणा इति^(११) श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौ । ततः एकशफाः पशवोऽष्टादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । शफं क्षौत्रे खुरः

प्रामित्यमरः । वरुणस्यैवानामधिपतिरासीत् । दय हस्तग शङ्खलवो दय पाद्या आर्त्तकवि० श्रुतेः ॥ अयोविंशत्या विंशतिः
 करपादाङ्गुलयः पादावाला चेति तैः स्तुते छुद्राः पशवोऽजादयः छष्टाः तेषां पूषा स्वात्मभूत् । दय हस्तग शङ्खलवो दय पाद्या
 ते प्रतिष्ठे आत्मा तयोवि० श्रुतिः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करो पादावालेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः
 शवः कण्वसगादयः छष्टास्तेषां वायुः स्वात्मभूत् । दय हस्तग शङ्खलवो दय पाद्याबलार्थङ्गान्वाला पञ्चवि० श्रुतिः ॥
 अमविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भूजावूरु चामेति तैरस्तुवत तरो द्यावापृथिवी युभूलोको व्येतां विंशेषिणश्चेतामित्यर्थः । विपूर्वा-
 देष्ट्यताविति धातोर्लङ् प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादय आदित्या द्वादशानुथायन् भन्वगच्छन् भनुगताः तएव स्वाभिनीऽ-
 भूवन् दय हस्तग शङ्खलवो दय पाद्याबलार्थङ्गानि हे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तवि० श्रुतिः ॥ ३० ॥

पतिरासीत्त्वयोविंशत्यास्तुवत छुद्राः पशवोऽस्तुज्यन्तापशूधिपतिरासीत्यञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽस्तुज्यन्त

द्यावुरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्येतां वसवो रुद्रा आदित्या भनुव्यायं स एवाधिपतय आसन् ॥ ३०

अवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्तयोऽस्त्यवटादाः छष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् ।
 दय हस्तग शङ्खलवो दय पादाग नव प्राचा इति ॥ १० ॥ अतः ॥ एकविंशता करपादाङ्गुलयः द्येन्द्रियाणि आर्त्तकवि० तैरस्तुवत ततः प्रजाः
 छष्टाः तेषां पूर्वपक्षा अथवाः अपरपक्षास्कां प्रजानां स्वाभिनीऽभवन् दय हस्तग शङ्खलवो दय पादाग दय प्रस्था आर्त्तकवि० श्रुतिः ॥
 इति ॥ १२ ॥ अतः ॥ पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्माधिपतय आसन् इति ॥ द्येन्द्रियाणि पादौ आर्त्तकवि० तैरस्तुवत स्तोति का
 प्रजापतिदेवैः सह । ततो भूतानि अशात्मन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभवन् । परमे सत्यसोके तिष्ठतीति परमेष्ठाः प्रजापतिः

प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाय्यासीत् । दश हस्ता बद्धुल्लो दश पादा दश प्राणा हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंश इति (१८)
 श्रुतिः ॥ अत्र यायेष्टका येन मन्त्रेणोपधेया साया तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० उत्तरा० सादधि लोकम्पुणः पूर्ववत् १ ।
 नवविंशत्यास्तुवतवनस्यतयोस्त्रजन्तसोमोधिपतिरासीदेकविंशतास्तुवतप्रजाअस्त्रजान्नयवास्त्रायवास्त्राधिपंतय
 आसंस्त्रयस्त्रिंशतास्तुवतभूतान्यग्रास्यग्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकम्पुणच्छिद्रम्पुणायोसीदधुवात्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योमावसोप्रदन् । ताअस्यखददोहसस्त्रोमोधीणक्तिपृथयः ।

जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रंविश्वामित्रवीर्यघत्समुद्रव्यचसङ्करः ।

रथौतमरथौमांवाजानांसत्यतिम्यतिम् ॥ ३१ ॥

॥ इतिमाथ्यन्दिनिशाखायांवाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवक्त्रोक्तम्पुणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरोधर्निर्वापः सप्तर्वोपस्थानं च बोध्यम् । तस्मिन्प्रतीकानि
 लोकम्पुणा ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्त्रिस्त्रोऽपि व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

१-१७, १८, १९ ।

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ इति श्रीमन्महावीरधरकृते वेददीपे मनोहरे । वेदवज्रमितीऽध्यायो वख्यद्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयत्वे त्रयचतुर्थवित्तमन्त्रानुक्ता पञ्चदशे पञ्चमवित्तमन्त्रा वाच्याः । का० पञ्चम्यामन्त्रेष्वाखिनौवदसपद्मा अन्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चम्या चितावाखिनौवत् असपद्मासञ्ज्ञा इष्टकाः अन्नेषूपदधाति अन्ने जातान् सहसा जातान् षोडशौ चतुष्ट्वारिष्टयः अन्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचित्तमन्त्राणां परमेष्ठौ ऋषिः । तत्र द्वे अग्नि-देवत्ये विष्टुभौ । हे अन्ने जातान् पूर्वसुत्यन्नान्नोऽस्माकं सपद्मान् शतान् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किञ्च हे जातेवेदः जातप्रज्ञान अजाताननुत्यन्नांश्च शतान् प्रतिनुद निवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्थम् । किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनौमितिकर्त्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् अहेडन् अक्रुध्यन् सुमनाः शीभनमनस्त्रः ससुप-अन्ने जातान्प्रणुदानः सपद्मान्प्रत्यजातान्नुदजातेवेदः । अधिनोब्रूहि सुमना ग्रहेऽन्तवस्थामशर्मोऽस्त्वि वरूथउह्नौ ॥१॥

सहसाजातान्प्रणुदानः सपद्मान्प्रत्यजातास्त्रातवेदोनुदस्व । अधिनोब्रूहि सुमनस्यमानोवयस्यामप्रणुदानः सपद्मान् ॥२॥

दिशेत्यर्थः । किञ्च अन्ने तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविधानाभ्योपक्रमेण वयं स्वाम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः । कीदृशी त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उह्नौ द्विपदचतुष्टयदधनधान्यादिभि-रुद्भवति ससृध्यत इत्युक्तिं तस्मिन् भवतेर्दिप्रत्ययः ॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १ ॥

अथ पञ्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्यन्नान्नोऽस्माकं सपद्मान् प्रणुद नाशय । हे जातेवेदः अजातान् उत्पत्त्यमानानपि प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदमार्थम् । किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मास शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शतभ्योऽधिकान् वद । वयमपि त्वत्पुसादा-

दक्षिणः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान् पुण्ड पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य ससुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुम-
नस्यमानः शृङ्गादिभ्य इति क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । पञ्चदशकलस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशाष्टतुपेतो वा यः स्तोमः यच्च श्रीजो-
बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि । अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । चतुश्चत्वारिंशदा-
वृत्तगा सम्यक्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब्धपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमौ । त्रिष्टुप् । सा
भक्षणे न स्माति भक्षयति विनाशयतीत्यसौ रक्षको नाम योऽग्निस्त्रस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरोधमसि पूरयितुं भवसि

षोडशीस्तोमश्चोद्विणञ्चतुश्चत्वारिंशस्तोमोवच्चोद्विणम् । अग्नेःपुरीषमस्यसोनामतान्त्वाविश्वे

अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठाष्टतवती हवीः प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

हे इष्टके या त्वं तां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमः षष्टिश्च युता होष्यमाणश्चतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ
सौद उपविश्य अस्मे अस्मासु प्रजावत्युच्युतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥ १-१०, ११, ५०० २-५, २, ३ ।

का० विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेव ष्वन्द इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दशदश विराट्सञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति
ताश्चत्वारिंशत्प्रथया एवेति सूतार्थः ॥ चत्वारिंशदाजं वि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो जन्तुप्रभूहो अस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः
स एव कन्दोरूपेण स्थितत्वात् कादकत्वाद्वा कन्दः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या य, तुक्ता ज्ञेया ।
अयं वै लोक एव ष्वन्द इति श्रुतः । वरिवः प्रभामण्डलेन विद्यतश्चात्रियतइति वरिवोऽन्तरिचं तदेव कन्दः । अन्तरिचं

वै वरिचञ्चन्द इति श्रुतेः ॥ शब्दः शं सुखं भवत्यस्मादिति शब्दः द्युलोकः । द्यौर्वै शब्दञ्चन्द इति श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूर्दिवाचकः शब्दः । दिशो वै परिभूञ्चन्द इति श्रुतेः ॥ आच्छत आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरं मिथ्याच्छतं भद्रम् । भद्रं वाआच्छच्छन्द इति श्रुतेः ॥ मनः प्रयमच्छतं प्रजापत्यात्मकं यस्मत्तः तदेव छन्दः तद्वपसि । प्रजापतिर्वै मनञ्चन्द इति श्रुतेः ॥ व्यवः व्यवतिथीप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यवः आदित्यः । असौ वासादित्यो व्यवञ्चन्द इति श्रुतेः ॥ सिन्धुः । स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः । प्राणो वै सिन्धुः-

एवञ्चन्दोवरिवञ्चन्दःशब्दञ्चन्दःपरिभूञ्चन्दःआच्छच्छन्दोमनञ्चन्दोव्यवञ्चन्दःसिन्धुञ्चन्दस्सुमुद्रञ्चन्दः

स्सरिञ्चन्दःककुप्छन्दःस्त्रिककुप्छन्दःकाव्यञ्चन्दोअङ्कपञ्चन्दोक्षरपङ्क्तिञ्चन्दःपदपङ्क्तिञ्चन्दोविष्टार

पङ्क्तिञ्चन्दःक्षरोभजञ्चन्दः ॥ ४ ॥

ञ्चन्दइति(४) श्रुतेः । समुद्रश्च समुद्रमन्थस्याद्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसम्यग्नाम्नाभ्यर्थेण समुद्रं मनः । मनो वै समुद्र इति श्रुतेः ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वराद्विर्गच्छतीति सरिरं वाक् । वाग्वै सरिरं छन्द इति श्रुतेः । ककुप् कं सुखं शरीरे स्फुभाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कोपयति दोषयतीति वा ककुप् दोषो दुरादिः क्षिप् पूर्वत्र पक्षे सलोपञ्चान्दसः ककुप् प्राणः । प्राणो वै ककुप् छन्द इति श्रुतेः ॥ त्रिककुप् त्रयोधा कं पोतमुदकं स्फुभातीति त्रिककुप्

उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदवयोरूपः शब्दः। त्रयो विदग्धा काव्यं छन्द इति श्रुतेः॥ अङ्गुपम् अङ्गु कुटिलगतौ अङ्गेन कुटिलगत्या आप्रोतौत्यङ्गुपमुदकम्। असौ वा अङ्गुपं छन्द इति श्रुतेः॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतौत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः। असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणव्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भू लोकाः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ क्षुरोभजः क्षुर विलेखनखन-
आच्छन्दःप्रच्छच्छन्दसंयच्छन्दोवियच्छन्दोबृहच्छन्दोरयन्तरच्छन्दोनिकायच्छन्दोविवधच्छन्दोविवधच्छन्दोविवधच्छन्दो

भजच्छन्दस्तुपुच्छन्दोनुष्टुप्छन्दएवच्छन्दोवरिवच्छन्दोवयच्छन्दोवयस्तृच्छन्दोविष्वङ्गच्छन्दो

विशालच्छन्दश्छदिच्छन्दोदूरोहणच्छन्दस्तनूच्छन्दोअङ्गाङ्गच्छन्दः॥ ५ ॥

नयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः भ्राजते दीप्यतइति भजः इक्षच्छान्दसः क्षुरोभज आदिशः। असौ वा आदित्यः क्षुरोभजश्छन्द इति श्रुतेः॥ ४ ॥

आच्छत् आच्छादयति अरौरमिताच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः॥ संयत् संयच्छति व्यापाराविवर्त्तयति जन्तूनि संयत् रात्रिः। रात्रिर्व संयच्छन्द इति^(५) श्रुतेः॥ वियत् विशेषेण यच्छति गच्छति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियच्छन्द इति श्रुतेः॥ बृहत् वियच्छन्द इति श्रुतेः॥ असौ वै लोको बृहच्छन्द इति श्रुतेः॥

रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । अयं वै लोको रथन्तरं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कार्याति शब्दं करोति हवादीनुष्य लयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे । वायुर्वै निकायश्चन्द इति श्रुतेः ॥ विवधः विविधं बध्यन्ते हव्यन्ते पापफलानि भोक्त्वन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवधश्चन्द इति श्रुतेः ॥ गिरः गीर्यते भस्वतइति गिरोऽन्नम् । अन्नं वै गिर इति श्रुतेः ॥ भजः आजते दीप्यतइति भजोऽग्निः । अग्निर्वै भजश्चन्द इति श्रुतेः । संस्तुप् अस्तुष्टुप् सत्यक् स्तभ्यते रथ्यते वशीक्रियते अस्तु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अस्तुष्टुप् वाक् । वागीव स० स्तुपश्चन्दो वागस्तुष्टुपश्चन्द इति श्रुतेः ॥ एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः वाव्यादिवयोहेतुभृतमन्नम् । अन्नं वै वयश्चन्द इति श्रुतेः ॥ वयस्कृत् वयांसि वाव्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः अग्निर्वै वयश्चन्द इति श्रुतेः ॥ विषधर्षाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विषधर्षाः

रश्मिनासत्यासत्यञ्जिन्वप्रतिनाधर्मणाधर्मञ्जिन्वान्वित्यादिविञ्जिन्वसन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षिन्वप्रतिधिना

स्वर्गः । स्वर्धं सङ्घर्षं असुन् । असौ वै लोको विषधर्षश्चन्द इति श्रुतेः ॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम् । अयं वै लोको विशालं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ क्वदिः क्वायतेऽर्करश्मिभिरिति क्वदिरन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै क्वदिश्चन्द इति श्रुतेः ॥ दूरोद्दृश्यम् दुःखेन रोढुमारोहणं कर्तुं शक्यं निकायज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोद्दृश्यं रविः । असौ वावादिज्यो दूरोद्दृश्यं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ तन्द्रम् तन्द्रि सौदे मोहे तन्द्रति सौदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं अणौ । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ अङ्काङ्गम् अङ्गे स्थले अङ्गानि गर्त्तपाषाणादिविङ्गानि यत्रेत्यङ्गाङ्गं जलम् । आपो वा अङ्गाङ्गं क्वन्द इति श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूमी-
कादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

का० सर्वतोऽपाङ्गवेलायां स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणानकम् । अपाङ्गवेलायां सर्वदिक्षु स्तोम-
भागासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्ये कोनविंशमन्त्रैः तन्मन्त्रे पञ्चदश प्रागनकं दक्षिणेन अर्थोच्चतुदश प्रागनकमुत्तरे ऋषधिया
इति सूत्रार्थः ॥ एकोनविंशत्यजं षोष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः अत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तमसुनोपहिता सत्यदो
जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मं त्वासुपदधानीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः तथा च श्रुतिः । असुनादो जिन्वा-
दोऽस्यमुष्मं त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति चैधा विहिता स्नेधा विहितं ह्यन्नमिति ॥ अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके त्वं रश्मिनाम्नेन
सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचोजिन्व तर्पय तेजोऽष्टद्विप्रदत्त्वादन्नं रश्मिरन्नमिति श्रुतेः ॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम्

पृथिव्यापृथिवीज्जिन्वविष्टस्मेनष्टगृष्टिज्जिन्वप्रवयाह्वहज्जिन्वानुयारात्रारात्रौज्जिन्वोशिजावसुभ्योवसुज्जिन्व

प्रकृतेनादित्येभ्यश्चादित्याज्जिन्व ॥ ६ ॥

तेन । धर्मेणा विभक्तव्यत्ययः धर्मेण धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं
चतुर्थन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तथा दिवा दिवोऽर्थोपहिता सती दिवं यज्जोर्जं जिन्व । अन्वितिरन्नमिति
श्रुतेः ॥ सन्धिना सम्यग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सत्त्वरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मि-
न्निति प्रतिधिन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्टभेन देहं विष्टभयतीति विष्टभोऽन्नं तेन दृष्टेन उपहिता दृष्टिं
जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवयन्नं तेनाह्वहज्जिन्व उपहिताह्वहनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतहाससतिनाडीभिरनुयाति
आप्नोति देहमित्यनुयात्रं तथा । तृतीयैकवचने आतोधातोऽरित्यालोपः । रात्रौ उपहिता रात्रौ जिन्व ॥ उशिजा वय कान्तौ उश्नते

सर्वः काम्यतद्वत्प्राणिजन्म तेन वसुभ्योऽर्थोपहिता वसून् जित्व ॥ प्रकृतेन प्रकर्षणं कं सुखं मोक्षं तेनैति प्रकृतमन्वं तेनादि-
त्यभ्योऽर्थोपहितादित्यान् जित्व ॥ ६ ॥

तन्नुना तन्यते विस्तरयति इति तन्नुत्तरं तेन । रायस्योपेण धनपुष्टौ उपहिता रायस्योपे जित्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽयम् तेन अन्ताय शास्त्राद्योपहिता अन्तं जित्व ॥ इडाक्षम इदं वैद्विदं स्वार्योऽणु तेनौषधीभिः औषधार्थमुपहिता औषधीर्जित्व ॥ उत्तमेन उद्धतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोक्ताष्टमे तन्नुभिः शरीरार्थमुपहिता तन्नुः शरीराणि जित्व ॥ वयोधसा तन्नुनारायस्योपेणारायस्योपेण्विद्वत्सर्वेषु अन्ताय अन्तं विद्वन्वैद्वौ नौषधीभिरोषधीर्जित्वोत्तमेन तन्नुभिस्तन्नुञ्जित्व

वयोधसाधीतेनाधौतञ्जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपदसिप्रतिपदेत्वानुपदस्यनुपदेह्यासम्यदसिसम्यदेत्वातेजोसितेजसेत्वा ॥ ८ ॥

वसो दधाति पुष्पाति वज्रोधा ऋद्रं तन्माधीतेनाध्ययनाबोपद्धिदाधीतं जिव्य ॥ अभि सर्वतो जायते येनेत्यभिजिग्वजवहेहुरक्षं तेन तेनसा तेजोऽर्कस्यद्विता तेजो जिव्य ॥ ७ ॥

अदोःस्वसुप्तं त्वेति व्याख्यातमन्वानाह । प्रतिपद्यते बीवनमनेनेति प्रतिपदन्म ॥ हे इष्टके त्वं प्रतिपदन्नरूपसि प्रतिपदन्नराय
त्वा मुपदधासीति शेषः । एवं स्रव ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेन्नराय त्वासुपदधासि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदे-
न्नराय त्वासुपदधासि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम तेजसे त्वा सुपदधासि ॥ ८ ॥

कषिष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वान्निधा वर्तते इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं यत्स्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वक्तुं भूतेषु इति विवृदन्नं । त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुप० ॥ सह वर्तते सहृदसि ॥ सहृतेऽर्थाय त्वामुपद० ॥ आक्रामति पराभवति शुभामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रामाय त्वामुप० ॥ देहे सङ्क्रामतीति सङ्क्रामोऽन्नं त्वं सङ्क्रामोऽसि सङ्क्रामाय त्वामुप० ॥ सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिबध्योक्त्यामतौत्युक्त्यामोऽन्नं त्वं तद्रूपांसि सङ्क्रामाय त्वामुप० ॥ सत्कथा क्रान्तिगमनं यस्मैत्युक्त्यातिरञ्जमं हे इष्टके त्वमुक्त्यातिरसि सत्कथान्तर्गताय त्वामुप०

निदृढसिद्धितेत्वाप्रदृढसिद्धतेत्वासदृढसिद्धतेत्वाक्रमोऽस्याक्रमायत्वासङ्क्रमोऽसिद्धं

मायत्वेरक्रमेस्थत्क्रमायत्वेरक्रान्तिरस्युःक्रान्त्यैत्वाधिपतिनेर्नोर्जिह्नित्व ॥ ८ ॥

राज्ञाप्रसिप्राचौदिम्बसवस्तुदेवाअधिपतयोनिर्हृतौनाम्नातिवर्त्ताचिदृस्वास्तोमःपृथिव्याऽस्यत्वाज्यमुक्त्यम

दधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातौल्यधिपतिः अधिकपालकेन जर्जा अन्नरसेन जर्जमन्नरसं जित्वा तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्यत्यतिः कार्या ॥ ८ ॥

का० नाकसदोऽनकेषु पूर्ववर्जस्यतव्याविलायाभाश्चिनौवद्राज्ञासोति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानके स्थानाभावात् पूर्वानकवर्जं त्रिदिश्वन्-
केषु न्यतव्यविलायाभनूकोपरि राज्ञोत्थादिपञ्चकण्डिकाभिराखिनौवद्राक्ससज्जोष्टका उपदधातोति सन्नायः ॥ पुरस्तादुपदधाति ।
राज्ञसि । पञ्च यजुंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञो राजमाना प्राची पूर्वा दिकः त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवधिपतयो

अधिकं पालतितारः । अग्निहोतीनामुपद्रवकारिणौनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च द्विहतस्तोमः ता त्वां पृथिव्यां न्यतु
स्यापयतु । आज्यमाल्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायान्ये इत्यादिकम् । अव्यथा तस्यै चक्षनाभावाय
त्वां स्तुभातु हटौकरोतु । रथत्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रातष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तुभातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा
देवेषु लोकेमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा चरन्ते न त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु । हृन्दस्यभुयेशेति शप आधधातुकत्वा-
स्त्रिलोपः । प्राणा वाऋषयः प्रथमजा इति श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृश्यालां त्वां कुर्वस्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्ठा-

व्यथयैस्सभतुरथन्तरुसामप्रतिष्ठित्याचन्तारिचक्रप्रथस्वामथमनादेवपुद्वोमात्रयावरिग्णाप्रथन्तविधर्ता

चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वसं विदानानाकस्पृष्टे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १० ॥

विराडसिद्धिणादिगुद्रास्तेदेवाऽधिपतयइन्द्रोहेतौनाम्रतिघर्तापञ्चदशस्वास्तोमःप्रथिव्याऽऽयतुप्रउग

दयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् । यद्वा विधत्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानो देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानो तौ च त्वां प्रथयताम् । विधत्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ हीदम् सर्वं विधारयत इति श्रुतेः । किं च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य घृष्टे न अक्षं दुःखं नाकं सुखं तस्य घृष्टे स्वरूपे सुस्वरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादि-
काण्डिकासु व्याख्यातनि^४ ॥ १० ॥

१ — उद्यापयन्तु — इति सु० पाठः । २ — ऐत० ब्रा० १, ४० । ३ — ऐत० ब्रा० १, ४१ । ४ — १० प० १०१० — १४ क० ।

૧—‘હત્યાપયતુ’—હતિસુ. પાઠઃ ।

२—ऐत० ब्रा० १,४०।

३-८, ९, १०, ११ ।

४-१०५१०-१४५०।

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्तानि सामानि चान्यानि समानमन्यत । वायुरथेग इति प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

१—२७ अ० ३९ क० ।

मुक्यमव्यथायैस्तभ्रातुवृहत्सामप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे प्रथमस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमात्रयावरिभ्यामथन्तु

विधर्त्ताचायमधिपतिश्च ते त्वासर्वे सविदानानाकस्यपृष्ठे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ ११ ॥

सम्वाङ्मिषिप्रतीचीदिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेती नाम्नातिधर्त्ता सप्तदश स्त्वास्तोमः पृथिव्याः अथ तुमर-
त्वतीयमुक्यमव्यथायैस्तभ्रातुवैरूपसामप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे प्रथमस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमात्रयावरिभ्या
प्रथन्तु विधर्त्ताचायमधिपतिश्च ते त्वासर्वे सविदानानाकस्यपृष्ठे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

स्वराङ्मसुदीचीदिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयस्सोमो हेती नाम्नातिधर्त्ता विश्वस्त्वास्तोमः पृथिव्याः अथ तु निष्केवल्य

अथ पश्चात् । सम्यथाजते सम्वाट् । आत्वा रथं यथोतये इति मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥ ३—अ० ८०, ८१, ८२

अथोत्तरतः । स्वनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नो नुम इत्यादिकं निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥ ३—अ० ८०, ८१, ८२, ८३

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढीर्ध्वं दिगिति । विणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमौ त्वां पृथिव्यां जयताम् । वैखदेवाम्नि-
माकते शस्त्रे ऋचलनाय स्तुभीताम् । शाक्तरैवते सामनी चान्तरिवे स्थित्वे त्वां स्तुभीताम् । द्विवचने विशेषः । तत्त्ववितुर्हृणी-
महे इत्यादि^१ वैखदेवं शस्त्रम् । वैखानराय पृथुपाजसे इत्यादिकर्मान्निमाकतं शस्त्रम्^२ उक्तमव्यत ॥ १४ ॥

मुक्थमव्यथायैस्तुभातुवैराजं सामप्रतिष्ठित्याचन्तरि चक्षुषयस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवोमाचयावरिम्णाप्रथन्तु

विषर्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्वसंविदानानाकस्यपृष्ठे खर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥ १३ ॥

आधिपत्वागसिबृहतीदिग्विखेतेदेवा अधिपतयोबृहस्पतिर्हेतोनास्मतिषर्ताविणवत्रयस्त्रिंशौत्वास्तोमौपृथिव्याञ्च
यतांवैखदेवाम्निमाकतेउक्थेअव्यथायैस्तुभीतापृथाक्तरैवतेसामनीप्रतिष्ठित्याचन्तरि चक्षुषयस्त्वाप्रथमजादेवेषु दिवो
मावयावरिम्णाप्रथन्तु विषर्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्वसंविदानानाकस्यपृष्ठे खर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥ १४ ॥

का० पुरीषमोष्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्^३ । नाकसक्तु तूष्णीं चालाबृहदं प्रक्षिप्य नाकसदा-
सुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यस्मिन्दिक्की मन्त्रस्यदिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासम्प्रकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥

^१—अ० वे० ५, १६, १०, १ ।

^२—अ० वे० ३, १, १२, १ ।

^३—१७, १९, २, ३ ।

पञ्च यजूंषि लिङ्गीकृतवत्यानि । योऽयं पुरोहिनिः दृष्टकारूपः पुरस्तादुपवीयमानत्वात्पु, रोहिनिः । अग्निर्वै पुरस्तथात्तमाह पुर इति प्राञ्च ७
 द्वाग्निमुद्वरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति १ अतः । कौटुम्भः । हरिकेशः हरयो हरितवस्त्राः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे
 हरिदण्डे इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्त्रेव रश्मयः किरणा यस्य । सूर्यस्त्रेव द्वाग्ने रश्मय इति श्रुतिः ॥ तस्यान्ने रथगृह्णाः रथीबाः च
 सेनानीयामस्थौ रथे गृह्णो मेधावौ जुगलौ रथगृह्णाः गृह्णो मेधावौ गृह्णातेः स्तुतिकर्मण इति १ यास्कोक्तेः । सनां नयतीति सेनानीः ।
 यौ संसृज्वायौ । रथे भोजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुवजुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामयौः । एतन्नामकौ सेनानीयामस्थौ
 परिचारकौ तौ च वासन्तिकौ हत इत्यर्थः । वासन्तिकौ तावत् इति श्रुतिः ॥ तथा पुञ्जिकथला क्रतुस्थला चेत्यासरसो दिगुपदिग्रू पे यस्य

अथभ्युहो हरिकेशः सूर्य रश्मिः सायनगृह्णा रथौ जायते सेनानी ग्रामयौ पुञ्जिकथला च क्रतुस्थला चापसरसौ दृङ्क्ष्णवः

पशवो हेतिः पौर्णमेयो बधः प्रहेति सेव्यो नमो अस्तु ते नो वन्तु ते नो दृढयन्तु ते यन्दिधो यश्च नो हेति तमेधाञ्च भो दधः ॥ १५ ॥

परिचरिक् । पुञ्जिकस्य पुञ्जौकृतस्य रूपलावस्थसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकथला । क्रतूनां सङ्ख्यानां रूपादिज्ञानानां
 स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकथला च क्रतुस्थला चापसरसाविति दिक् चोप-
 दिशा चेति ह स्माह भार्तित्यरिति श्रुतिः ॥ दृङ्क्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेति रायुधं वज्रः ॥ पौर्णमेयः पुरुषसम्बन्धौ बधः हननं
 बधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्ते सुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो व्रन्ति स पौर्णमेयं व्रन्ति स पौर्णमेयो
 बधः प्रहेतिरिति श्रुतिः ॥ यस्यान्नेरियं सामग्री हे दृष्टकै र्वं तदन्निस्वरूपासौत्वर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीयामस्थौ ये

चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेतो तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रचन्तु यं नरं वयं हिंस्रः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यद्य नरो नोऽस्मान् हेष्टि अस्मास्वप्नोतिं करोति तं नरमेधां पूर्वोक्तानां जन्मे दंष्ट्राकराले सुखे वयं दधः प्रचिपामः जभि नाशने जभयति नाशयति जन्मा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जन्मं सुखम् ॥ १५ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशोति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताह्निशब्दादाच प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीद ७ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणैव भूविष्टं वातीति (१०) श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति

अथ न्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे चिचश्च सेनानी ग्रामण्यौ मेनका च सहजान्या चाप्सरसौ यातु

धानाहेतौ रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमो च स्तुते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च नो द्वेष्टितमेषाञ्जन्मे दधः ॥ १६ ॥

रथस्वनः । रथे स्थितः चिच आरथ्यकारी रथचित्तो ग्रामण्यौः हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् तौ येषां तावत् इति श्रुतेः ॥ मानशब्देनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजान्या । अप्सरसौ हि सर्वसाधारण एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रचसामवात्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेतो अथायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः भतिक्रूराणि रक्षांसि ततोऽस्त्वप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि ॥ व्याख्यातमन्वत् ॥ १६ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः । पश्चात्यस्मिन् प्रदेशे विश्वव्यापाः आदित्यः दिश्वं सर्वमुदयेन विचरति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यापाः असुन पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो विश्वव्यापा । यदा स्रवेष

उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पञ्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्तीति^(१८) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रीत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानौः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽथमरथो नाम ग्रामण्योः तौ च वार्षिकाहतू । वार्षिकौ ताहतू इति श्रुतेः ॥ प्रस्त्रोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रस्त्रोचन्ती ॥ अनु वारं वारं स्त्रोचन्तीत्यनुस्त्रोचन्तीत्यपरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः ग्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि ॥ उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयम्यद्वादिशुव्यचास्तस्यरथप्रोतश्चासमरथश्चसेनानौग्रामण्यौप्रस्त्रोचन्तीचानुस्त्रोचन्तीचाणसरसौव्याघ्राहेतिसुर्पोः

ग्रहेतिस्त्रेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोवृडयन्तुतेयन्दिभ्योयश्चनोइष्टितमेषाञ्चस्त्रोदधः ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात्संयद्दसुस्तस्यतार्थ्यश्चारिष्टनेमिश्चसेनानौग्रामण्यौविश्वचौचष्टताचीचाणसरसावापोहेतिर्वीतः

ग्रहेतिस्त्रेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोवृडयन्तुतेयन्दिभ्योयश्चनोइष्टितमेषाञ्चस्त्रोदधः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आत्यत्ययः अयमुत्तरतः संयद्दसुः यज्ञः सत्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्दसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथा च श्रुतिः । यज्ञो वा उत्तरात् अन्तमाहीत्तरादित्युत्तरतउपचारो हि यज्ञोऽयं यत्संयद्दसुरित्याह यज्ञः हि संयन्तीतीदं वस्त्रि^(१९) ॥ त्रीन्वेऽन्तरिचे चिपति पञ्चाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानौग्रामण्यौ तौ भारदो ताहतू इति

श्रुतेः ॥ विखाची छताची चाखरसौ ते च दिगोपदिशि । विखं सर्वं प्रत्यक्षतीति विखाची सर्वसाधारणत्वात् । छतमक्षति भुङ्क्ते
छताची छतं चाखरसामनम् । छतस्य स्तोत्रं सप्तदश आश्रमीत्युपयोग्यत्वात् ॥ आपोऽपं समष्टौ वेतिः तस्य समूह इत्यण वातः
नाम प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्यन्तम् ॥ १८ ॥

वायुः प्रहतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्ताम् ॥ १८ ॥
अथ मध्ये । उपरि जम्बूद्विपदेशमर्वाखसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्टादिति निपात ऊर्ध्वदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यदहम् धनं जलरूपं
यस्माज्जोर्वाखसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-

अयमपर्थ्यवोग्वसुस्तस्यसेनजिह्वसुषेणश्चसेनानीग्रामण्यौउर्वयोचपूवचित्तिश्चाप्सरसावस्मूर्जनहेति

विद्युत्प्रेतस्तेभ्योनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेनोयच्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जसोदधः॥ १८ ॥

अग्निर्महोद्दि॒वः कु॒त्पतिः॑ पृथि॒व्या ष॒यम् ॥ अ॒प्रा॒रु॒तां॑ सि॒ञ्जि॒वति ॥ २० ॥

दीर्घसुरत्वाद्वातो ष्वान्वमु वृष्टिरक्षं प्रजाभ्यः प्रदीयतइति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति संनक्ति शोभना सेना यस्थेति सुषेणः
पर्वपदादिति षत्वम् ततो षत्वम् तौ सेनानीगमस्थौ तौ ह्यमन्ति कावत् हर्मत्वात् तौ तावत् इति (२०) श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वयो यस्याः
सोर्वयो । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां वित्तमुपेतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रमे क्षपरसौ ॥ स्फूर्जो वज्रनिर्वोषे श्रवस्फूर्ज-
१-१०, १२, ५ । १-५, ६, ७, ९, १० । १८ ॥ विटाङ्गपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानू के तामभितो हे अर्धपद्यो भवत् पूर्वदिष्टनूकान्तं तिस्रो गायत्रीरन्तिमूर्ध्वं धेति प्रथ्य चम् एवं वक्ष्यमाणा
अप्यौति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्रयः । अथा व्याख्याता (३,१२) ॥ २० ॥

अयमग्निरोदयस्तं स्तुम इति शेषः । कौटुशः सहस्रं सङ्गास्यास्तीति सहस्री तस्य । श्रतिनः श्रतसङ्गावतो वाजस्यात्रस्य ऋषिः
स्वामी अनेकाद्यग्रद इत्यर्थः । तथा रथीणां धनानां मूर्ध्नि शिरोवदुत्तमः अन्तिहिं सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः
क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥ व्याख्यातैकादशे द्वाविंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य श्रतिनस्यतिः । मूर्ध्ना कवी रथीणाम् ॥ २१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वानिरमन्यत ॥ मूर्ध्नी विश्वस्य वावतः ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्नानि युद्भिस्तु च सेयिवाभिः । दिवि मूर्ध्ना नन्दधिये स्वर्षांश्चिह्नानामग्ने च द्रष्टुं हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

का० पुरस्ताद्विष्टभो रेतःसिम्बेलायां भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिम्बेलायां विष्टुषु सङ्गा उपदधाति हवेन तिस्रः
विष्टुषु पृच्छन्द्स्काभिर्ऋग्भिर्ऋषयेषा इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये (१३,१५) ॥ २३ ॥ १—१०३,१२,७ ।

जनानां ज्ञानशब्दाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्वनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं
जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना लुङि कर्तरि विष् । तत्र दृष्टान्तः । आयातीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वक्ताः प्रतिबुध्यते
यथा चोभयसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमच्छन्त्वा स्वर्गमभितः प्रसिसृजन्ते प्रसरन्ति ।

अच्छाभेरासु मिति। आकपूषिः। दृष्टान्तमाह। यद्वा इति महत्त्वम्। यद्वाः महान्तो जातपन्थाः पचिषो वयां वृक्षशाखां प्रोज्झिहानाः प्रोद्गच्छन्ती नक्षमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा। जनानाद्युत्तिजां सम्बन्धित्वा समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आरयतीमुखम्। प्रातःकालं प्रति घेगुं यथा प्रतिबोधयन्ति सत्यापयन्ति। तस्य भानवः प्रोज्झिहाना नाकमभि प्रसिस्तते। दृष्टान्तः। वयां पचिषां मध्ये यद्वाः महान्तः पचिषो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति। विः पचो तस्यामि खान्दसे गुणे वर्धामिति रूपम्। एकाः प्रयन्दः उज्झिहाना इत्यत्र सम्बन्धते द्वितीयः सिस्तते इत्यत्र। स गतौ ह्रादिः लट्। ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः। उवाच-मिति संज्ञितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अबोद्धाग्निस्समिधाजनानाम्प्रतिघेनुमिवायतीमुपासम्। यद्वा इव प्रवयासु जिहानाः प्रभानवस्सिस्ततेनाकमच्छ ॥ २४ ॥

अवोचामकवये मे द्वायवचोवन्दारुष्टपभायष्टण्ये। गविष्ठिरो नमसास्तोममन्यौ दिवौ वक्त्रमुख्यञ्च मध्येत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति। वयं कवये क्रान्तार्थेनेऽन्ये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः। कौटशाय कवये। मेधाय मेधे वशे योष्याव। वृषभाय येषाव कामानां वर्षसिद्धे। वृक्षे वेक्षे यने परिणामरहिताय। कौटशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम्। शूबन्द्योरावः। इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्त्रिरोऽप्रथाव्यो होता नमसावे न युतं स्तोमं स्तुतिमन्त्रौ आहवनीये मध्येत्। अन्तर्भूतस्पर्शः ययतिः लङ्ङर्थे छन्दसि लङ्ङिष्ठ इति वचनात् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् गुणः। होतान्नौ स्तोममापयिष्यति श्वास-स्त्रियिष्यति याज्यानुवाक्ताभिरन्नमग्निनसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः। तत दृष्टान्तः। दिवौ वक्त्रमुष्टम्रे चते दिवि युलोके रक्षं रोचमानमा-

दित्यम् सन्ध्यावन्दनसूयौपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यङ्गाः सुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सुखं-
 योपमीयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति षत्वम् ॥ २५ ॥

का० जगतौ च पञ्चादयमिहेति । तिसृभिः पञ्चादेतः सिन्धे लायां तिस्रो जगतौ सञ्ज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ।
 तिस्रो जगत्त्व आत्मेत्यः । आद्या व्याख्याता (२, १५) ॥ २६ ॥

योऽम्बिर्भरतेत्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादकनिष्ट जातः तैर्भयितलात्स्थो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विक् नामसु पठितम् ।
 किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सुताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सुतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्वत्य इत्योप

अयमिह प्रथमो धायिधातुभिर्होतायजिष्ठोऽध्वरेव्यौडाः । यमप्रवानोऽष्टगवो विरुचुर्वनेषु चित्वं विभं विशेविशे ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अर्कान्ष्टजायुर्विरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । दृष्टप्रती को बृहतादिविस्वभाद्युमदिभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥
 आर्षः । सोऽम्बिर्दिविस्थया यु लोकस्पर्शना बृहता ज्वालासमूहेन यु मत्कान्तिमद्याथा तथा विभाति विविधं दीप्यते । कौटुशोऽग्निः ।
 जनस्य यजमानस्य गोपाः । गोपायति रजतोति गोपाः क्षिप् लोपोव्योर्वलि यलोपः । जायविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः ।
 सुदक्षः शोभनी दक्ष उक्ताहो यस्य अतिक्रियलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीक्रे मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि
 उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

१-१७, १३, ८ । २-निघ० ३, १८, १ ।

हे अग्ने अङ्घ्रिरसः अङ्घ्रिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अभिन्ध प्रापुरित्यर्थः । किञ्च तं त्वां । गुहा गुहायां निगूहं प्रदेष्टु
 दितं स्थितमसु, प्रविष्टमित्यर्थः । अभिदेवंभ्य उदक्तामसोऽप भाविशदित्यादिश्रुतेः । सुपां सुबुगिति गुहाशब्दात्समीलोपः । हे

अग्ने पुननष्टं त्वं वने वने शिथियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् । नित्यवीक्षयोरिति वनेपदस्य द्वित्वम् । अयं ते शानचि बहुलं छन्दसीति शपः ऋः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरण्यं उत्पद्यसे । कौटुह्यः । म ह् लङ् महः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः । महत्कहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मथ्यमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वमाहुः वदन्ति सुनयः बलेन मथ्यनाज्जायमानत्वाद्बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति । जगतीभ्योऽपरस्तिस्त्रोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञेष्टकाः प्राक्कुख उपपदधाति सखाय इत्यङ्गयेषेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यक् समीचीनमिषं हविलक्षणमन्नं समी- त्वामग्ने अङ्गिरसोऽनुष्टुभः सखायः समिति । जगतीभ्योऽपरस्तिस्त्रोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञेष्टकाः प्राक्कुख उपपदधाति सखाय इत्यङ्गयेषेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः सम्यक् समीचीनमिषं हविलक्षणमन्नं समी-

सखायस्संवस्यञ्चमिषुस्तोमञ्चामये । वर्षिष्ठायक्षितोनामूर्जानम् सहस्रते ॥ २९ ॥

वीनं स्तोमं चाग्नये वः ययं सम्पादय षण्म्यर्थः हविः कुरुत विष्टत्सदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्थापेक्षितः क्रियाशेषोऽप्याहृतव्यः । कौटुह्याग्नये चितीनां मनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय दृष्टतमाय । मिषस्त्रित्यादिना दृष्टस्य वर्षादेश इष्टनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । संवपूज्यायेत्यर्थः । तथा जर्जो जलस्य नपत्रं पौत्राय । अङ्गो ब्रह्मसतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निरिति । तथा सहस्रते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

१-—१७, १२, ५६ ।

हे दृष्टन् वर्धितः सेतः हे अग्ने अर्थः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संश्रुवसे संश्रुयि यजमानेन

सङ्गमयति । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तर-
वेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईदृशस्त्व' नोऽस्माभ्यं' वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कौर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः प्रतिशयेन चित्रश्रवाश्चितश्रवस्तमस्तत्त्वबुद्धिः । हे पुरुप्रिय
पुरुषां वक्ष्यां यजमानानां प्रियः यहा पुरवः प्रिया यस्य पुर वडु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने विष्णु
प्रजासृ ऋत्विष्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । छेज् आह्वाने छः सम्प्रसारणमिति शपि सम्प्रसारणं युणञ्च । किं कर्तुम् ।

सुसमिदुवसेष्टपन्त्रग्ने विश्वान्पय्येथा । इडस्यदेसमिद्वसेसमोवसूत्याभर ॥ ३० ॥

त्वाञ्चित्रश्रवस्तमहवन्तेविजुजन्तवः । शोचिष्केशस्युपप्रियाग्ने हव्यायवोदवे ॥ ३१ ॥

एनावोअभिन्नमसोर्जनपातमाहुवे । प्रियञ्चेतिष्ठमरतिःखड्वरविश्वस्यटूतममृतम् ॥ ३२ ॥

हव्याय वोदवे । विभक्तित्वत्ययः । हव्यं वोदुं प्राप्तुम् । तुमर्थं सेसेनिति तुमर्थं तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

का० अषाढावेलायाः पुरस्ताद्बृहतोरिना व इति । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतोरिका एना व इति तिसृभिरप-
दधातौत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्यजुर्मन्त्रेण प्रगाथः तत्र बृहतोसतोबृहतोभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः
यस्यास्तृतीयो बृदथाचरोऽन्वे त्रयोऽष्टाणां सा बृहतौ एना वोऽग्निं नमसोर्जी नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः खड्वरं
विश्वस्य दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ बृदथाणौ द्वितीयतुर्यावष्टाणौ सा सतोबृहतौ स योजते अरुषा विश्वभोजसा स

दुद्रवत् स्वादुतः । सुत्रज्ञा यज्ञः सुयमी वसूनां देवः राधो जनानामिति ॥ तत्र दृष्ट्यास्तु रीयं पादं द्विरावत्य सतीदृष्ट्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया दृष्टतौ कृता सतीदृष्ट्या द्वितीयपादं द्विरावत्यं तस्या एबोत्तर्धेन सह तृतीया दृष्टतौ कृता एवं तिस्रो दृष्ट्यः संक्षिप्तावां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् हे ऋचौ व्याख्यायेते ॥ एना वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्वि-
र्यजमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसावेन हविर्लक्षणेनान्निमिदमाहुव आह्वयामि । वो युष्माकमेनमन्निं नमसाहुव-
द्विति वा । कौट्टशमग्निसूर्जोनपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिथयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेभेवःस्विति दृष्टनि
परं दृचो लोपः । परतिमलमर्तिं पर्याप्तमर्तिं यद्वा रतिकपरस्सद्रहितम् सदोयमयुतिमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अञ्जरा यज्ञा यस्या

विष्वस्यदृतमष्टतंविष्वस्यदृतमष्टतम् । सथोजेतैश्चरुषाविष्वभोजसासदुद्रवखाङ्गतः ॥ ३३ ॥

सदुद्रवखाकृतसुदुद्रवखाकृतः । सुब्रह्मायज्ञः सुयमौवसुनान्देवराघोजनानाम् ॥ ३४ ॥

तम् । विष्णुस्य दत्तं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दत्तवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं भस्मैरुद्विगतम् ॥ यच्च संतोषहती व्याख्यायते । स योजते द्युमन्मोहाद्व्यामि सो ऽग्निः अरुधा अरुधौ रोषरहितौ साधू विष्णुभोजसा विष्णुं सुकृते तौ विष्णुभीजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः सुजेरसुग् एवंविधावस्थौ रथे योजते युनक्ति विशेषणार्थां विशेषणखण्डं रथपदं बाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथाखण्डः सन् स्थाइतः शोभनप्रकारेणाइतः सन् दुद्रवव इवति गच्छति द्रु गतौ विनिद्रि सुप्य इति कुञ्जि चण्ड् हित्वम् अष्टभावगुणाभावावाधौ । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुखञ्चेति वसूनामिति वसुशब्दो बहुव्रीहियः योरपञ्चकः वसूनां बहुव्रीह्यामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं इविवि-

अथ चास्ति तत्राग्निरगच्छतीत्यर्थः । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वत्र्युपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विज्यत्र शुभर्त्विज्युक्तः । सुशमी शमोति
कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽष्टान्नियुज्य यज्ञे ऋत्विर्भोक्तुमाश्वानच्छतीति
सर्वाधः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१-निय० २, १, २१ । २-१०, १२, १२ ।

आ० अपरा वायवीय्य षष्ठिहोतुः वाजस्येति । गायत्रीथ्योऽपरास्तिस्व षष्ठिक्वसक्वा इटक्वा अग्न इति ऋत्विज्येऽथोपदधातीति
सूनाधः ॥ तिस्र षष्ठिहः । हे अग्ने हे सहस्रो बहो बलस्य पुत्र । सह इति बलनाम । यदुरिति पुत्रनाम । मन्वनाज्जायमानत्वाहलस्य
पुत्रत्वम् सप्तमुन्नमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नप्राण अस्मै अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशरत्नं गोमतः

अग्नेवाजस्यगोमतईशानस्यहसोयहो । अस्मैधोहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ३५ ॥

सद्धानोवसुष्कविरग्निरौडेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यम्वर्णौकदौदिहि ॥ ३६ ॥

धेनुयुक्तस्य वाजस्याजस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३-निय० २, २, ११ ।

हे पूर्वणीक पुर बहू अनीकं सुखं यस्य तत्त्वम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् । यतो ह्येव कुतश्चागनावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः ।
हे बहुसुखानि अस्मभ्यमस्मादर्थे रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दौदिहि दीप्यस्व । दिवेः श्रपः शुः द्वित्वम् तुजादीनां दौर्धो-
ऽभ्यासस्येति अभ्यासदौर्धः लोपो व्यीर्वलीति बलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति सम्प्रसारणम् । तथा लया
ऋत्विर्पाशं यथास्माकं धनाग्निर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कीदृशरत्नमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः
अग्ने नयतीत्ययणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा नवीलक्षण्या वाचा ईडेन्यः ईडेन्यः योयः सुत्यः औषादिक एव्यः ॥ ३६ ॥

हे राजन्दीयमान हे तिम्रजन्म तिम्रा तीक्ष्ण जन्मा वंश्रा यथ्य यहा तिम्रइति वज्रनामः हे वज्रदंष्ट्र जन्मे वस्त्रोः अष्टःसम्बन्धिन उतापि उषसः उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राजसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुश लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपैति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्यन्तरम् । कीदृशस्त्वम् जना उप भ्रामनानपि स्वभावतोऽपि क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरदिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । मन्त्रेष्वाङादेरात्मन इति आत्मन आकारलोप-सूतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

१-२, २०, १२ ।

२-२०, १२, ११ ।

का० भद्रो न इति ककुभस्याभ्यः । बृहतीभ्यः पुरस्मात्तिस्त्रः ककुविष्टका भद्रो न इत्यृक्प्रयोगोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोषसः । सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ३७ ॥

भद्रो नोऽभिग्निराहुतोभद्रारातिः सुभगभद्रोऽग्रह्वरः । भद्राउततप्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

ककुभसतीबृहतीभ्यां तिस्त्रः ककुभः पादावृत्तग कृताः आहत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो मोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यबृहतीयावष्टकाविति तप्तक्षपम् । भद्रं मनः क्षपुष्व हवतूयं येन समस्तु सासहोऽव खिरा तदुदि भूरि श्रद्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतीबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तप्तक्षपम् । तत्र ककुब् व्याख्यायते । वर्जमानश्चित्त्वमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते । हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वक्तां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः षट्स्त्रिगभिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भद्र-नीयः कस्याणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु, कस्याणकार्यस्तु । अश्वरः यज्ञो भद्रः अथैस्काक्यस्तु ।

उतापि च प्रयस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने येन मनसा समस्तु संगमेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षड् मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् हिलाडभावो छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः द्रवतय पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा । हवः पापम् पाप्मा वै हव इति श्रुतेः । किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धिनी स्थिरा स्थिराणि धनूषि श्रवतनुहि श्रवतारय ज्वारहितानि कुरु । शर्ध इति बलनामः शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सपः किप् ततः शब्दप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धत्तस्तेषाम् । किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्भागवैवं वनेन सम्भजेम भोयानि वसूनि सेवेमहि । वनेमायेनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मद्राउतप्रशस्तयोभद्रमानःकृणुष्वहचतय । येनासमत्सुसासहः ॥ ३८ ॥

येनासमत्सु साधहोवस्थिरातनुहिमरिशङ्कताम् । वनेमातेअभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

अग्निन्तस्मान्येवसुरस्तंयन्तिघेनवः । अस्तमर्वन्तआशत्रोस्तन्नित्यासोवाजिनइष्स्तोदथ्यआभर ॥ ४१ ॥

का० अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तौरनिन्तमिति२ । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसञ्ज्ञा दृष्टका अनिन्तमिति तिस्रभिरप-
दधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ द्वादशकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरपञ्चवन्
धनुरुपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमन्निं मन्ये जानामि । धनवो गावो यमन्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्रं गृहं
यन्ति गच्छन्ति दीहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आश्विनः शीघ्रगमिनोऽन्तोऽष्टास्रं दृष्टास्रं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति ।

नित्यासः नित्याः शास्त्रताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तो अग्नाः सैव्यवाशाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्ते यन्ति । यस्य गवाशवादिष्वेकं लभ्यते इत्यर्थः तादृश हे भगूँ स्तोतव्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इवमन्वमाभर आह्वर देहि ॥ ४१ ॥

योऽग्निर्वसुर्वसविता स भग्निः विभक्तित्वय्ययः तमग्निं गृणे सौमि गृ शब्दे स्वादिः लटि तङ्गुत्तमैकवचनम् स्वादि-त्वाद्भूस्वः यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्त्तव्यस्य कर्त्तव्यं विधेयम् । घेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति । भवन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा भवन्तः रघुद्रवः रत्नयोरैक्यम् लघु क्षिप्रम् द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रु बधगत्योः स्वादिः स्वादिष्वेकम् । सूर्यः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वं भजन्ते इत्यर्थः । कीदृशाः

सो अग्निर्यो वसुगृणे संयमायन्ति धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रवः स सुजातासः सूर्य इष स्तोतव्य आभर ॥ ४२ ॥

उभे सुचन्द्र सपिषो देवी श्रीणीष आसनि । उत्तोन उत्तपूर्या उकथेषु शवसस्तदृष स्तोतव्य आभर ॥ ४३ ॥

सूर्यः सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्ञावेरिति असुक् तादृश हे भगूँ त्वं स्तोतव्य इवमन्वमाभर ॥ ४२ ॥

१-विष० १.१.२ ।

चन्द्रे स शक्ररिबेति संहितायां चन्द्रे परे शुभदस्य शागमः हे सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनाम शोभनं चन्द्रः हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनचन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्द्र-त्वाच्चादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये सुखे सपिषः पानायेति शेषः दृतस्य पानाय उभे देवी देव्याकारौ इत्यौ

श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाक्षे क्रागदिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपिच हे श्रवसः पते बलस्याधिपते उक्थ्येषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु
मीड्यानुत्तुपूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः । स्तोतृभ्य इवमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

१ — १७, १२, १५ ।

का० उत्तरेपदपङ्क्तौ रग्येतमिति । उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तौष्टका अन्तेतमिति तिस्रभिरपदधातीति सूत्रार्थः ।
तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चाक्षराख्यत्वारः पादा एकः षडङ्गः सा पदपङ्क्तिः । यद्वा पयः पञ्चाक्षराख्यतुर्थचतुरङ्गः पञ्चमः षडङ्ग
इति । पञ्चकाख्यत्वारः षट्कक्षकाख्यतुर्थचतुष्कोवा पदपङ्क्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायास्तुर्थचतुष्कोः । हे अग्रे ते तव तत्कृतं
तावकम्पुसिद्धं यज्ञ मद्यास्मिन् दिने वयं युध्याम समर्हयाम । सद्यहङ्करवामेत्यर्थः । आशिवि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः

अन्तेतमद्याख्यन्नस्तोमैः क्रतुनभद्रं हृदिस्थम् । ऋद्धामातओहैः ॥ ४४ ॥

अद्याह्यन्ते क्रतोर्भद्रस्यदन्नससाधोः ॥ रथीर्द्धतस्य नृहतोवभू ॥ ४५ ॥

स्तुतिभिः सामसमृद्धैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः वहेरूपं वहति फलं प्रापयन्तीत्योच्चाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्म्मरूपनामानौति
वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अन्नं न स्तोमैः । न इवार्थः । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरन्नमाश्रमभिक्षिकं विप्राः समर्हयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः ।
क्रतुर्न हृदिस्थम् हृदि स्थति हृदिस्थम् । हलदन्तादित्यलुक् । अतिप्रियं चिरम्भनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा
समर्हयन्ति । क्रतुयज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदर्शान्तिकयोरस्य सम्बन्धः । विराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधेत्यर्थोऽधेत्यव्ययम् । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अन्ते अथ समनन्तरमेव क्रतोः अन्नमाश्रमस्य
रथोः सारथिरिव बभूव भव बभूवशततन्येत्यादिना इडभावः । रथोऽस्मास्तौति रथीः सारथीरथादीरन्नीरचावित्यस्त्वर्थे ईरच् प्रत्ययः ।

सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कौटुशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दत्तस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थ-
स्वेति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यत इति साधुस्वस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः । कृतस्य अमीषफलस्य । वृद्धतः महती प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वरनीकैः सुखैः कृत्वा नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिसुखो भव । अवरं समीपदेशमश्नतीत्यर्वाङ् । अतुष्ट-
हायेत्यर्थः । कौटुशः एभिरस्मत्पठितैरर्कैरर्चनीयेर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्काः । प्रसन्नः सन्नखत्वाग्मुखो भवेत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वः यद्धेन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कः स्तुतमुदयादरास्य सर्वप्राणिसंयुक्तं भवति ।
हृषोऽतिस्निह इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

१—१७, १९, १६ । २—१५, ३८—४० ।

एभिर्नी अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारम् माये दास्यन्तं वसुं सुनुं स ह सो जातवेदं स विप्रं न जातवेदसम् । य ऊ ह्ययास्वेदुरो देवो देवाच्या द्यापा ।

दृतस्य विष्वादिमनुवष्टियो विषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

का० पुरीषवत्त्वाः पूर्वाभितिच्छन्दसं प्राचौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतृणवस्थिराग्निं होतारमिति । अग्नेः पुरीषमसौति
पुरीषग्रह्यवता मन्त्रेणोपहितता पश्यत्यसपत्न्या पुरीषवती (१५, ३) तस्याः पूर्वाभितिच्छन्दसमिष्टकासुपदधाति भद्रा रातिः वृत्रतृणं च वस्थिरेति
ककुभः चतुष्टुरक्षरसहितयाग्निं होतारमित्यूचा । पुरीषवत्यातिच्छन्द इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषा-
वापः कार्य इति मन्वार्थः ॥ अतिच्छन्दाः अवासानविकीपिताः । छन्दानि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः ।

ककुभामचरैः सहातिष्ठतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽभिरूढो नतया देवाच्या देवान् प्रत्यक्षति गच्छति देवाचो त्वा देवान्
प्रति गतया कृपा कृप्यतइति कृप तया कृमया समर्थया शोचिषा जालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रं शं पातमशुवष्टि अन्विच्छति ।
श्रीचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किञ्चित्तस्य घृतस्य आनुष्ठानस्य समन्तादयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अन्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य ।
य एतादृशः तमन्नि जानामि । कौहयं ह्येतारं देवानामाह्वतारम् दास्यन्तं दास्य दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहस्रो बलस्य
सन् पुत्रम् बलेन मथ्यमानत्वात् जातेवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवाप्ये जातेवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्रह्माणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्नेत्वन्नो अन्तमउतचाताशिभोभववृथ्यः । वसुरग्निर्वसुशवाश्चक्षानजिदुमत्तमर्यिन्दाः । तत्त्वा

शोचिष्ठदौदिवःसुन्नायनूनमीमहेसखिथ्यः ॥ ४८ ॥

येन ऋषयस्तपसासवमायन्निन्वानाश्चग्निस्त्वरामरन्तः । तस्मिन्नहन्निदधेनाके अग्निंयमा ऊर्म तवस्तीर्खवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

येन ऋषयस्तपसासवमायन्निन्वानाश्चग्निस्त्वरामरन्तः । तस्मिन्नहन्निदधेनाके अग्निंयमा ऊर्म तवस्तीर्खवर्हिषम् ॥ ४९ ॥
का० अग्ने त्वमित्वनकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने त्वम् वसुरग्निः तत्त्वा इति तिस्रभिरपरेऽनकान्ते द्विपदेष्टका सपदधाती-
त्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेयः ॥ व्यख्याताः २ ॥ ४८ ॥ १-१७, १२, १७ । २-१७, १२, १८ ।
का० पुनर्विधिं चोपरि तद्वयेन ऋषय इति प्रत्युचम् । मध्योपहितस्याष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवेदेव पुनर्विति-

सुपदधाति येनेत्यष्टवेन प्रत्युचमित्यर्थः ॥ आग्नेयोऽष्टौ षट् विष्टुभः द्वे अशुष्टुभौ । ऋषयः सुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्त्वं
यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुं मुद्यता इत्यर्थः । कौहयः अग्निमिन्वानाः दौपयन्तः । तथा सः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः

स्त्रीकुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोके निमित्तमग्निमहं निदधे
स्थापयामि । मनवः मनप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तोत्रैर्बर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तोत्रमाच्छादितं बर्हिषत्रं तम् बर्हिषेऽग्नसाधनोपसन्नकम्
यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । ये विद्वांसो सस्ते मनव इति ॥ ४८ ॥

१—५, ६, ९, १८ ।

हे देवाः दौष्यमाना ऋत्विजः पत्नीभिः सह पुत्रैरपि सह आहूभिर्वा आहूभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह
तमग्निं मनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेनेत्यर्थः । कीदृशे वयम् ब्रह्मतेये भूमिमारभ्य विसृष्टापरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं
दुःखं ह्यनं स्थानमधिगच्छन्तानां अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभृते रोचने
दौष्यमाने । एतच्च ब्रह्मतेयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति (१८) श्रुतेः ॥ ५० ॥

तस्य त्वौभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्वाहूभिश्च तवाहिरण्यैः । नाकं ह्युद्गमानाः सुकृतस्य लोके ब्रह्मतेये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥ ५० ॥

आवाचो मध्यमरुहं सु रण्युरयमग्निः सत्यतिश्चेत्किं तानः । पृष्ठे पृथिव्यानि हि तोद विद्युतदधस्य दृष्टुं तां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारुढः । एतच्च वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चोयतइति (२०) श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये
पृतन्यवः युक्ते स्ववः पाप्मानस्तानधस्य दं क्षणतां पादयो रधः करोतु पादयो रधोऽधस्य दम् कक्षादि त्वाक्कः पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति
पृतन्वन्ति सुप आत्मनः क्वाच् कथ्यन्तरे त्यादिना पृतनायादिलोपः ततः क्वाच्छब्दस्यैति उपपत्त्यर्थः । अधस्य दं कुबतां सर्वान् पापमन
इति (२०) श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः सुरस्यः जगन्नर्ता । सुरस्य इति भर्तृत्वेति (२०) श्रुतेः । सत्यतिः सती पालकः । चेत्किं तानः चेतयमानः ।
पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दिव्युतदत्यन्तं द्योतमानः दाधर्तौ त्यादिना यच्छुक्तिं यच्चतो निपातः ॥ ५१ ॥

अवमग्निर्योतातां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः । उप-
प्रयाहि दिव्यानि धामेभ्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति श्रुतेः^(११) । कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं
हविर्वाचकं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः दृष्टकानां सहस्रेण सन्धितः सहस्रेण सन्धितौ च इति चप्रत्ययः । अप्रप्रयुच्छन् कर्मस्थ-
प्रमाद्यन् सरिरस्र मध्ये लोकत्रयान्तर्विम्बाजमानः दीप्यमानः । इमे वै लोकाः सरिरमिति^(११) श्रुतेः ॥ ५२ ॥

मन्मदृष्टवीनाह । हे ऋषय एनमग्निं ययं सम्यच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप समप्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत । सम्यच्य-
वध्वमुप सम्प्रयातेत्यमुनेतद्वीनाह । समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनऽ सम्ययातेति^(११) श्रुतेः । एवमृषीनुक्तं भिन्माह हे अग्ने देवयानान् पथ
अयमग्निर्वीरतमोवयोधास्रहस्विद्योदोततामप्रयुच्छन् । विम्बाजमानस्सरिरस्रमद्युपप्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

सम्यच्यवध्वमुपसम्प्रयाताग्नेपथो देवयानान् गच्छानुहम् । पुनः कृत्स्नानपितरायुवानान्वातां सौत्स्रियितन्तु मेतम् ॥ ५३ ॥

कणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति ह्युट् देवलोकप्राप्तिहेतून्वागन्कुर्वि-
त्यर्थः । हे अग्ने यत ऋषय एतं तन्तुं यच्च त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृश्या
ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनमे युवाना तरणौ अयातयामावन्त्योऽन्यसङ्गतौ कृत्स्नाणां कुर्वाणाः । स्वादेः कृत्स्नानच् । विभक्तं
राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति
वाक्पूर्वमेव मनश्च पितरा युवानेति^(११) श्रुतेः ॥ ५३ ॥

१—८,६,३,११ ।

हे अग्ने त्वमुह्यत्स्र वदुहो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत

इष्टापूर्ते औतस्मर्ति कर्मणो संव्रजेथां यजमानेन सह संव्रष्टे भवतां त्वत्सादात् अयं च यजमान इष्टापूर्तोभ्यां संव्रज्यताम्
 पुरुषव्यत्ययः । किञ्च हे विश्वे देवा यूयम् कतेष्टापूर्तौ निष्ठापो यजमानश्च सधस्ते देवैः सहस्त्रितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन्
 सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अवि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । द्यौर्वा उत्तरं सधस्त्रिमिति (२३) श्रुतेः । विश्वे देवैः
 सालोकां यजमानस्य प्रार्थ्यते इति भावः ॥ ५४ ॥

१—३, १४; १२, ५२ ।

उद्दृष्ट्वा स्वाग्ने प्रतिजागृह्णत्वमिष्टापूर्तसंस्वजेयामयज्ज्व । अस्मिन्सधस्ते अद्भ्युत्तरस्मिन्विश्वे देवायजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्त्रेनाग्नेने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्जन्तो नयस्व देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

अयन्ते यो निष्कृत्वियो यतो जातो अरो चथाः । तज्ज्ञानन्तर्गन आरोहाथानो वृद्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

तपश्चतपस्यश्च यै शिराष्टु अग्नेरन्तःक्षेप्रोसिकल्पे तादृवाष्टधि वीकल्पन्तामापश्चोषधयः कल्पन्तामग्नयः

हे अग्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा
 यज्ञं तं सर्वस्य दक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गः नय
 प्रापय । तुमष्टे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गे गतेऽस्माकमपि तत्र यमनं स्यात् । सोऽस्यैष देवलोकमेवाभिप्रैति तदनन्तरी
 दक्षिणा यां ददाति प्रैति (१२) दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥ इति व्याख्याताः ॥ २६ ॥

एवं पुनश्चिन्त्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्वा उच्यते ॥ का० ऋतव्ये तपस्य तपस्यवेति । ऋतव्ये ह पंच ष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः षष्ठकतिच्छन्दः तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैथिली ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ । शिशुं व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

पृथङ्मज्ज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येऽग्नयस्समनसोऽनराद्यावाष्टथिवोऽग्ने । शैथिलीराहृतम्भिकल्यमाना इन्द्र-

मिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वदधुवैसौ दत्तम् ॥ ५७ ॥

परमेष्ठौ त्वासादयदिवस्युष्टे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानय विश्वङ्मनोतिर्यक् ॥

सूर्यस्ते धिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वदधुवसौ द ॥ ५८ ॥

लोकस्युण्च्छिद्रं मृणाथोसौ दधुवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरसिन्यनोनावसौ पदन् ॥ ५९ ॥

का० विश्वज्योतिषं परमेष्ठौ त्वेति । यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं ततो योपहिताया विश्वज्योतिष उपयुपदधातीति सूत्रार्थः । सूर्यदेवत्यं यजुः शक्नोतिच्छन्दः । परमेष्ठौ त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते त्वाधिपतिः पालक इति विशेषः अन्यद्वाक्या-
तम् (१४, १४) ॥ ५८ ॥

१—१७, १२, २२ । २—१३, ३५ । ३—१७, १२, २३ ।

का० दक्षिणांसाभ्यख्यगरत्विमात्रादधि लोकमृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादभ्येयकोणादपरस्यां दिशरत्विमात्रादधिपद्या-
लोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमविवर्तितवर्त्मकोकमृणा उपपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि द्वादशे व्याख्याताः (१२, २४—५६) ॥ ६१-
का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णोऽख्यमादत्तसे शर्करे सऽस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदक्ष इत्युत्तरां विकर्णीम्^२ । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण
पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामयौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णोऽख्यमादत्तसासज्ज्ञे^३ इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्कूरेखा-
मध्ये प्रोथदक्ष इति विकर्णीष्टकामुपपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टांशेयो विष्टुप् । मध्यमानोऽग्निः कथ्यते । यदा यक्षिग्नकाले

ताभ्यस्यसूददोहसम्बोमयौणान्तिष्टमयः । जन्मदेवानां विशिखिस्त्रिव्यारोचनेदिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टघन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः । रथी तमरथीनां वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ ६१ ॥

प्रोथदखोनयवसेविष्यन्यदामहस्यं वरणाद्वास्यात् । आदस्यवातोऽनुवातिशोचिरधस्मतेव्रजनङ्कुण्णमस्ति ॥ ६२ ॥

महः मंचतः संवरणात् संवियतेऽस्मिन्नस्मिरिति संवरणमरणिगाढं तस्मात् व्यस्यात् विविष्टते प्रकाशो भवति तदा प्रोथयति
शब्दायते प्रोथयते शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेऽस्मिन्ति तिप इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अखी न । न इत्रार्थे अखी इव यथा यवसे
अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नखः प्रोथयति । आत् अस्म अन्नन्तरं वक्रिज्जलनयद्वानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलब्ध
प्रसरति वायुग्न्योः सख्यादिति भावः । कौटुषो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः । अग्नेः सन्द्योपनः शोचिरिति ज्वलनामसु पठि-

२—१७, १२, २५ ।

१—१७, १२, २४ ।

तम् । यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलस्य वातो वाति । अर्धेति निपातोऽर्थः । अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः ब्रजनं ब्रजत्वञ्च
ति ब्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्णा इताशन इत्युक्तेः । अनेति निपातः पादप्रकरणः । श्रुत्या ते इति पद-
नेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्नस्य । अथैतस्य ब्रजनं कृष्णं भवतीति श्रुतेः । अविष्यद्वित्यत्तिकर्मसु पठितम् ॥ ६२ ॥

का० आयोद्वेति स्वयमाह्वसाम् । आयोरिति कलिङ्कादयेन विकर्णोद्विचिषां स्वयमाह्वसामुपदधातौत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठोति

आयोद्वेसादयास्यवत्स्कायायाः समुद्रस्य हृदये । रक्षीवतीन्मास्वतीमायाद्यान्मास्याष्टविमीर्वावन्ति चम् ॥ ६३

परमेष्ठीत्वासादयतुदिवस्युष्टेव्यचस्वतीमयस्वतीन्दिवच्छदिवन्दृष्टदिवस्माहिंसोः । विश्वस्वप्राणावापानाय

व्यानायोदानायप्रतिष्ठायैचरित्राय । सूर्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्थाच्छर्हिप्राशन्तमेनतया

देवतयाङ्गिरस्वदधुवेसीदतम् ॥ ६४ ॥

हे यजुषी स्वयमाह्वसादेवत्ये आद्यं ब्राह्मणिकं द्वितीयमाकृतिच्छन्दः । हे स्वयमाह्वसे आयोः आदित्यस्य सद्ने स्थाने तां त्वा त्वां
सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कौट्यस्यायोः अवतः जगत्यालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा
समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वध्या जगदाद्रिर्जिर्वन् समुद्र उच्यते । किञ्चिन्ते सद्ने क्वायावामाश्रयभूते हृदये प्रधान-
१—निब० १, १७, ६ । २—निब० २, ८, ६ । ३—१७, १२, २५ ।

मृते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामस एव भास्वतीं शोभमानां । तां काम्भ्या त्वं त्वां युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवी
माभासि च विसृष्टीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६२ ॥ ॥ व्याख्यातम् ॥ ६३ ॥

का० तिष्ठन्नालं प्रोचति हिरण्यशकलसहस्रेण शते हेहे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं
पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः । पञ्चान्नेयानि यजृषि । हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा
प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा, प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योद्भानं तुलासि । साहस्रः सहस्राहोऽसि । सहस्रायानन्तकलास्ये
त्वा त्वां प्रोचामि ॥ ६५ ॥ श्रीमन्नदीधरत्नते वेददीपे मनोरमे । अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

सहस्रस्यप्रमासिहस्रस्यप्रतिमासिसहस्रस्योन्मासिसहस्रसिहस्रायत्वा ॥ ६५ ॥

॥ इति माथ्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोतद्रुपवेनमः । वाङ्मथ्यामर्तेनमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याऽ
सक्त्यां परित्तिरखर्कपणैर्नाककोष्ठेन श्रातयन् सन्ततं जर्तिलमिथ्यान् गवेधुकासङ्गनजाचौरमेके तिष्ठन्नुदङ्मस्तद्व्याधयेन ज्ञानु-
वाकान्ते स्वाचाकारो जानुमाने पञ्चान्ते च नाभिमाने प्राक्च प्रत्यवरोहैथ्यो सुखमावे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु
नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्मार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसञ्ज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह ।
३--१८,१९,१-५ ।

१--१४,१२ ; १५,५८ । २--१०,१२,२७ ।

उत्तरपक्षधिमकोणे याः परिश्रितो जङ्गमाश्रयादयः पूर्वं निष्ठास्तासु होमः । तत्र विधिः । जतिहोरास्तिलैर्मिश्रान् गवेषु-
कासक्तनूकपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन सन्ततं चारयन् परिश्रित्य पातयन् अर्कपत्रं दत्तकरेणादायार्ककाष्ठं वमिना-
दाय तेन पातनीयम् । सक्तस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्तद्व्यध्यायेन । तत्रानुवाकवयान्ते ऽर्भकेभ्यश्च वो नमः
इत्यत्र^(१९) जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र^(२०) नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्तु
बद्रेभ्य इति^(२१) प्रत्यवरोक्षमन्त्राः तंभ्य प्राक् सुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलीमं होमः येदिवीति^(२२)
सुखमात्रे । येऽन्तरिक्षमिति^(२३) नाभिमात्रे । येऽर्धव्यामिति^(२४) जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशऽर्चोनुवाकः एकबृहदेवत्क
प्राया गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः हे जगत्पौ । अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः मानइति द्वयोः^(२५-२६)

यतिरुद्रशिवातनूरघोरापापकायिनी । तयानस्तन्वाश्रन्तमयगिरिशन्ताभिचाकशोहि ॥ २ ॥

कुलोऽपि ऋषिः ॥ हे बृह बत् दुःखं द्रावयति बृहः यद्वा र गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं बत् ज्ञानं राति ददाति बृहः ज्ञानम्
भावे किं तुगागमः बत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापघ्नी नरान्दुःखभोगिन रोदर्यात बृहः । हे बृह ते तव मन्त्रवे क्रोधाय नमः नमो
नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे वाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधवाणहस्ता अस्मादरिष्वे व प्रसरन्तु
नास्मास्त्वियर्थः ॥ ३ ॥

हे बृह या ते तवेदृशौ तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तथा तत्त्वा नोऽस्मानभिचाकशोहि अभिपश्य । चाकशोतिः पश्यतिकर्म^१ ।
कौदृशौ तनूः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापपिकायिनी पापमसृष्टं काशयति प्रकाशयति पाप-
कायिनी च पापमन्त्रिणी चामात्राङ्गिनी

तनोति विस्तरयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ श्रेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरियद्यासावन्त्य गिरियन्तस्तस्मिन्निः शकन्च्चादित्वात्तरूपम् । कौटुम्बा तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

हे गिरिशन्त त्वं यामिषु वाणं हस्ते विमर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्त्रवे असु चेपणे तुम्यं तवप्रत्ययः असितुं शतनू चेमु-मित्यर्थः । हे गिरित्व गिरौ कौलाग्रे स्थितो भूतानि लायत इति गिरिचः तामिषु शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यन्मि मन्त्रमन्त्रिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्तहस्तेविमर्ष्यस्त्रवे । शिवाङ्गिरिचताङ्गुस्त्रमाहिंसीः पुरुषञ्चगत् ॥ ३ ॥

शिवेनवचसात्वागिरिशाच्छावदामसि । यथानसुर्वमिज्जगदयच्छासुमनाअसत् ॥ ४ ॥

गिरौ कौलाग्रे श्रेते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वदामसि वदामः प्राथयामहे । अच्छामिरामु मिति शाकपूणिः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । इदन्तो मसि । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमिदं सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पञ्चादि यथा येन प्रकारेण अयच्छं नौरोगं सुमनाः शोभनमनस्तं च असत् भवति तथा कुर्वति शेषः । सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्थं जगद्विशेषत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् इलोपः ॥ ४ ॥

बद्धो मामप्यवोचत् अश्विवक्त्रु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिकं भवत्येवेत्यर्थः । कौटुम्बा अश्विवक्त्रा अधिकवदनश्रीकः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः दैवभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशान्निषक्तम् । एवं परोचमुक्ता

प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वो यातुधान्यः यातुधानीः राजसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्त्राभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वान् सर्वानहीन
संप्रव्याघ्रादीन् जन्मयन् विनाशयन् । कौटुशोर्थातुधान्यः अधराक्षीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चति ता अधराक्ष्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः ।
क्षौ समुच्चये संप्रनाशराक्षसीक्षिपो सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एतमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु त्रिताः किरणरूपेण
सहस्रशोऽसङ्ख्याः एषां हेङ्गः क्रोधमस्रदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्वन् । हेङ्ग इति क्रोधनाम । अभिसर्व-

अद्वावोचदधिवक्ताप्रथमोदैव्योभिषक् । अहोऽस्रसर्वास्त्राभ्यन्तर्वाश्यातुधान्योधराक्षीः परासुव ॥ ५ ॥

असौयस्ताक्षोऽश्रुणउतबभ्रुः सुमङ्गलः । येनैव रुद्राभितो दिक्षु स्थितास्तुहस्रशोवैषां हेङ्ग ईमहे ॥ ६ ॥

असौयवसर्पतिनीलश्रीवोविलोहितः । उत्तैनगोपाचदश्वनदश्वनदहार्थः सहोऽष्टयतिनः ॥ ७ ॥

तसोरिति द्वितौया । कौटुशोऽसौ ताम्रः चदयेऽत्यन्तं रक्तः । अश्रुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽव्यदा । सुम-
ङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्या मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

शोऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति चदयास्तमशौ कुर्वन्नितरं गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः बृह-
अन्यपश्यन्ति । चदहार्थः चदकं हरन्ति ता चदहार्थः मय्योदनेत्यादिना चदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्ये नमश्चन पश्यन्ति ।

योवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठइव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स ददो दृष्टः सर्वोऽस्मान्मृदयति सुखयतु अक्षौ मण्डलवर्ती रुद्रएव तपतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नीलभीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्तारो भवतु । कौटशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रसकरूपिणे । मीढुषे मीढान् तस्मै मिहि रेचने दाद्यान्साह्यान्मीढांश्चेति क्तसन्तो निपातः सेक्ते वृष्टिकर्त्ते पञ्चन्यरूपायेत्यर्थः वरुणाय वा । अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्तारमकरं करोमि कञ् कृतौ शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

नमोस्तु नीलभीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे । अथोये अस्य सत्वानो हन्तेभ्यो कारन्मः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च घन्वनस्त्वमुभयो रालोर्गोर्ज्याम् । याञ्चते हस्तइषवः पराताभगवोवप ॥ ९ ॥

विज्यन्धनुः कपर्दिनो विशल्यो वाणवा ॥ १० ॥ अनेशनस्ययाद्रूपव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तौति भगवान् । मतुवसो रुः सम्बुद्धौ कृन्दसीति बलम् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य ययसः श्रियः । ज्ञानवैश्राग्यवीर्यैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे भगवन्धनवन्ः धनुष उभयो रालोर्गोर्ज्याः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरी-
कृत याञ्च ते तव हस्ते इषवः वाणाः ता इषूः परावप पराचपि ॥ ९ ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तौति कपर्दी रुद्रस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन्सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु वाणाग्रगतो खोहभागः शल्यम् इषुधिनिरग्रवाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या

इधवः ता अनैशन् नश्यन्तु ण्य अदर्शने नशेरत एत्वम् अङ्घ्रि वेत्येत्वम् पुषादित्वाच्चेरुङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषजातइति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आमुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अतिशयेन मीढाकौटुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति भसङ्ज्ञायां वसोः समसारणम् षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम् सेक्तृ तम् ववर्षु क ते तव हसो या धनुः हेतिः धनरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादप्रणय । तथा धनरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः । कौटुष्ट्या तथा अयस्त्रया नास्ति यस्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रव-
कारिण्य वा ॥ ११ ॥

याते हेति मीढुष्टमहसो बभूव ते धनुः । तथा स्मान्निश्वतस्त्वमयस्त्रयापरिभुज ॥ ११ ॥

परिते धन्व नो हेति रस्मान्धृक्त्वविश्वतः । अथो यद्दधुधिसुतवारे अस्मान्निधेहितम् ॥ १२ ॥

अवतत्यधनुश्च स हस्वाच्च शतेषु धे । निशीर्यशल्यानां मुखाशिवोनः सुमनाभव ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तव धन्व नो हेतिः धनुः सखन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुजन्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः । दृजो वर्जने रुधादि-
त्वात् अम् । अथो अपि च यस्तव दधुधिसुतमस्य काशात् आरे दूरे निधेहि अस्मसो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

सहस्रमचीणि यस्त शतमिषुधयो यस्य हे सहस्त्राय हे शतेषु धे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव ऋतु-

यद्वदित्यर्थः । किं ज्ञत्वा धनुरवतल्य अपकण्ठं ज्ञत्वा ज्ञत्वागं सुखा सुखानि वाचकलाप्राणि निशीयं शीर्षानि ज्ञत्वा शु हिंसायाम्
समासेऽनञ्पूर्वं लो ल्यप् कृत इधातोः ॥ १३ ॥

हे इदं ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाषाय नतितरु । कौटमाय यनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्यवे धर्षणयोवायः । धृवेः
लु प्रत्ययः । रिपून् इत्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाष्यां बाहुभ्यां नमः । तव धृष्यने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम्
यनातताय यवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

नमस्तवायुधायानातताय धृष्यवे । उभाभ्यामुततेन मोबाहुभ्यान्तव धृष्यने ॥ १४ ॥

मानोमहान्तमुतमानोर्ध्वकस्मानुच्चन्तमुतमानुच्चितम् ।

मानोवधौः पितरस्मोतमातरस्मानः प्रियास्तन्वोबहुरौरिषः ॥ १५ ॥

हे इदं नोऽस्माकं महान्तं बृहत् शुभपिठव्यादिकं मा वधौः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधौः नोऽस्माकमुज्ज्वलं
सिद्ध्यन्तं तवणं मा वधौः उतापि नोऽस्माकमुच्चितं सित्तं गर्भस्थं च मा वधौः नः पितरं जनकं मा वधौः उतापि नो मातरं
जननीं मा वधौः महान्तमिच्छनेन सिद्ध्योर्मातापितोः पुनरादानमादराद्यम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुनः
नोऽस्माकं मा हिंसीः मा हिंसीः रिषतिर्हि साकर्म ॥ १५ ॥

मान॑स्त्रो॒क्त॑नये॒मान॑श्चा॒युषि॑मानो॒गोषु॑मानो॒च्छ्रेषु॑री॒रिषः । मानो॑वी॒रान्नु॒द्रुभ॑मिनो

वधो॑र्ह॒विष्म॑न्त॒स्त्राद॑मित्वा॒हवाम॑हे ॥ १६ ॥

नमो॑हि॒र॒ण्य॒ग्राह॑वे॒सेना॒न्येदि॒शाञ्च॑प॒तये॒नमो॑नमो॒ष्ट्र॒क्षो॒ह्रिके॑शे॒भ्यः प॒शूना॒म्यतये॒नमो॑नमः॒श॒भि॒ञ्जरा॑य॒त्विषी॑मते

प॒थीना॒म्यतये॒नमो॑नमो॒ह्रिके॑शा॒योप॑वी॒तिने॑पु॒ष्टा॒नाम्य॑तये॒नमः ॥ १७ ॥

नमो॑व॒भ॒लु॒शा॒यव्या॑धि॒नेना॒नाम्य॑तये॒नमो॑नमो॒भव॑स्य॒हेत॑ै॒कग॑ता॒म्यतये॒नमो॑नमो॒ब॒द्रा॒यात॑ता॒यिने॑क्षे॒त्राणा॑म्यतये

नमो॑नमः॒सू॒ताया॑ह॒न्यैव॑ना॒नाम्य॑तये॒नमः ॥ १८ ॥

नभोरोहितायस्त्वपतये हृक्षाणाम्यतयेनमोभुवन्त्येवारिवस्तुतायोषधीनाम्यतयेनमोमन्त्रिणेनाणिजायक-

क्षाणांम्यतयेनमोनमउच्चैर्वापायाक्रन्दयतेपत्तौनाम्यतयेनमः ॥ १८ ॥

नमः॥ छात्सायतयाध॥ वते सत्वन॥ म्यतयेनमो नमस्तुह॥ मानयनिव्याधिन॥ आध्याधिन॥ मोनमोनिषड्भ्यो ककु

भा॒यस्ते॒नाना॑म्य॒तये॒नमो॑ नमो॒निचे॑र॒वेपरि॑च॒राया॑र॒ण्याना॑म्य॒तये॒नमः॑ ॥ २० ॥

नमो ब्रह्मते परिब्रह्मते स्तायुनाभ्यतयेन मोनमो निषङ्गिण इषु धिमते तस्कराणाभ्यतयेन मोनमः सुकायिभ्यो जिवाः ७

सद्यो मृषा ताम्यतये न मो न मो सिमद्यो न क्तञ्चरङ्गो विहन्ता नानाप्यतये नमः ॥ २१ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तौके पुत्रे तनये पौत्रे मा रौरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रौरिषः नोऽ
 खेषु तुरगेषु मा रौरिषः विभक्तिव्यययो वा तौकं तनयमायुर्गन्धान्मा हिंसीः । भामि नः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं
 वीरान् ध्यान्वा बधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयाम
 त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापे इति^(१०) ऋग्यजुः सर्वाणि यजुषि । तत्र नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्वाच्यो
 नम इत्यन्तानां^(१६) चत्वारिंशदधिकस्मृतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णारं^(१६) अग्नि
 वायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ छन्दसि तु । चतुरक्षरं दैवो ह्रह्मो पञ्चाक्षरं दैवो पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्ष
 यजुर्हविष्मन् अष्टाक्षरं यजुरगृष्टुप् नवाक्षरं यजुर्ह्रस्वो दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगतां
 चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दसि ॥ तद्द्रुममध्ये केचनोभयतो नमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव
 पदोच्चारणाल्पथाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्यवाहव इत्यादि खर्पतिभ्यश्च नमः^(१८) इत्यन्ताः । ततोऽन्यतरतो नमस्कारा
 अन्यतरत आदौवै यजुर्ह्रस्वस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि^(२०) प्रच्छिदते चेत्यन्ताः^(१६) इषुमङ्गा इत्यादि^(१९) खर्पतिभ्यश्च
 इत्यन्ताः^(१८) प्रताचाः व इति युष्मच्छन्दयोगात् । इषुमङ्गा इति^(१६) उभयतो नमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्काराः चोर्त्तरः ॥
 तेषां मन्वाणामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेन
 नयतीति संनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते
 हरिकेशास्तेभ्यो ह्रस्वेष्यो ह्रस्वरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शयिस्त्राय शयं बाल-
 लणं तद्वत्पिस्त्राय पीतरक्तवर्णां गृत्तलोपप्लवत्स्यः । त्विहिरिर्निर्मिन्नकाष्ठि त्विरेगमात्रं मन्दित्राणां त्विनिगन्तव्यं त्वेर्षः । ३३.

याय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गिणां पालकाय नमः पथिशब्दे मार्गवाची उत्तरदक्षिणद्वयीया मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ हरि-
केश्याय नीलवर्णकेश्याय ज्वरारुहितायोपवीतिने मङ्गसारथ्यप्रोपवीतधरिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये

स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

वभलुशः कपिलवर्णः यद्वा विभर्त्ति रुद्रमिति वभलुर्बुधभस्त्रस्मिन् शीते स वभलुशः । विध्यति शब्दमिति व्याधी तस्मै
रुद्राय नमः ॥ शम्भानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य हेतौ आधुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां
पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्मृतेन धनुषा सद्य एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ चेन्नाणां
देवानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीतग्रहन्तिस्तस्मै प्रहन्ते स्ताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति ।
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

रोहितो रोहितवर्णः स्वपतिवृद्धादिकर्ता विष्वक्मूर्त्येण तस्मै नमः ॥ रुद्राणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्ति
भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्त्रत् स एव वारिवस्त्रतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥ ओषधीनां
आय्यारक्षानां पालकाय नमः । आलोचनकुशलो मन्त्रो वणिगेव वणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वनगता गुल्मावीर-
धादयः कचास्तेषां पालकाय नमः । उच्चैर्घोषो ज्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् बुद्धे महाशब्दाय
रिपुघोदकाय नमः । पत्नीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो मञ्जवाखास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासीक्तेः ॥ १८ ॥

१—म०भा० १, १८८ ।

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्मृतम्, पथीङ्गुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तथा आकर्षपूर्णधनुष्टेन धावते, युष्
श्रीत्रं गच्छते रुद्राय नमः श्रीम्रगतौ सरतेर्धावादेशः ततोपगच्छान्दसः, यद्वा कृत्स्नः सर्वं कायो जाभो यस्य स कृत्स्नायतस्य

भावः कृत्वायता तथा धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेषु लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सलनशब्दः प्राचि-
वाचौ सत्वानः सत्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विव्यति हन्ति
शत्रून्निति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्तादिध्यन्तीताव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्या
स्तीति निषङ्गो ककुभो मद्भान् तस्मै वद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु पठितम् ॥ सोना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः
अपहारदुष्टा निरन्तरं वरतीति निषेकः परित आषणवाटिकादौ हरिष्कया वरतीति परिवरं तस्मै नमः ॥ भरस्थानां वनानां
पतये नमः ॥ वद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा वद्रस्य जगदालकलाचोरादयो वद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे
जीवेश्वररूपेण वद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वरवररूपं लज्जयति यथा ग्राखायं चन्द्रस्य
लज्जकम् किं बहुना श्लाघार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

वदति प्रतारयति वदन् परि सर्वतो वदति परिवदन् तस्मै नमः । स्वामिन भ्राता भूला व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपगृह्णते
तत्रवचनम् सर्वव्यवहारे धनापहवः परिवदन्तम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे स्नातादिना द्रव्यहर्तारः । स्त्रीया एवाहर्निशम्
प्राप्ता हर्तारिणः । पूर्वं स्तेनाः उत्तरे स्थायवः तेषां पतये नमः ॥ निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गो द्रुषधिर्वाणा-
धरोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपेण नमः ॥ तत्काराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ खड्ग इति वज्रनामः । खड्गेन सर्वेषु व सप्त
यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्थायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः इत्येतेः सप्तत्वाच्छब्दप्रत्ययः तेभ्यो वृद्धेभ्यो
नमः ॥ चेन्नादिषु धान्यापहर्तारो सुष्णत्वेतेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमस्तः नक्तं रात्रौ वरन्ति ते
नक्तं वरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीचीनिर्गतप्राणिवातकास्तेभ्यो वृद्धेभ्यो नमः ॥ विद्वन्तस्तिष्ठन्ति ते विद्वन्ताः क्षिन्वापहरन्तस्तेषां
पतये नमः ॥ २१ ॥

१—निष० ३, २, १८ ।

